

ÉRTEKEZÉSEK

A

TÁRSADALMI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

ÖTÖDIK KÖTET.

A II. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

PESTY FRIGYES

OSZTÁLYTITKÁR.

BUDAPEST, 1880.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)

TARTALOM.

- I. szám. A XV. századi tárnoki jog. Wenzel Gusztávtól.
- II. szám. Fényes Elek emlékezete. Keleti Károlytól.
- III. szám. A Társadalom keletkezéséről. Beöthy Leótól.
- IV. szám. A »Servitus fumi immittendi« hazai jogunk rendszerében.
Wenzel Gusztávtól.
- V. szám. Magyarország népességének szaporodása és fogyása, ország-
részek és nemzetiségek szerint. Keleti Károlytól.
- VI. szám. Két legújabb törvényhozási mű a Polgári Perjog köréből.
Zlinszky Imrétől.
- VII. szám. Emlékeszéd alsóviszti Fogarasi János r. tag fölött. Tóth
Lőrincztől.
- VIII. szám. Öt év Magyarország bűnvádi statisztikájából. Konek
Sándortól.
- IX. szám. Magyar hölgyek leveleiről. Deák Farkastól.

A XV. SZÁZADI
TÁRNOKI JOG.

TANULMÁNY A HAZAI JOGTÖRTÉNET KÖRÉBŐL

WENZEL GUSZTÁV

R. TAGTÓL.

Olvastatott a M. T. Akadémia 1877. ápril 23-iki ülésén.

BUDAPEST, 1878.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Budapest, 1878. Nyomatott az A t h e n e u m r. társ. nyomdájában.

A XV. SZÁZADI TÁRNOKI JOG.

(Tanulmány a hazai jogtörténet köréből.)

Tárnoki jog vagyis »Jus Tavernicale« nevezet alatt hazai jogrendszerünkben általán véve azon elvek, szabályok és tételek foglatját értjük, melyek szerint a magánjog Magyarország szabad királyi tárnoki városaiban rendezve volt *), Ebhez képest 1853. előtti magánjogunknak egy tekintélyes részét képezte, s elnevezését a királyi főtárnokmestertől vette, ki 1848-ig az említett városokban a polgári jogszolgáltatásnak mintegy vezetője volt. Jelenleg azonban már fenn nem áll, mert azon változások folytán, melyek 1848. után hazánkban történtek, a főtárnokmesternek törvényhatósága, és evvel együtt a tárnoki jog is mint ilyen, tárgynélkülivé lett, s 1861. az országbírói értekezlet által sem állíttatott vissza.

A tárnoki jogot hazai jogunk commentátorjai particuláris jognak szokták tartani. Azonban látni fogjuk, hogy eredetileg nem particuláris, hanem országos jog volt, s hogy Werbőczy a városok jogát tárgyzó felfogása szerint is ilyennek tűnik fel. Túlnyomólag particuláris jognak természetét csak a XVII. században beállt restauratiója szerint vette fel.

Látjuk ebből, hogy a tárnoki jog fejlődésének két stádiumát kell megkülönböztetni, t. i. az 1405—1526-ki, és az

*) »Jus Tavernicale est species Juris Municipalis, quo Liberae Regiae Civitates, öt Oppida privilegiata villaeque, Regiae jurisdictioni obnoxiae, Civitatibus Tavernicalibus aduexae, in communi vei particulari, praeter Jus Commune, in discussione suarum causarum utuntur.« Kovacliich Márton György kézirata, a Nemzeti Múzeum könyvtárában 172. föl. Lat. II. köt. 19. 1.

1528—1848-ki tárnoki jogot. Hazai jogtudósaink, kik többnyire csak gyakorlati szempontok után indultak, azt — midőn a tárnoki jogról szóltak — csaknem kizárólag második stádiumához képest való alakulása szerint értelmezték. A tudománynak érdeke azonban az 1405—1526-ki tárnoki jogra sokkal nagyobb súlyt fektet; s ehhez képest ma kiválólag erről lesz szerencsém szólani; az 1528—1848-ki tárnoki jog pedig csak annyiban lesz fejtegetésemnek tárgya, a mennyiben a magyarországi városok jogának újabb alakulását is szükséges szemügyre vennünk.

Az első hazai tudós, ki a XV. századi tárnoki jogot tüzetesen figyelmében részesítette, és annak szövegét 1803. kiadta, Kovachich Márton György volt. De azóta nem találkozott még más akár historicusunk, akár jogászunk, ki enuek tanulmányait folytatta, s a régibb tárnoki jog tartalmát és jelentőségét tisztább világosságba helyezte volna. Midőn tehát jelen fejtegetésem feladatául ezt tűztem ki magamnak: irodalmi előzményül csupán Kovachich munkáját használhatom, melyet saját kutatásaim és tanulmányaim fognak közelebb felvilágosítani.

Ehhez képest a XV. századi tárnoki jognak *három* alkatelemét kell megkülönböztetni: *közjogi alapját*, 1405. utáni *írásba foglalását*, és későbbi *pótlékait*. Előbb azonban még azt kell megjegyeznem, hogy a »tárnoki jog« eluevezés itt, nézetem szerint, nem helyes; a mint hogy maga magát sem így, hanem »Jura secundum consuetudinem octo (helyesebben septem) liberarum Civitatum«-nak nevezi *). Csak Kovachich irodalmi érdemei és emléke iránti tiszteletem oka annak, hogy a tőle kijelölt és használt címtől el nem térek.

Általán véve pedig fejtegetésem három részre oszlik; úgy hogy ezeknek elsejében a XV. századi tárnoki jogot fogom megismertetni; másodikában annak érvényre emelését a XV. században és sorsát a XVI. századnak első felében fogom megvizsgálni; s a harmadikban a jogtudomány mai álláspontjához képest való jelentőségét fogom feltüntetni.

*) Kovachich Márton György, Codex Authenticus Juris Tavernicalis, Buda 1803. 87. 1.

I.

A tárnoki jog főalkatrészének vagyis az u. n. »Vetusta Jura Civitatum«-nak kiadásában Kovachich nem magát az eredeti példányt követhette (mert azt felfedeznie még nem sikerült), hanem csak másolatokat; és névszerint három kéziratot használt, melyek mind tartalmukra, mind terjedelmükre nézve nevezetesen eltérnek egymástól. Ezeknek elseje, melyet 1794. — midőn Kolozsvárott volt — gróf Teleki Lászlótól vett, 1484-ből való. A másik kettőt Pesten találta, t. i. egyet a magyar királyi tud. egyetem könyvtárában, a másikat a Széchenyi-féle vagyis a Nemzeti Múzeum kézirati gyűjteményében; s ez mindkettő az előbbinél jóval későbbi *). Az 1484-ki példány a Fronius-féle szász statútumok 1583-ki brasói kiadásával volt egybekötve, azon szabályokra vonatkozólag, melyek Újlak (Illők) városnak egykor földesura által (per Vice de Újlak Yajvodam Transilvanum«) voltak engedélyezve **). Maga a »Vetusta Jura Civitatum«-nak szövege az

*) »Monumentum hoc Juris Taveruicalis communis, hactenus nostris penitus ignotum, et quantum mihi constaret, a nemine hactenus in lucem protractum, ego felicitate latentia detegendi mihi uni sorté hactenus concessa, in tribus diversis locis et exemplaribus reperi. Primum idemque antiquissimum eius apographum anno 1794. Claudiopoli in Transilvania existenti exhibuit mihi e sua bibliotheca protractum S. R. I. Comes Ladislaus Teleki de Szék; vetusta manu exaratum, foliis XXXIII constans, in cuius fine subiicit eadem manu: Finis in Uyfalw prope Srtigionium (K. szerint Nyerges-Újfalu, feria secunda post Judica. 1484. Alterum exemplar, sed longe prolixius, deprehendi in bibliotheca Regiae Universitatis Hungaricae, ibidem manu recentiori exaratum stb. (a Corpus Juris Hungarici egy példányával egybekötve). Tertium exemplar inveni in grammatophylacio bibliothecae Széchényanae, forma 4-a scriptum, in reliquo exemplari bibliothecae R. Universitatis prorsus simile, sed aetate forte aliquanto superius« stb. Kovachichnak sajátkezű feljegyzései a nemzeti múzeum idézett 172. föl. Lat. kézirati codexének II. kötetében 33. l.

**) »Est illud eodem volumine compactum cum Mathiae Fronii Statutis Jurium Municipalium Saxonum in Transilvania Coronae a. 1583 . impressis in 4-o.« U. o. 33. l. »Quo refertur fragmentum statutorum civibus de Újlak per Yice (igy) de Újlak Vajvodam Transilvanum concessorum; suppresso tamen nomine, ut videatur Statuta esse omnibus Civi-

1484-ki példányban rövidebb mint a másik kettőben, a bol már nevezetes interpolációkkal bővítettet *).

A XV. századi tárnoki jog ezen szerkezete általán véve azon két példánnyal egyez melyekkel Bécsben én megismerkedtem; s melyek közül az egyik kevésbé fontos, 1841. az első ausztriai provinciális rendek levéltárában megvolt **); s a másik, igen érdekes, azon privilégium szövegében foglaltatik, melylyel II. Lajos király 1525. deczember 13-kán Újlak város jogát megerősítette, és melynek eredetije a bécsi udvari könyvtárban 6824. sz. a. őriztetik ***).

tabibus communia; quod tamen ipse textus, unum privati Juris locum prodens, refellit.« TJ. o. II. köt. 98. 1. Különben u. o. 96. 1. Kovachich ezeket már helyesen mint »statuta per Nicolaum de Újlak Vajvodam Transilvaniae oppido suo Újlak praescripta« említi.

*) »Alterum exemplar longe prolixius.« Lásd a fentebbi jegyzetet.

***) Ez »*Liber Thavernicalis*« címje alatt, egy bevezetésen kívül, tulajdonkép csak a Laki Thuz-féle czikkeket tartalmazza teljesen, ezen befejezéssel: »Hic constitutionum legalium liber anno Christi 1489. feliciter consummatus jure optimo est; — továbbá II. Ulászló király czikkeit »in anno 1499. super libertatibus et consuetudinibus Sedis Magistri Tavernicorum ac septem liberarum Civitatum tam in Judiciis quam appellationibus servandis a Maestate Sua gratiose concessis; — s ezek után: »Incipiunt libertates Civitatum, et primum« stb. címzése alatt az Újlakiféle czikkeknak harminczhármát tartalmazza, a következő befejezéssel: »Restant adhuo plures articuli; séd quia politiae nostrae parum fructificant, ideo supervacaneum duxi illos scribere.«

****) »Ludovicus stb. Constat homines natura ad malum ac vitia propensiores esse stb. Expedi itaque, ut civitas quaeque sua jura, instituta ac leges habeat aequissimas, quae civibus notissimae sint et maximé familiares. Quam ad rém cum consensu Principum, quorum arbitrio dispositione Divina rés humanae reguntur, imprimis sit opus, praecipua semper cura nobis fúit, civitates Eegni nostri, bouis institutis a praecessoribus nostris provisas, aut ornatiores reddere, aut acceptas tueri. Proinde fideles nostri prudentes et circumspecti Stephanus Thoth Judex, ac Nicolaus Lengyel, Clemens Nagh et Stephanus Matbws Jurati Cives Civitatis nostrae Wylak in Comitatu de Walko adjacentis, Nostrae Maestatis accedentes in praesentiam, quendam librum, jura, leges et consuetudines praedictae Civitatis nostrae 'Wylak, ac civium et incolarum eiusdem vetustas et receptas continentein, nobis obtulerunt; supplicantes humili precum cum instantia, interventu fidelis nostri Egregii Magistri Erancisci Izdenczy de eadem Wylak Notarii nostri, ut huiusmodi librum stb. in formám nostri privilegii redigi faciendo, admittere et approbare,

Ezen utóbbi annál fontosabb, minthogy egyszersmind azon jogosítványokat is reproducálja, melyeket Ujlaky Miklós erdélyi vajda Újlak városnak adott *); s ba magában véve nem is eredeti példány a XV. századi tárnoki jognak, legalább eredeti szövegének authenticus et teljesen hiteles átiratát tartalmazza.

Mindezen példányokban a tárnoki jognak szövege latin lévén, kétségtelen, hogy a XV. századi tárnoki jog latin nyelven készült, mely hazánknak akkor különben is törvényhozási és országos nyelve volt. Maga a »Vetusta Jura Civitatum«-nak szövege pedig az 1484-ki és az újlaki példányban rövidebb, mint a többiekben; mivel pedig egyik sem a valóságos eredeti példány: Kovachich helyesebbnek találta, ezen szövegeket nem kritikailag egyre reducálni, hanem kettős tartalmuk szerint egymás mellett közölni. Ezekhez képest a »Vetusta Jura« itt is ott is fejezetekre (az 1484-ki példányban 162-re,

eisdemque civibus nostris de AVylak, et eorum heredibus ac posteritibus successoribusque pro perpetuis legibus et consuetudinibus valiturum autoritate nostra Begia, ac de potestatis et gratiae nostrae plenitudine roborare et confirmare dignemur. Cuius quidem libri tenor sequitur in liaec verba: *Incipiunt libertates Civitatis Wylak* stb. stb. Nos igitur stb. (következik a privilegialis megerősítés) Datum stb. in die Beatae Luciae virginis et martiris a. D. 1525.« stb. stb.

*) Erre vonatkozik Y. László királynak okmánya: »Nos Ladislaus stb. quod nos tūm ad bumillimae supplicationis instantiam fidelis nostri Magnifici Nicolai de Wylak Wayvodae Transsilvani acBani Machoviensis, nec non Symigiensis et Albensis Comitatum Comitis stb., eidem Nicolao Wayvodae benivolentiam nostram volentes ostendere fructuosam; fidelibus nostris providis et circumspectis Judici, Juratis, ceterisque universis civibus, populis, bospitibus et inhabitatoribus, ac toti Communitati oppidi seu, ut dicitur, Civitatis suae Wylak praedictae, in Comitatu de Walko existentis, id gratiose et de plenitudine nostrae Begiae potestatis duximus annuendum stb., ut ipsi, oppidumque seu Civitas Wylak praedicta, ac eius communitas, quae pro tempore fuerit a modo in posterum et dtinceps perpetuis successivis temporibus universis, omnino biisdem iuribus, statutis, consuetudinibus, nec non ordinationibus, quibus Civitas nostra Budensis, et eiusdem cives utuntur ac potiuntur, libere, secure et pacifice úti, frui potirique et gaudere valeant atque possint stb. Datum Posonii secundo die festi Beatae Dorotheae virginis et martiris anno D. 1453.« stb. Megerősítve II. Lajos királytól »Budae in dominica Invocavit a. D. 1526.« (A bécsi cs. titkos levéltárban).

a másokban 175-re) vannak osztva oly módon, hogy ezek, egy 30 fejezetből álló, általános, névszerint törvénykezési viszonyokra vonatkozó bevezetés után négy részt képeznek; I. (31—51. fejezet) »super factis haereditatum«, II. (52—122. fej.) »super effusione sanguinis,« III. (123—139. fej.) »super factis testamentariis«, IV. (140—175. fej.) »super factis debitorum«.

A mi már most ezen egész szabályozásnak közjogi alapját illeti; ezt általában azon királyi és egyéb szabad városoknak privilégiumaiban, s illetőleg földesúri concessiói-, vagy szerződés megállapításaiban kell keresnünk, melyek a szóban lévő joggal éltek. A közvetlen alapot Zsigmond királynak 1405-ki, a városok országos gyűlésében hozott végzeménye nyújtja, azon határozmányokkal együtt, melyeket a tárnoki jog bevezetésében találunk. A dolog természetében fekszik, hogy ezen utóbbiak mindenütt már nem ugyanazok voltak; s hogy ott, hol a tárnoki jog földesúri concessiónak alapján lépett életbe, külön külön fontos eltérések történtek. Mert a földesúri városokban a tárnoki jog formaszerű receptiónak volt tárgya, mely az úri hatalomnak közvetítésével nem egyforma feltételek mellett foglalt helyet. A hazai jogtörténet szempontjából sajnálnunk kell, hogy ezen receptió egyes eseteire nézve csak kevés határozott adat jutott korunkra. Annyi azonban kétségtelen, hogy az újlaki receptió nem volt az egyedüli; s ezt tehát nem taxatív, hanem csak exemplificatív értelemben vehetjük szemügyre. Mert valamint Újlaki Miklós, úgy más földesurak is, midőn a hatalmuk alatt álló szabadalmazott közönségeknek a tárnoki jog használatát, hol a budai, hol más városi p. o. nagyszombati jog *) nevezete alatt, engedélyezték vagy biztosították, e tekintetben egyszersmind bizonyos particuláris szabályokat is állapítottak meg. Az újlaki receptió mindamellett a legfontosabb, vagy legalább a legfontosab-
baknak egyike, s így azon pontok, melyeket az 1484-ki Telekiféle kézirat tartalmaz, s melyeket II. Lajos királynak

*) P. o. Stibor vajda 1411-iki szabadalomlevelében Beczkó városnak; lásd Stibor vajda életrajzát tárgyazó tanulmányomat (Budapest 1874. 133. 1.)

1525-ki privilégiuma is magában foglal, annál tanulságosabbak, minthogy ezen privilégiumban a tárnoki jog bevezetése »Libertates Civitatis Wylak«-nak nevezetik. Kovachich, ki ezt nem igen vette figyelembe, itt azt mondja: »instrumentum hoc ibi confusum est, et statutis Civitatum intermixtum« *). Az újlaki receptiót tartalmazó okmányra nézve pedig ekkép nyilatkozik: »Fragmentum statutorum per Nicolaum de Újlak Vajvodam Transilvanum concessorum, suppresso tamen nomine, ut videantur statuta esse ómnibus Civitatibus communia; quod tamen ipse textus unum privati Juris locum prodens, refellit« stb. **). Másrésztől nem kevésbé érdekes azon körülmény, hogy midőn a régibb tárnoki jog 1700. és 1701. gyakorlati czélokra magyar és német fordítással »Jus Civile« címje alatt Bártfán kiadatott, ezen kiadás nemcsak a szabad királyi városok, hanem az »oppida et loca privilegiata jus gladii kabentia« számára is közzé tétetett; s hogy az említett Újlaky Miklósféle batározmányok csaknem szóról szóra mint bevezetés szintén ott találhatók, de általánosítva és localis jellegökből kivetkőztetve, »De libertatibus Civitatum« címje alatt; úgy hogy nagyon valószínű, hogy Újlaky Miklós azokat az országos tárnoki jogból csak átírta, és Újlak városra alkalmaztatta; azután pedig ezen jog szabályozását (Lajos királynak privilégiuma szerint) következőleg vette át: »Incipiunt Jura secundum consuetudinem octo liberarum Civitatum, sub quibus Civitas Wylak seregit; et primo de factis kaereditatum« stb. Különben az itt szóban lévő batározmányok az 1484-ki példányban 42, az 1525-ki okmányban 50, s az 1701/2-ki bártfai kiadványban 35 fejezetből állnak.

A régibb tárnoki jognak kiegészítő pótszabályairól alább fogok szólni.

*

**

A XV. századi tárnoki jog tartalmára nézve, általában azt jegyzem meg, hogy annak úgy fentt említett, egy bevezetésre és négy részre való felosztása, mint ezeknek külön külön

*) Kovachich kéziratai a Nemzeti Múzeumban 172. fől. Lat. II-köt. 96. 1.

***) U. o. II. köt. 98. 1.

vett elrendezése is, az akkori jogtudomány álláspontjának és szellemének tökéletesen megfelelt; hogy azonban azon esetben, ha arról a mai jogtudomány szempontjából akarunk szólni, az abban foglalt egyes határozmányok már más felfogás szerint veendőek tekintetbe.

Itt t. i. csupán magánjogról lévén szó, azt tartom célszerűnek, hogy a tárnoki jog fejtegetésére ugyanazon módszert alkalmaztassam, melyet a mai magyar magánjog rendszerét tárgyzó nagyobb munkámban használtam. Ehhez képest fejtegetéseimet a bevezetésre, s két részre: egy általánosra és egy különösrre akkép osztom, hogy amabban a személyek, a dolgok és a jogügyek jogát tárgyzó szabályokat és tételeket; ebben pedig a vagyoni, a kötelmi, a családi és az öröködési viszonyokra vonatkozó határozmányokat veszem szemügyre, s ezek után még azon szabályokat emelem ki, melyek mai felfogásunk szerint az u. n. speciális jogok köréhez tartoznak. Mivel pedig a régi tárnoki jog tartalma a dolog természeténél fogva a mai jogtudomány követelményeinek sem anyagilag, sem alakilag már meg nem felelhet: itt sem annyira az abban foglalt joganyagnak a mostani jogélet szükségleteihez képesti elrendezéséről, mint inkább csak jogtörténeti méltatásáról lehet szó. S ezen álláspont azt kívánván meg, hogy a régi tárnoki jogot objectiv minősége szerint minél teljesebben ismerjük meg; célszerűnek tartom azonkívül annak tartalmát itt az egykorú budai jogkönyv *), és a régibb selmeczi városi joggal **) is akkép combinálni, hogy hiányait ezekből kiegészítsem, s egész elvi conceptióját nem kevésbé mint egyes határozmányait ezeknek segítségével korának szelleméhez képest minél tisztább világosságba helyezhessem.

S most a dologhoz.

A. Bevezetés.

Mindenek előtt azt kell kiemelnem, hogy a régibb tárnoki jog létele és egész szerkezete már a főtárnokmesternek

*) Buda városának törvénykönyve MCCXLIV—MCCCCXXI., kiad. Michnay Endre és Lichner Pál, Pozsonyban 1845.

**) Wenzel Gusztáv: Árpádkori Új Okmánytár III. köt. Pest, 1862. 206.—228. 11.

törvénykezési hatóságában gyökeredzett, ki a városok főbírája volt. Nevezetes, hogy magának a XV. századi tárnoki jognak egész szövegében ennek felemlítésére nem találunk; holott mind a régi selmeczi jogban mind a budai jogkönyvben arról körülményesen van szó. A selmeczi jog 15. fejezete szerint ugyanis. »Wenn die gerechtickait vnd volles Recht für den Richter vnd für den Glesvoren geton wirt, vnd er darüber mit vnrecht zu den Stettnn vnd zw dem Tarnackmaister, oder on dem Kwnig sich vorrueffet, der ist bestanndnn dem Richter vnd dem Raate einer swarnn pues.« Szintűgy a budai jogkönyv 16. cikke is azt mondja: »Es sol ein statman nichts anders, dan erberig Sachen, vmb erbe VDd aigen, vnd mergklieli geltshult an des tarmakmaisters gericht mugen perueffen«; mit a 310. cikk némileg módosítva ismét: »In allen erbern, dye das pluet, ader das leben, ader den tod nicht angeht, mag man sich peruffen an den tarnackmaister, ader an den chunig, aber sust von schemlichen (causa inhonesta) nicht«. A 16. cikk azután ekkép folytatja: »Wen der tarnackmaister dy Sachen richten wil, so sol er darzu pesenten (besenden) vnd rueffen den richter vnd gesworen purger der stat, vnd sein dan von merr steten richter und purger pey dieser stat, dy sol er auch darzu perueffen, vnd also sol er dy sach richten«; ami után a 17. cikk értelmében neki évenként 17 forintnyi jövedelem jár. A tárnokmester elhallgatásának oka jogunkban talán az, mivel számos oly esetről (névszerint büntettekről és azoknak büntetéséről) is intézkedik, melyek a tárnokmester hatósági köréhez nem tartoztak. Különben Thuzi Lak János tárnokmester korában (1465. körül) a tárnok törvénykezési hatóságának gyakorlása részletesebben volt szabályozva; a mint erről alább fogok szólani.

Jogunk keletkezésének idejére nézve annak 136. fejezete nyújt útmutatást, hol a hussitákról van szó (»si filius adhaeserit haereticis, quales sunt Viglefistae« stb.), s ennek folytán írásba foglalását közvetlenül a konstanciai egyházi zsinat (1414—1418.) utáni időbe helyezhetjük.

Forrását illetőleg, alig lehet kétségünk, hogy a XV. század tárnoki joga a régi budai jognak alapján keletkezett. A 41. fejezetben erre határozottan hivatkozik (»juxta morem

Civitatis Budensis«); s nemcsak tartalmának lényeges része egyez meg feltűnőleg a budai jogkönyvvel; hanem a Laki Thuz-féle czikkek is Budát teszik a tárnoki jogszolgáltatás középpontjává.

Jogunknak a budai jogkönyvvel való összehasonlítása mindamellét azt mutatja, hogy a budai jogkönyvben számos idegen eredetű tétel foglalatik, melyek hazai városaink múltjával összefüggésben nincsenek, s melyek csak ezen jogkönyv szerzője doctrinalis képesítésének nyilatkozatai. Egy jogkönyvben, melyet magánember — milyennel itt állunk szemben — készített, ilyeneknek lehetett helye; mert az akkori Európa közönséges jogtani felfogását tükrözik vissza. De Magyarország városi életében egészen értelem és jelentésnélküliek, s azért a tárnoki jogban, mely gyakorlati irányt követett, ilyeneknek semmi nyoma nincs is. Ilyenek azon tételek, melyekben a pápa és a császár hatalmáról, a keresztyén erények jelentőségéről stb. nagyobbára a sváb tükör mintájára van szó; ilyen a magdeburgi jogra való hivatkozás stb. stb. S minthogy azonkívül valószínű, hogy ezen budai jogkönyv valamivel későbbben Íratott össze, mint a tárnoki jog; a kettő közti összefüggés alig állhatott másban, mint hogy a kettőnek szerzői a budai jogra nézve ugyanazon korábbi forrásból mértették adataikat.

A tárnoki jog érvényére nézve, régi felírása szerint a »Vetusta Jura Civitatum sive Jura Civilia« foglalja magában; s ezt az 1484-ki és az újlaki példányok ekkép határozzák meg szorosabban: »Sequuntur Jura Civilia et consuetudines antiquae octo liberarum Civitatum Hungariae constitutarum et existentium, videlicet Budensis, Pestiensis, Cassoviensis, Bartphensis, Tyrnaviensis, Posoniensis, Eperjensiensis, Soproniensiensis«; a másik két példány pedig »Jura Civilia et consuetudines antiquae septem liberarum Civitatum in ítegro Hungariae« stb. Ezen különbség azt mutatja, hogy az utóbbi fehrás a régibb; noha valóságos különbség nem forog fenn, mivel az eredetileg hét szabad városhoz akkép járult a nyolczadik, hogy Buda és Pest városok előbb csak egy város voltak, s Pest Zsigmond és Mátyás királyok privilégiumai

következtében elválasztatott Budától*). S ezekhez időnek folytán számos más város és szabad helység csatlakozott.

Ezen városoknak közös jogára vonatkozik egy Pozsony város levéltárában találtató XV. századi kézirat: »Es wirt gefragt in welchenn massen rechten vnd gewonhayten in zeitt des allerdurchleuchtigsten kunigs Sigmunden von gotes gnaden zu Hungern etc. Mayster der Tawernicorum sich gehalten hab in gericht, vnd dér brieffe ausgeung zu schickenn es geantwurt in dér niasz durch die *sylen* freyen stett« stb.

Látjuk ebből, hogy a XV. századi tárnoki jog ellentétét képezte a nemesség jogának **); hogy ellenben azon városok joga, melyek a tárnoki városok köréhez nem tartoztak, a jogszolgáltatás formáira nézve eltért ugyan több tekintetben ezeknek jogától; de anyagi részében — a dolog lényegét tekintve — azzal megegyezett. Ennek egy igen érdekes példáját egy, a lőcsei polgárok közt 1421 —1429. lefolyt perben 1872. deczember 9-én mutattam be a t. Akadémiának, melynek átvizsgálása — noha Lőcse uem volt tárnoki város — a király által Buda, Pest, Kassa, Sopron és Nagyszombat tárnoki városok, s ezekkel együtt Székesfehérvár szintén nem-tárnoki város küldötteire volt bízva. S ennek felel meg a fenn

*) A budai jogkönyvnek függeléke azt mondja: »Wie die freyest sollen siezen zw tarnak rieht, geschriben im 1500. jar. Von ersst die vonn Offenn; die vonn Kascha; die Prespurger; die von Tierna; die von Edenburg; die von Wartffall; die von Eperies. Die von Pesth macht kwnig Matgieseh zu ainer freyestat« (Michnay és Lichner id. m. 263. 1.); — s ennek megfelelnek a Tüzi Lak-féle czikkek is: »Series articolorum *septem* liberalium Civitatum« stb. Különbön ugyanazon függelék említi egy másik helyen, hogy Pest Zsigmond királytól nyerte önállóságát (id. m. 264. 1.); s már egy 1413-iki okmányban olvassuk: »Nos Benthek Judex Civitatis Pesthiensis« stb. (Podhraczký Buda és Pest 97. 1.); országos törvényben pedig a nyolcz város először az 1514: 3-ik törvényezikben említettik.

**) »Nach der stadt recht sehol richten eyn yder richter, dem dy sach empholen wirt, dem chunig in des statvolkes Sachen; und sehol auch kaynerlay hofgericht nach des landes gewonhait nit tliuen wider der stat recht, freitumb ader gewonhait.« Budai jogkönyv 358. ez.

említett XV. századi kéziratnak tudósítása is *); úgy hogy akkor azon különbség melyet Werbőczy a tárnoki és a személynői városok, névszerint Székesfehérvár, Esztergám és Lőcse közt tesz **), gyakorlatilag még nem volt kifejtve.

Nem lévén itt feladatomban, a magyarországi városoknak, országos törvények és királyi privilégiumok által már akkor megállapított általános szabadságáról tüzetesen szólni; csak röviden azt jegyzem meg, hogy ezen szabadságnak két reánk nézve főfontossága, minden városról egyaránt álló pontját a budai városi jogkönyv határozottan formulázza. Miután t. i. Zsigmond királynak 1405-ki törvényei (Decr. II. 6. és Decr. III. 14.) nemcsak a polgároknak és vendégeknek, hanem — ha tartozásaikat lerótták — a földes uraság alatti parasztoknak is a szabad költözködési jogot biztosították; másrésről Buda város is csak az említett feltételezés mellett fogadta be ezeket ***). S azonkívül Buda város jogkönyve szerint a közbéke fentartása s a felsőbbség iránti engedelmesség minden városi lakosnak a legsúlyosabb büntetés alatt egyik főkötelessége volt ****).

*) Item von den andern Stetleuten, alis *Weysenburkh* vnd *Graan*, vnd von den andern rednern jn andern steten wonende, vor seiner Grosmachtikaitt (értetik a király) gewinnen allein von der antwortende person« stb.

**) Hármaskönyv III. 8.

***) »Von den, die in dy stat sich czyhenn ausz den guttern der edlingen ader ander herren. Ausz der edling guttern welcher mensch sich von eynem herrn czeucht vntter den andern, ap er yo nach seyner rechten czynsz, der dar vntter gehört czu thun von seyner hofmarck, das man haiset in vngerisscher sprach fuldwam, pirschet (birság) verfallen werde, vnnd dy von ym ynner montz frist nit gewonnen were; er sol forpasz vntter seinem herren mit frid sitzen vnnd wonen, vntter den er sich geczogen hath.« Budai jogkönyv 311. ez.

****) »Das man stadt frid yn kaynerlay weisz sol prechen. So man den stadtfridt czu halden gepewt czwen ader manigen menschen, dy in krieg vnnd czwytracht oder yn feintschafft sten, so gepewt man payden teilen, das sy den stadtfriedt nichtenn prechen mit Worten nach mit werehen; wen der denn prech mit Worten, der verfiel eyn hantd; mit werken, verfiel er den hals; also pesunderlich dye hant stee vmmb 10 marck, vnnd der hals mit 32 marken.« Budai jogkönyv 226. ez. — Hasonló ehhez a selmeczi jog határozata: »Wer den frid der In gebottun

Ezen utóbbi pontnak megfelel törvénykezési tekintetben a tárnoki jognak következő határozata: »Si quando Judex et Jufati Cives in factis Communitatis occupati executionem aliquam demandant et perficiunt; et si quispiam civium restiterint, ut filius inobedientiae, talis debebit modis omnibus detineri, non obstante, si fulciatur kaereditibus et bonis« (120. fej.): —és: »Item si quis civium, vocatus per sigillum Judicis, venire contempserit. mox debebit sigillari domus, et omnes babitationes ipsius« (121. fej.)

B. Általános rész.

1. *Személyi jog.* Személyekről általában és személyiségről a XV. századnak szelleméhez képest a tárnoki jogban nincs szó. Csak polgárok és városi lakosok említetnek, s ezeknek községi jogosítványait és kötelességeit is nem a tárnoki jog intézkedései, hanem az egyes városok privilégiumai, illetőleg földesúri megállapodásai, s helyhatósági statútumai szabályozták *).

Mindamellet a tárnoki jog a városok lakosai közt rendi különbséget nem ismer, s csak az egyeseknek erkölcsi magaviseletével és vallásos tartásával köttetnek össze bizonyos jogi következtetések és illetőleg hátrányok.

Ennek folytán az elnevezésnek különfélesége, mely szerint hol »Civis« (30. 45. 46. 74. 78. 93. 95. 106. 189. fej.) vagy »concivis« (14. 18. 22. 23. 25. 27. 29. 34. 84. fej.) hol »iucola« (18. fej.), »homo« (23. 25. 28. 34. 44. 50. 52. 54. 55. 56. 62. 65. 69. 79. 80. 82. 83. 85. 86. 101. 102. 103. 104. 105. 111. 155. fej.) vagy egyszerűen »quis« (azaz »aliquis«; 43. 58. 59. 60. 61. 89. 94. 96. 97. 101. 107. 113. 115. 118. fej.) kifejezéssel találkozunk, jogi következtetésekre nem nyújt

wirtt von dem Richtter, mit o finn warn werehnn bricht, als wundnn oder todsleg sei, der ist bestannndn mit seinen lialls, ob er das freilich tuet; brigt er In aber mit bösnn wortnn darzu, darumb hat mon In zu straffnn noch des Bichtters vnd geswornen wil. Vnd auch gleicherweis der ander erbar lewttte vbll liandlitt.« (33. cz.).

*) A selmeczi jog és a budai városi jogkönyv számos ezen tárgyú intézkedéseket tartalmaznak.

alapot. A szolgák is egyedül fogadott emberek vagyis »mercenarius«-ok (81. 84. fej.), a hova a »nutrix ad fovendum puerum seu infantem pretio conducta« (94. fej.) is tartozik; s a családhoz számíttatnak, és »familiaris«-oknak (81. fej.) neveztetnek.

Erkölcsei tekintetben a »homo bonae famae« (84. 145. 146. fej.), a »honestus civis« (15. fej.) jelleme volt a polgári jogosítványok gyakorlásának feltétele. Azokban pedig kik bírának és esküdt polgároknak voltak választandók, megkivántatott, hogy »ellegantur pii et bonae famae in omnibus moribus et factis compositi« (2. fej.) Ennek következtében azok »quibus honesta fama et vita fuerit« (36. fej.) kik »bonae famae« (83. 145. 146. fej.) s a »fama laudis et honoris« (53. fej.) után voltak ismeretesek, valamint a »honesta mulier« is (69. fej.) egészen más jogi állással bírtak, mint a »lusor, vei dilapidator rerum, inutilem vitam ducens« (48. fej.), a »non pvobus, malitiosus, dolosus, traditor, nequitiosus, calumniator, flagitiosus, detractor« (52. fej.); a »vidua inhonesta« (66. fej.), »inlionestus filius« (142. fej.) »seductrix vetula« (67. fej.), a »publica meretrix« (73. fej.), a »filius meretricis sen latronis, incendiarii, falsarii, sacrilegi, sacerdotis vei monachi, et adulteri cuiuscunque, homicidae, incantatoris vei incantatricis« (53. fej.) stb., kik a jog teljes kedvezményeiben nem részesültek; olyannyira, hogy az »uxor fornicatoria nullum testamentum facere poterit, quia omne jus, quod in haereditatibus habuerit, mediante ipso facinore amittit« (135. fej.); s »antiqua requirente Civitatum consuetudine, filii naturales non possunt habere partem cum filiis legitimis, non obstante testamentaria dispositione quoquo modo facta« (137. fej.) stb. S épen azért ilyenmú »verba vituperiosa« kemény büntetéssel sújtattak (52. 53. 112. fej.)

A vallásra való tekintetből csak az igazhitű keresztyének voltak részesei minden városi és polgári jogosítványoknak; ellenben az, ki »adhaeserit haereticis, quales sunt Viglefstae, schismatici, pagani, et fidem Christianam vilipendentes, vei in qualicunque abusiva secta viventes atque conversantes« (136. fej.), különféle hátrányokat tapasztalt; de az is, ki valakit ilyennel rágalmozott, szigorúan meg volt büntetendő (53. fej.).

Sajátságos intézkedések álltak fenn a zsidókra nézve (p. o. 27. fejt.); mert II. Ulászló király rendelete szerint: »Cum Judaei per Christianos pro debitis aut aliis negotiis citati fuerint, extunc ipsi Christiani liiusmodi citationem in praesentiam Castellani Budensis facéré, et causas eorum ibidem prosequi; Judaei veró contra Christianos agere volentes coram Iudice et Juratis Civitatis talis loci, in quo ipsi Christiani residentiam fecerint, negotia ipsorum prosequi teneantur. Et si Judaei in Sede vei Iudicio Civitatis se gravatos senserint, vei de iudicio Iudicis non contenti fuerint, possunt appellare in Sedem Magistri Tavernicorum, vei alias, prout libertás vei consuetudo illius Civitatis vei loci requirit.« (6. ez.) *).

Különben a zsidók régi joga hazai jogtörténetünknek egyik érdekes tárgya lévén, talán helyén való, ha annak különös kútfőit itt röviden tudomásul vesszük. Ezek a következők: 1. IV. Béla királynak 1251-ki privilégiuma **), melyet Zsigmond (1431. és 1436.), Albert (1438.), V. László (1453.), Mátyás (1458. és 1464.) és II. Ulászló (1493. és 1494.) megerősítettek ***). 2. Királyainknak számos egyes rendeleti, s több földesurak engedélyei, s 3. A mennyiben sz. k. városokban tartózkodó zsidókról van szó, ezeknek belybatósági státutumai (p. o. a budai jogkönyv 191 —197.425, cikkei; Pozsony városnak egy terjedelmes zsidószabályozása ****) stb.).

Magában világos, hogy mindezen intézkedések a XV. századi jogtudományi bölcsészetnek nyilatkozatai, mely jelentőségéből már régen ki van vetköztetve, s a mai törvényhozások szellemétől lényegesen eltér. Minthogy tehát középkori reminiscentiáknál egyebet nem jelentenek, jogtörténeti fejtegetéseknél — melyek tüzetesen nem a mull kor jogának már

*) Kovachich, Codex Authenticus Juris Tavernicalis 50. 1.

***) Fejér Cod. Dipl. IV. köt. 2. r. 108. 1.

****) Kapvinay István, Hungária Diplomática temporibus Matbiae Hunyad stb. I. köt. Bécs, 1767. 461. sk. 11.

*****) Hajnik Imre: »A zsidók Magyarországon a vegyes liázakból királyok alatt«, Magyar Akad. Értesítő, phil. törv. és történettud. oszt. V. köt. 1866. 202. sk. 11.

elavult és leélt intézményeit, hanem a fennálló jog előzményeit tárgyazzák — a dolog természeténél fogva tekinteten kívül maradnak.

A jog és törvény előtti egyenlőségnek, mely városjogaink már akkor egyik uralkodó alapelve volt, a XV. századi tárnoki jogban is találjuk határozott kifejezését; a mennyiben t. i. a bíró a nála keresetét bejelentő felperesnek azt volt hivatva mondani: »ipse (a bevádolt) noster et tuus concivis est, utitur aequae libertate Civitatis, sicut et nos« stb. *)

S ehhez képest kell a régi tárnoki jog szerint az egyes egyéneknek jogalanyosságát is értelmeznünk, melyre nézve csaknem ugyanazon osztályozások szolgáltak közelebbi irányadásul, melyeket Werbőczy a Hármaskönyvben főlemlít, s melyek még mai jogunkban is érvénynyel bírnak.

Így az egyesek életkorára nézve »proles« (94. fej.), »puer octo aut decem annorum« (99. fej.), »filius Cívis in tenera aetate constitutus« (46. fej.), »puer« általában (77. ej.), a 14 éves fiú és 12 éves leány (budai jogk. 371. ez.) »adolescens« (72. 101. fej.), »homo adultus« (77. fej.), »homo perfectae aetatis« (101. fej.), »vir« (52. 90. fej.), »senex« vagyis »provectae aetatis« (143. fej.) közt tétetik különbség. Egy XV. századi legislatív jogszabályozástól ezen megkülönböztetéseknek oly rendszeres és határozott formulázását nem lehet ugyan várni, milyen korunk törvénykönyveiben foglaltatik: egészben véve mindazonáltal azok alapját a társadalmi etnek ugyanazon felfogása képezi, melylyel AVerbőczy Hármaskönyvében találkozunk, a melylyel különben az egyes életkorszakokkal összekötött jogi következményekre nézve a dolog lényegét tekintve megegyez.

A két nem közti különbséget illetőleg tárnoki jogunk a Hármaskönyvtől már lényegesen eltér; mert városokban a nőszemélyek jogi állása egészen másféle, mint az, melyet AVerbőczy irányadásul követ. Általában a nőszemélyek, vagyis a »femineus sexus«, a jognak különös pártfogásában részesítettek (112. fej.); s p. o. a budai jog szerint a »frau die togunt-

*) Tárnoki jog 14. fejezete.

**) Hármaskönyv III: 8. ez. 2. §.

sam ist« (»ist sy eyn geerbte frau vnnd guttes wortis«) azon kedvezményben is részesül, hogy eskü alkalmával, ezt nem a városházán, hanem saját lakásán, űlve s egy polgárnak jelenlétében teszi le (315. ez.). A hajadon, hitvestárs és özvegyaszszony közti megkülönböztetésre itt is találunk, s névszerint a »virgo« (70. 71. 72. fej.), »si quaequam virgo habens haereditates aviticas veí paternas, parentibus defunctis viro copulata fuerit« (48. fej.), a »mulier« (63. 69. 71. fej.), és a »vidua« (66. 71. fej.) fogalmaival határozott jogi minőség függ össze.

Azonkívűl figyelemre méltó, hogy az idegenek, kik t. i. nem ugyanazon városnak lakosai vagy polgárai, bizonyos jogi megszorításoknak voltak alávetve; névszerint az »extraneus, qui non esset de membro civili ipsius Civitatis« (45. fej.), az »advena in Civitatem veniens« (65. fej.), a »cliens forensis mercator veí incola« (139. fej.) S itt talán nem érdeknélküli, ha azon belső összefűggésnek feltűntetése tekintetéből, mely Budaváros joga és a tárnoki jog közt észlelhető, a kettőnek ugyanazon jogkérdésre vonatkozó szabályát kiemelem. Ezen (például felhozott) szabály az idegeneknek birtokképtelenségét tárgyazza. A budai jogkönyv erre nézve következőleg nyilatkozik: »Keyn purger in Ofner stadt sehol seyn gut einem fremden verkauffen, dán nűrt eynem, dér furpsz mit ym wil wonen vnnd piciben. Eyn itzlich purger, dér nit erben hat, mag seyn gut verkaufen ivem er will.« (200. ez.). A tárnoki jognak ugyanazon szabályt tartalmazó intézkedése pedig a következő: »Item si quis civium domum, seu vineas, aut alias haereditates, videlicet immobiles, alicui extraneo, qui non esset de membro civili ipsius Civitatis, et eius territorio, veí promontkorio vendiderit, non obstante, quod fratres, consanguineos et amicos haberet; si idem emtor in médium ipsorum civium habitare recusaret, tunc ipsas haereditates per talem civem venditas incolae Civitatis ipsius conveniendo, pro ipso pretio a venditore possunt emere, et sibi ipsis appropriare; ne ipsae haereditates ab eisdem incolis ad manus extraneas deveniant« (45. fej.). — S a budai jogkönyv azonkívűl az idegenek kereskedéséről is tartalmaz több érdekes szabályt (426—434. ez.), a melyeknek megfelelő határozatok azonban a tárnoki jogban nem találtnak.

Egészen a XV. század szelleméből kiinduló azon rendelet is, mely az elhaltak temetkezéséről intézkedik (tárn. jog 175. fejj., a bud. jogk. 188. 250. 261. ez.).

A jogi személyekre nézve a következő rövid megjegyzést kell tennem.

A mai jogtudományban a jogi személyek fogalma határozott vonatkozással a vagyoni jogosítványra van megállapítva. Minthogy tehát tény, hogy egyes egyházi testületek (káptalanok, apátságok, kolostorok, confraternitások) a városok területén házakat, földeket, és más realitásokat bírtak, s hogy világi birtokos testületek (p. o. czéhek) szintén léteztek a városokban: kétségtelen, hogy a jogi személyek fogalmának megfelelő viszonyok is voltak hazai városainkban a XV. században. Midőn tehát ilyenmű viszonyokról daczára ennek, sem a budai jogkönyv és a selmeczbányai statútumok, sem a régi tárnoki jog említést nem tesz; az onnan van, mert azon kor ilyenmű viszonyok létezését magától érthetőnek, sőt az akkori társadalmi élet szükségessége postulatumának tekintette. Ellenben volt ismét más számos, szintén a jogi személyek létezésével összefüggő kérdés, melyeknek akkor nagy fontosság tulajdonított, s a melyekre vonatkozó intézkedések akkori városjogainkban találtak. Például említem a városi hatóságnak idegen beavatkozások és névszerint az egyházi hatalom befolyása ellen való biztosítását; valamint a testületi életnek szabad, de okszerű kifejtését is.

Ezen szempontból nem érdeknélküli, az egyházi hatalom gyakorlásának különféle jelenségeit figyelembe venni. A selmeczi jog az egyházi vagyonnak külső biztosítására szorítkozik (21. és 22. ez.) A budai jogkönyv egyházi tárgyokról már bővebben szól (173. 187. 249—253. 297. 308. 373. 386. ez.), az egyházi hatalomnak, s névszerint az esztergami érseknek ilyenekre vonatkozó hatóságát tiszteletben tartván; de úgy hogy világi ügyekbe ne avatkozzék *). A tárnoki jogban

*) »Der erczpisscholf zu Gran hat czu richtenn gescheite, das man den seien tliut; vnd in kaiuer weisz, was eyn frewntd dem andern hath geschalten.« (207. cz.)

minthogy egyházi dolgok és jogkérdések a tárnokmesternek illetékességéhez nem tartoztak, ilyenekről nincs említés.

A világiak egyesületi jogára nézve a budai jogkönyv-beu nevezetes intézkedésre találunk, melyet — midőn jogi személyekről van szó — nem lehet tekinteten kívül hagyni; t. i.: »Ailes verpintnusz, das man thut in forchte ader darzu män offentlich mit herren gewalt getczwungen wirt, vnnd churczlich allé verpindungk vnnd gelobde, dye do gesclieen vider dér stadt gemain lauff, auff scliaden, ader vy dye pund yinmer gesclieen werden, wieder dér stadt gewonhait, sálién kayn crafft nielit habén« (245. ez.). A tárnoki jog ilyenmő intézkedést szintén nem tartalmaz.

2. *Dologi jog.* A régibb tárnoki jognak fő tárgyát vagyoni jogkérdések képezvén, igen természetes, hogy ott a dolgoknak mindenféle neméről van szó

Legfontosabb az *ingatlan* (haereditates) és *ingó* dolgokra (bona) való felosztás (10 fej.) a melyek között fontosabbak az ingatlanok voltak.

Az *ingatlanok* közt első helyen a *lakházak* voltak (tárnoki jog 38. 42. 76. fej.; budai jogkönyv 322. 389. ez.). Minden házban pedig azon részt, mely lakásúl szolgált, s a pinezét kellett megkülönböztetni.

A lakházak akkép voltak szabályozva: »Postquam domus perficientur, et plateae suo modo disponentur, tunc cuiuscunque domus dominus versus plateam, iuxta morém Civitatis Budensis non habeat plus de terra plateae, quam vestigium unius pedis cum dimidio vestigio« (41. fej.); s »si quis domum habens, et ipsam domum versus plateam ampliari niteretur, ita quod domus vicinorum excederet, et ad spectus platearum tolleretur, ac ipso aedificio stringi videretur, id absque consensu Judicis et Juratorum minime audeat facere et possit; alioquin demoliri domum, et prospectum vicino dare cogetur« (38. fej.). Azonkívül minden házbirtokos házát jó karban tartani, ha pedig düledező állapotban volt, javítani, illetőleg birtoka elvesztésének büntetése mellett záros határidő alatt újból fölépíteni tartozott. Erre p. o. különösen Wissegrád városra nézve Zsigmond királynak egy 1412-iki okmánya is

vonatkozik*); s kétségtelen, liogy ugyanazon szabály állt fenn más városokban is. Különben kőből (domus lapidea) és fából (domus lignea) épült házak közt tétetett különbség (20. fej.).

A pinzét illetőleg az határoztatik: »Si quis cellarium faciens, in sua domo foveam facéré niteretur; sub propria domo, et non in et sub domo vicini sui fodere poterit« (42. fej.). Vau azonkivftl szó a ház előtti kútról is (76. fej.).

A lakházak és azoknak tartozékai a város kerítésén belül feküdtek. De voltak oly ingatlanságok is, melyek városi területen, de a kerítésen kívül feküdtek; u. m. »in campo rés immobiles, videlicet vineae, foeneta, terrae arabiles« (11. 43. fej.); s valamint benn a városban az utcák (»vici Civitatis« 80. fej., »piatea« 41. fej.); úgy a mezőségen az utak és ösvények (»sémita« 37. fej.) az ingatlanságokra nézve nagy fontossággal bírtak.

Látjuk tehát, hogy a városi iugatlanságokra nézve a régibb tárnoki jog Werbőczy hármaskönyvével egészen véve (III. 14.) teljes összhangzásban van.

Az *ingó* dolgok közötti a tárnoki jogban főleg a pénz (»pecunia«) hir nagy jelentőséggel, úgy hogy a törvénykezési eljárásban »judex pecuniarius« nevezete alatt különös bíró van rendelve, ki előtt a pénzbeli kérdésekkel járó ügyek sajátos perlekedési úton nyertek elintézést (4. s k. fej.). A pénz - nek körülmetszés által való rontása ellen a budai jogkönyv 278. ez. intézkedik. Azonkívül még különösen fegyverek (»arma virilia« 132. fej., »arcus et sagittae« 97. fej.), ruhák, a háztartás és külső gazdaság szükségleteinek megfelelő mindenféle tárgyak (»utensilia domus haec sunt: vestimenta muliebria quaeque sint, vei virilia, balteum argenteum sive inauratum, piccaria argentea, coclearia argentea, dolia, vasa, lectisternia quaeque, universa attinentia ad culturam vinearum, ad culturam agri vei h orum« 132. fej.), szenek (»carbones« 170. 174. fej.) és külön áruk (»kaufmannsckatz«, budai jogk. 407. s k. ez. is említett) l

A tárnoki jog köréh ez tartozó dolgok ezen összeségének

*) Fejér Cod. Dipl. X. köt. 5. r. 302. 1.

jogi jelentőségét érteni és méltatni akkor fogjuk, ha egyszer-mind a városi életnek már akkor tekintélyes élénkségét, s a társadalmi és gazdasági forgalomnak emelkedettségét vesszük szemügyre; milyenre nemes és még oly főrangú urak közt sehol nem találunk. Ennek fontossága ingatlan dolgoknál szintúgy mutatkozik mint ingóknál. Városi házak ugyanis nemcsak azért építettek, hogy tulajdonosaik használhassák, hanem azért is, hogy bérbe adattassanak (búd. jogk. 387. 388. ez.); a háziuraknak tehát a lakosok kényelméről is kellett gondoskodni; s a tárnoki jog fent idézett 38. dl. -12. és 76. fejezetei e viszonynak rendezését támogatták. S ide tartoznak azon intézkedések is, melyek az eső- és hóviz lefolyására szolgáló csatornákat tárgyazzák, névszerint a tárnoki jog 39. és 40. fejezetei, s a budai jogkönyv 321. 323. és 325. cikkei. A külső telkek gondosabb növelésére nézve a tárnoki jog érdekes határozmányai különösen; p. o. szőlők tárgyában a 35. 37. és 49. fejezetek, valamint a budai jogkönyv 189. 214. 216. 236. 394. és 399. cikkei; sőt az utóbbi egyes fák ágaira*), és a szénatermelésre is kiterjed (401. 402. ez.). A közforgalom élénkségének befolyása egyébiránt az ingó dolgok önálló jogi méltatásában még sokkal fontosabbnak mutatkozik. Például emelem ki a budai jogkönyvnek az árukra vonatkozó cikkeit. (82. s k. és 407. stb.).

Említendő még azon telekbér (census), mely városi házak után a városi községnek vagy egyes jogosult személyeknek volt fizetendő, vagyis az u. n. »Purkrecht«, s melyre a budai jogkönyv (173. 249. ez.), de több budai házakról szóló okmány is vonatkozik **). Kassa városnak 1435-iki nagy privilégiuma erről szintén tesz említést.

S itt a tárnoki jognak *ősi* dolgokat tárgyazó határoz-

*) »Esz mag nymant seyner pawm este vber seynes nachpam czawn, reyen ader stete lassen hangen. Was obstis hyn wider feilet, das ist seynes nachpam, ap er das nemen wil; sust, wil er des nicht nemen, er twinget, yn mit rechthe dy este ap czw sehlaenn.« (401. ez.) A középkori német jog kiírói az ezen cikknek megfelelő u. n. »Überhangs«, vagy »Überfallsrecht«-ről igen eltérő módon szólnak. A sváb tükör pedig, melyhez a budai jogkönyv leghasonlóbb, annak említését sem teszi.

***) P. o. Fejér Cod. Dipl. IX. köt. 4. r. 384. l.

mánya is annál inkább méltó különös figyelemre; mivel Werbőczy Hármaskönyve, hol az ősi vagyon nálunk először volt tárgya tüzetes és részletes elvi fejtegetésnek, csaknem száz esztendővel később készült, mint a XV. századi tárnoki jog.

Már más alkalommal megjegyeztem, hogy az ősiség intézménye a magyarországi városok jogéletéből nem fejlődött, hanem csak külsőleg volt abba beillesztve *). Az tény, hogy városaink privilégiumaiban, és régebbi jogemlékeiben ősi vagyonról nincs szó; sőt ellenkezőleg, a városiaknak összes vagyonukra nézve szabad intézkedési jog biztosított **). Anna érdekesebbek tehát a tárnoki jognak az ősi vagyonra vonatkozó szabályai. Ilyenmű két szabályra találunk; t. i. »De haereditate avitica. Si quis habens haereditates aviticas, veii paternas, et non coactus necessitate, veii in casu, quod in redemptione sui capitii eas non exposuerit, si usque tempus vitae suae eadem haereditates tenuerit, eadem haereditates post obitum ipsius in uxorem, proies et haeredes, quos propinquiores habuerit, condescendent iure haereditario« (124. fej.); és: »Si quaequam Hrgo habens haereditates aviticas, veii paternas, parentibus defunctis viro copulata fuerit stb.; (si) fassionem super alienatione haereditatum paternarum veii aviticarum iu px'aesentia Iudicis et Juratorum adstringeretur stb. ipsa fassio nullius debet esse vigoris, quin imo nec debet acceptari per Iudicem et Juratos«; s (az 1484-ki szöveg szerint) »eae haereditates ad alios fratres et consanguineos virginis, eorumque haeredes devolvendae sunt«; vagy (az újlaki szöveg sze-

*) Visszapillantás az előbbi m. k. Curiának 1724—1769-ki működésére. Budapest, 1875. 57. l.

**) IV. Béla királynak Buda (Pest) számára kiadott 1244-ki privilégiuma szerint: »Quicumque ex ipsis (hospitibus) sine haerede decesserit, possessiones dimittendi libeat facultatem cui volet.« Zsigmondnak Kassa város számára adott 1435-diki privilégiuma szerint pedig: »quod quemcumque eorum e medio ab hac luce absque haeredum solatio decedere coniingeret, suas haereditates, resque et bona mobilia et immobilia, cuiuscumque generis existant, quibus maluerit in suis extremis legandi et dimittendi plenam et liberam habeat facultatem.« — Élők közti intézkedésekre nézve ingatlanoknál, a rokonok és szomszédok elsőbbségi jogán kívül (tárnoki jog 32. fej.), egyéb megszorításra nem találunk.

rint) »si ipsa mulier proles habuerit, haereditates ipsae ad eadem proles et ipsarum haereditates sunt devolvendae« (48. fej.). A budai jogkönyvnek 162. cikke ezen intézkedést nem indokolja.

Nem lévén itt feladatomban ezen igen érdekes intézkedést bővebb fejtegetés tárgyává tenni; még csak röviden azt emelem ki, hogy az a Hármaskönyv ugyanazon tárgyú címjeivel belső összefüggésben áll, tehát a magyar nemzeti jogrendezésnek világos eredménye.

Vége a becsüre (aestimatio) nézve, melyről a tárnoki jog 10. 11. és 13. fejezetei szólnak, azt jegyzem meg, hogy ezekben a köz- és örökbecsüre nincs vonatkozás; s hogy itt az illő becsű (aestimatio condigua) szünetlen kevéssé nyer körülményesebb kifejtést, mint a Hármaskönyvben (I. 133. és 134. 5. §.).

3. *Ügyek joga.* (Jus actionum, vagyis cselekvények és keresetek joga.)

A XV. században, valamint a jogtudomány szelleme, úgy a jogrendezés általános módszere is, feladatuk súlypontját kevésbé abstract elvek formulázásában és gyakorlati érvényesítésében, mint inkább concret szabványok megállapításában keresvén; a régibb tárnoki jogban is a jogrendezésnek szintilyen irányára találunk.

Jogügyek tekintetében, mindenkinek a vagyonáról való szabad intézkedési jog volt biztosítva (tárnoki jog 123. sk. fej., budai jogk. 370. és selmeczi jog 2. ez.); a minek alapján élők közt és balál esetére mindennemű jogügyeknek engedett hely. Az egyes dolgok iránti intézkedéseknek érvénye azonban azoknak minőségéhez képest gyakran bizonyos formások megtartásától volt föltételezve. Bizonyos ügyeket p.

o. fekvőségek örök időre való elidegenítéseit, »in praesentia Judicis et Jui'atorum« (32. 44. fej.) kellett elintézni; s ezek azután a város nagy jegyzőkönyvébe írtattak, (18. 31. 44. fej.) melyről az rendeltetett, hogy »Judex unum speciale registum sui Judicatus tomporé babere debet« (31. fej.); és melyből ünnepélyes formában városi okmány adatott ki (»litterae Civitatis« 22. fej., »litterae haereditariae« 20. fej.). Más ügyeknél, p. o. elzálogosításoknál a »Judex pecuniarum« (18. 20.

fej.) közvetítése elégséges volt; habár ezek is különös hiteles könyvbe jegyeztettek fel (»liber Judicis« 18. fej.). Ezeken kívül volt egy »liber minor Civitatis« (44. fej.) is. Csekélyebb ügyeknél hol esküdt polgároknak (20. 30. fej.), liol két tanúnak jelenléte (51. 74. fej.) kívántatott meg. Végintézkedésekre nézve mindazáltal a formaságok — mint látszik — helybeli szokás szerint voltak szabályozva.

Peres ügyek törvénykezési úton döntettek el; s ennek tekintetéből a régibb tárnokiogban nem kevésbé, mint a selmeczi városjogban és a budai jogkönyvben a bíróságok szervezéséről, a bírák választásáról, s a törvénykezési eljárásról igen részletes határozatok és szabályok foglaltatnak (tárn. jog 1—9. 17. 116—120. fej.; selm. jog. 7. 8. ez., a budai jogk. 9—64. 165. 167-171. 206. 215. 224. 334. ez.) Főfontosságú a tárnoki jog 117. fejezete, mely szerint: »Licet Judex et Jurati eligantur per Communitatem: tamen ipsa libertas eligendi est ipsis gratiose data per Itegiam Maiestatem; item Judex et jurati cives babent facere judicium ex gratia collata per privilegiales litteras in persona domini Regis propria.« A perlekedő felekre, kik ügyvédek által is képviseltettek (tárnoki jog 109. fejezete, budai jogkönyv 324. 327. ez.) a tárnoki jog 14. 16. fejezetei, a selmeczi jog 12. czikke és a budai jogkönyv 358—360. czikkei; a bírói végrehajtóra a bjk. 353., az idézésre tj. 12. 13. 15. 121. 122. fej., s ha az ellenfél távol volna bjk. 273. ez., a bizonyítékokra a tj. 51. 57. 60. 62. 79. 113. fej., a bjk. 203. 234. 244. 246. 247. 314—317. 319. 320. 329. 364—367.cz.; a bírói ítéletre bjk. 202. 352.cz., a tárnokmesterhez föllebezésre a selmeczi jog 15. és a budai jogkönyv 16. 17. 202. 310. ez. vonatkoznak. Azon kívül választott bíróról (tj. 25. fej., bjk. 362. ez.) és önhatalomról (bjk. 318. ez.) is van szó.

C) Különös rész.

1. V a g y o n i j o g.

Fekvőségekre vonatkozólag: *a)* Az egyes tulajdonosok birtoka közti határokról a tj. 33. 34. 35. fej., a katárfákról a bjk. 401. ez. — *b)* az elévülésről a tj. 31. fej. — *c)* a használati jogról házaknál tj. 38—42. fej., bjk. 322. ez.; szállóknél

bjk. 214. 216. 236. ez. — *d*) a szabad intézkedési jogról a tj. 124. 126. fej, a selm. j. 2. ez. és a bjk 370. 381). ez. — *e*) a zálogról a tj. 20—22. fej., selm. j. 40. ez., bjk. 304. 372. -ez. — *f*) szolgalmakról tj. 39. 40. fejezetei rendelkeznek.

Ingóságok tárgyában *aj* a lelet (bjk 263. 400. ez.) — *b*) vadak fogása (*captio lerarum* 36. fej.) — *ej* gyümölcsök szedése (bjk. 401. ez.) — *d*) eltévedt lovak és másféle állatok (selm. j. 20. ez.) — *seja* zálog (tj. 18. 26. 27. 28. fej., selm. j. 22. 36. 40. ez., bjk. 302. 384—386. fej. voltak különös intézkedések tárgya.

2. Kötelmi jog.

A kötelmi jog általános szempontjából a tárnoki jog 146. fejezetében a »*cautio fideiussoria*« alkalmaztatása nevezetes, noha közvetlenül nem vonatkozik kötelmi viszonyra. De sokkal fontosabbak azon szabványok, melyek az akkori városok élénk társadalmi és közgazdasági forgalmáról tanúskodnak.

Ide tartoznak mindenekelőtt a lekötelezett pénzösszegek fizetéséről szóló határozatok, u. m. a tárnoki jog 19. 30. 43. és 44. fejezetei. A mennyiben pedig ilyenmő tartozások kezesség és zálog által biztosíthatók, a kezességet a budai jogkönyv 382. és 383. czikkei, a zálog általi biztosítást pedig a tárnoki jog, a budai jogkönyv és a selmeczi statútumok számos határozmányai szabályozzák.

Különös figyelmet érdemelnek továbbá azon nagyszámú intézkedések, melyek egyes szerződésekre vonatkoznak. Mert noha nem abstract formulázás, hanem concret felfogás szerint fejtenek ki; mégis feltűnő első pillantásra azon különbség, mely e tárgyban Werbőczy Hármaskönyve és régibb városi jogaink közt észlelhető; s míg t. i. a Hármaskönyv szorosabban vett szerződési szabványokban felette szegény, — a városi jogokban ilyenek tekintetében gazdag joganyagot birunk. Névszerint:

A letéteményt tárgyazzák a tárnoki jog 23. 24. és 111. fejezetei;

A zálogot a tárnoki jog 18. 20. 21. 26. 27. és 28. feje-

zctei, a selmeczi jog 22. 36. és 40. czikkei, s a budai jogkönyv 302. 304. 372. 384. 385. és 386. czikkei;

A kölcsönt a tárnoki jognak számos pénzbeli adósságokra vonatkozó helyei, a selmeczi jognak 9. és 10. és a budai jogkönyvnek 212. 299—303. czikkei. A kamatokat csak igen röviden a tárnoki jog 27. fejezete.

A baszonkölcsönt a tárnoki jog 29. fejezete, s a budai jogkönyv 343. czikke.

Az ajándékot a budai jogkönyv 380. czikke.

Az adásvevést a tárnoki jog 32. 43. 44. 45. 51. 93. 123. 1 70. fejezetei; a selmeczi jog 4. és 12. s a budai jogkönyv 200. 201. 338. és 375—379. czikkei. Különösen borra nézve a bjk. 208 — 212., sörre nézve pedig a bjk. 213. czikkei.

A bérlést a budai jogkönyv 387—389. czikkei.

A munkaerőt lekötelő szerződések igen concret alakban szabályoztatnak. Napszámosok munkájára a budai jogkönyv 368. czikke vonatkozik". A mesteremberek iparfoglalkozásait a czékek, a kereskedő egyének munkáját a kereskedés szabályozása tárgyalja. Ezekről egyébiránt tüzetesen alább lesz szó.

Károsításoktól és kártérítésről a tárnoki jog nem intézkedik, de igenis a budai jogkönyv, és pedig a 326. ez. az építkezés, és a 335. ez. a bitang állatok által okozott károkról. Az utóbbi cikk hasonló Werbóczy Hármaskönyve III. 33. címébe. A tárnoki jog 77. 95. és 96. fejezeteiben említett károsítások csak olyan egyes esetekre vonatkoznak, melyek lrendőri és illetőleg bűnvádi következtetéseket vonnak maguk után. Úgy szintén a 119. fejezet is nem magánjogi károsítást, hanem a törvénykezési rendnek a bírák részéről történt áthágását tárgyalja.

A *magánjogi bántalmak* szempontjából a tárnoki jog 116. fejezetének vonatkozása a »bomagium«-ra értékés valamint a 74. és 78. fejezetek, melyek nagyobb hatalmaskodási esetekről intézkednek. Számosak azonkívül a becsületsértésekről szóló határozmányok is (53. 112. 115. 118. stb. fej.); s ilyeneket a selmeczi jog (18. ez.) és a budai jogkönyv (254. 333. ez.) is tartalmaznak. — A tárnoki jogban a nyelvés fej váltásgról is van szó (»debet lingua privari vei eanden

marcis decem redimere«; — »capite privetur vei caput marcis 32 redimat« 118. fej.)

3. *Családi jog.* Jogfejlődésünkkel teljes összhangzásban van, hogy a házasságról, mint ilyenről, valamint város-jogainkban, úgy a tárnoki jogban sincs szó. A budai jogkönyv 395. cikke, mely ifjak és kajadonok házasságára a szülők, és illetőleg a legközelebbi rokonok beleegyezését kívánja, ezen beleegyezésnek hiányát nem tekinti házassági, hanem csak örökösödési akadálnak; s ugyanaz álláspontja a tárnoki jog 134. fejezetének is. Midőn pedig a czébekbe felvett mesterekről a tárnoki jog 146. fejezete azt rendeli: »Postquam acceptatur aliquis, det cautionem fideiussoriam cum bonestis personis, quod infra spatium unius anni uxorem ducendo, legitimé se faciat patremfamilias«; ez a házasságra nézve csak mellék-kérdés; a házasság kül viszonyaira is több intézkedés vonatkozik, p. o. a tárnoki jog 19. 90. 125. 135. 146. stb. fejezetei és a budai jogkönyv 280. ez. A budai jogkönyvbe a házastársak elválásáról vau ugyan szó (294. ez.); de ezen czimből csak a felírás van ott, szövege hiányzik.

A házastársak közti viszony keretében, különösen a házasságtörést illetőleg, mind a tárnoki jog (68. 90. 135. fej.), mind a budai jogkönyv (279. 290. 390. 392. ez.) szigorú intézkedéseket tartalmaznak. A legtöbb határozat azonban csak a liázastársak közti vagyoni kérdéseket tárgyalja; névszerint a nőnek móríngjára vonatkozó jogát (tj. 125. fej., bjk. 282. 393. ez.); a nő hozományát és egyéb önálló vagyonát (tj. 48. 126. fej., bjk. 397. ez.); s a házastársak kölcsönös örökösödését (tj. 128. fej. selm. j. 1. ez.)

A szülők és törvényes gyermekeik közti viszonyra a tárnoki jog 137., és a budai jogkönyv 283. cikke vonatkoznak; a nélkül azonban, hogy ezen viszonyt részletesen kifejtenék. Bizonyos casuisticára mindazáltal mégis találunk; s így névszerint a budai jogkönyv 281. ez. a gyermekek kereszteléséről, ugyanannak 396. ez. a gyermekek kiházásításáról, a selmeczi jog 26. és 27. ez. a szülők gyermekeik fölötti hatalmának biztosításáról stb. intézkednek. Érdekes azonkívül a tárnoki jog 140. és 142. fej. »de filioi honos te vivente,« és »de

inhonesto filio»; 141. fej. a fiúk mostoha anyjukhozi állásáról stb.

A törvénytelen gyermekekre nézve a budai jog 163-ki cikkében a törvényes születésnek időszerinti föltételeit határozza meg; melyek hiányozván, a gyermek fattyugyermek (»Pankart« bjk. 293. ez.); ki — mint már fentebb megjegyeztem — igen fontos jogi hátrányokat tapasztalt, olyannyira, hogy még a végintézkedési öröklésből is kizáratott (tj. 137. fejezet.)

Végre az árvákat a tárnoki jog (p. o. 46. 47. 129. fej.) különös pártfogásban részesíti; a gyámságot pedig a budai jogkönyv első sorban családi, s ezután községi ügynek tekintti. (295. 371. ez.)

4. Örököségi jog.

Városbeliek körülményesebb örököségi jogát először a XV. századi tárnoki jog állapította meg; mert régibb jogemlékeinkben néhány töredékes szabályon kívül ezen tárgyú intézkedésre nem találunk.

A tárnoki jog szerint itt ősi és szerzeményi vagyon közt kellett különbséget tenni.

Az ősi vagyonról halála esetére senki nem intézkedhetett, s ilyenre nézve mindenkinek örökösei özvegye, gyermekei és közelebbi rokonai (124. fej.) voltak; de a szerzeményi, azaz »haereditates ac rés mobiles cuiuscunqve generis existant, (juae vei quas cum propriis laboribus, fatigiis et expensis, acquisivit« korlátlan szabad intézkedésének voltak tárgya (123. fej.) Ezen határozmány a férjre a 127. fejezetben, a nőre a 125. 126. fejezetekben, s a testvérekre nézve a 130. fejezetben állapít tátik meg szorosabban; a házastársaknak kölcsönös örököséséről pedig (132. fej.), s az örökségnek a túlélő házastárs általi megszerzéséről, valamint a gyermekeknek osztályáról (128. 130. fej.) foglalnak magukban különös határozatokat. Van azután még intézkedés a végrendelet érvényének fentartásáról (133. 134. fej.) az erkölcstelen gyermekek (140. fej.), a házasságtörő özvegy (135. fej.), az eretnekek (136. fej.) és a törvénytelen gyermekek (137. fej.) öröklési képtelenségéről; a végrendelkező örökhagyó adósságairól (138. fej.), s

az idegenek végrendeleteiről (139. fej.). De valamint Werbőczy Hármaskönyve, úgy a régi tárnoki jog sem tartalmaz szabályt a végrendeletek külső kellékeiről; s ezeknek megállapítását a helybeli szokásra bízta.

A végrendelet nélküli örökségre nézve a tárnoki jog a házastárs és a gyermekek egyenlő jogát állapítja meg (132. fej.); de caducitási esetről nem intézkedik. Ilyen esetben Buda város 1276-ki privilégiuma szerint »*possessiones et bona talium in tres partes dividantur, et una distribuatur per elemosynas pro remedio animae decedentis, duae verò partes ad munimenta et aedificia castris Budensis reserventur*«*); s ugyanazon szabályt tartalmazza a budai jogkönyv 205. cikke.

D. Az u. n. speciális jogok köréhez tartozó határozatok.

Nem lévén feladatomban a XV. századi tárnoki jognak tartalmát kimerítőleg fejtegetni; csak röviden emelem ki, hogy abban oly határozatok is foglaltatnak, melyek a jogtudomány mai felfogása szerint az u. n. speciális jogok, illetőleg különös törvényeknek tárgyát képezik.

Az, hogy a selmeczi jogban a bányászatnak szabályozása már egy magában álló és igen fontos osztálya a jogrendezésnek, itt kevésbé veendő szemügyre; noha a selmeczi bányajognak nagy jogtörténeti jelentősége eléggé ismeretes.

Itteni célunkhoz képest vizsgálódásunknak súlypontja a tárnoki jogban fekszik; melynek tartalma a speciális jogfejlés szempontjából főleg hármas irányban nevezetes, a *büntető*, a *kereskedelmi* és az *iprajog* irányában.

1. A *büntető jog* szempontjából kiválólag hármas tekintet érdekes, a *jogtörténet*, a *tulajdonképi büntető jog* és a *bűnvádi eljárás* tekintete.

Jogtörténetileg azon különbség tanulságos, mely a selmeczi jog, a budai jogkönyv és a régibb tárnoki jog büntető jogi határozatai közt észlelhető. A selmeczi jognak határozatai (5. 6. 16 — 18. 21. 23—30. 35. 38. 39. ez.) még azon primitív felfogást, s a büntetésnek azon fejletlen módját követi irányadásul, mely a középkorra nézve általán véve jellemző

*) Fejér Codex Diplom. VI. köt 2. r. 401. 1.

volt. Sokkal magasabb álláspontot foglal el a budai jogkönyv (190. 204. 220.229. 232. 233. 235. 237. 254—272. 274—278. 284—7. 290—292. 331. 332. 336. 337. 340 — 342. 345-347. 356. 390—392. 438. 439. ez.); anélkül azonban, hogy ebben is valami rendszeres koncepciót lehetne észlelni. De mindkettővel szemben a tárnoki jog büntető részének már több oknál fogva tulajdoníthatunk oly nagy jelentőséget, melynél fogva kora szellemének teljesen megfelelt; sőt —a mennyiben a mai jogtudomány az olasz városok statútumainak XV. századi reformjait a büntető jog újabb emelkedése első kezdeményeinek szokta tekinteni — méltán állíthatjuk, hogy a tárnoki jog is hasonló színvonalon állt.

Igaz ugyan, hogy a mai büntető jogbölcészlet a tárnoki jog határozományában semmiképp nem állapodhatnék meg. De azon elvet, melyet a budai jogkönyv határozottan kimond: »Gerechtkait vnnd straffung solmit der mittleydung ezu allén czeiten verainet seyn pey allenn rickternn, Senftmutikait vnnd strengikait sulién von eynnander nymmer gesundert werden in dem gericlite.« (220. ez.), a tárnoki jog is követi vezérelvül; s ha a büntettek végig tekintünk, melyekre itt büntetés van szabva, annak anyagi tökélyét azon kor művelődéséhez képest lehetetlen félreismernünk. Intézkedései ugyanis az élet (61 — 65. 78. 79. 89. 113. fej.), testi épség (52. 54—60. 91. 94. 95. 96. fej.), becsület (53. 54. 112.115.118. fej.), szemérem (66—73. 88. 90. fej.), vagyonbiztonság (75. 80 — 85. 92. 98. 100—108. fej.) és vallás (86. 87. 136. fej.) ellenijmerényletekre szabván büntetést, Magyarország városainak XV. századbeli büntetőjogáról egyáltalán véve nem kedvezőtlen képet nyújtanak.

A *bűnvádi eljárás* egészben véve vádló volt. Érdekes azonban, hogy bizonyos föltételezések mellett a bíró hivatalból is volt köteles eljárni (65. fej.)

2. A *kereskedelmi jog* tárgyában Buda város 1421. november 23-án addigi kereskedelmi szabványainak alapján egy új revideált kereskedelmi jogot állapított meg, *) melyet a XV. századi tárnoki jog kiegészítő részének lehet tekinteni. Összesen 37 cikkből áll, s általános culturatörténeti szempontból nem kevésbé érdekes, mint jogtörténetiből.

*) A budai jogkönyv 404—441. cikkei.

3. S ugyanazt kell tartanunk az *iparjog* szempontjából a tárnoki jog azon határozatairól is, melyek a czéhek szervezését, s az azok szerint rendezett iparosok munkásságát szabályozták (144—175. fej.) Ezeknek feleltek meg a budai jogkönyvnek ugyanazon kérdésekre vonatkozó czikkei (65—158. 174.298,348—351. ez.) is.

Hátra van még, hogy a XVI. századi tárnoki jog harmadik alkatelemét, t. i. a »Vetusta Jura Civitatum« későbbi pótlékait is felemlítsem.

Alább látni fogjuk, hogy a tárnoki jog nem közvetlenül, hanem csak bizonyos külső befolyások közvetítése mellett, s nem épen minden nehézség és akadály nélkül, lépett életbe. Ez egyszersmind azt eredményezte, hogy általános érvényrejutása több póttintézkedést tett szükségessé, melyek részint a tárnoki jogban foglalt határozatokat tették ki bővebben, részint értelmüket szabályozták szorosabban és segítették elő gyakorlati alkalmaztatásukat. Az ezen úton keletkezett intézkedések közül leginkább kettő nevezetes:

1. Series articulorum septem liberarum Civitatum, conclusionum jurium ipsarum a diuturnis temporibus observan solitorum, et pridem Magnifici domini Johannis Thuz de Lak Magistri Tavernicorum tempore per eundem Magistrum Tavernicorum, et ipsarum Civitatum liberarum Judices et electos Assessores suos unanimi volúntate peramplius semper futuris temporibus observare debere statutorum. (Kiadta Kovachich M. Gy. a Codex Authenticus Juris Tavernicalisbau 256—271. 11. — Laki Thuz János főtárnokmesteri hivataloskodása 1480. szűnt meg.)

Ezen okmánynak eredeti példányát szintén nem tűrjük, s szövegét is csak másolatok után ismerjük. Kovachich azt négy kéziratnak alapján adta ki, t. i.: a) egy régi kézirat alapján, mely egykor Kollár Ádám Ferencz, később Keresztúry István udvari ágens birtokában volt; b) azon kéziratok alapján, melyeket a Corpus Juris Hungarici kiadói használ-

tak; c) Nyirkállói Tamás »Stylus Cancellariae«-jéből *); d) egy kézirat után, mely akkor Jankovics Miklós gyűjteményében volt.

Összesen 32 cikk van egybeállítva, melyek azonban tartalmukra nézve két csoportra oszlanak, úgy hogy ezeknek elseje a 18-ik cikkel végződik, és másodika a 19-ik cikkel kezdődik. Nyirkállói Tamás formuláiban csak a második csoport található. A Corpus .Turis »Articuli Juris Tavernicalis«-ai közt a 4. 5. és 6. cikkeken kívül mind a két csoport cikkei csaknem szóról szóra találatnak; azonban úgy, hogy első helyen a 19—32-ik cikkek mint 1—14-ik, s ezek után az 1—18. cikkek mint 15—28-ik találatnak.

Bővebb felvilágosítást, mint Kovachich kiadása, ezen egész gyűjteményről egy XVI. századi német kézirat nyújt Pozsony város levéltárában, mely szerint az első csoport oly cikkeket foglal magában, melyek már Zsigmond király korában bírtak érvénnyel **); s a Laki Thuzféle szabályozás csak a második csoport cikkeit tartalmazza, miként ezek az első 18 cikk nélkül a Nyirkálló Tamásféle formulák közt találatnak. ***)

Különböztetjük ezekből egyszersmind, hogy a tulajdonképi Laki Thuz-féle cikkek csak a Kovachich-féle közéjtételnek 19-ik cikkével kezdődnek, s hogy az első 18 cikk

*) Kovachich Márton György, Formulácie Solennes Styli, Fest 1799. 203. 1.

**) »Es wirtt gefragt, in welchenn massen, rechten vml gewonhayten in zeitt des aller durchleuchtigisten kunigs Sigmunden von gotes gnaden zu Hungern etc. Mayster der Tavernicorum sich gehalten hah in gericht, vnd der brieffe ausgeung zu schickenn; es geantwurt in der inasz durch die syben freyen stett: Item zum ersten« stb.; — a mire az első 18 cikk németül szerkesztve következik.

***) A pozsonj'i német kéziratban ezen cím alatt: »Die Ordnung der artikel der syben freyen stette, beschliessungen jrer rechten, von den gotliebhabenden zeiten gewonten behalten zw werden, vnd nächst des Grosmachtigen Johannis Thawz von Laak Maysters der Tawernicorum zeite durch denselben mayster Tawernicorum, vnd derselben freyen stett richter vnd jr erwelt beysytzer mit eynnutigem willen fuerbas albeg jn kunfftig zeitt sulien behalten zu werden gesetzten; das wirtt gehabt jn der massen« stb.

egy XVI. századi compilationál egyéb nem lévén, itt tekintetbe nem vehető.

2. II. Ulászló királynak egy 1499-ki rendelete a tárnoki szék illetékességéről, mely 6 czikkből áll, s később még egy czikkel megtoldatott; az újonan szerkesztett 41 tárnoki czikkel együtt Rudolf királytól 1602. augusztus hó 13-án erősítettven meg, ekként foglaltatik a Corpus Jurisban. *)

II.

Az épen megismertetett XV. századi tárnoki jog alakulásának kiindulási pontját azon zavarok képezik, melyek akkor városjogaink nem eléggé rendezett filiatóinak folytán beálltak, s melyek — miután 1405. városi életünk főérdekei tárgyában általános, és az egész országra kiható intézkedések állapítottak meg — mintegy a dolog természeténél fogva az érdeklettekben azon kívánatot ébresztették, hogy a városok gyakorlati joga is egy egységes és általános országos joggá alakíttassák.

Ezen egység abban már némileg megvolt, hogy joguknak gyakorlati szolgáltatását a királyi főtárnokmesterek rendszerint mint a városok főbírái vezették **); habár ezen hivatással nem a törvény, hanem csak a király rendelete ruházta fel őket, s ezért a főtárnokmesterek is inkább a királyok kincstári ügyei kezelőinek érezték abban magukat, mintsem valóságos bírának; úgy hogy voltak esetek, melyekben a királyok mást is bíztak meg a városok főbírói tiszttel. S ez oly időben is történt, mikor a városok felvirágzása nevezete

*) A pozsonyi német kéziratban ezen cím alatt: »Die hernach geschriben artikeln werden begriffen in etlichen freihetlichen briefen des allerdurchleuchtigsten fuersten vnd hern, hern Wladislai von Gotes gnad zu Hungern, Behem etc. Kunigs in dem jare von Cristi gehurt 1499. vber die freyungen vnd gewonhaiten des stuls maysters Tawernicorum vnd der syben freyen steten in gericht vnd auch appellationen gehalten zu werden, von Seiner Mayestett gnediglich verüben« stb.

**) Lásd 1872. december 9-ki akadémiai értekezésemet (II. köt. 5. sz.) az 1421—1429-ki lőcssei pörről 11. sk. 11.

enelkedést tanúsított, p. o. 1370—1380., a midőn Szepesi Jakab országbíró egyszersmind a városok főbírája is volt (»Comes Jacobus de Scepusio, Judex Curiae et universarum Civitatum domini Ludovici Dei gratia Regis Hungariae«).

Zsigmond uralkodásának egyik nem csekély érdeme volt, hogy már a városok és szabad községek 1405-ki országos gyűlésén adatott ki a városok törvénykezési ügyeire és felelőzéseire nézve törvényes rendeletet; t. i. »Omnibus et singulis civibus, hospitibus et populis quarumcunque Civitatum et liberarum villarum alicui ex principalioribus Civitatibus annexarum, a quacunque sententia per eorum Judices et cives lata ad Magistrum Tevernitorum nostrorum, vei ad Iudicium illius Civitatis, cuius libertate talis Civitas vei libera villa fungitur, liceat appellare« stb. (4. ez.); s: »Omnes et singuli cives Civitatum, si de iudicatu et sententia Judicum et Juratorum suorum noluerint contentari, ad illam Civitatem, cuius libertate funguntur, aut ad Magistrum Tavernitorum nostrorum, valeant appellare« stb. (12.cz.); mit ugyanazon 1405. évi országgyűlésnek 11. cikke bővebben fejtett ki. Ehhez képest városi jogügyekben a városi bírák és esküitek ítéletei a felek szabad választása szerint vagy a főtárnokmesterhez, vagy azon város törvényszékéhez voltak felelőbbezhetők, melyel az illető város jogi közösségben állt.

S ezen előzményeknek volt tehát egyik következése, hogy a fentebb megismertetett tárnoki jog — mint láttuk 1415. és 1418. közt — készült. Szerzőjéről határozott tudomásunk ugyan nincs; — miután azonban főbb pontjaiban Buda város jogára történik hivatkozás (p. o. határozottan a 41. fejezetben), méltán azt lehet gyanítani, hogy valamely a városjogokban jártas budai bíró vagy esküdt polgár volt szerzője *)

*) A szerző saját magáról első személyben szól (»ut in prioré articulo ilixi« 57-dik fej.). Az kétségtelen, hogy a munka városi ember által készítettett. S erre vonatkozik az alsó-ausztriai provinciális levéltárban őrzött példánynak bevezetése is. »A liberis Civitatibus illud profectum esse, certo constat; cum huius Juris administratio sit iisdem commissa. Hamm cives propter communem tranquillitatem fecerunt, legem, ut si quis sui Judicis sententia non esset contentas, haberet facultatem pro-

Különben nevezetes, hogy a városiak kezdetben a főtárnokmesterhez való felebbezés iránt bizonyos idegenkedést tanúsítottak; miként ezt az 1421—1429-ki lőcsei per is bizonyítja (1872. decz. 9-diki akad. értekezésében). Kétségtelen, hogy ilyen idegenkedésre okuk is volt; — a mint erre nézve különösen Bebek János főtárnokmesternek (1410—1419.) hivataloskodása nyújt érdekes adatokat.

Midőn az 1405-ki törvény hozatott, Ivusali György volt a főtárnokmester; s ennek, valamint ezen tisztségben 1409-ki utódja Szécsi Miklósnak hivataloskodása alatt a dolgok — mint látszik — a maguk rendes kerékvágásában mentek. De midőn 1410. Bebek János lett főtárnokmester, főkép miután Zsigmond király 1414. a konstantzi egyházi zsinatra távozott, a városiak részéről a főtárnokmester hivataloskodása, önkényeszerű bíraskodása és durva bánásmódja ellen a királyhoz a legkeservesebb panaszok érkeztek be; olyannyira, hogy Zsigmond elvégre 1417. ápril 24-kén Bebek Jánost ily éktől szigorúan eltiltotta *), Garai Miklós nádornak pedig, ki a király-

vocandi ad aliarum Civitatum Judices, quae legem receperant. Quia vero nulla lex firmam et solidam auctoritatem habere potest, nisi a Summa Potestate confirmata; petitum est a Regia Maiestate, et impetratum, ut non solum comprobaret leges Juris Thavernicalis, a sapientissimis viris certarum Civitatum collectas; verum etiam ut praeesset aliquis ex Regni Proceribus auctoritate Regia dotatus, ut esset testis earum sententiarum, quae a Judicibus feruntur; idemque ad manum haberet Juratum Regni Notarium, qui litteris mandaret acta Judicii Tavernicalis. Ita ex Civitatum paucarum Judicio factum est quasi publicum Judicium, ad quod postea ceterae quoque Civitates Regiae propter integritatem provocare non dubitaverunt; quo si quis non esset contentus, eum appareret manifestum esse justitiae inimicum« stb.

*) 1417. Datum Constancie in festo B. Georgii martins, »Sigmundus stb. f. n. d. Magnifico Johanni BebeJe de Pelseuch Thavarnicorum nostrorum Regalium Magistro s. et gr. Quedam a dudum ex relatu audita, et nunc in effectum veritati consona comperta, animo plurimum gravato, et non sine grandi admiratione stb. vobis insinuare cogimur, videlicet quod vos alieno quasi motu ducti, vel fortasse Nostre Maiestatis absentiam corporalem considerantes, nulla legitima ex causa, sed solo animi rancore preconcepto, fideles nostros dilectos ciues, hospites et populos Ciuitatis nostre Cassouiensis, presertim vero Judices et Juratos eiusdem nostre Civitatis, dum aliquos ex ipsis vel pro Judicio faciendo,

nak távolléte alatt helytartója volt, egyik már régibb szóbeli utasítására vonatkozólag május 1-je alatt azt hagyta meg, hogy a tárnokmestert a városok jogainak sértésétől tartóztassa vissza, s szükség esetén ezeket önkénye ellen vegye

aut iusticia postulanda, siue aliis negociis et causis eiusdem nostre Ciuitatis dirigendis et promouendis, coram votiis constitui contigisset, verbis furiosis, illicitis, turpibus, diffamatoriis et subsanatiuis plurimum delionestando pertractassetis, ipsisque per exquisitas calumpnias et cautelosas anegaciones a tramite iuris et laudabilis antique consuetudinis exorbitantes, diuersas iniurias, dampna, et incommoda inreuerabilia intulissetis, sepius eciam eosdem, seu alterum ipsorum, ad instanciam seu in fauorem vestrorum jobagionum, seu aliquorum aliorum, in vestris tenuitis, possessionibus et districtibus, nulla prius in ipsorum medio, ut moris est, iusticia postulata, arrendando, eosdem pro vestro beneplácito, vestri seu vices vestras gerentis in presenciam citassetis, et in causis ciuilibus, non una cum Iudicibus et Juratis Ciuibus Ciuitatum nostrarum liberarum ad id deputatarum, prout officium seu honor Magistratus Thawarnicalis, et nostrarum Ciuitatum antiqua laudabilis consuetudo requirit; sed cum his quibus voluissetis, pro Iudicio sedendo iudicassetis, et iudicando pro vestra volúntate aggrauatos declarantes, missis vestris familiaribus in Ciuitatem nostram predictam, quosdam ex ipsis de ipsorum domibus et habitacionibus excludi et domus eorundem claudi, et vestro sigillo firmari et sigillari voluissetis et commisissetis, eisdemque per oculorum ipsorum euulsionem, personarum detenciones, rerum et bonorum ablationes, immensas iniurias imponendo, eosdem diuersimode multiphariis obprobriis, molestacionibus, perturbacionibus, dampnorum illacionibus et ceteris oppressionibus, que omnia singillatim calami officio exprimi non possunt, tyrannice affligentes incessanter« stb. Erre a királynak intése: »Eidelis dileccio vestra perpendat sane iudicium rationis, an vestre voluntatis animum et huiusmodi rancorem aduersus dictos cives nostros qualitercunque conceptum per Nostre Maiestatis et Sacre nostre Corone dampna, ac dictorum nostrorum civium oppressionem et persecucionem vobis in effectum deducere liceat? stb. Quoniam si singularem de vobis non gestassemus fiduciam, predictum Magistratus Thawarnicalis lionorem nequáquam in oppressionem, destruccionem et persecucionem Ciuitatum nostrarum liberarum vobis contulissemus.« A nádor ismeri mar királyi akarát; ezennel pedig parancsolja, hogy a polgárokat »dum in Iudiciis seu alias coram vobis constituti fuerint, decenter tractare, causasque eorum non iuxta vestrum libitum, et cum his quibus vultis, sed temporibus et locis debitis, una cum Iudicibus et Juratis Ciuibus Ciuitatum nostrarum liberarum, que ad id deputate sunt et interesse consueuerunt, prout iustum fuerit, iudicare, ipsosque omnibus et singulis eorum immunitatibus, priuilegiis, exempcionibus et preroga-

védelmébe *). Ugyanakkor azonban a városiak Konstanczba a királyhoz küldvén megbízottakat, kik fentebbi panaszaitak megújították, a király május 8-ka alatt Bebek Jánoshoz még szigorúbb rendeletet intézett **). A király ezen rendeletéinek

tiuis pacifice fruí et gaudere permitiere, et a quorumlibet aliorum molestacionibus forcius tueri et defendere debeatis; seituri de cetero, quod si vos aliquo tempore in premissis secus facere, et liuiusmodi nostra Regia mandata temerarie transgredi attemptaueritis, mox predicto bonore a vobis ablato, pretactis nostris fidelibus super omnibus predictis iniuriis stb. ex parte vestri satisfacere stb. curabimus« stb. Eredetije Kassa varos levéltárában.

*) 1417. »Datum Coustancie die festi Beatorum Philippi et Jacobi Apostolorum. Sigismundus stb. f. n. s. d. Magnifico Nicolao de Gara Regni uostri Hungarie Palatino stb. Quia nos vestram fidelitatem in Mersburg tempore vestri recessus a Nostra Celsitudine circa gubernacionem nostrarum Ciuitatum liberarum plenius nostram intencionem et voluntatem auduisse recolimus; vestre fidelitati Regio sub edicto firmissime precipimus et mandamus; quatenus, quociuscunque per antedictos nostros ciues, seu in personis eorum fueritis requisiti, antefatum Jolianem Thauarnicorum uostrorum Magistrum verbali alloquio verbo nostro Regio informetis et seriusius ammonendo inducatis; ut si proprie salutis augmentuin optat obtinere et feliciter adipisci, pretactos nostros ciues et eorum quemlibet in nullo penitus aggrauare, molestare, dampnificare, vituperare, seu in Sede Judiciaria dehonestare, aut alio quouis modo perturbare audeat vel presumat; sed ipsos omnibus et singulis ipsorum immunitatibus, exemptionibus, priuilegiis et prerogatiuis pacifice et quiete gaudere permitiendo, dum in Iudicio coram ipso constituti fuerint, lionorifice et decenter, non vt bestias seu bruta animalia, pertractare debeat, causasque eorum in sui vel suas vices gerentis presenciam deducias, non per se, vel iuxta leges et raodum Regni nostri nobilium, sed cum Iudicibus et Juratis Ciuibus Ciuitatum nostrarum liberarum, pro examine et decisione liuiusmodi causarum deputatarum, et qui interesse cousueuerunt, debito loco et tempore audire, iudicare et discutere debeat et teneatur. Qui si amplius in suo proposito perseueraret, et a premissis se emendare non curauerit; eotum volumus, vt vos in persona et auctoritate Nostre Maiestatis pretactos nostros ciues contra memoratum Thauarnicorum nostrorum Magistrum, et quoslibet alios, in eorum graciis, libertatibus, priuilegiis et prerogatiuis, et a quorumlibet molestacionibus forcius tueamiui et defendatis, taliterque de liuiusmodi ipsorum nostrorum subditorum illesa conseruacione et vestra fructuosa defensione per Nostram Celsitudinem mereamiui vberius commendari« stb. Eredetije u. o.

***) 1417. »Datum Constancie octaua die festi Beatorum Philippi et Jacobi Apostolorum. Sigismundus stb. f. n. d. Magnifico Johanni

mindazonáltal — mint látszik — csak csekély eredménye volt. Mert már pár hónappal később, a városiak megújított panaszaira, hogy t. i. a tárnokmester őket most már arczon is csapja és megbotoztatja; szeptember 14-dikén egy harmadik rendeletet intézett hozzá, melylyel őt a hivatalával való visszaélésektől még határozottabban eltiltja *); s egyszersmind

Bebek de Pelsevcz Thauarnicorum nostrorum Regalium Magistro« stb. A rendelet csaknem szószertint megegyez a fentebbivel. Különböen a kassai polgárokról az mondatik, hogy panaszaikkal »sepius ad nos veniendo, grauissimas expensas faciendo et tollerando, nimium depauperati stb.; — a tárnokmester pedig oda utasítottatik: »Vt super premissis nostra scripta ac. intimata vobis sufficiant, restre fidelitati ex intencione nostra seriosa firmissime precipimus et mandamus, quatenus sano gaudentes consilio predicti Nicolai de Gara Palatini informacionibus et indieacionibus verbo nostro Regio erga vos tiendo, a foreiori quoque pretractis aliis, ac presentibus nostris litterarum scriptis acquiescendo, oninem vestri animi rancorem stb. eviscerantes stb. Eredetije u. o.

*) 1417. »Datum Constancie in festo Inuencionis Sante Crucis. Sigismundus stb. Magnifico Johanui de Pelsevcz Magistro Thawarnicorum nostrorum Regalium stb. Multiplex ac multiplicata querela, clamorque anxius et flebilis fidelium nostrorum plurimarum Ciuitatum, oppidorum ac villarum- Regalium ciuium et incolarum Nostre Maiestatis aures clamando obturarunt, quod vos nostram de dicto Regno nostro Hungarie considerantes absenciam corporalem, quamplures ex ipsis, et precipue dum eos aliquociens coram vobis in Iudicio comparere, aut ex certis causis eorum, aut dictarum nostrarum Ciuitatum necessitates concernentibus vobiscum constitui contigisset; pluribus verbis illicitis, turpibus, inlionestis, vituperiosis pertractando et dehonestando, quosdam ex eis collaphisantes verberassetis, et quibusdam ex ipsis iniurias et damna per exquisitas calumpnias, per vos, et quendam Sigismundum vestrum Vicemagistrum Thauarnicorum intulissetis stb. Cum autem nos prescriptarum nostrarum Ciuitatum ciues et incolas non bruta animaba neque bestias, non paganos neque Judeos, sed Christianos esse, vobisque honorem officii nostri Magistratus Thauarnicorum non propterea et in hunc finem, vt pretractos nostros ciues taliter dehonestare, vituperare, verberare, aut ipsis iniuriari; sed eosdem potius cum honore tractare, et ab aliis quibuslibet ipsis iniuriari vel eos dampnificare volentibus, precipue Nostre Maiestatis in absentia protegeré et tueri, et in ipsorum iuribus et antiquis libertatibus, per diuos nostros predecessores Reges et Nostram Maiestatem ipsis datis et concessis tenere et conseruare; nec non eosdem, non iuxta restrain voluntatem et libitum, nec eciam iuxta dicti Regni nostri Hungarie nobilium jura; sed secundum earundem

Garai Miklós nádort is oda utasította, hogy királyi rendele-
tének kellő foganasításáról gondoskodják *).

Könnyen megfogható, hogy ily előzmények után a váro-
siak a tárnokmestertől még akkor is idegenkedtek, mikor Be-
bek János ezen hivatalt már nem viselte; s hogy még az igen
népszerű Berzeviczy Péter — ki mindjárt Zsigmondnak visz-
szajövetele után lett főtárnokmesterré, s ezen hivatalt már
1419-ben viselte — sem volt képes a lócseieket visszatartóz-
tatni attól, hogy (noha 1426. az ő városukban tartotta a tár-
nokszéket) a főnemlített perben fölebbezésüket ne társvárosaik
fórumához intézzék, mely fórumhoz azután 1429. jan. 9-kén
Buda, Székesfehérvár, Pest, Kassa, Sopron és Pozsony váro-
sok küldöttjei voltak meghíva, s melyen a peres ügy elvégre
1429. január 24-dikén Budán, Budaváros tórájának elnöklété
alatt, Kassa, Székesfehérvár és Nagy-Szombat városok kül-
döttjei mint bírótársak által döntetett el ítéletileg.

Ezekhez képest látjuk, hogy a városiak, kik szabadsá-
guk, és jogi állásuk fentartásának egyik főbiztosítékát abban
találták, hogy peres ügyeik fölebbezés útján is kizárólag csak
városiak által ítéltessenek el; a főtárnokmesterek biráskodását
már azért sem akarták elfogadni, mivel a tárnoki székhöz
birákül nemes urakat is szoktak volt meghívni; — a mint
Berzeviczy Péter főtárnokmester is úgy tett, midőn 1426-ban
Lócsén tárnokszéket tartott, erre közbirákül nemes urakat,
— u. m. Zygrai Tóth Mihály sárosmegyei alispánt, Görgey
Péttert és Bethlenfalvi Thurzó Márton újvári várnagyot, —
hivott meg **).

Jelen előadásom céljának teljesen megfelelek, ha rövi-
den az eredményt említem fel, melyhez a városiak panaszai a
tárnoki jog ügyében vezettek, mely t. i. azon határozottan ki-
mondott megállapodásban állott, hogy a tárnokmester, hivata-

Ciuitatum laudabiles consuetudines'ab autiquo observatas iudicare debere-
tis, sciamus et recordemur contulisse« stb. Következik a szigorú eltiltás.
Eredetije u. o.

*) Zsigmond király ezen utasításának eredeti példánya szintén
Kassa város levéltárában őriztetik.

**) Wenzel Gusztáv: Nevezetes per lócsei polgárok közt 1421 —
1429. Pest, 1873. 7. 1.

lánál fogva, a városi szabadság fentartására és védelmére köteleztetik, s hogy a tárnoki széken bírák csupán városi küldöttek lehetnek *).

A dolog természetében feküdt, hogy a tárnoki jog tekintélyének ezen emelkedése főképp kettős irányban mutatkozott fontosnak; a mennyiben t. i. 1) az előbbi városjogok családjait előbbi jelentőségükből nagyobbára kivetkőztette; s 2) számos, földesúri területen fekvő szabad községekre terjeszkedett ki, noha ezek szabad királyi városok nem voltak.

Az első pontra nézve megjegyzendő, hogy a kassai, a pozsonyi és soproni, a nagyszombati, s a korponai városjogok fiókjogaikkal együtt gyakorlati érvényökből kivetkőztettek, s a budai városjoggal mintegy egygyéolvadváu. most már teljesebb rendszert képeztek, mely tárnoki jog nevezete alatt általános országos városjogot tett ki. Ezzel szemben mindazonáltal voltak oly városok is, melyeknek jogai tovább is megtartották önállóságukat. Ilyen volt mindenekelőtt Székesfehérvár, mely kezdettől fogva nevezetes vái-osjoggal bírt. A Szepességnek jogfejlődése szintén különállva maradt; valamint az öt máramarosi városok joga is, mely a nagy-szöllősi anyajognak fiókjoga lévén, ezentúl is előbbi minőségében állt fenn. Végre ide kell még számítani a bányavárosokat is, melyek joguk alkotására és fejlődésére nézve mindig sajátosság kört képeztek. S így keletkezett az általános országos városjog mellett magában Magyarországon több particularis városjog is; — mely particularis városjogok rzután később egymással közelebbi combinatióba hozatván, időnek folytán a személynöki városi jogok közösségének lettek alapja.

Különös érdekléssel bírtak ezen városjogi rendszer irányában Szlavóniának és Erdélynek városjogai. Mert noha ezek a

*) »Magister Tavernicorum solum cum civibus Civitatum liberarum causas in ipsis Civitatibus liberis emergentes, valeat judicare, et non cum aliis, qui causas Regnicolarum Nobilium solent discutere; lie ipsarum libertatibus derogari valeat quoquomodo«; — és: »Quaelibet Civitas libera, in Regno Hungariae existens, in suis libertatibus, privilegiis, a divis Regibus datis, donatis et confirmatis per Magistrum Tavernicorum illaesa et indemnis cousevetur.« A Laki Thuz-féle 5. és 7. czikk.

magyarországi városokkal egyaránt szintén azon szabadságokban részesültek, melyeket Zsigmond király 1405. megáldapított ^{1*)}; a tulajdonképi városjogok alakulásában és fejlődésében azonban mégis sajátos irányt követtek, mely Szlavóniában kevesbbé, de Erdélyben nagyobb mérvben tért el a magyarországitól.

Szlavóniában ugyanis a városi élet a szabad községnél magasabb álláspontra sóba nem emelkedvén, ennek folytán az itteni városok joga királyi privilégiumok alapján önálló kifejtést igen. de tökéletesebb — akár társadalmi akár közgazdasági — jellemet nem nyert soha. Legteljesebben volt kifejtve Zágrábnak városjoga az 1242-ki privilégium és az 1405-ki országos városi szabályozás alapján, s ezen városnak kiválókig 1405—1429-ki státútumai érdekesekek.^{2*)} De nincs tudomásunk arról, hogy ezen városjog a többi szlavóniai városokra — az egyetlen Kőrösnek kivételével ^{3*)} — kihatott volna. Sőt Varasd város híres 1219-ki privilégiumának alapján ^{4*)}, s úgy szintén Petrinia is ^{5*)}, sajátos városjogokkal bírtak; Petrinianak joga pedig Zamobornak ^{6*)} és Jasztrabarszknak is szolgált mintául ^{7*)}. Annak pedig, hogy a szlavóniai városok közül a XY. századi tárnoki jognak közösségében akár csak egy is lett volna, nyomára sem találunk. Zágráb is csak a XVII. században lett tárnoki várossá, midőn a tárnoki jog már át volt alakítva, s 1609. augusztus 8-ikán reformálta régiebb státútumait.

^{1*)} A szlavóniai városokra nézve I. Arkiv za povestnicu jugoslovensku I. köt. Zágráb, 1851. 197. 1.; — az erdélyi városokra nézve I. Jakab Elek: Oklevéltár Kolozsvár története I. kötetéhez, I. köt. Buda, 1870. 134. 1.

^{2*)} Arkiv za povestnicu jugoslovensku, I. köt. Zágráb, 1851. 188—202. 11.

^{3*)} Fejér Cod. Dipl. IV. köt. 2. r. 164. és 172. II.

^{4*)} Ebner László, Historisch-statistisch-topographische Beschreibung der königl. Freistadt Varasdin. Varasd, 1827. 29. sk. 11.

^{5*)} Kálmán galicziai király és szlavóniai herceg 1240-ki privilégiuma szerint; Kukuljevics Ivánnál, Jura Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Zágráb, 1862. 60. 1.

^{6*)} Fejér Cod. Dipl. IV. köt. 1. r. 264. 1.

^{7*)} Ugyanott 2. r. 416. 1.

Erdélyben már a XIII. században »consuetudo Cibiniensis« nevezete alatt teljesen kifejttet városi jog létezett ^{1*)}, úgy hogy Szeben város joga egyszersmind a legtöbb ott keletkezett városok és szabad községek anyajogává lett. Ez azonban már a XIV. században a szászok nemzeti jogának eszméje által absorbeáltatott, anélkül, hogy gyakorlati jelentőségének megfelelő írásbeli redactiót nyert volna. Habár tehát érdekes jelenség, hogy Szebennel nem csak a szász városok, hanem Kolozsvár is jogközösségben volt ^{2*)}; másrésztől mégis feltűnő, hogy magának Szebennek még 1481. sem volt Írásba foglalt városjoga; s hogy Altenberger Tamás szebeni polgármester és királybíró csak ezen évben Íratta össze az ismeretes jogkönyvet, mely a régi nürnbergi, magdeburgi és iglauri jogokat, tehát csupa idegen jogokat foglal magában, s melyre egykor a szebeni polgármesterek hivatali esküjüket letették ^{a*)}. De ezen ténykörülmeny magyarázza meg azt is, hogy egyes erdélyi városok is, nemcsak gyakorlati esetekben ^{4*)}, hanem határozott jogkérdésekben is Buda városhoz fordultak felvilágosítás végett.^{5*)} Megjegyeztetvé, hogy az erdélyi városok a tárnoki jog köréhez soha nem tartoztak; ^{6*)}, s hogy később nemcsak a szász városok nyertek sajátságos jogot a szász nemzet muunicipális statútumaiban (1583.); hanem hogy Kolozsvár város joga is magában álló redactiót tapasztalt. ^{7*)}

^{1*)} Teutsli J. D. és Firmhaber Fr., Urkuudenbuch zür Geschichte Siebenbürgens. I. köt. Bé s, 1857. 189. 1.

^{2*)} P. o. Jakob Elek: Oklevéltár Kolozsvár történetéhez. Buda, 1870. 185. 192. 209. 223. 11.

^{3*)} Ungarisches Magazin. I. köt. Pozsony, 169. sk. 11.

^{4*)} P. o. maga Szeben is 1422. Buda városnak »ara Samstag nach Mathie« kelt levele szerint, melynek eredetije az erdélyi szász nemzet levéltárában őriztetik.

^{5*)} P. o. Kolozsvár városnak Budához 1488. intézett jogkeresése, s ezen utóbbinak felelete, mely gyakran volt nyomtatva, legjobban Jakob Eleknél id. m. 280. s k. 11.

^{6*)} Csak syndikátusi keresetekre nézve néhány okmány az erdélyi városok ellen emelt panaszokban, nemcsak a királyt és a vajdát, hanem a tárnokmestert is illetékesnek nyilatkoztatja.

^{7*)} A kolozsvári magyar polgárságnak ezen irányú törekvéseire nézve 1. gr. Kemény József, Deutsche Fundgruben der Geschichte Sie-

A második pontra nézve, jogtörténetünk érdekesebb jelenségei közé az tartozik, hogy a XV. századi tárnoki jog egyes, földesúri hatóság alatt állott községekben is érvényt nyert (Újlakon kívül p.o. Magyar-Uváron. Rozenbergben stb.)*). Ez a dolog természeténél fogva csak ezen földesurak beleegyezése és engedélyezésével történhetett. S erre vonatkozott a XVIII. századnak elején Bártfán nyomtatott »Jus Civile«, mely szorosan véve csak igen keveset tér el a XV. századi tárnoki jogtól, s ennek — csekély változtatásokkal — mintegy csak új, de szó szerinti reproductiója. Ezen álláspontját címre világosan fejezi ki, midőn magát »Regiarum ac liberarum Regni Hungariae Civitatum, oppidorum et locorum privilegiorum jus gladii habentium, et se his (statutis) conformantium« jogának hirdeti. A tudomány érdeke itt azt kíváná, hogy számos egyes helységeket lennének képesek fölemlíteni, melyekben a régebbi tárnoki jog egykor kötelező erővel bírt. Ez azonban történelmi irodalmunknak egyik mindeddig csaknem egészen parlogon fekvő irány **).

Különböző kombinációk azt is magukkal hozták, hogy már a Laki Thúzféle cikkek szerint a házassági és bűnvádi esetek a városi bíróság illetékességéhez tartoztak ugyan, de a főtárnokmester hatósága alól ki voltak véve; tehát a tárnoki székhez sem fölbbeztettek ***).

A XV. századi tárnoki jogra nézve végül még figyelembe veendő:

1. Hogy az 1486: 68. tcznél fogva a főtárnokmester az ország nagy bírónak sorából határozottan kizárattott.

benbürgens. I. köt. Kolozsvár, 1839. 88. sk. 11. — A kolozsvári jog önállóvá alakulására vonatkozik Yajkay Károly munkája: Kolozsvár Tractatus az Successiókról. Budapest, 1875.

*) KovachicU kéziratai szerint a nemzeti muzeum kéziratárában 172. föl. Lat. 50. és 51. sz. a.

**) Ha is még azon állásponton vagyunk, mint a múlt századi hazai jogtudomány. V. ö. Szegedi János, Tripartitum Juris Hungarici Tyrocinium. Nagy-Szombat, 1757. 768. sk. 11.

***) „Dg testamentis de factis vitiosis, videlicet verborum, livorum, plagarum vulnerum, verberum; membrorum mutilationibus, liomicidiis, non habét se Magister Tavernicorum, aut eius vices gerens intrmittere.« I. cikk.

2. Hogy Eperjes város, mely 1491. a lengyel invasio által a tárnoki városok közösségétől elvonatott, II. Ulászló királynak 1492. »Budae in festo Beati Benedicti Abbatis« kelt és Losonczy László tárnokmesterhez intézett rendeletével abba ismét fölvetetett.

3. Hogy a mohácsi vésznapi után a régibb tárnoki jog érvényéből kiforgattatott, s midőn 1528. Pozsonyban Pozsony, Sopron és Nagy-Szombat városok képviselői magukat városi jogokra nézve közös fölébvezési fórumnak constituálták, ez az első lépés volt az egész tárnoki jog átalakítására, mely elvégre Rudolf király korában be is következett. *)

4. S hogy ilyen körülmények közt a hazai jogtörténet szempontjából különös elismeréssel kell méltatni a felső-magyarországi városok azon igyekezetét, melylyel keblükben a régi tárnoki jog érvényét fentartani igyekeztek. Tudva van, hogy ez célhoz ugyan nem vezetett; de azért a városi jognak már többször fölemlített 1701. és 1702-diki bártfai kiadásai, melyek túlnyomólag a régibb tárnoki jogot tartalmazzák, jogtörténeti irodalmunknak mindig legbecsesebb emlékei közé fognak tartozni.

III.

Ezek után a tizenötödik századi tárnoki jog jelentőségéről alapos ítéletet a mai jogtudomány álláspontjából is hozhatunk.

Bizonyos alaki tökélyét azon ténykörülmeny bizonyítja, hogy egyes elveit és szabályait tisztán és határozottan kimondja, s belső összefüggések szerint fejti ki.

Azon kornak felfogásához képest a törvénykezési rendszert alapul véve, a városi bíróságokat nemcsak külső állásuk szerint említi fel, hanem belső szervezésük értelmében is fejtegeti; — s alapvonásaiban azt nyújtja, mit a mai jogtan műnyelvén jogszol-

*) Ez a Corpus Jurisban foglaltatik. Az újabb tárnoki jogra nézve 1. Wagner Sándor, *Jurisdictione Tavernicalis ex actis et protocollis authenticis adumbrata*. Pest. 1834. Ezen újabb tárnoki jog, mely nálunk 1848-ig fennállt, már nem tartozik jelen fejtegetésem feladatához.

gáltató törvényhatósági szabályzatnak, vagyis Jurisdictionsnorm-nak szokás nevezni.

A városi lakosokat egyes osztályok szerint különbözteti meg. mindenkinek jogi körét egyenként véve szabályozza.

A városi területen létező mindennemű dolgokat is külön-külön veszi szemügyre; s valamint a fekvőségekről, úgy az ingóságokról, és ezek közt névszerint a pénzről, tartalmaz számos részletes szabályt. Így a »Iudex pecuniarius«-ról, a forint értékéről, a fizetésről, a pénzbeli adósságokról, a pénzkölcsönről stb. nagy számú elveket és batározmányokat foglal egybe.

Különösen érdekes az ősi és a szerzeményi vagyon közt lévő megkülönböztetés.

A városok régi privilégiumai szerint mindenki vagyonáról különbség nélkül, élők közt szintúgy, mint — ba neje vagy gyermekei őt túl nem élték — balál esetére is szabadon intézkedhetett. *)

Ez a magyar nemzet régi jogérzetével és az ország általános szokásával szemben — mely az ősi és a szerzeményi vagyon közt akkor fontos és határozott különbséget tett — particularis kivételt képezett; de midőn a tárnoki jog mint országos jog keletkezett, ennek szempontjából így meg nem maradhatott. S ebhez képest, midőn a tárnoki jog az ősi és a szerzeményi vagyon közt való megkülönböztetést — noha csak az ingatlanokra nézve — magáévá tette, valóságos újítást állapít meg; **) akkép, hogy miután a szerzeményi (»kaereditates ac rés immobiles cuiuscunqve generis, quae vei quas cum propriis laboribus, fatigiis et expensis acquisivit«) és ősi vagyon (»haereditates aviticae v. paternae«) fogalmát kifejtette volna; a 123. és 124. fejezetekben a birtokosoknak arra vonatkozó intézkedési jogositványát külön-külön a legcorrectebb jogrendező módon formulázza. Az 1701-ki bártfai Jura Civilia ezen szabályt szóról-szóra átirta; s midőn a tárnoki szék, s a királyi és hétszemélyes táblák 1756. egy Sopronból fellebbezett perben az örökhatyó ősi fekvőségét végrendelete ellenére nő-

*) Ezt már fentebb fejttem ki bővebben.

**) Lásd a »Jura Civilia« 124. fejezetét.

vérének ítélték oda *) — nem a város régi privilégiumának, hanem a XV. századi tárnoki jognak értelmében jártak el.

S hasonló eredményekre találunk számos más esetekben is; p. o. a házastársak egymásközi viszonyára nézve, hol a tárnoki jog szintén nem a régi városi szokásokat, hanem az országban divatozott általános jogelveket követte irányadásul. A hol pedig a régóta érvényben volt jogot továbbra is fentartotta, p. o. a fekvőségeknek fassio útján való átruházásainál; — ez a városi vagyon sajátságos természete által volt indokolva.

De kiválólag érdekes az is, hogy a kötelmi jognak nemcsak általános elveit mondja ki, hanem számos szerződésekről névszerint és részletesen is intézkedik; s az iparról és czéhekről, a kereskedés több fontos kérdéseiről, s a vásárok tartásáról is igen részletes határozatokat tartalmaz.

Az öröködesre vonatkozó részét csaknem teljesen és szép objectivitással találjuk kifejtve.

Ezekhez járulnak a büntettek, és azoknak büntetését tárgyazó határozmányai, melyekre nézve nem emelkedik ugyan a XV. század felfogásánál magasabb álláspontra; de megüti azon mértéket, melyet az olasz városok akkori státútumaiban és u. n. reformariéiban találunk, s melynek az újabb jogtudomány a büntető jog történetében rendkívüli nagy jelentőséget tulajdonít.

S hasonlót lehet mondani úgy a polgári, mint a bűnvádi eljárásra vonatkozó szabályairól.

Végre a mi, szintén alakilag véve, a régibb tárnoki jogban nyilatkozó jogi öntudatnak rendező momentumát illeti, nem szabad még azt sem tekinteten kívül hagynunk, hogy egészében nem kevésbbé, mint egyes batározmányaiban oly czélszerű a rendezés, hogy azt a XV. század jogalkotó szelleméhez képest valóságos rendszeres műnek kell elismernünk, mely Werbóczi Hármaskönyvét egy egész századdal megelőzte.

Szemügyre véve tehát mindezeket, azt találjuk, hogy a XV. századi tárnoki jognak kettős irányban nagy jelentősége

*) L. értekezésemet: Visszapillantás az előbbi m. kir. Curiának 1724—1768-ki működésére. Budapest 1875. 57. 1.

van; t. i. jogtörténetiben, és szoros értelemben vett jogtudományiban.

Jogtörténeti tekintetben ugyanis nemcsak Magyarország városéletének jogi felvilágosítására, hanem Werbőczy Hármaskönyvének kiegészítésére is igen nevezetes adalékul szolgál.

Más alkalommal már feltüntettem, hogy — bármi nagy tisztelettel viseltetünk is Werbőczy érdemei iránt, s bármi nagy fontosságot tulajdonítunk is hazai jogunk rendezésében a Hármaskönyvnek — azért a annak számos hiányai előtt szemünket behunyunk még sem szabad, sőt azon kell lennünk, hogy biztos jogtörténeti tanulmányok alapján ezen hiányok lehetőleg és minél teljesebben pótoltsanak és kiegészítsenek. Akkor a régi hazai törvénykezési eljárásra nézve azt jegyeztem meg, hogy a mohácsi vész előtt Magyarországon divatozott jognak több igen érdekes pontjairól Werbőczy Hármaskönyvében nincs szó, s hogy az, ki a XIV. és XV. századokból fenmaradt törvénykezési okmányokban jártas, tudja, hogy azoknak tartalma által a Hármaskönyvet gyakran több lényeges részben ki lehet egészíteni; — hogy tehát a Hármaskönyv az azonkori magyar jognak kimerítő kifejtését nem foglalja magában, miként ezt egyébiránt már a XVI. század közepe táján az u. n. Quadripartitum Ferdinandum szerzői is úgy találták; — hogy sokat lehet, sőt kell is másunnan pótolni, ha az akkor Magyarországon fennállt jogot tökéletesen akarjuk ismerni; — s hogy eddigi tanulmányaink is már eléggé világosan bizonyítják, mikép Magyarországnak akkor anyagilag oly gazdag, alakilag pedig a jogviszonyokban gyökerező (ha szabad mondani) objectiv logikának vezérlete mellett oly sokoldalúlag kifejtett, és oly határozott joga volt miszerint a nagy tudományú és tapasztalású Werbőczy is azt szellemileg tökéletesen egybefoglalni nem volt képes, mert ő is — csak ember volt. *)

S ehhez képest különös figyelmet érdemel még az, hogy Werbőczy fejtegetése a városi jogokról se nem teljes, se nem — a Hármaskönyv célját tekintve — eléggé határozott és alapos.

*) A Hédervári Ferencz jószágai feletti per és ítélet 1523. Történelmi Tár VI. kötete 79. s k. 11.

Werbőczy t. i. a Hármaskönyv III. részében a városiak jogáról szólván, csak azon pontokat és kérdéseket említi fel, melyek az országos törvénykezés szempontjából akkor (1514.) fontosak voltak; s ezeket is inkább csak *casuisticus*, mintsem rendszeres felfogás szerint fejtegeti.

Akik hazai városaink számos privilégiumait közelebről ismerik, már régen észlelheték, hogy itt nevezetes hiányokkal állunk szemben, melyeket ezen privilégiumokból csak némi részben pótolhatunk. P. o. midőn Werbőczy a városiak elévülési idejére nézve azt mondja, hogy »*praescriptio emum duodecim annorum curriculis completur*« (I. 78. ez. 2. §.), és más helyen: »*Civitatenses licet super rebus alieutatis duodecim annorum curriculis praeseribi et praeseribere debeant; modo tagiën quodam abusivo et villanorum more, solummodo per integri spatium anni et diem uuam, modernis temporibus praeseribere consueverunt*« (III. 15. ez. pr.); — s a *Commissio Systematica* ehhez csak azt a megjegyzést teszi: »*Abusus tamen iste vigore huius ipsius tituli, et continui diuturnique usus, iam legis naturam induit;*« — Frank Werbőczy hallucinációját csupán IV. Béla királynak Pest város számára 1244. kiadott privilégiuma által állítja helyre. *) A városiak régibb jogának általános áttekintését pedig a Hármaskönyvből semmiképp nem nyerjük; sőt azt tapasztaljuk, hogy az egykori magyarországi városjog, több legfontosabb és leglényegesebb kérdéseire nézve, még kielégítő útbaigazítást sem ad.

A mint tehát Szegedy János a Hármaskönyv ezen részbeni kiegészítésének szükségességére már másfél századdal ez előtt figyelmeztetett, s a hazai jogtudomány azon korban levő álláspontjához képest érdekes megjegyzéseket is tevén, különösen a »*Jus Civile*« 1701-ki bártfai kiadásának nagyfontosságára utalt **): ugyanígy kell a magyar jogtudomány jelen szempontjából is, nemcsak Szegedy alapos megjegyzését szem előtt tartanunk; hanem egyenesen ki is nyilatkoztatnunk:

*) *Principia Juris Civilis Hungarici*. Pest., 1829. 879. 1. o. jegyz.— A közigazság törvénye Magyarhonban. I. köt. Buda, 1845. 241. 1.

***) *Tripartitum Juris Hungarici Tyrociium*. Nagy-Szombat, 1757. 798-dik lap.

hogy a XV. századi tárnoki jog a Hármaskönyv ezen fontos részének kiegészítésére a leghelyesebb és legbiztosabb módot nyújtja. S ha elvégre mai jogéletünk színvonalára emelkedünk, ennek álláspontjából is számos oly momentumra találunk a régebbi tárnoki jogban, melyeknél fogva nemcsak érdekes, hanem igen tanulságos is.

Szabadjon e tekintetben azon tapasztalásra hivatkoznom, melyhez képest újabb jogreformjaink alkalmával a városok körében oly sarkalatos változások és mélyen ható átalakulások nem voltak szükségesek, milyeneket p. o. az ősi-ségi viszonyok rendezése a nemesi birtokra, s az urbériségek megszüntetése a paraszti javakra nézve vontak maguk után. Ezen körülményt már oly jogtudományi fejtegetés is különös érdeklődéssel szokta fölemlíteni, mely csupán a gyakorlatot és annak szükségességét követi irányadásul, noha a tett észleletben megállapodik, a nélkül, hogy abból további következtetéseket vonna.

A tárgyába mélyebben beható jogtudományi vizsgálódás azonban csakhamar azt is észre fogja venni, hogy itt a jogtudományi tanulmányozásnak is igen szép hivatása van, melyhez képest a városaink körében 1853-ig fennállt jogi szabályozásnak, azaz azon szabályozásnak, mely már 1840. a városokban a főfontosságú telekkönyvi intézmény általános behozatalát tette lehetségessé, — történeti előzményeit feltüntetvén, jogéletünk mostani stádiumát is az ezen úton nyert eredmények által felvilágosítja; a mi annál fontosabb, mint-hogy ezek hazai jogunknak nemzeti tényezői és jelenségeihez mindenkép tartoznak.

Ha városaink előbbi jogát ezen szempontból vesszük szemügyre, kétségtelennek fogjuk találni, hogy az — bármennyire is tapasztalt számos külső változást a XVI. század óta — azért a dolog lényegére nézve múltjával még sem szakított; hogy tehát a XV. századi tárnoki jogból indult ki, s ebben leli utolsó gyökerét is. Egyszersmind azt is fogjuk találni, hogy ezen úton hazai városaink közléte — noha sokkal szűkebb körben — évszázadok előtt már helyt adott számos oly elvnek, s érvényre emelt számos oly rendszabályt, melyek mostani reformjaink főkövetelményei közé soroztat-

nak; sőt hogy azon nagy elvek, melyek szerint az európai társadalmi rend három évszázad óta alakult; a mi régibb tárnoki jogunkban is már föllelhetők.

Ilyenek névszerint a következők: 1) a személy szabadsága; 2) a tulajdon szabadsága; 3) a munka szabadsága, és ezen minőség szerint való — azon kor viszonyainak megfelelő — gyakorlati szervezése; 4) a házi és családi élet általános szabadságának biztosítása, és minden külső megtámadások elleni védelme; 5) a városi lakosok osztályaik szerinti különbségének közös érdekek érvényre emelése által való kiegyenlítése s ehhez képest egy nagyobb, jogilag egységes egészszé alakítása a viszonzóság magasabb elvének alapján; 6) a törvénykezési rendnek egysége és közössége; 7) a városok minden lakosának törvény előtti egyenlősége; 8) magán- és községi jogosítványoknak közössége és solidaritása. stb. stb.

Mindezen elvek a városok falai közt már évszázadok előtt valósíttatván, ezen eredmény szerint a régibb tárnoki jogban is — mint fentebb láttuk — határozott kifejezést nyertek. Újabb reformjaink pedig — habár sokkal nagyobb dimenziók szerint, s nem többé a községi, hanem az állami lét terén — szintén csak ezen elvek gyakorlati foganatosítását törekszenek eszközölni.

A dolog természetében fekszik tehát, hogy — miután ezen érdekes társadalmi alakulások és jelenségek mostani joglétünknek mindannyi történeti előzményeit képezik; azokat túlbecsülni ugyan nem, de kellőleg méltatni, s a viszonyok minőségéhez képest számba is venni nemcsak szabad, hanem szükséges is. S ezért — úgy hiszem — nem tévedek, midőn a XV. századi tárnoki jognak a mai jogtudomány nézpontjából is nagy jelentőséget tulajdonítok.

FÉNYES ELEK

EMLÉKEZETE.

KELETI KÁROLY

R. TAGTÓL.

BUDAPEST, 1878.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Budapést, 1878. Nyon. az A t h e n a e u m r. társ. nyomdájában.

FÉNYES ELEK EMLÉKEZETE.

KELETI KÁROLY R. TAGTÓL.

(Olvastatott, a M. Tud. Akadémia 1877. november 26-án tartott összes illésében.)

A férfiú, kinek emlékét a T. Akadémia ma megülni készül, országos nevű vala. Nyilvános működése már a liarminczas években kezdődik és a negyvenes években éri el fénykorát. Amaz időben, de még később is, alig akad művelt magyar ember, ki Fényes Elek nevét ne ismerte volna. Hazánkat általa tanultuk újabban megismerni, és ha áll a híres statisztikus Engel szava¹⁾, hogy a honismeretből fakad a hazaszere tet: úgy Fényesnek megbecsülhetetlen érdemei vannak.

A szahadságharcz után Fényesnek nem tevékenysége, de hatása és befolyása csökkent ugyan, mindazáltal végig híve és ernyedetlen munkása maradt a statisztikának, melynek életét szentelé.

Nem dicsekedhetem azzal, hogy bensőbb barátság fűzött volna a sokkal korosabb férfiúhoz, kit művei és működése után mélyen tiszteltem. Mégis létezett közöttünk oly kötelék, mely azonkívül, hogy az utolsó évtizedben és Fényesnek haláláig, egymás mellett működtünk, mintegy erkölcsi kötelességemmé teszi, hogy e helyen én adjam meg neki, úgy szólván, a végtiszteletet.

¹⁾ Dr. Engel a Budapesten 1876-ban tartott IX. nemzetközi statisztikai kongressuson a statisztikai oktatás fölött iolyt vitában ejtett íme szavai: » . . . Ich kann es nur bedauern, dass die Gymnasien mit Unterrichts-Gegenständen überladen sind (Bravo!) aber sie sind es zu Gunsten der Kenntniss des Alterthums und die Gegenwart findet dabei keine Rechnung (Bravo!) Ich höre und erstaune oft, wie unwissend die Schüler über ihren eigenen Staat sind, während sie in der alten Welt ganz zu Hause sind (Applaudissements). Meine Herren! Sollen sie den nie die Heimat besser kennen lernen und sollen wir den immer auf den statistischen Congressen umsonst darauf hinweisen, dass die Heimats-
lcunde das Erste ist, dass aus ihr allein die Vater-
landsliebe erblühen kann?«

Fényes Elek ugyanis 1848-ban az első magyar felelős minisztérium által az országos statisztikai hivatal szervezésével és vezetésével volt megbízva, a mely megtisztelő feladat majd húsz évvel később nekem jutott.

Keserű és szomorító lehetett a koros ugyan, de erőteljes és még munkabíró férfiúra nézve, hogy az ország mintegy elfeledni látszott korábbi érdemeit és — visszaállítván a jogfolytonosság — csak ő rá nézve maradt az megszakadva, s a mely helyet ő két évtizeddel ezelőtt híven betöltött, arra egy általa ismeretlen, irodalmi működése szerint is vele arányba sem hozható fiatalabb férfi állítatik.

Bátran mondhatom, hogy életem egyik igen keserves percze volt, midőn az ősz férfiú, először ellátogatva hivatalomba, leplezetlenül kifejté velem szemben abbeli igénytartását, hogy az én hivatalos állásom voltaképen őt illeti, s az én helyemen tulajdonképen neki kellene ülni. — Meg valék lepve; de néhány másodpercnyi kínos szünet után megnyugtató őt azon őszinte nyilatkozatom, hogy kész vagyok bármely perczen lemondani az ő javára hivatalomról, melyet nem én kerestem, hanem a melyre G o r o v e, akkori közgazdasági miniszter úr hívott volt meg, ha a kormány bizalmát e kinevezésre ő kinyeri.

Ezentúl tisztán állt a viszony közöttünk. Ő hivatalomnak mintegy munkatársa volt s én dicsekedhetem is vele, hogy e viszony később soha meg nem zavarodott, sőt Fényes engem talán barátai közé is számított.

De ha öntudatlanul és akaratomon kívül fájdalmat okoztam volt neki, ki akarom engesztelni emlékét; szeretném, és vajha sikerülne! Fényes életét és működését, munkálkodását és sikereit olyképen mutatni he, emlékét akképen eleveníteni fel a T. Akadémia előtt, hogy mindnyájan megismerjük, mily kiváló szereplője vala ő közéletünknek, mily hasznos és hatásos tagja irodalmunknak.

A kik az elhunythoz a természet szerint legközelebb állottak: családja, s a kikkel főleg az utóbbi időben még leginkább érintkezett, egynémely íróháza — mint V a h o t Imre —

nem nyújthattak adatokat gazdag életéhez; ő maga sem jegyzett fel ilyeneket.

Mégis két derék férfiú akadt, kiknek szivessége és buzgalma nagyban könnyítette feladatomat s a kiknek Fényes életének történetére vonatkozó becses jegyzeteket köszönök.

Egyikök Galgóczy Károly társunk és barátom, ki Fényes sel még 1843-ban ismerkedett volt meg s vele 1849-ig együtt működött. Ez ismerkedést maga Galgóczy úgy beszéli el, hogy ő az országos gazdasági egyesület előtt, annak közgyűlése alkalmával, 1843. november 13-án az összes gazdasági tudományokból vizsgát tett. Fényes az évben a gazdasági egyesületnek, Török János helyébe referensévé neveztetvén, tagja, sőt jegyzője volt a vizsgáló bizottságnak, s mint ilyen, tapasztalván a fiatal censurans jeles ismereteit, írnokul hívta maga mellé. Galgóczy ez időtől fogva vele volt s foglalkozott részint az egyesületi, részint Fényes saját irodalmi ügyei körül. E közben, 1846-ban ügyvédi diplomát nyervén Galgóczy, segéddé lön előléptetve, de megmaradt Fényes mellett, sőt vele lépett be 1848-ban az országos statisztikai hivatalba is, s csak a szabadságharc alatt vált meg tőle.

Második élő kútforrásom a jelenlegi országos statisztikai hivatalnak egyik buzgó tisztviselője, egyúttal könyvtárnoka: F i n d u r a Imre. Az ő búvárkodó kutatásainak sikerült Fényes nagyszámú irodalmi termékeit nemcsak összeírni, de többrendbeli nyilvános könyvtárainkban, antiquariusoknál és magánemberektől össze is gyűjteni, így tevéen számomra könynyebbé, hogy Fényes nagyterjedelmű irodalmi és tudományos működésének összképét megalkossam magamnak. A gyűjtés eme munkája nem volt oly könnyű, mint elmondása után látszanék. Fényes ugyanis nemcsak azon három-négy nagy geographiai és statisztikai munkát írta, melyek után az egész ország ismeri. Az ő irodalmi tevékenysége számos politikai, történelmi és szakbeli munkákra is kiterjedt, melyekről ma alig tud valaki; de a melyeket ismernünk kell, ha e férfiút egész valóságában méltatni akarjuk.

Teljes ily jegyzék sehol sem létezik; úgy látszik, az író maga is megfeledkezett volt, élete vége felé, számos

dolgozatairól. Legalább a mely lajstromot egy később említendő alkalommal maga állított volt össze, eléggé hézagos. Nem kevesebbé volt hiányos a gyűjtemény, melyet a múlt évi kongressus alkalmával az ő neve alatt mutattunk be ez épületben a grafikai kiállításkor s a melyet csak most sikerült valamennyire teljesbbé tenni. Előadásomban is csak a főbb munkákra térhetvén ki, a lehetőleg kiegészített jegyzéket ez értekezésem végéhez csatolom.

Fényes Elek 1807. júl. 7-én született Biharmegye Csokaj nevű falujában, mely után a család nemesi pradicatúráját is nyerte. Szülei csokaji Fényes Antal közbirtokos és Máriaassy Éva valának. Elek az akkori viszonyokhoz képest aránylag gondos nevelésben részesült. Olvasni vágya legalább csakhamar fel lön költve, mert atyja minden magyar könyvet meghozatván, a tudvágyó fiúnak elég alkalmat jutott hazánk irodalmi termékeiben búvárkodni.

Az elemi iskolákat és a gymnasiumot a debreczeni collegiumban járván, a bölcsészeti tanfolyamot Nagyváradon, jogi tanulmányait pedig Pozsonj bán végezté. Ugyanott maradt jogi gyakorlaton is, sőt ama vidék s az ottani viszonyok kedvéért el is szakadt szülő megyéjétől.

Még mint jogi gyakornok került ugyanis E i s e l e, özvegy tisztartóné házához, ki az országgyűlési ifjúságnak szállítását szokott volt kiadni. Itt ismerkedett meg az özvegynek Zsófia nevű szép kis szőke leányával, midőn ez az orsolyaszíizek zárdájából haza-haza járt. Fényes, időközben Pesten, 1828-ban letévén az ügyvédi cenzurát, a leáuy meg kikerülvén a zárdából, az alig 23 éves Fényes azt legott el is vette.

Fényes atyja még 1831-ben meghalt és Elek megszoztokodott testvéreivel a családi birtokon. Nősülését a család ellenezte volt, kivált abban az időben igen rossz néven vették, hogy előkelő magyar nemes ifjú létére teljesen vagyontalan oly német leányt vett el, ki még magyarul sem tudott. Fényes ezért fiatal nejét haza sem vitte; hanem Lajos

testvérének zálogba adván csokaji birtokrészét — mely mint nemesi birtok az ősiség alapján eladható nem volt — ő maga pozsonymegyei Sárosfán bérelt birtokot és azon gazdálkodott.

Bármennyire jó gazdának tartotta is magát Fényes, irodalmi hajlamai csakhamar elvonták a mezőgazdaságtól, mely mindinkább hanyatlásnak indult. Már Sárosfáról kezdte betutazni az országot adatgyűjtési szándékból, sőt ott fogott legelső nagy munkájának megírásába is; s midőn ezt nyomtatni kezdték, 1835-ben végleg Pestre költözött.

Mindnyájan ismerjük a 30-as és 40-es évek politikai és társadalmi küzdelmeit. Reform volt a jelszó, mely minden hazafi előtt lebegett, haladás a zászló, mely köré legjobbaink sorakoztak.

De mit kelljen reformálni, mikép haladni, az iránt a legellentétebb vélemények uralkodtak. Modern államot alkotni az országból, reformálni a társadalmat a szabadság és jogegyenlőség alapján, azt akarták a legjelesebbek; de milyen ez az ország, melynek állammá kell lenni, milyen azon társadalom, melyet reformálni kell — a legkevesebben tudták.

Magyarország *terra incognita* volt. Azt hangoztatták ugyan ama kor emberei, hogy csak a külföld előtt volt az. Mi azonban bátran mondhatjuk, hogy saját fiai, saját vezérférfiai legtöbbje előtt is az volt. Bél, Korabinszky s a régiek el voltak felejtve, Schwartznert, németül írván, kevesebben ismerték s részben Csaplovics csak együtt, kinek topographiai archívuma szintén németül jelent meg 1821-ben, elavultnak tekintették; Bielek statisztikája pedig, ugyancsak németül, csak 1837-ben látott napvilágot. Így a nagy többségnek a »Kis tükör« volt összes földrajzi és statisztikai ismereteinek kútforrása.

Az ország anyagi érdekei az udvari kamara útján Bécsből intézteitek, azokról vajmi kevés tudomást szerezhetett a nemzet. Ugyanott rendelkeztek az összes honvédelem, nagyrészt még a közoktatás felett is. Maradt mindössze a belkormányzat, a politikai administratio, mely az udvari kancelláriától függve, a helytartótanácsnál összpontosult. De tudhat-

tak-e meg innen is valami sokat? Az adminisztrációnak a súlypontja a megyében feküdt. Mind megannyi kis parlament, mely házi ügyeit, úgy a hogy rendezvén, közügyekkel is foglalkozott. A saját megyéje állapotát ismerhette valahogy a különböző conscriptiókból az érdeklődő — azt sem ugyan a mai ismeretek követelményei szerint — de már a szomszéd megyéről alig tudott; a megyék összegéről s az ebből alkotott országról, viszonyairól és állapotáról senkinek sem volt biztos tudata.

Ezt érezhette F é n y e s, kit már zsenge korában érdekeltek K i s János »Nevezetesebb utazások tárháza« és G ö r ö g atlasza, mely minden megye térképét külön ábrázolja. Innen mentette első földrajzi ismereteit, ekkor szülemketett meg benne a vágy: hasonlót teremteni.

Korán belesodorva pedig a nemzet küzdelmeibe, csakhamar megérezte a hiányt, mely ismereteinkben tátong. Megtudván ítélni azon nagyfontosságot, melyet a hon teljes ismerete nyújthat, ez lehetővé csak biztos alapja a kiindulásnak, iránytűje a további törekvéseknek: könnyű megérteni, mikép szentelhette magát a tűzlelkű ifjú oly lélekölőnek látszó munkának, mely később egész életét betölté.

Lehet, hogy mindez csak mint még meg nem tisztult eszme lebegett a törekvő ifjú szeme előtt. De tizenkét évvel később megjelent, bár csonkán maradt, legjobb műve (K o m á r o m v á r m e g y e l e í r á s a) előszavában már tisztán kifejti e nézetét: »Hazánk — úgy mond — az újabb időkben, nevezetes átalakulási ponton van. A fejedelemtől kezdve, az utolsó honpolgárig mindenki meg van győződve, hogy reformokra, gyökeres reformokra van szükségünk, ha nem akarjuk, hogy nemzetünk az élők sorából irgalmatlanul kitöröltessék. És lőu mozgalom; indítványok tétettek egy új és igazságos adórendszer, örökváltság, büntető törvénykönyv, népnevelés, kir. városi rendezés, ipar és kereskedés létesítése s megalakítása ügyében. És midőn mindezen előszámlált tárgyakat őszintén meg akaránk indítani, megdöbbenve vettük észre, hogy legjobb szándékkal is keveset tehetünk: mert nem ismerjük hazánkat; adataink, melyek biztos vezérfonalul szolgálhatnának, csonkák vagy éppen teljességgel nincsenek.«

Fényes tehát megindult e hézagot pótolni, és az a vasakat, az az ernyedetlen szorgalom és le nem győzhető szívósság, melyek őt mindvégig jellemezték, diadalra segíték első művével is.

Ha Fényes alaposabb nemzetgazdasági ismeretekkel bír, ha — a mire csak később jut valamennyire — jobban tud csoportosítani s az önszerezte roppant gazdag anyagot szemlélhetőbben tudja vala kortársai elé állítani, könnyen hivatott férfია lehetett volna Magyarországnak.

Ama viszonyok között azonban az anyagnak is ily lelki ismeretes és bő összehordása hálára kötelezhette a nemzetet.

Első nagy művének címe: »Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben.« Megjelent 6 kötetben. (Pesten, Trattner-Károlyi nyomtatásában 1836-tól 1840-ig.)

Ezen művében Fényes a területi adatokat Lipszky szerint használja, a népszámot pedig az 1830-diki állapot szerint veszi fel, részben a megyei conscriptió alapján; de mivel abban a nemesség nem foglaltatott, a népszámot a róm. kath. egyházi megyék sekematismusai szerint egészíti ki. Beismeri a számok tökéletlenségét; de egyszersmind ráutal egyéb források és kútfők hiányára. Merészségnek mondja a mű előszavában, hogy kellő adatok hiányával, Magyarország különböző ajkú népeit szám szerint iparkodott kitenni; »azonban — úgy mond — mivel egész munkámban főczélom a részrehajlatlanság, azaz az volt: hogy hazámat úgy fessek le, mint az valódilig áll, nem pedig, mint állani kellene, reménylem, hogy ezen első próbám nem fog oly távol esni az igazságtól.«

És ezen tárgyilagos, szigorú ítélet és önbírálat meg is van valamennyi munkájában. Talán ennek érzete szerezte meg számára a nemzet oly általános bizalmát, a hitet, melylyel Fényes számai iránt viseltetett, őt idézván gyakran még akkor is, a mikor újabb hiteles adatok állottak már rendelkezésére.

Csak később, a magyar nemzetiség megtámadtatása korszakában, lett Fényes részrehajlóvá, akkor is csak az egyben, hogy a vérünkbeliei számát nem engedte apasztani, sőt a ma-

gyarok számát néha túl is becsülte. De mely magyar ember ütköztetik meg ezen, édes mindnyájunkkal közös törekvésen? ki támadhatná meg főleg Fényest, a ki ezen első munkája előszavában is megjutalmazottuak érzi magát, »ha — mint mondja — hazám fiai munkám elolvasása után meggyőződ-nének arról: hogy a magyarnak, a többi legelső nemzetek so-rába való lépéshez tehetsége éppen nem hibázik . . .«

Már az első munka beosztásában elég rendszeresen jár el szerző. Az országot kerületek szerint veszi; minden kerületnek (a dunántúlin kezdve) előadja kiterjedését, a benne foglalt megyéket, az ezekben fekvő lakhelyeket városi, falusi stb. jel-legölc, mindnyáját lakóik nemzetisége szerint sorolva elő. Ezek után adja a népességet, vallás- és újra nyelv szerint, szá-mokban.

Az egyes megyékre térvén, mindegyiknek fekvését és határait, nagyságát és kiterjedését, természeti tulajdonságait (éghajlat, talaj stb.), begyeit, folyó, álló, ásványos és orvosi vi-zeit és termékeit adja elő, még pedig a növények, állatok és ásványok országából; most ismét minden vármegyének lakhe-lyeit és lakosait sorolja fel a kerületnél már alkalmazott szám-beli adatokban, de külön §-t ír »szorgalom, mesterség, gyá-ruk, kereskedés,« külön »oskolák és nevelő intézetek,« külön »katonaság« czime alatt, melyekhez »királyi hivatalok s más közintézetek«, »jobbágytelkek, porták,« »nemesség és uradal-mak,« »magistratus,« »politikai elosztás« sorakoznak. Csak úgy tér át az egyes lakhelyek leírására, a szabad királyi városok-on kezdván s azt némi történelmi vázlattal vezetvén be. E történelmi vázlatra egyébiránt maga sem fektet nagy súlyt, elő-szavában érintvén már, hogy »bővebb, kivált kritikai fejtege-tésbe azért nem ereszkedbetem, mert ezt ily kiterjedésben oly nagy munkának tartom, hogy maga egy embernek egész éle-tére elegendő foglalatosságot adhat.«

A mű második kötete 1837-ben jelent meg. Szerző en-nek előszavában mentegeti a későbbi megjelenést, a mennyi-ben — mint mondja — »csak az első kötet kijötte után talál-koztak oly lelkes hazafiak, kik közhaszonra ezéző munkámat aláírási ívek nyitásával pártfogásukra méltatván, kieszközlék ennek világra való jöhetését.« Ugyanitt elősorolván a követ-

kező kötetek tartalmát, voltaképen hetet ígér; ez utóbbinak tartalmát »a közönséges statisztika« képezte volna. De ez utolsó kötet, ezen munka keretében legalább, sóba nem jelent meg, mert a hatodik, sajtó alól 1840-ben kikerült kötet, a végvidékkel foglalkozik, s ezt már sokkal egyszerűbb rendszerben és rövidebben adja. Csodálatosan pedig ép ennek elején találkozik a kötetnek tartalomjegyzéke »foglatat« czime alatt, holott a megelőző öt, minden ilyen nélkül jelent meg, míg a kötetnek a második fele, (közel 200 lap 420-ból) az egész műnek »névmutatója« betűsoros rendben, minden helységről az illető kötetet és lapszámot jelölve meg.

Ezen hetedik kötet elmaradása adott talán okot azon, később oly általánosan elterjedt hírre, hogy Fényes semmiféle munkáját be nem fejezi. Pedig a mű, melyről jelenleg szólottam, teljesen befejezett egész, s a második kötet előszavában emlegetett »Közönséges statisztika« alighanem anyagává lett egy külön munkának, mely 1842—1843-ban »Magyar országs tatisztika« czim alatt jelent meg, ugyancsak Trattner-Károlyi nyomdájában mint ennek tulajdona, de a melyről később szölok.

Az első hat kötetes munka, mely 1841-ben, öt kötetben, második kiadást is ért, állapítja meg — mint említém — Fényes hírnevét. Maga Csaplóvics János, az akkor legismertebb statisztikus, Horvát István, Kölcsey és Toldy Ferencz teljes elismeréssel szóltak e munkáról; Horvát István pedig a »Tudományos Gyűjtemény« 1836-dik évi folyamában kedvezően meg is bírálta, sőt az Akadémia, akkor még »Magyar tudós társaság« még 1837-ben levelező taggá választotta, művét pedig 1840. szeptember 8-án tartott közgyűlésében nagy jutalmával is kitüntette.

Első irodalmi működésének ezen rendkívüli sikere döntőleg hatott Fényes további tevékenységére, sőt egész életpályájára.

Pesten, a politikai, irodalmi és társas élet központján, ott tartózkodása első éveiben még mindig s úgy szólván kizárólag az irodalomnak élt. A társulás terén s a politikai életben kifejtett tevékenysége csak később indul meg.

Azt mondhatnám, nagyobb irodalmi vállalatainak idő-

közeiben foglalkozott csak kizárólag a közügyekkel, kisebb mérvű irodalmi tevékenységével azonban soha fel nem hagyott. Így a »Pesti Hírlap« 1841-diki folyamában jelent meg tőle »Bank és ösiség« czíme alatt egy cikk, melyben Fogarassy Jánosnak a bankügyről irt művét megtámadta és magyar bank felállítását ellenezte. De a nemzetgazdaság sóba sem volt kiváló szakmája s így Fogarassy önvédelmére csak rövid választ írva, visszavonult.

Annál becsebb vállalkozás volt Fényestől, hogy a gr. Károlyi-család elhunyt jószágigazgatójának Erdélyi Jánosnak hátrahagyott kéziratait rendezte sajtó alá és adta ki 1843-ban »Nemzeti Iparunk« czíme alatt, bővítve és jegyzetekkel kísérve. Egyúttal előszót irt hozzá, melyben kiemeli, hogy Erdélyi e munkája által »hazánk a civilisatió szép pályáján nevezetes haladást teend, és hiszi, hogy Erdélyi polgári kötelességének derekasan megfelelővén, hálás ünökáinktól hamvaiban is áldatni fog.«

Első nagy művét csakhamar követte a másik: »Magyarország statisztikája«, melyről feljebb azt állítottam volt, hogy alighanem az első mű meg nem jelent hetedik kötetének anyagából készült.

E felfogásban nehezen tévedek; szerintem pedig Fényes helyesen cselekedett. Első műve tulajdonképen inkább földrajz, mint statisztika, inkább helységnévtár, mint honleírás vala. Eme második művében meglátszik a statisztikai tanulmány, meglátszik főleg Schwartner jeles egyetemi tanár példája, kire egyébiránt Fényes maga is hivatkozik újabb műve előszavában, »remekműnek« nevezvén Schwartner munkáját s olyannak, »mely jelenleg is, mikép kellessék statisztikát szerkeszteni, sok külföldi írónak példányul szolgálhatna.«

Meglátszik egyébiránt a meleg hazaszereteten kívül, mely Fényes összes műveit átlengi, a statisztika magasztosakig felfogása is. Megemlítve ugyanis az előszóban, hogy »egy státust minden viszonyaiban, minden nagyobb nevezetességeivel lerajzolni, sokoldalú ismereteket feltételezvén, általában minden országra nézve igen nehéz feladat«, ezt különösen Magyarországra nézve »kétszeresen súlyosnak« állítja. Ennek okául pedig azt találja, hogy legfontosabb statisztikai adataink

mély státustitkok gyanánt őriztetnek s e titkolódzást vérünk­ké vált­nak mondja. — E titkolódzás ma megszűnt ugyan, de nem az adatszertési bajok, s így ma is szóról-szóra és teljes érte­l­mük szerint idézhetjük F é n y e s tökéletesen igaz szavait, hogy »még jelen korunkban is, ámbár a hazafi túlbizottságtól szinte, mint önereje nem ismeréséből származó elcsüggedéstől egyformán megóvni egyedül a honismeret képes, csaknem át­­törhetlen akadályokkal kell küzdeni annak: ki hazája képét csak tűrhetően is akarja festeni.«

Ha ma, 35 év múlva, a teljes meggyőződés hangján ismétlem e szavakat én, ki szervezett országos statisztikai hiva­­tal élén állok, ismétlem pedig, mert ismerem az akadályokat, melyekkel az adatok beszerzésében lépten-nyomon küzdenem kell: szinte bámulatra kell ragadtatnunk azon mesés kitarás és szorgalom iránt, mely a negyvenes évek elején Magyaror­­szágnak, ama kor színvonalán álló teljes és kimerítő statisztika­­ját létrehozni képes vala.

F é n y e s eme szóban levő műve az Achenbach-féle s ezt követő német iskola akkor még majd kizárólag dívott elvein alapul s kiválólag az »állam nevezetességeivel« (Staats­merkwürdigkeiten) foglalkozik. Három részből áll, melyek elseje »Magyarország alaperejét«, második »alkotmányát«, harmadika »folytatás« czimén a közjövödelmeket, utána pedig, a tudományos és tanító intézeteket, az igazságszolgáltatást, az egyházkormányt, a politiát, szóval azt foglalja magában, mit ma »közművelődés« czíme alatt tárgyal írónk nagy része a statisztika utolsó részeiben.

E művében F é n y e s határozottan modernebb felfogást tanúsít. Számaival mérsékelten bánik, kerüli a kezelhetetlen nagy táblázatokat és inkább kisebb csoportokban mutatja be a számban kifejezendő tényeket. Helyesen magyaráz, stylusa erőteljes és tiszta, leírása világos és szemlélhető s itt-ott a nagyobb érthetőség kedvéért már az összehasonlításhoz is nyúl; még pedig nemcsak osztrák viszonyokra tér ki, hanem a hol a szükséges anyaggal rendelkezik, a külföld megfelelő viszonyait is tárgyalása körébe vonja.

A T. Akadémia F é n y e s ezen új munkáját is kitün­­tette, újra oda ítélvén neki 1843-ban a nagy jutalmat, csak-

hogy azt ekkor Fényesnek meg kellett osztania, a díj másik fele »G arai verse i«-nek Ítéltetvén oda.

Csak ezen munka megjelenése után látjuk Fényest a társadalmi téren is mind kiválóbb szerepre emelkedni. — Az országos magyar gazdasági egyesület 1343-ban választó meg — mint már tudjuk — előadójává. Itt rendes ülési teendőin kivül szerkesztette volt a Mezei naptárt 1844-től 1848-ig. Újra egy irodalmi vállalat, mely amaz időben nagy körökre kihatott; de a melyről ma már alig tud az újabb nemzedék.

Itt ismerkedett meg Fényes az ország legkiválóbb férfjaival; itt tanulta gyakorlatilag megismerni a társulásban rejlő erőt, melyet azután átvitt az irodalmi, majd az abból keletkezett pesti, utóbb ellenzéki és radikálkörbe, melynek elnöke vala. E körben ő volt a szabadelvű mozgalmak vezére. Társadalmi befolyása és tekintélye okkor érte el fénypontját; bizalmat gerjesztő modora, széles ismeretei által nagy környezetet gyűjtött magának, mely fölött szellemi felsőséget gyakorolt.

Itt látjuk Fényest, ernyedetlen tevékenységét kiterjeszteni az iparegyesületre, melynek igazgatója volt és a védegyeletre, melynek anyagi haladásunkat célzó küzdelmeiben kiváló részt vön. Csak is mint ily minden irányú befolyásos férfiú játszhatott majdnem döntő szerepet Kossuthnak 1847-ben országgyűlési képviselővé való választásakor Pest megyében. Ez időben szerzett országos híret mutatja továbbá, hogy 1848-ban a gödöllői kerületben ő is mint jelölt lépett fel egy országgyűlési mandátumra, és Beniczky (időn ellenében nem megbukott, mint némelyek állítják, hanem, a pártraszakadás kikerülése végett, visszalépett.

E mellett azonban irodalmi tevékenysége sem szünetelt. Sőt azontúl, hogy 1847—8-ban az Iparegyesület »Heti lapját« szerkesztette, hosszú és beható statisztikai tanulmányait az országnak honfiaival való megismertetésén kívül, más tekintetben is dicsően érvényesítette.

Hazánk ugyanis nemcsak a legújabb időkben dicsekedhetett — mint fájdalommal tapasztaljuk — dühös ellenségekkel és ellenséges albarátokkal; hanem kijutott neki ezek léha seregéből mindenkor bőségesen. Ilyen egy jó barát vala a

negyvenes években dr. Wildner Ignác, ki a megelőző országgyűlésen a magyar váltójog szerkesztése körül szerzett érdemeiért honfűsítási oklevelet nyert. Az új magyar, lehet hálaérzetből, lehet csupán írói viszketegből, de mindenesetre több jóakarattal, mint ügyességgel, csakhamar egy röpirattal lépett fel e czim alatt: »Ein Haupthinderniss des Fortschrittes in Ungarn«. E főakadály — a röpiró szerint — az üres államkincstár, ennek oka pedig a nemesség adómentessége. — Ezen privilegiált adómentesség immár egy negyedszázada megszűnt s az államkincstár ürességéből folyó bajokkal, fájdalom, mindamellett vajmi gyakran kell megkiizdenünk. Látni való tehát, hogy az ok és okozat a posteriori nem bizonyult he absolut igaznak.

De a nemesség megadóztatásának kérdése, nagy Széchenyink lánglelkének egyik legfényesebb sugara, Fényesben is hű követőre talált. A főszmében tehát nem ellenkezett a német szerzővel; mindamellett síkra szállt ellene egy röpiratban e czim alatt: »Magyarország hátramaradása ügyében. Felelet dr. Wildner Ignác úrnak« (1844). Ez elég hevesen irt válaszra Fényest leginkább az ingerelte, hogy Wildner nem bízik a választott tisztviselőkbén, hanem az adóbeszedésre állandóan kinevezett hivatalnokokat követel. — Oly óhaj ez is, mely 1850. óta szintén teljesült; noha minden ehhez kötött remény azért még meg nem valósult. Ingerelte továbbá Fényest, hogy — mint maga írja — »némely német bölcsek az augsburgi »Allgemeine Zeitung«-ban, Wildner úr pirító vádjaira mint dönthetlen auctoritásra kezdenek hivatkozni.« Ez állítások egyike pedig az volt — mint Fényes idézi — »hogy Magyarország határait s integritását a franczia Despota ellen az ausztriai nem magyar tartományok őrizték meg s a Magyar Tengerpartot s Horvátország egy részét is, mely kis ideig az anyaországtól elszakított, az ausztriai német tartományok saját vagyonukkal, nevökkel és életükkel szerezték vissza.«

Ily támadást Fényes tűzlelkű magyarsága el nem viselhetett megtorlatlanul. Nem annál kevesebbé oly időben, mikor nem rég Gross-Hoffinger, egy ugyancsak dühös

magyarfaló, könyvében azt állítja, hogy »a magyar ezredet oly értéknélküliek, hogy háborúban német ezredeknek kell ágyúkkal hátuk megett állniok, hogy az ellenség elől el ne szaladjanak . . .« Neki is vág aztán Fényes és az I. Napóleoni háborúk történelméből szerzett okmányokkal igazolja az egyes magyar ezredeknek barát és ellenség által egyaránt elismert vitézségét. A többek közt idéz a »Geist der Zeit« című német munkából, mely így írja le a magyart: »A magyar tüzes, mint az olasz; gyors elhatározású és bátor, mint a francia; büszke mint a spanyol; de becsületes és egyenes mint a német. Teli becsületérzessel, legott megtorol minden megbántást. Hazájáért és nemzetéért szenvedélyesen buzog. Magyarok képezik az osztrák hadsereg magvát, lovon vagy gyalog annak legerőteljesebb, legszebb katonái stb. stb.«

Fényes azután számadatilag kimutatja, hogy »a magyar birodalom katonasága mind számra, mind vitézségre nézve a többi ausztriai nem magyar tartományok hadával tökéletesen arányban áll«, és »hogyan Magyarország közköltségeit senki más nem viseli, mint a magyar nemzet maga.«

Ezek után Fényes maga kezdi kutatni hátramaradásunk okait, mert »mind anyagi, mind szellemi szegénységünk csak okozatok« s itt mindent higgadtan megfontolva, a következő négy okot állítja fel: 1. a nemzet és kormány közti bizalmatlanság; 2. főaristokrátiánk elnemzetlenedése; 3. a magyar birodalom és ausztriai német tartományok közt fennálló vámrendszer; 4. a magyarnak nyelvével való nem gondolása. E pontokat Fényes egyenkint fejtegeti cs gyakran igen talpraesett megjegyzéseket tesz; mindenütt pedig lángoló hazaszeretetet, hajthatatlan magyarság jellemzi sorait.

E fejtegetésekben nem követhetjük szerzőt. Mindamellett érdemes kiemelni egy passzust azon szakaszból, melyben azt fürkészi »adózzék-e a magyar nemes? miért? mikép? és kinek?« s mely jellemző arra nézve, mily régóta kísért azon politikai kérdés, melyért jelenleg foly a véres liarcz határainkon. A nemesek megadóztatása mellett küzdvén, ugyanis, azt állítja »nem volna jelenleg haszontalanabb költség, mint a nemesi fölkelést rendszerezni adózás helyett, mint ezt Sopron vármegye indítványozta; mert e maroknyi erővel hazánkat

meg nem őrizzük, s mégis ez örv alatt áldásteljesebb áldozatok pénzbeli segedelmek alól húznánk ki magunkat. Azért ha az éjszaki óriástól félünk; ha azt akarjuk, hogy elérkezvén a keleti kérdés megoldásának percze, a magyar korona, a régenten hozzá tartozó alduvai tartományokat visszakövetelje: akkor Magyarország 500,000 fegyverest tegyen a mérlegbe, azaz fogadja el azon védrendszert, mit már a hason nagyságú Poroszhoz elfogadott; így fellépésének, hiszem, jó sikere leend.«

Ugyanez időszakban, 1847-ben jelent meg Fényes t ő l az első 6 kötetes és a második 3 kötetes nagy munkáknak mintegy leszűrt kivonata »Magyarország leírása« cím alatt.

Nem úttörő munka ez többé, sem a tervezetet, sem az adatokat, sem a kidolgozást illetőleg. De Fényes maga sem állítja annak, hanem megemlíti a mű előszavában, hogy »barátai és jóakarói felszólítására készítette eddigi geographiai és statisztikai dolgozatainak sommás kivonatát: minthogy 9 kötetet megvenni nem mindenkinek van módjában, de ideje sincs soknak ily terjedelmes munkák átolvasására.«

E művön 1846-ban dolgozott Fényes, de dolgozta azt utasításai szerint leginkább Galgóczy Károly tagtársunk, ki — mint láttuk — Fényessel már 1843. óta volt összeköttetésben, bár Fényes azt művében sehol sem említi. Fényes különben is nagy beteg volt ez időtájt, hónapokig tartó csúzbajban szenvedvén, a honnan is származott nyakának azon merevsége, mely rajta haláláig meglátszott.

Haladás egyébiránt e műben is van. Nemcsak a népesség rovata bővebb és jobban tagozott; hanem nagy gond van fordítva az »iparra« nevezetesen a »nemesítő iparra« és sokkal bővebben s okszerűbben van tárgyalva a kereskedés stb. De csodálatos, hogy a népmozgalomra vonatkozólag semmit sem találunk Fényes sem ezen, sem sok későbbi műveiben; noha tagadhatlan, hogy a statisztikának ez egyik fontos, ha nem éppen legfontosabb része. Annál csodálandóbb e nagy hézag, mert Fényes szorgalmas adatkutató, a megyékkal s a papsággal folyvást érintkezésben állt, matrikulák pedig már a múlt században is nagy részt rendesen vezettek az országban s így az anyag Fényes által is könnyebben lett volna

kézhez keríthető, sok egyéb nehezebben megszerezhetőnél. — Csak az 1848-ban megjelent »Komárom megyeleírása« című munkában tárgyalja Fényes e szakaszt is a matrikulák alapján, valamint 1857-ben megjelent osztrák statisztikájában is; de ott már ausztriai kútfők és minták szerint dolgozott.

Fényes legnagyobb és legjobb műve lett volna és méltó egy emberélet fáradozására, mind a mi a tervezet nagyságát, mind a mi a végrehajtás lelkiismeretes részletességét illeti — ha elkészül vala — »A magyar birodalom statisztikai, geographiai és történeti tekintetben.« Hosszadalmas czíme azután így következik: »Részletes és kimerítő leírása Magyar- és Erdélyországnak, mely külön füzetben terjeszt elő minden magyar- és erdélyországi vármegyét, kerületet, vidéket, széket; s ezekben járások szerint ismét betűrendben íratik le minden királyi és mezőváros, falu és pusztá; s minden egyes helynek nemcsak fekvése, népessége, nyelv-, vallás szerint, termékenysége, földesura; hanem hol csak lehetett, határkiterjedése (mennyi belőle úrbéri, s mennyi allodialis, mennyi szántóföld, rét, erdő, szőlő sat.) sőt a nevezetesebb helységek története is előadatik.«

Ha méltán bosszúnak mondjuk a czímet, viszont azon előnye van, hogy teljesen felsorolja a tartalmat s ennek ezentúl legfőlebb bírálatával kell foglalkoznunk.

De hiszen a bírálattal is elkészültünk, ezt nevezvén Fényes legkiválóbb művének, csak azt fájjalva, hogy belőle csak egy, kötetnek alig nevezhető nagyobb füzet jelent meg. Itt nevezi meg először munkatársát Galgóczy Károlyt, a ki 1847-ben vele formális szerződésre lépett e munkára nézve, e czélból 32 megyéjét utazta be az országnak, a helyszínén gyűjtendő geographiai, statisztikai és történeti adatokat. »Mielőtt előbeszédemet bezárnám — mond Fényes — erkölcsi kötelességemnek tartom nyilvánosan és ünnepélyesen megköszönni Galgóczy Károly hites ügyvéd urnák, segédemnek azon buzgalmát és csüggedetlen munkásságát, melylyel engem ter-

hes vállalatomban segíteni kész, annyira, hogy e roppant munka kiadbatásában őt bátran jobb kezemnek mondhatom és valom.« Ez adatokból készült és jelent meg 1848. január havában: Komárom megye, az egyedüli, melyet az új terv szerint teljesen bírnak. Elkészült ugyan még Borsod megye, de kéziratban maradt s csak későbbben használtatott fel Magyarország geographiai szótárához, mely 1851-ben jelent meg.

Íme az író folytonos működésben egyre tervezve, de egyre termelve is; pedig társadalmi tevékenysége sem szünetelt. Az általam korábban csak jelzett — mert köztudomású — politikai és társadalmi mozgalmak Pesten folytak; de Pozsonyban reagáltak. Ott hozták a 48-diki törvényeket; de Pesten készítették volt elő és befolyása volt reájok mindazon férfiaknak, kik Pesten vezérszerepet vittek, köztük Fényesnek is.

Az első magyar felelős minisztérium megalakult és kineveztetése után Fényesnek legott jutott tanulmányainak és irodalmi tevékenységének megfelelő működési kör. Szemere Bertalan belügyminiszter, Fényest osztálytanácsosnak kinevezvén, az országos statisztikai hivatalnak szervezésével és vezetésével bízta meg, (mely hivatal a belügyi minisztériumnak egy szakosztályát volt képezendő.) Fényes meg is felelt e megbízatásnak és 1848. május havában szervezte a hivatalt, maga mellé vévén Palugyai Imrét, Galgóczy Károlyt, s még Jászayt, és benne mindaddig működött, míg a kormány Szegedre tette át székhelyét.

Hivatalbeli tevékenysége nyomokat nem hagyott, mint a hogy az, a nemsokára bekövetkezett harczias viszonyok között, másképp várható sem vala. Fényes megindított ugyan több irányú adatgyűjtést; de feldolgozásukra nem került a sor. Inkább egyes jelentéstételre kellett szorítkoznia, mint egynémely később kezembe került ügyiratból láttam; de a mostani hivatal működéséhez hasonló akkor alig folyt.

Nem is sokáig tartott e téren való működése; mert 1849-ben már mint a vészbíróság elnökét találjuk Fényest. Szigorú jelleme mellett is könyörületes vala és soha senkit halálra nem ítelt. Mindamellet sem kerülte ki sorsát és a szabadságharcz legyőzete után egyik első volt a »proscriptusok«

sorában. A Haynau-féle véres boszuállítás első idejében tehát Fényes is félrevonult és Biharban bujdokolt, leginkább Csokajon, testvéreinél, különösen Fényes Józsefnél. Itt később fölfedeztetéstől tartván, Gödöllőre jött és barátja, az ottani református lelkész, Erdélyi Ferencz szőlejében lapangott az Antal-begyen.

Ezt azonban nemsokára megunta és elvonulván az első hevesség, miután az akasztás és lövetés némileg gyérült, önkéntes jelentkezésre határozta el magát.

Ez eljárásában nagy segítségére volt Fényesnek régi barátja G a l g ó c z y, ki, mint a szabadságharcban fegyverrel részt vett egyén, szintén a hadi törvényszék elé volt idézve, de szabad lábbon maradt. O hozta be saját nevére szóló »Passier-scheinnel« Pestre s járta ki az útját, miben Terczy Szilárd, akkori városi kapitány, erélyesen támogatta. Fényes csak igen rövid időre került az akkor oly szomorúan hírhedt »Új épületbe«, honnan főképp Kossalko János, hadi törvényszéki államügyész, hathatós gyámolítása mellett, kevéssel rá büntetlenül megszabadult.

Megnyugodván némileg az idők, Fényes »megfogyva bár, de törve nem« újra visszatért régi irodalmi foglalkozásához.

Magánügyei már nem voltak fényesek, régi barátjainak és magasabb állású pártfogóinak legnagyobb részét elsodorta a szabadságharc szomorú befejezése. Fényes csupán tollára szorult és csakis vaskitartású szorgalmának köszönhető, hogy már 1851-ben egy nagyobb szabású művel léphetett fel e czim alatt: »Magyarország geographiai szótára melyben minden város, falu és pusztá körülményesen leíratik.« 4 kötet. (Megjelent Pesten, Kozma Vazulnál, 1851.)

Minden bevezető vagy tájékoztató szó nélkül kezdi e művében Fényes A b a magyar faluval és végzi Z v c n c s i n tót faluval, 4 lapnyi pótlékot toldván a 4-ik kötethez és bemutatván enuek végén a mű előfizetőinek névsorát. De a mi ezen belől van, az nagy gonddal készült, kimerítően gazdag helységnévtára Magyarországnak, melynél tökéletesebbet előállítani nem sikerült évtizedekkel későbbben a helytartótanács némely tisztviselőinek,

alig még későbbben az országos statisztikai hivatal néhány buzgó tagjának. Fényese geographiai szótárában valószínűleg már a 40-es években ápolt kedvenc eszméjét. Csak azt kell sajnálni, hogy Erdélyt e helységnevtár nem foglalja magában.

E munkában a helység nevén kívül adja a jelleget, a vármegyét, határait, a lakosság számát, vallását és nemzetiségét, az úrbéri telkek és zsellérek számát, a terület földművelési ágak szerinti beosztását, sőt még a földesuraságot is. A nagyobb vagy történelmileg különben is fontosabb helyekhez történelmi jegyzetek is vannak csatolva. Egyik illusztráló példája a szerző hazafi bátorságának, hogy Budaváros történelmében elmondván az 1849-diki ostromot, mindenütt magyar hadsereget említ, dicsőíti a honvédek bátorságát, az osztrákokról pedig egy, Magyarországon, a gyilkos 1851. évben megjelent műben, mindenütt mint »ellenségről« beszél.

»Magyarország (1847-ben megjelent) leírása« 1851-ben Lipcsében németül is kiadott »Ungarn im Vormärz« czime alatt, A névtelen fordító (lehet Hornyánszky Viktor)¹⁾ melegen irt előszavában azon érdekre utal, melyben minden gondolkodó német Ausztrián belül és kívül a magyar földön tapasztalt eseményeket kíséri, mely érdekeltséget a világosi szerencsétlen nap és következményei csak fokozhatnak. A fordító kimutatja, hogy az ausztriai 1849. márczius 4-diki charta Magyarország tökéletes egyesítését célozza Ausztriával, minélfogva Magyarország megismerése annál fontosabb lesz Németországra nézve, ba — mint akkoriban tervezték — egész Ausztria s így Magyarország is a német Bundba lép.

De ba a fordító itt a csak részben létező tényeket mintegy befejezetteknek látszik tekinteni, viszont nem tagadja, hogy »Magyarország márczius előtti alkotmányi és közigazgatási viszonyai sem a magyar forradalom, sem ennek megbuktával tényleg megsemmisítve nincsenek. Még ma is — úgymond —

¹⁾ Vájjon e feltevésben nem csalódom-e, nem tudom. Hornyánszky nevére onnan következtek, mert ő adott ki német nyelven egy Ortslexikon is, melyről említi, hogy Fényes szótára szolgált neki alapul.

nagyrészt léteznek e viszonyok, a mennyire az a hadi törvény alatt lehetséges.. »Megsemmisíteni, vagy továbbra létezni engedni« ez két év óta az osztrák kabinet legélenkebben vitatott kérdése és ez ma sem áll egy lépéssel sem közelebb megoldáshoz, mint 1849. aug. 13-án.«

Azután igen méltányosan mutatja be fordító Fényes a német közönségnek: »Lehetetlen — úgymond — hogy a német, a ki Magyarországot és küzdelmeit meg akarja tanulni érteni, jobb és megbízhatóbb kalauzt találjon, mint azon férfút, a ki Magyarország tanulmányozását és minden viszonyai-ban való megismertetését életének feladatává tette, melynek megoldásán évtizedek óta ernyedetlen szorgalommal és soha nem nyugvó tevékeuységgel dolgozik; a ki nagy és valóban derék földrajzi és statisztikai munkái által örök érdemeket szerzett hazájában, és dicsó helyet a tudományok birodalmában; — értjük Fényes Eleket.«

A német fordítás egyébiránt csak az első általános részt mutatja be a magyar eredeti után, a megyéket, járásokat stb. részletesen tárgyaló második részt, mint a külföldi olvasóra nézve kevesebb érdekese, igen helyesen mellőzvé.¹⁾

Fényes elannyira Magyarország írója, szabatosabban leírója volt, elannyira az országnak honfitársaival való minden oldalú megismertetésére törekedett egész életén át, hogy szinte idegenkedve tekintjük irodalmi életének egyedüli félre-csapását egy más, bár szomszéd ország ismertetésével. Értem a tőle 1854-ben (Heckenast Gusztávnál) megjelent ily című munkát: »A török birodalom leírása történeti, statisztikai és geographiai tekintetben.«

Különben is gyérszavú bevezetéseinek itt minden sora hiányzik s a cím és tartalomjegyzék után azonnal következik a mű első része: a török birodalom általános rajza. Úgy tudom, hogy a krími háború ez országra irányozván akkor is Európa közfigyelmét, inkább a kiadó kívánt ily munkával a magyar olvasóközönségnek kedveskedni; így fordult az akkor legismertebb geographushoz és statisztikushoz és így bátran azt állíthatni, hogy e munka megrendelésre készült.

¹⁾ Az itt mellőzött második rész lehetett a Hornyánszky »Ortslexikon«-jának alapjául felhasználva.

Ki nyomán indult, mely forrásokat használt Fényes e neki mindenestre egész idegen téren, annak a munkában semmi nyoma, csak a cím mondja, hogy: »a legújabb kútfők után kidolgozta«. A 474 lapra terjedő műből 194 lap a törökök történelmének van szentelve s azt élvezhetően és világosan adja a következő szakaszokban, a második részben a török birodalom földrajza van, szerző szokott ügyességével és szakavatottságával tárgyalva.

Ugyanez évben (1854) jelent meg tőle az orosz-török háború két kötetben: de azzal véget is vet Fényes az ország határain kívül való barangolásának és visszatér fájdalomosan táult hazájába; a mennyiben az akkor többé nem Magyarország, hanem az ausztriai birodalom vala. Legújabb, ez időben született műve csakugyan az ausztriai birodalom statisztikája lön.

Ha Fényes 1851-ben még bátorságot talált szembe szállni az akkor is eléggé ellenséges, de még új viszonyokkal' 1857-ben, úgy látszik, letett a feltámadhatás reményéről. Ez évben megjelent negyedik nagy műve: »Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása.« (Heckenast Gusztáv) legalább ezt látszik bizonyítani.

Azt el kell ugyan fogadnunk, hogy a statisztikus kénytelen volt a meglevő viszonyokkal és tényekkel számolni; de viszont el nem tagadhatjuk, hogy Fényes eme művében elvész Magyarország és ezen statisztikája jóformán a Heimek és Schmidtek bécsi birodalmi statisztikusainak magyar kiadása. Nem mondom fordításnak, erre Fényes nem szorult volt; nem is a beosztásra nézve értem, ebben is csak az akkor általában, nagyrészt ma is elfogadott nyomon járt, sőt el sem tért korábbi, »Magyarország statisztikája« című munkájától. De a szellem az, melyben nem ismerünk többé az előbbeni harcosra. Annyira tárgyilagos, annyira csak Ausztriát látja kész egészül maga előtt, hogy Magyarország csakis csak provinciálul szerepelhetett a szerb vajdaság és temesi bánóság mellett.

Ezen egyébiránt nem szabad csodálkoznunk. Emlékezzünk meg csak arról, hogy 1857-ben, az osztrák centralisatio fénykorában írta Fényes e művét. Még azt sem szabad

mondanunk, hagyta volna megíratlanul; mert ha szükség volt ily magyarul írt osztrák statisztikára, parancsszóra is elkészítik vala; akkor pedig ki tudja, nem máskép csoportosítják-e a számokat? Ámbár ez utóbbtól az időben kevesebb lehetett tartani, mint később. Ausztria ugyanis ama korszakban elannyira a hatalom birtokában tudta magát, Magyarországot elannyira beolvasztott »Kronland«-nak tekintette, hogy az ellenségeskedés egyidőre megszűnt volt, sőt még bizonyos atyai gondoskodás is látszott az ország iránti intézkedéseiben, mely csak később, Schmerling s az ellene való küzdelmek alatt fordult ismét a nemzet ellen.

Ez időből bírjuk az 1857-ki népszámlálás eredményeit Magyarország és Erdély községei szerint összeállítva, Fényes saját kéziratában, melyet bekötve most becses emlékkép őriz az orsz. statisztikai hivatal könyvtára.

Fényes emez években a társadalom és nemzetgazdaság terén gyakorlatilag is kezdett működni és a biztosítási eszmével foglalkozott. Már az ötvenes évek elején tanácskozott vele Nádosy, a jégkár ellen biztosító társulatnak igazgatója, egy általános magyar biztosító társulat létesítése iránt. A társulat ugyan nem akkor s nem az ő tervök szerint jött létre; de midőn 1857-ben hasonló című társulat Lónyay Menyhért, Lévaý Henrik és mások úttörő működése folytán megalakult, Fényest készen találta. Ő ugyanis számos ez ügyben írt cikkek által lényegesen járult az eszmék tisztázásához s érdemeket szerezve körülötte, titkárrá, s az életbiztosítási ügyosztály főnökévé választott. Mint ilyen dolgozta az élettartam és halálozási valószínűség táblázatait, melyek Petzval Ottónak, a társaság matematikusának helybenhagyását is kinyerték.

Később azonban az intézet vezérigazgatójával többféle súrlódásai lévén, duzzogott a társaság ellen s így könnyen esett azon gyanúba, hogy egy, 1859-ben »A magyar biztosító társulat jövője« cím alatt névtelenül megjelent támadó röpiratnak ő a szerzője. A névtelen szerző később Rózsaági Antal személyében megnevezte ugyan magát; de időközben hírlapi polémia folyt Fényes és az intézet vezérférfiai között, mely az ő lemondását vonta maga után.

Kilépven az intézetből csakugyan irt egy röpiratot, mely 1859-ben Bécsben jelent meg e czim alatt: »Szózat a magyar biztosító társulat é r d e k é b e n.« Ez iratában foglalt támadásai és nyilatkozatai, bár sok esetben tényekre hivatkozik és okmányokat idéz, sok előbbi barátját és jóakaróját elidegenítette tőle és többet ártott neki társadalmi hírnevében, mint a hivatalos lap körüli ugyan ez időbe eső közreműködése, melyből sokan a közte s a nemzet közötti méghasoulást magyarázhatni vélik.

Megfosztva hivatalától és keresetre szorulva, F é n y e s ismét új irodalmi vállalatba fogott 1859-ben, de ez is csonkán maradt. Czíme: »Magyarország 1859-ben, statisztikai, birtokviszonyi és topographiai szempontból.« Hogy a mű tartalmát megismerjük, újra csak az elég hosszúi czímet kell idéznünk, mely is így következik: »részletes és kimerítő leírása az egyes vár megyéknek, s azokban 100 holdnál többet bíró birtokoknak és földjeik mennyiségének, a szolgabírói járások szerint az egyes városoknak, mezővárosoknak, faluknak és pusztáknak, az utolsó posta följegyzésével.«

Látni való, hogy itt F é n y e s se újabbat, se nagyobbat nem terveit régibb »geographiai szótáránál«, melyet már ismerünk s a melyről megjelenése előtt 1847-ben kiadott »Magyarország leírása« című munkája előszavában mint »legforróbb régi vágya tetőpontjáról« szól.

F é n y e s ebbeli törekvését, ha nem pusztá kenyérkereseti szükség kényszerítette ily folytonos élj meg új, de mindig egy irányú vállalkozásokra, irodalmilag hanyatlásnak kell tekintenünk. Annak idejében becses anyagot hordott volt össze, mit hálával kellett a nemzetnek tőle fogadnia; meg-megújította valahányszor erre szükség volt. De kútfümunkában nem szükölködött többé az ország.

Már ekkor az osztrák kormány a többi ausztriai provinciák mintájára szervezte volt Magyarországot; hasonló alakban követelte be róla is a hivatalos statisztikai adatokat, bálázókat Bécsben dolgozták fel, de amaz idők szerint F é n y e s se meríthetett más forrásokból.

Ámde a mikor 1860. táján a nemzeti küzdelem megindult és Ausztria szakirodalmi emberei a számokat is kezdték ellenünk fordítani — a számok és a toll embere Fényes akkor újra kiállt a síkra és lelkiismeretében nyugodtnak érezvén magát, mintha közte s a nemzet között sóba semmi hang se zavarta volna meg a harmóniát — küzdött érvekkel, harczott számokkal és segítette balomra dönteni az ellenünk felhozott hamis állításokat; de — a negyvenes évek bátor vezérférfia szerepére többé fel nem küzdheté magát.

Mindamellett bátran harczott. »A magyar elem s ellenesei« című, 1860-ban megjelent röpiratában súlyos vágásokat mér a bécsi lapokra s az ágostai »Allgemeine Zeitung«-ra, a miért a gr. Széchenyi-féle ismert memorandum miatt hajtogatni kezdték Magyarország idegen ajkú nemzeti-ségeit, nagy zajt ütven Majláth Györgynek a birodalmi tanácsban tett azon öntudatos, derék nyilatkozatáért, hogy »Magyarországnak minden állandó lakosa magyar.«

Itt újra felforr Fényes magyar vére. Főleg az bántja, hogy azt mondták: a statisztikára azért haragszunk, mert az mutatja ki azt, hogy mindössze csak 4.300,000 magyar van s Magyarországbán magában sem bír tulsúlylyal. »Bizony pedig mi magyarok — úgy mond Fényes — épen nem haragszunk a statisztikára, sőt épen ebből mutathatjuk ki, hogy a magyar elem a szent korona területén, mind anyagi, mind szellemi szempontból véve, nevezetes tulsúlylyal bír, különbség köztünk — így folytatja — csak az, hogy mi magyarok lehető lélekismeretes hűséggel használjuk a statisztikai adatokat s nem írjuk Margitát oláh, Fonást német, Gyöngyöst tót városnak, mint ezt Häuflette.«

Kimutatván azután, hogy sokan hamisítják ellenünk a statisztikát, csakhogy a törzsökös magyarság számát leolvaszt-hassák: egyenkint veszi elő az illető Írókat és megczáfolván hamis adataikat, meg igazolván sajátjait, a következő megá-lapodásra jut:

A magyar korona országai népességét (Dalmátországot is ide számítván) az 1857-iki összeírás alapján 14 millióra teszi. Ugyanez összeírás szerint az osztrák birodalom népes-

sége (Lombardia nélkül) 34 milliót tett. Ha pedig »Galicziát is, melyet Lengyelország felosztása alkalmával az uralkodóház a magyar korona volt jogánál fogva vett birtokba, 4 millióval ide számítjuk: úgy a magyar koronái birtokok népessége a császári állam népességének többet teszi felénél.«

A nemzetiségekre nézve másképp jár el. Itt a 14 milliónyi népességből levonandónak tartja Horvát-, Tót- és Dalmátországok népességét, mely országok a magyar koronának csak kapcsolt részei. Ugyanígy tesz az oda tartozó határőrvidékkel s kikap azon országrészek népességét, melyekben 1850. előtt a magyar nyelv volt a hivatalos, 12 millió lelket. Ezekben pedig 7.066,000-re számítja a magyarokat.

Ugyanígy bán el a birtokkal s kimutatja, hogy 100 holdon fölüli 12,000 birtokos között alig van 500 nem magyar ajkú, s így a nemesi allodialis fekvő birtok legalább 9 tizedrészben magyar; az úrbériségnek pedig 3 ötödrészét mutatja ki annak.

F é n y e s ezen hazafias és magyar lelkű működése még sem bírta többé azon hatást gyakorolni, melylyel előbbi művei voltak nemzetére.

A hatvanas évek kezdetén F é n y e s ugyanis — mint tudjuk — az akkori kormány magyar hivatalos lapjának, a »S ü r g ö n y«-nek volt főmunkatársa V é r t e i Ernő szerkesztése mellett; de azon kívül saját neve alatt írt cikkeket T ö r ö k János »P e s t i H í r n ö k«-e számára.

A szerkesztői név nem fedezte F é n y e s t, állása, mint a lap főmunkatársa és tényleges szellemi vezetője, kitudódott s ellenkezésbe hozta őt a nemzet nagy többségével, mely a kormányban és eszközeiben akkor csak ellenséget látott. A »Pesti Hírnök« is, a mily kedvelt lapja volt kezdetben a közönségnek, mindinkább kirívó konzervatív szelleme által csakhamar elidegenítette azt magától.

E két lappal levő viszonya F é n y e s hírnevét sok évre behomályosítja, bosszú időn át a politikailag halottak közé soroztatott és — társadalmi állása is hanyatlásnak indulván — egészen rehabilitálnia magát soha sem sikerült.

Pedig méltán kérhetjük: igazságos volt-e iránta a nemzet? követett-e el F é n y e s valóban oly politikai bűnt, me-

lyért a közönség összes érdemeit elfelejteni, őt magát elejteni jogosult vala?

Ma higgadtabbak vagyunk. Ma méltányosabban tudjuk megítélni a nagy többségtől elütő politikai nézeteket is, és F é n y e s r e nézve bátran állíthatjuk, hogy ő politikai meggyőződésében is hazájához mindig hű volt.

Fiatal éveiben ő is úszott a nemzeti küzdelmek árában; de felforgató soha sem volt. Akkor is, talán a védegyeleti mozgalmat kivéve, nem annyira Kossuth, mint inkább Széchenyi iskolájához tartozott. Ugyan e nézeteket vallotta későbbben is; ezért értett ő egyet s működött is Török Jánossal; pedig volt-e a Széchenyi-kultusznak ennél hőbb apostola hazánkban? s később nem-e az egész nemzet a nagy halott ravatala körül találkozott!

De úgy érzem, az egyszerű szavak helyett tények, gyöngeszózatom támogatására auktoritások kellene, hogy állításaim igazolva legyenek.

Ám mindkettőhöz nyúlok, bár egy szomorú emléket kell felidézniem, de a mely napjainkban immár elvesztő élet, a nagy férfin, kit említendő vagyok, ismét egyet érezvén nemzetével. De még ha kellemetlen hangzású búrokat pendíték is meg, tartozom ezzel azon férfúnak, kinek emlékét ma felidézzük a T. Akadémia előtt s a kit — mint mondanom adva van — egész teljességében akarom bemutatni az utókornak.

A most említettem korszakba esett az aldunai confoederatio eszméjének megszülemlése. Ez eszmét a legerélyesebben lámadta meg Fényes a »Pesti Hírnök«-ben s így jelent meg 1862-ben Szemere Bertalan ismert nyílt levele Fényes Elekhez.

Nem tárgyalom a kérdés lényegét. Túlhaladott álláspont az ma, melyre nézve minden magyar egyetért. De Fényes akkor küzdött az eszme ellen, mikor a dolog még nem volt mindenki előtt annyira világos, mint ma; — most pedig és mindössze csak néhány sort akarok idézni Szemere leveléből, mely F é n y e s t a politikust és írótt jellemzi. Felhíva ugyanis őt, hogy a confoederatioi programmot vegye bonczkése alá, Szemere így folytatja: »Czikkeit, véve azokat egészben, nagy gyönyörrel olvasom. Nincs azokban üres phrá-

zis, hangzó szó, költői virág, hanem van mindig határozott eszme, körülírt gondolat, concret fogalom, szóval: tiszta, józan ész és practicus felfogása a dolgoknak és viszonyoknak. Így írnak az angolok. Nincs theoriájok, mert ezt az élet kineveti, hanem van elvök s ezeknek vannak logikai következményei, de a józan észnek ellenére ezekhez nem ragaszkodnak mereven, — hiszen úgy az anyagi, mint a szellemi világ tele kivételekkel. (in egy azon kevesek közül, kik nálunk angol józansággal, egyszerűen, értketőleg, de mindig argumentative okoskodnak és írnak. Olvasva On czikkeit, azt hinné az ember, az angol politikai világban éveket töltött . . .«

A nemzet későbbi felocsúdása, a hatvanas évek heves küzdelmei után beállott higgadtabb ítélet a politikai halottak irányában, elfeledteté a nemzettel, hogy Fényes egy ízben a másik táborban tudta. Csakhogy az ez irányú feledéssel Fényes maga is feledésbe ment.

Maradtak neki barátai s ezeket nem is politikai működése idegenítette el tőle; hanem inkább társadalmi hanyatlása. Az öregedő férfiú minden biztos állás nélkül maradt. Pusztán tollára volt utalva; de ez — fájdalommal tudjuk — vajmi ritkán tartja el Magyarországon emberét. Kezdetben családja s néhány barátja, meg az írói segélyegylet segítette, főleg pedig testvére József és unokatestvére Fényes Károly; de ezen segély is mindinkább gyérült.

Ekkor látjuk őt mindenféle kisebb vállalatoknál, szakmájába szorosan nem tartozó cikkeket írni. Így Y a h o t Imrének: »Magyar föld és népei« czimű vállalatában tőle jelent meg: »Bonyhád és vidéke Tolna megyébe n«, »Likava várom és a rózsahegy-i várkastély Liptó megyében.« stb.

Az 1867-ki nagy politikai fordulattal Fényes még egyszer iparkodott a közéletbe visszatérni és föl is ajánlta munkaerejét. Az országos statisztikai hivatal vezetését nem nyerte ugyan el; de élvezett Grove minister jóakaratóból, tiszteletdíj czímén némi nyugdíjat; azonkívül, ha dolgozott, rendes munkadíjban is részesült. Csengery Antal alelnök ajánlatára az Akadémia statisztikai és nemzetgazdasági bizottsága által is bízott meg munkával, s így írta azon nagyobb

értekezését, mely e cím alatt: »Párhuzam egyfelől a magyar koronái birodalom, másfelől az ausztriai német, lengyel és cseh koronái országok közt, területi, népességi, had- és pénzügyi tekintetben,« az említett bizottság közleményeinek 1867-ben megjelent harmadik kötetében látott napvilágot.

Ugyanez időben jelent meg tőle az »Akadémiai értekezések« sorozatában: »A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint.« Ebben az 1850—51-iki népszerűírás alapján, mely alkalommal a nemzetiségek is ki lőnek tüntetve, átszámítja a nemzetiségeket az 1857-ki számlálás eredményei szerint, a mikor a nyelv és nemzetiség nem lőn fűrkészve. Számításai alapján ezúttal már csak 6.150,000-re teszi a magyarok számát.

Tőrekvéseiben, hogy újra, tehetségeinek megfelelő hivaltal nyerjen, nem volt szerencsés. 1869-ben folyamodott Pest város tanácsához az ott felállítandó statisztikai hivatal igazgatói állomásáért. Azon év szeptember 27-én kelt s a fővárosi képviselők között nyomtatásban is szétosztott folyamodványában, felsorolván némely nagyobb munkáját, a végén így nyilatkozik: »Melyre nézve a pályázatra kitűzött igazgatói állomás betöltésére magamban erőt és kedvet érezvén, büszkeségemnek tartanám, ha gyakorlatilag is alkalom adatnék nekem annak megmutatására, hogy Pest városában egy szakértelmileg szervezett statisztikai hivatal nemcsak lényegesen előmozdítaná a közügy minden ágában szükséges reformok életbe léptetését, de egyszersmind egyedüli eszköz lenne a visszaélések felfedezésére és orvoslására s anyagilag is oly tetemes hasznot hajthatna a városi községnek, mely többszörösen visszafizetné a reá fordított költséget.«

E gyakorlati alkalom Fényesnek, nagy szomorúságára, nem jutott. Itt is fiatalabb erőre esett a választás és Körösi József lőn kinevezve a fővárosi statisztikai hivatal igazgatójának. Az ősz férfín újra kényszerült visszavonulni; de a mindennapi szükséggel való küzdelem mégis csak bevitte ama hivatalba, hol különböző munkákban segédkezett.

Az említett folyamodványban már csak »akadémiai levelező tag«-nak írja magát F é n y e s; mert még egy nagy keserőséget nem kerülhetett ki.

A T. Akadémia, mely F é n y e s t még 1858-ban irodalmi érdemeiért rendes tagjának megválasztotta, ezek sorából 1867-ben ismét kitörülte, reá és egyedül reá alkalmazván az alapszabályok teljes szigorát, mert kötelességszerű székfoglalóját, igaz, hogy nem egy, de majd 10 év alatt sem tartotta meg.

E csapást F é n y e s ki nem beverte soha, és a férfiút, ki — pedig tudom, a személyre való tekintet nélkül, sőt talán máshova is czélozva — ez indítványt tette, elhunytáig keserű ellenségének tartotta.

Élete vége felé még egy nagyobb munkában vett részt, tevékeny tagja lévén azon társulatnak, mely az országos statisztikai hivatal felügyelete alatt szerkesztette s adta ki 1873-ban a »H e l y s é g n é v t á r«-t. Hú emlékező tehetsége még késő vénységében sem hagyta cserben s éles Ítéletével jó szolgálatoakat tett ez ügyben. Ezentúl nem is szakadt meg többé viszonya e hivatalhoz, és büszkeséggel czáfolom meg a halálakor keletkezett hírt, mintha a hivatal elhanyagolta volna, vagy meghasonlott volna vele. Nem Az országos statisztikai hivatal összes személyzete, magam akkor nem lévén Budapesten, adta meg neki a végtiszteletet, az kísérte ki utolsó útjára az általa nagyrabecsült szakférfiút és a végkép elszegényült író ez utolsó utjának költségeit is a hivatal fedezte.

Ép úgy megczáfolható amaz, ugyanazon alkalommal fölmerült másik hír, mintha az országnak addig legelismertebb statisztikusa a Budapesten tartandó nemzetközi statisztikai congressusra meghívót sem kapott volna.

Az 1876. július 23-án meghalt F é n y e s hamarabb hunyt el, semhogy neki a meghívó a csak szeptember 1-jén megnyitandó congressusra megküldetett volna. Az előmunkálatokban pedig azért nem vett részt, mert. halálát hosszú betegség előzte meg.

Azért ott volt F é n y e s szelleme a congressuson, bárha csak emlékét ülhattük meg ott. Ha kortársai némi tekintetben el is felejtették, ha az ország nem is gondolt vele kel-

lően — emléke oly kitüntetésben részesült, minő előtte egyetlen magyar statisztikusnak sem jutott; mert érdemei és munkássága kiemeltettek e nagy nemzetközi gyülekezetben, úgy, liogy Fényes Elek neve még halála után is becsületet szerzett nemzetének. Megjelenvén pedig az emlékbeszéd a congressusról szóló jelentésben francia nyelven, a haza határain kívül is fenn fogja tartani hírét az elhunyt nagy magyar statisztikusnak.

Ha Fényes összes statisztikai irodalombeli működését áttekintjük, őt inkább a detail-festés mesterének leéli mondanunk. Nagy conceptióju kartont nem teremtett. Művei nagy terjedelműek, de legbecsesebb bennük az anyag. Ha ez hiányozni kezdett, a befejezés is abban maradt.

Az ország leírása, a vidék és táj ismertetése a legsikerültebb. A népességgel nem eléggé foglalkozik. Felsorolja ugyan a számokat s egyes életviszonyokat; de a nemzetiségen és valláson túl alig emelkedik.

A statisztika tudományos fejlődése, mely, igaz, csak a legutóbbi évek vívmánya, őt, úgy látszik, nemcsak túlkorosnak, de azon viszonyokban is érte, midőn a primitív élet-szükség csak a mindennapi kenyérkeresetre kényszerítették, új tanulmányokra nem engedtek neki időt, de kedvet sem hagytak hozzájuk.

Csakis innen magyarázható, hogy a nemzetközi viszonyokról nem vesz tudomást és összehasonlításokra vajmi ritkán tér ki. Magyarázza ez azontúl, hogy nemzetgazdasággal, a statisztikának oly sok tekintetben egyik alaptudományával, nem eleget foglalkozott; hogy a társadalmi tudományok újabb fejlődéséről alig tud, s így nem is kutathat statisztikailag azon irányokban, melyeket ezek neki kiszabnak.

De ne akarjuk azért kicsinyíteni a férfiút, kinek emléket üljük. Fényes életében szigorúan megkülönböztetendő két korszak, mely közé határmesgyéül az 1848—9-diki évek esnek.

Ezeken innen ő pályavesztett, a sorstól üldözött, szegény író, kit egyre érnek a csapások, melyek alatt megrendül, ha-

nyatlik; de büszke lelke meg nem törik, hanem némán küzd, habár majdnem nyomorban végzi.

Művei, mik e korszakban látnak napvilágot, sokban jók és becsesek, de csak reminiscenciái ifjúkori álmainak!

Fénykorát 48. előtt kell keresnünk. Mikor a deli ifjú, ismeretszomjtól hajtva és hazáját szolgálni sóvárogva, töretlen útra lép, felkutatja az országot, kifürkészi minden viszonyát és évekig fáradozva bemutatja honfitársainak. Hazaszeretetei lehellő munkáiban maga is arra buzdít. Törekvése önzetlen, ambíciója nemes és csakis irodalmi sikerei viszik be azon társadalomba, melyben később oly kiváló és eredményteljes szerepet játszik.

Munkái nagyrészt elavultak; de ez szakmájából foly, s e bajban minden szaktársa hasonló művei osztozkodnak; hanem irodalmi érdemei el nem évülnek.

És ha elnyomorodni látjuk a férfiút, ki annyit dolgozott, ki munkásán küzdött végig egy hosszú életet, szívünk elszorul szegényes halála láttára; de még inkább elkomorul lelkünk hogy a szakirodalmi tevékenység egymaga, bár vasszorgalmú nemcsak jólétre nem segíti, de el sem tartja az író, ha hivatala vagy egyéb kenyérkereső alkalmazása vagy más vagyonszerzési forrása nincs.

F é n y e s E l e k e t ez a sors érte.

Midőn emlékétől búcsút veszünk, telve elismeréssel működése, szánakozással sorsa iránt, azon forró óhajban egyesülünk — úgy hiszem — mindnyájan: vajha ő volt legyen utolsó áldozata e szomorú viszonyoknak!

Fényes Elek irodalmi működésére vonatkozó könyvészeti adatok.

. *Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapota, statistikai és geographiai tekintetben. Pest, 1836 — 40. Trattner-Károlyi 8. r. hat kötet. 1)*

. *Ismertető honi s külföldi gazdaságban és kereskedésben.* Szerkesztették Borsos Márton és Fényes E. Buda, 1837—41. I—V.

. *Melyek a magyar földművelés főbb akadályai? s hogy lehetne azon segíteni?* »Ismertető honi s külföldi gazdaságban és kereskedésben« 1838. II. 1. szám; — *Hasznos Mulatságok* 1838. II. 31 — 33. sz.

. *Szentes mezőváros gazdasági tekintetben.* »Ismertető honi s külföldi gazdaságban és kereskedésben« 1838. II. 3. sz.

. *Békés vármegye gazdasági tekintetben.* »Ismertető honi s külföldi gazdaságban és kereskedésben« 1838. II. 2. sz.

. *Könyvismertetés.* A háztartás és mezei gazdaság tudománya. Szerző Balásházy János I. Debreczen, 1838. »Ismertető honi s külföldi gazdaságban és kereskedésben«, 1838. II. 31. sz.

. *Jutalom-tétel.* »Társalkodó«, 1840. II. 252 lap.

A magyar kritikák általános szabályairól; vagy útmutatás mikép lehessen elkoptatott szólásformákkal s felcsigázott követelésekkel akárkinek, akármely munkát tetszés szerint felmagasztalni s lealacsonyítani. Kézirat.

. *Magyarország statistikája. Pest, 1841.*

. *Bank és ősiség.* »Pesti Hírlap« 1841. okt. 13.

. *Még egy szó Fogarasi bankjáról.* »Pesti Hírlap« 1841. decz. 25.

. *Útmutató Magyarországon át.* »Magyar Házi Barát« 1841—6.

. *A magyarországi kender- és lentermesztésről.* »Magyar Gazda« 1842. 6. sz.

. *Magyarország statistikája.* Pest 1842—1843. Trattner-Károlyi 8. r. három kötet.

*) II-ik javított kiadás. Pesten 1841. Trattner-Károlynál, öt kötet.

- . Melyek Magyarorszában főakadályai a gazdaság fölvirágzásának, s mikép lehetne azokat elhárítani. »Magyar Gazda«, 1843. 49. sz.
- . Miért emelkedett a selyem-tenyésztés az újabb időkben oly tetemesen Magyarországon s a hozzákapcsolt tartományokban f s mikép lehetne ez iparágat még jobban kiterjeszteni s a nép közt meggyökereztetni? »Magyar Gazda«, 1843. 59. sz.
- . Közönséges kézi és oskolai Atlas. Pest 1843. h.-iránt 4. r.
- . Statistik des Königreichs Ungarn. Pesth, 1843. 8. r.
- . Erdélyi János: Nemzeti Iparunk. Irta —. —. Kiadta Fényes Elek. Pest, 1843.
- . Hallgassuk meg a másik félt is. Pest, 1843. 8. r.
- . Magyarország földleírása. Fényes Elek után »Mezei Naptár« 1843—49.
- . Magyarország hátramaradása Ügyében. Felelet dr. Wildner Ignácznak, Lipcse 1844. 8. r.
- . A földbirtoknak végnélküli feldarabolása. »Magyar Gazda« 1844. I. 42. sz.
- . Magyar Gazdasági Egyesület. Központi egyesületi munkálodások. »Magyar Gazda« 1844. II. 4—12. sz.
- . Magyarország geographiai kézikönyve. Kézirat. 1844—5.
- . A magyar adórendszer. Kézirat. 1844—45.
- . Hetilap. Szerkesztette Wargha István é3 Fényes Elek. Pest, 1845—8. I—IV.
- . Figyelmeztetés a borkezelés ügyében a szőlősgazdákhöz. »Magyar Gazda«, 1845. 60. sz.
- . Az 1846-ki Mezei Naptárról. »Magyar Gazda« 1845. 63. sz.
- . Előszó Valiot Imre: Magyar föld és népei czimü munkájához. Pest, 1846.1)
- . A Magyar Gazdasági Egyesület szülőművelési szakosztálya. »Magyar Gazda« 1846. 33. sz.
- . Nyilatkozat a magyar réz virág ügyében. Hetilap, 1846. 85. szám.
- . Magyarország leírása; két rész. Pest, 1847. 8. r.
- . Értekezés a »Honleányok könyvében« 1847.
- . A magyar birodalom statistikai, geographiai és történeti tekintetben I. Komárom megye. Pest 1848. Beímel 8. r.
- . Magyar Gazdatiszti Névtár. Pest 1848.
- . Magyarország statistikai és geographiai szótára, I — IV. rész két kötetben. Pest 1851.
- . Ungarn im Vormdrz. Leipzig, 1851. 8. r.
- . A török birodalom leírása. Pest, 1854. 8. r.

*) Németül is megjelent Emerich Vahot: Ungarn und seine Völ kér I. füzetében.

- . *Orosz-török háborít, történeti jegyzetekkel.* Pest, 1854. I. köt. 1 — 6 füzet. II. köt. 1 — 6. füzet.)
- . Bellinger J.: *Földrajzi vezérfonal.* Két tanfolyamban. A cs. k. osztrák algymnasiumok és alreáliskolák számára, írta — Némethből fordította Fényes Elek. Pest, 1854. Heckenast Gusztáv 8. r.²⁾
- . *Gazdasági Naptár az 1855. közönséges évre.* Pest 8. r.
- . *Jelenkorunk.* Európa jelen hadi és polgári eseményeinek hű rajza s ezek fejtegetése jövőnk érdekében. Pest, 1855. Emich G.
- . *Utazások az északi sarkvidékeken.* Pest, 1856. »Vasárnapi Könyvtár« VII-ik köt. 8. r.
- . *Jelentés a Falusi Gazda füzetei számára beküldött pályaművek bírálatáról.* »Falusi Gazda«, 1856 — 7.
- . *Az ausztriai birodalom statistikája.* Pest, 1857. Két rész egy kötetben. 8. r.
- . *Szigetvár ostroma.* Pest, 1857. »Vasárnapi Könyvtár« X-ik füzet. 8. r.
- . *A magyarországi országutak állapota.* »Falusi Gazda« 1857. 1. szám.
- . *A földbirtok feldarabolásáról.* »Falusi Gazda« 1857. 18 — 20 és 22. sz.
- . *Borászat.* »Falusi Gazda« II. 1857. 23., 25. és 26. sz.
- . *Jelentés a »falusi gazdasszonyi díj<t ügyében.* »Falusi Gazda« II. 1857. 224. 1.
- . *Utólagos jelentés a cselédjutalmakról.* »Falusi Gazda« II. 1857. 312. 1.
- . *Endre meggyilkoltatása 1345. sept. 18.* »Nemzeti Színházi Nyugdíj-Int. Naptár« 1858. 2. sz.
- . *Párhuzam a temesvári és magyar gazdasági egyesület közt.* »Falusi Gazda« 1858. 2. sz.
- . *Magyarország és Erdély népessége 1857-ben.* Kézirat, ivrét.
- . *Szózat a magyar biztosító társulat érdekében.* Bécs, 1859.
- . *A magyar elem s ellenesei.* Pest, 1860.
- . *Magyarország 1859-ben,* statisztikai, birtokviszonyi és topographiai szempontból. I. kötet 8. füzet. Pest, 1859 — 60. Boldini R.
- . *Veszprém.* »Emich Nagy Képes Naptára« 1860. 148 1.
- . *Most nem kellene politikai pártok Magyarorszában.* »Pesti Hírnök«, 1860. okt. 30-iki 191. sz.
- . *Miképen választassanak a követek a jövő országgyűlésre.* »Pesti Hírnök« 1860. nov. 1. 193. sz.
- . *Hazai közügyek.* »Pesti Hírnök« 1860. nov. 6-ki 196. sz.

■) II-ik kiadás. Pest, 1854.

a) II-ik kiadás. 1855. — III-ik az eredeti hetedik kiadás után javított és bővített kiadás. 1857. — IV. a tizenegyedik eredeti kiadás után javított s bővített kiadás. 1861.— V. a tizenegyedik eredeti kiadás után javított és bővített kiadás.

A
A TÁRSADALOM
KELETKEZESÉRŐL.

BEÖTHY LEÓ

LEV. TAGTÓL.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1878. márczius 11-én tartott ülésén.)

BUDAPEST, 1878.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

Az Akadémia épületében.

A társadalom keletkezéséről.

Társadalomnak nem nevezünk olyan egyéncsoportokat, melyeknek tagjai csupán együtt élnek helyben és időben, az egyéneknek egymás közötti (nemis és egyéb) szabad érintkezése mellett és melyekben a tagoknak egymás közötti viszonya a tagok mindegyikére nézve teljesen homogénnek tűnik fel, ha ugyan tekinteten kívül hagyjuk a nem és a kor, a szülői és magzati viszony által megszabott különbségeket; úgy hogy ezen viszonyokat nem tekintve, a úgy áll a b -hez, mint b az a -hoz, és mindkettő egymáshoz úgy áll, mint minden más fajrokonhoz, a melylyel érintkeznek.

Társadalomnak nevezünk olyan egyéncsoportot, melyben ezen állapota az egyéni viszonyok teljes homogeneitásának megszűnik az által, hogy a tagok egy részénél, a mindegyikkel közös tevékenységen kívül, olyan többé-kevésbé állandó jelleggel bíró tevékenység fejlődik, mely a többiek létviszonyaira módosító befolyást gyakorol, azon befolyáson túl, melyet az egyének közti viszony homogeneitása mellett is, minden egyesnek létevékenysége a többire egyaránt gyakorolhatott. Eldöntetlenül maradhat egyelőre azon kérdés, hogy e befolyás szükségkép kedvező módosítja-e létviszonyait azoknak kik alatta állanak, vagy lehet-e azokra nézve kedvezőtlen is; valamint eldöntetlen marad itt az is, hogy olyan egyéncsoportot, melyben az egyeseknek s az összeségnek létfolyamatát kedvezőtlenül befolyásoló ilyen viszony fejlődött volna, tekinthetnők-e ez alapon úgy, mint kezdetleges társadalmat. A tárgy kifejtése szempontjából czélszerűbbnek látszik egyelőre azon feltevésből kiindulni, hogy a tagok egy részének, vagy csak

egyikének is, azon a többiekétől eltérő tevékenysége, ezeknek létfeltételeit rájuk nézve kettvezőleg befolyásolja.

Ez állapot a hol létrejött, úgy tekinthető, mint első lépés a társadalmi fejlődésben s az egyén csoport, melyben az létrejött, úgy mint egy legkezdetlegesebb társadalom.

A tagok egy részének a többiekétől eltérő és ezekre kiható tevékenysége múlhatlanul módosulást feltételez a többiek állásában is, úgy az életkörülményeket illetve általában, valamint az amazok iránti viszonyt illetőleg, mely szükségkép más lesz, mint egymás közt azoké, a kiknek tevékenysége kölcsönösen semmi eltérést nem mutat. A jellemző sajátosság tehát, mely a társadalmat más egyén csoporttól megkülönbözteti, áll a szervezetileg egyalkatú lényeknek eltérő s az eltérők közt egymásra kiható és kiegészítőleg ható tevékenységében, mi által az egyén a saját létfenntartására szükséges erőfeszítések egy része alól felmentetik, e helyett más valamely feladat hármozván rá, melynek teljesítése által az egyénieknél és családiaknál általánosabb érdekeket mozdít elő és saját s a hozzá legközelebb állók létfenntartásán túl, a többieknek az összeségnek érdekét szolgálja. Az illető egyén csoporton belül ezzel kötelék támad, míg ugyanezen körülmény által, más hasonfajú egyénektől, melyekre azon érdekszolgálat nem terjed ki., határozottabban külön válva, a belső összefüggés és kifelé való megkülönböződés által szorosabb értelemben egységgé válik az, és az egyes részeknek az összességre kiható funkcionálása folytán szervezetnek lesz tekinthető. Ebből folyólag a társadalom alakulása az egyénre nézve szükségkép a teljes cselekvési szabadság egy részének elvesztésével jár, mert úgy az egyeseknek a többiekre kiható aktivitása, mint ezzel szemben a többieknek passzivitása, involválja, hogy addig, míg e viszony fennáll, az egyéni cselekvés gyakran más, mint csupán a külső lehetőség és az egyéni tetszés szabályozása alá essék. E feladása nélkül az egyéni szabadság egy részének, nem lehet társadalmat képzelni, s olyan kevésbé, mint a vezető nélkül valamely területen együtt élő hasonfajú állatokat, ép oly kevésbé tekinthetnénk társadalomnak olyan lények összességét, melyek az emberit meghaladó észszel és erénynyel felruházva népesítenének be valamely

ismeretlen világot, azon magasabb tulajdonaiknál fogva nélkülözhetvén minden olyan specializálódását az egyéni tevékenységeknek, mely az egyéni lét fentartására, vagy az egyesek közötti viszonyok szabályozására irányul.

A társadalom fogalmának teljesen határozott körülírása megkívánja még különös hangsúlyozását 1-ször annak, hogy a család körén belől létesülő kihatás az egyéni célokon túl és ebből folyó feladatok elvállalása és e körön belől felosztása, épen csak a családi és nem a társadalmi köteléket alkotja meg.

2-szor annak, mi az (imént már el volt mondva, hogy a közös létet befolyásoló tevékenységeknek felosztása csupán akkor, ha szervezetenként egyalkatú lények közt jön létre, tekintendő társadalmat alkotónak.

E két meghatározás voltaképpen csak ugyanazon egy fogalmat illeti, mert a család körén belől létesülő felosztása a feladatoknak a szervezeti (nemi) eltéréseken alapszik, és mert az egy fajhoz tartozó lények szervezeti eltérései mindig úgy tekinthetők, mint nemiek, hogy ha bár a szervezetek némely típusa a fajszaporítási tevékenységben való résztvétől ki van zárva. Így némely fejlett szervezetű közösségekben élő rovaroknál. E közösségek épen minthogy csak egy-egy fölötté kiterjedt családból állanak és mivel a körükben létesülő munkafelosztás a különböző típusok szervezeti eltéréseivel áll kapcsolatban, Spencer Herbert nézete szerint, melyet e kérdésre nézve magunkévá teszünk, a társadalmak közé nem számíthatók.

Ha valamely tárgyának természetét vizsgálni s illetőleg azt sajátjaiban leírni akarjuk, első sorban kívánatos, hogy fogalmának meghatározását bírjuk. Ennek hiányában állandó körvonalok nélkül, mindig fluktuálva kiterjedésben és alakban fog előttünk lebegni, és nem leszünk képesek azt biztos szemügyre venni. Ezért az illető fogalomnak önkényszerű meghatározása is jobb, mint semminő. Miután ezt előre bocsátottam, be kell ismernem, hogy a társadalom fogalmának az eddigiekben való körvonalozása az önkény bélyegét viseli, mint minden olyan osztályozás, mely szélsőségeikben eshetőleg messze elűtő, de végtelen apró átmenetű közfokokban egymás mellé sorakozó

objektumok közt létesítetik. Ez mindig a methodus szüksége által a vizsgálódóra rótt kényszer folytán történik. Lehetetlen feltenni ugyanis, hogy a legmagasabb társadalmi fejlettség és ennek elképzelhető legteljesebb ellentéte közt, mindazon formákon át, melyeket az élő lények egymás közti viszonya ölthet, létezzék bárhol egy pont, melyen innen és túl, a legközelebb álló alakzatok, generikus eltérést mutassanak, a minek alapján valóban okszerűleg lennének osztályozhatók. Ez eleve is feltételezhető s még inkább meggyőződünk róla, ha egy futólagos tekintetet vetünk azon egyéni viszonyokra, melyek a közölt meghatározás értelmében valódi társadalmi köteléket nem képeznek.

Az állatfajok e szempontból egyedül (illetőleg párosán) élőkre, és csordában élőkre oszlanak. A csordában élők más csordákban élő fajkonok iránt, ilyenekkel való találkozásnál rendszeren ellenséges magatartást tanúsítanak, míg az egyedül élő állatok, melyek oly különböző jellegű fajokat foglalnak magukba, mint oroszlán és nyúl, fajrokonaiik között ilyen különbséget természetesen nem tesznek és nem tehetnek, mert az esetőleg létező személyes ellen-vagy rokonszenv nem jöhet itt tekintetbe. Az oroszlán nem él aggregátban, s mindamellett, ha több egyén találkozik, megtörténik, hogy egy ideig együtt tartanak, együtt vadásznak, míg azután, különösen párosodás idejében, ismét elválnak egymástól. A kizárás, melyet az egy csordában élő állatok más csordák tagjaival szemben gyakorolnak, összetartozóságuk érzetének bizonyítékát képezi; másrészt azonban, ha a csordát szabad volna úgy tekinteni, mint kezdetleges társadalmat, azt lehetne már ez alapon is mondani, hogy a társadalom keletkezése válaszfalakat emel a faj határain belől, míg az egyedül élő állatokra nézve a faj helyettesíti a társadalmat, képezvén minden alkat nélküli indefinit közösséget.

E szóval »közösség« fogjuk jelezni jövőben, a hol erre szükség lesz, a társadalmi állapotot el nem ért fajok egyéni viszonyát; a magánosan élők képezvén, ismételjük alkat nélküli, indefinit, a csordában élők definit közösséget. Ha ez utóbbira ki akarná az ember terjeszteni a társadalom nevét, a mit az összetartozóság tapasztalt érzetének alapján oksze-

rütlenség nélkül tenni lehetne, azonnal felmerülhetne a hajlam még egy lépéssel tovább menni s a társadalom fogalmát a fajéval azonosítani, ott hol a fajon belől ilyen választóvonalak nem léteznek. Mert ha az összetartozóság érzetének nyilvánulása folytán kezdetleges társadalmat lehetne látni a csordában, holott ezen összetartozóság a fajrokonoktól való elszigetelődéssel azonos, mért ne jogosítana ugyanerre ezen érzetnyilvánulás ott is, a hol az a fajrokonokra különbség nélkül kiterjed P

Csak az idevágó fogalmak ruganyosságának további jellemzésére szürom itt közbe, hogy a jelenkori természettudomány színvonalán álló organologiai munkákban a különböző állat- és növényfajoknak sociális viszonyairól is van szó, értetvén alattuk azon kölcsönhatások, melyeket a különböző fajok egymás létviszonyaira gyakorolnak.

Visszatérve az elébbeniekre, nem tekinthetjük kétségesnek, hogy a jogosultság a társadalom nevét kiterjeszteni csordákra, növekszik, ha ezekben bizonyos egyének vezetőképp szerepelnek, mint a csordásán élő állatok legnagyobb részénél tapasztalható, habár a vezetés leginkább csak az út megválasztására, az irány kijelölésére szorítkozik, vándorlás vagy menekülés alkalmával és a követés nem is e tény előnyei- nek ösztönszerű felismeréséből ered, hanem teljesen önkénytelen. Ugyanis valamint az összetartozás érzete onnan származik, hogy az egyes egyén a csorda minden tagját különkülön ismeri, míg a csordához nem tartozó fajrokonokat nem ismeri, úgy a csordavezetőnek követése ismét abból, hogy ezt mindegyik legrégebben és legjobban ismeri, lévén az mindig természetesség és erő által kiváló valamely vén hímtagja a csordának. A merre ez véletlenül ballag vagy rohan, arra a többi is. E viszonynak egyedüli eredménye, hogy a csorda együtt maradása inkább van így biztosítva, mint az egyének közötti viszony teljes egyenlősége mellett. A vezető szereplése itt még funkciónak alig nevezhető, s ezért a vezető sem szervek s az ilyen vezetővel bíró csorda sem szervezetnek, akár az ilyenre korlátoztassák a társadalom fogalma akár nem.

Nem tudom mennyire hitelesek azon elbeszélések, melyek némely állatközösségekben a vezető által gyakorolt tény-

leges tekintélyről és a közösség iránti gondoskodásáról szólnak; ha valók ez elbeszélések és ilyen állatközösségek léteznek, úgy ezeket a szerves közösségek neve megilleti, a vezetők itt valódi szerv gyanánt működven. Ekkép ezek társadalmak lennének, mert a társadalom, azon értelemben, mint fogalmát imént meghatároztuk, szerves közösség, vagy: egy szóval és tekintet nélkül első alkatrészeinek különállására: szervezet. Mint szervezetekre általában, úgy erre nézve is állnia kell annak, hogy minél számosabbak és tevékenységükénél fogva különmeműbbek a szervek, a fejlettségnek annál magasabb fokán áll a szervezet.

Azon észrevételnek taglalásában, hogy a társadalom fogalmának meghatározása körül az önkénynek egy bizonyos mértéke nélkülözhetlen, a meghatározásunk alapján e fogalom alá nem jutó közösségeket három fokozat szerint osztályoztuk, a mire nézve itt célszerűnek látszik megjegyezni, hogy e fokozatokat illetőleg is áll szükségkép, a mi az osztályozásról általában mondatott; kétségtelen, hogy a jelzett fokozatok között is észrevehetlen átmenetet közvetítenek olyan alkatok sorozatai, melyek határozottan sem egyik sem másik fokozathoz nem számíthatók. A tökéletes remeték és a csordások közt közvetítenek a kisebb-nagyobb csoportokba, rövidebb vagy hosszabb időre, de nem állandón gyülekezők. Míg a kinőtt keletindiai tigrist soha nem látni másképp mint egyedül vagy párjával, az oroszánt olykor nyolczad, kilenczed magával is látták az Afrikában utazók; még sokkal nagyobb falkákba gyülekszik télen a farkas, a hol elszaporodott, míg nyáron csak párjával él. Az erszényesek, őrlők, majmok és kérészek némely fajainak közösségei is az állandóság és kizárólagosság eltérő fokait mutatják, a hol pedig ezen állandóság és kizárólagosság tökéletes, ott az egyének egyenkint határozottan ismervén egymást, a társak közti különböztetéssel, az egyéni sajátságok méltánylásával, mely az ismerésben nyilvánul, már meg van vetve alapja az egyes vezető elismertetésének, melyhez az egyesek által alkat, erő, gyorsaság s egyéb tulajdonok alapján társaikra tett vagy azoktól fogadott benyomások különbözőségének eltérő fokai közvetítenek.

Egy vezetőnek önkénytelen elismerése a csorda részéről, hogy abban ezen elismertetésnek homályosabb vagy vilá-

gosabb sejtelmét felkeltse olyan processus, melynek végbemene-tele egyedül annak értelmi erejétől föltételeztetik, valamint hogy innen kezelve a közösségi alkat további fejlődése mindinkább az értelmiség fokával függ össze, míg a legkezdetle-ge-sebb állapotok, hajlam és körülmények közvetlen kényszere által határozottnak el.¹⁾ A vezetés öntudatosá válásával a te-kintély gyakorlása lépést tarthat, vagy csak kevéssel követheti azt s a vezettetés szokása által már jól előkészített talajt talál. Ezzel eljutottunk azon osztályára a közösségi alkatoknak, melyen túl a további szervi fejlődés az egységek olyan értelmi fokától feltételeztetik, minőt az előttünk ismert lények között egyedül az ember mutat; sőt kétséges, hogy már ezen foknak is, világos példái az állatoknál észleltettek-e.

A társadalmi szerveződés további haladásához nélkülöz-hetlen értelmi tulajdont felismerjük abban, mely képesít a közlési módozatok magasabb kifejlesztésére. Beuyomások és kívánalmak önkénytelen érzéki nyilvánulásait megérteni, azaz okozati összefüggésbe hozni eredetükkal, ez kétségtelenül az első lépés ily rendszer kiképezése irányában. A nyilvánuláso-kat megértetés céljából, azaz már nem önkénytelenül, hanem öntudatosan reprodukálni, — ez a magasabb állatoknál is fel-található első stádiuma e képességnek, mely azonban e határ-vonalon belől ismét tetemes fokozati eltéréseket mutat, a mennyiben az illető benyomás általánosabb vagy speciálisabb kategória szerint közölhető. Ennél magasabb fokát az állatok-nál nem ismerjük, mert azon hypothesis, mely szerint a han-gyák tetemesen kifejlett közlési rendszerrel bírnának, bebizo-nyítatlan lévén, nem vehetjük tekintetbe.

A társadalmak keletkezési módozatainak tárgyalásánál lesz még alkalmunk méltányolni azon nagy fontosságot, mely-lyel a közlési képesség az alsóbb rendű közösségekre nézve is bir, alakulásuk és fennállásuk szempontjából. Itt ezeknek s a kezdetleges társadalmaknak további jellemzésére csak azt kell

¹⁾ Természetesen kiveendők e szabály alól is azon, már elébb a tárgyalásból kizárt magas szervezeti! családközösségek melyekben az egyének által a közösség érdekében teljesített feladatok különböződése, az egyéni szervezet eltérései által, úgy szólván, mechanikailag van elő szabva.

még jobban kiemelnünk, hogy mennyire föltételeztük a közlési képességtől az egyedeknek, egyéni szervezetük eltérései által elő nem irt különemű és egymásét kölcsönösen kiegészítő tevékenysége; vagy más szavakkal, hogy mennyire föltételeztük azon képességtől a társadalmi szervek több oldalú kifejlődése, mely a szoros értelemben vett társadalmat az alsóbb rendű közösségektől megkülönbözteti. Amannak legkezdetlegesebb fokául az tekinthető, midőn egy vagy több egyén már nem csupán követetik a többi által és nem is csak általánosságában egyoldalú személyes tekintély által válik ki, mely egyesekre nem lebet, különböző irányokban impulsiv, hanem öntudatosan és több oldalún gyakorol befolyást egyeseknek és az összeségnek cselekvésére. Ez t. i. utasítást adni és fogadni elválaszthatlan a közlési képességnek egy előhaladt fokától és valóban nem ismerünk állatfajt, a melynél ez konstatalható lenne; az ilyen szervezet már a beszéd tehetségével felruházott ember kizárólagos tulajdona, habár azon tehetség nem is elválaszthatlan a társadalmi szervezettől, mint bizonyítják Ausztrália lakóinak egy része és a peserek, kikről mondhatni, hogy legfőlebb is definit közösségekben élnek.¹⁾ E tény önkényt reávezet egy észleletre, melynek formulázása további fejtegetéseinknek hasznára válhat; hogy t. i. a közlési rendszer minden most élő embereknél sokkal magasabb fejlődési fokot ért el, mint minőt a fennálló társadalmi szervezetek tesznek szükségessé, vagyis hogy akár az amerikai s afrikai törzseket, akár a nyugoteurópai kulturnépeket tekintsük, a nyelv, melyet beszélnek, megfelelhetne sokkal fejlettebb társadalmi állapotok szükségeinek, mint a milyenek az illető helyen belső fejlődés által elértettek. Természetesen nem mondatik ezzel, hogy a kulturnépek állapotai, ha mesterségesen alkalmaztatnának azon törzseknél, ezek nyelvében is kielégítő közlési organumot találnának.

Önkényt foly ezen észleletből, hogy ha a társadalom szervezeti fejlődése föltételezi a nyelvnek egy bizonyos fokig való fejlettségét, a mit eleve föltételeztünk, ellenben ezen

¹⁾ Egyébiránt alig lehet kételkedni, hogy az emberiség ezen számkivetettél, úgy mint a busmanok is, valamivel magasabb társadalmi és mívelődési fokról süllyedtek le.

utóbbi haladásában nincs hozzá kötve amahhoz, hanem ettől függetlenül és szükségein túl gyarapodhat. Ez könnyen magyarázható; a közlési képesség első kezdetei a családban jönnek létre és némely remete-módon élő állatoknál is aránylag jelentékeny fejlődést érnek el; e tehetség tehát prioritással bír a közösségek fejlődésével szemben. A közösségben azután és a kezdetleges társadalomban e tehetségnek fejlődési képessége sok tápot nyer a tágabb körű egyéni érintkezés viszonyai-ban és más oly eseményekben, melyek a társadalmi szervezet fejlődésére közvetlen befolyással nincsenek; haladhat tehát mikor ez vesztegel, holott emennek haladása is ugyan csak azon eseteket szaporítja, melyek tápot nyújtanak azon képességnek, a hol ez létezik.

A nyelvnek fejletlensége vagy szegénysége az embernél nem akadály a értelmi fok emelkedésének, mert ehhez mindenkor könnyen hozzá alkalmazkodik és követni képes minden lépését a haladásban. Ez a későbbi szellemi s irodalmi kultúra korszakára nézve nagyon ismert és elismert tény. Tudja mindenki, hogy nem volt még eset rá, miszerint valamely fogalom kifejezésére szót ne találtak volna; ellenben a régiebb és újabb philosophia és a középkori pseudotudományos vagy metaphysikai irodalom temérdek példával bizonyítja, hogy szavak gyártathattak, melyek mögött fogalmat hiába keresne az ember. Hogy a fejlődési történet minden stádiumában a közlési képességnek kellett függnie az értelmi foktól és nem fordítva, ennek amattól, ez kiviláglik ha tekintetbe vesszük, hogy mennyire és a legszigorúbban véve értelmi tulajdonokon alapszik a közlés képessége. Azon pusztán a sensatio eleven-ségét tanúsító sajátság, a mely szerint benyomások tükröződnek a benyomást fogadó lény külső magatartásában s illetve valamely hangban nyilvánulnak — lennének bár a benyomások még oly specializáltak s a hangrendszer megfelelőleg gazdag, a mely utóbbi pusztán érzéki finomságtól és szervi tulajdonoktól föltét el ztetik — ez magában sohasem adná meg a közlés lehetőségét, a mely nem a hangok produkálásától, hanem azok felfogásától függ, t. i. a képességtől a hallott hangokat összeköttetésbe hozni a benyomásokkal, melyekkel korábbi alkalmaknál párosultak azok, a mi emlékező tehetség-

get és kombinációt föltételez. Ha a hangok felfogása célzás-talaiml imitatív és emotionális tény volt, de azoknak felfogása és a korábban azon hangokkal kapcsolatosan tapasztalt benyomásoknak az emlékezetben általuk való fölélesztése intellektuális tény. Ha továbbá imént azt mondtuk, hogy a specializált benyomásoknak gazdag hangrendszer útján való nyilvánítása érzéki finomságtól és szervi tulajdonoktól föltételeztetik, ezt szorosan a nyilvánításra kívánjuk vonatkoztatni, míg a benyomásoknak specializálása, azaz a tünetények közt való részletes különböztetés ismét értelmi cselekvény és pedig olyan, melytől kiváló mértékben függ a közlési képességnek kifejlődése valódi beszédé.

Hogy tehát a közlési képesség kezdeteiből a valódi beszéd fejlődhessék, az embernek erősebb értelmiség által kellett különböznie az állatoktól, már mielőtt beszélő lény lett volna. E szerint a szerves társadalmak keletkezésének lehetősége, mely közvetlenül a közlési képesség magas fejlettségétől függött, közvetve föltételezve volt az értelemnek magasabb fokától. Nehogy félreértessem, szükségesnek tartom különösen hangsúlyozni, hogy a lehetőség volt ezektől föltételezve, hogy ezek csak megengedték a mi hiányukban létre nem jöhetett volna, de a mit ezen tényezők pozitív hatásából lehozni nem lehet, legkevesebbé pedig a társadalom megalkotását az értelemből akkép, hogy előnyeinek felfogása bírta volna reá az embert annak megalkotására, a mit még meg kellett volna előznie a feltalálás szellemi tényének.

Azonkívül hogy a kezdetleges beszéd tulajdonával bírnia kellett az embernek, hogy létre jöhessen a társadalom, szükségkép feltételezendő az is, hogy definit közösségben élt légyen. Ez következik egyrészt abból, hogy szerves társadalom közvetlenül csak ilyenből, mint közvetlen előfokából fejlődhetett, de azonkívül a beszédnek fejlődése is föltételezi a szükséges értelmi fokon kívül a definit közösség előzetes fennállását. Mert ha feltehetjük bár, hogy az első emotionális hangok, mint az általános fajjellem által meghatározottak, egy fajnak minden egyénénél hasonló; de a benyomások mind specializáltabb nyilvánításával, szükségkép kellett az egyéni kedélyalkat és hangulat különböző voltánál fogva, ezeknek mind szabadab-

bán is tükröződniük, azon nyilvánulásokban, melyekben szeszély és játszóság kifejezése is megtalálták helyüket. Indefinit, alkatnélküli közösségben az egyéni hangképzés mindig megtartotta volna jogait. Ugyanazon egyének állandó és sűrű érintkezése más fajrokonoktól való elszigetelődéssel kellett hozzá, hogy az utánzási hajlamnak (itt az egyénről egyénre gyakorolt alakító befolyás) és a hangok közötti kiválasztásnak közreműködése mellett, specializáltabb benyomások nyilvánításánál, egyugyanazon hangok emelkedhessenek általános érvényre, a mi által egyedül lehetett a nyilvánítás közlése.

Minél többneműek voltak a fogadott benyomások, illetőleg minél inkább disciplinálva volt az értelem a benyomások közt való különböztetésre, azoknak specializálására, annál nélkülözhetlenebb volt a közlési képesség fenntartására a definit közösségben való élet. Az embernél pedig az értelemnek ilyen módon való kifejlődését előmozdította az is, és talán kiválólag ez, hogy kezének alkata, egybekötve már előzetesen elért értelmi fokával, reávezette külső, azaz nem szervezetéhez tartozó eszközök használatára, természetes eszközeit, a külső szerveket ekkép mintegy megtoldva. Bizonyosan nem állott meg ott, hol a majom, t. i. kövek használatánál magvak feltörésére, hanem megcsinálta a legkezdetlegesebb kő- és faszerszámokat és fegyvereket, sőt valószínűleg a védő gunyhót is, mielőtt a közlési képesség oda fejlődött volna, hol már beszédnek nevezhető. Ugyanis az intellektuális különbség, mely abban mit ipari tevékenységnek nevezhetünk, a legalacsonyabban álló embert némely magasabb állatoktól elválasztja, habár nagy, de mégis csekélyebb annál, melyet a beszélésnek az elébbeni által birtokossága állapít meg köztük. A beszéd kifejtésére szükséges értelmi fok magasabb lévén mint a primitív ipari tevékenységre megkívánt, ezen utóbb nevezett fok bizonyosan korábban is éretett el. Itt egy látszólagos ellenmondást kell földeríteni: ha a primitív ipari fejlődés korábbi mint a nyelv, mikép van hogy némely népeknél a beszédnek kifejlődése dacára amaz oly alacsony fokon maradt, a minőn, mint az iméntiekben föltételeztük, állhatott már a nyelv kifejlődése előtt; vagyis oly alacsonyban, hogy ezen primärebb tulajdonban elért fokuk által kevesebbet különböznek az állatoktól, mint a közlési képesség

secundárebb tulajdona által? Az ellenmondás, a mennyiben erről szó lehet, abban áll, hogy a beszédre képesítő magasabb értelem daczára, iparilag megállott azon fokon, melyet csekélyebb értelem mellett is elérhetett. A megfejtés következő: ipari haladás föltételeztetik különböző tényezőktől, u. m. egyrészt olyan kedvező viszonyoktól, melyek arra könnyen reá vezetnek, mint p. o. az eszközöknek, edényeknek stb. a természetben meglevő, könnyen megszerezhető anyagai sőt mintái; másrészt olyan kedvezőtlen körülményektől, melyek e tekintetben kényszerít gyakorlatnak. E két rendbeli körülmények összefüggésétől függ e téren a haladás; a hol egyik vagy másik hiányzik, lassú lesz az; a hol mindkettő hiányzik, ott semmi haladás nem lehet, mint a tűzföldieknél; sőt hanyatlás következhet he, ha elébb azon két tényező megvolt s aztán p. o. más területre üzetés folytán, megszűnt.

A kezdetleges kultúra első eszközei által komplikáltabb létviszonyok és egyéni vonatkozások szaporították azon benyomásokat és észleleteket, melyeknek közlése külön-külön jelt igényelt és növekedett általuk a közlési képességnek fontossága is a közösségre nézve. És minél fontosabbá vált e képesség, annál biztosabb volt további kifejlődése mint a természetes választás alapján minden olyan tulajdoné, melynek nagyobb mértékű birtokával növekszik a létért való küzdelemben a fenmaradás valószínűsége. Már az indefinit közösségben a családnak, melynek tagjai képesek voltak benyomásaikat, észleleteiket és szándokaikat egymással sejtetni, előnyt biztosított ez más családokkal szemben, melyek e tulajdont nem, vagy kevesebbé bírták. Az állatok létfeltételei közt is fontosak a hangok, melyekkel veszély esetében egymást figyelmeztetik avagy tápszer feltalálásakor egymást hívják. Ha az indefinit közösségben azon családoknak, a definit közösségek közt pedig azon közösségeknek, melyek a közlési képességet nagyobb mértékben bírták, a létért való küzdelemben előnyük volt, az ilyeneknek gyakoribb megmenekvése a semmisüléssel fenyegető veszélyek elől és belfajzás általi terjeszkedése, egyszerűs mind azon képességnek további növekedését is előmozdította, az által, hogy a természetes választás ezeknek ivadékai közt folyhatott ugyanazon irányban tovább. Ugyanis ha szerencsés

hajlamaik folytán erősen elszaporodott közösségek megoszol. tak több közösségre,¹⁾ (mi ily esetben elkerülhetlenül bekövetkezik, mert nagyobb közösségek csak kifejlett társadalmi szervezet által tarthatók össze) ezen új közösségek elszigetelődvén egymástól és különböző esélyek befolyása alá jutván, örökölt tulajdonaikat is különböző gyorsasággal fogják tovább fejleszteni, a mi ismét azoknak kiválasztására vezet, melyek ezt leggyorsabban teszik.

Hogy az ősemberek közt folyt ilyen kiválasztási processus a közlési képesség alapján, ez nagyobb valószínűséget nyer az által is, hogy a beszéd tulajdona az egész emberiséggel közös, — noha ez értelmi s egyéb tekintetben oly jelentékeny eltéréseket mutat az egyes fajok közt, — valamint, hogy a hagyomány, monda vagy mytbos sem tud beszéd nélküli emberokről. Tekintve, hogy az embert beszéd nélküli őseiktől származónak kell föltételeznünk és tekintve, hogy alig bibető, mikép ez ősök minden ivadéka kiképezte volna e tulajdont, tehát föltételezendő, hogy azok, melyek erre képesek nem voltak, már korán kihaltak, a létért való küzdelemben merülvén el, nem lévén képesek a versenyt kiállni azon fajrokonáikkal, melyek e tulajdont bírták.

Az ezen következtetések által megállapított okokat és hatásokat, mielőtt tovább mennénk, világosság kedvééi't okozati rendben rekapituláljuk.

Az első kiindulási pontot képezi azon feltevés, hogy az ember még midőn szervezetlen közösségben élt s a beszédet még nem bírta, egyéb állatokhoz viszonyítva kiváló értelmességgel volt felruházva. E föltevésre a hatásokból visszafelé következtetve jutottunk; induktív bizonyítékok nem állanak rendelkezésül, de nem is szükségesek. Ha tovább menve vissza ezen sajátság eredetét keresnők, csak a létért való küzdelem általi természetes választás törvényére jutnánk, mely minden fajbéli különböződés, minden alkati sajátság közös eredete.

¹⁾ A társadalomtan egyik legfontosabb, később kifejtendő törvénye szerint, a kiterjedés, melyet valamely defuit közösség elérhet, föltételeztetik annak szervi fejlődése által.

Számosak és kivált nagyon eltérők azon tulajdonok, melyeknek kiváló foka előmozdította az egyéni lét fentartását és a faj fenmaradását, u. m. izomerő, természetes fegyverek, mint hatalmas fogak, karmok vagy szarvak, nagy termet, megfelelő erővel; kis termet, mely búvó helyet könnyen talál, hová a nagyobb ellenség nem követheti; gyorsaság a futásban, fákon való kúszásban és úszásban; éles látás, éber hallás, pánczélszerű bőr, végtelen szaporaság, mely minden pusztítással daczol, mind e tulajdonok kifejlődhetnek az ismert törvény alapján azon fokig, melyet a jelen állatvilág fajai mutatnak, eredetileg végtelen apró eltérésekből, melyek az őslények alkatait egymás közt megkülönböztették. Csodálatos volna, ha csak az értelem, melynek egy bizonyos fokát az önálló mozgással bíró állatok egyike sem nélkülözheti, bármily mérvben bírja is a fenn elsorolt tulajdonok egyikét vagy többjeit, ha csak az értelem lett volna az, melynek kiválóbb foka tulajdonosának állandó előnyt s ezzel magának a tulajdonnak fejlődési képességet ne szerzett volna. Csodálkozni lehetne inkább azon, hogy e tulajdon épen csak egy faj keletkezésére nyújtott alkalmat, azaz csak egy fajnál fejlődött ki rendkívüli mértékben; de e részben sokat magyaráz azon tény, hogy olyan lénynél fejlődött, mely egyéb szervezeti előnyökkel nem bírt; sem természetes fegyverek, sem négy könnyű láb a futáshoz, sem négy kéz a kúszáshoz, sem pánczélszerű bőr, hanem közepes termet, és aránylag közepszerű izoméin. Kétségtelen, hogy e szegénység egy részt s azon gazdagság másrészt okozati összefüggésben állanak, és csaknem bizonyos, hogy két elckép jellemzett faj egymás mellett ki nem fejlődhetett, meg nem állhatott; mert egyiknél mégis csekélyebbnek kellett volna lennie az értelemnek mint a másiknál, s nem lévén ellensúlyozva egyéb előnyök által, a gyengébbnek végleges legyőzése állította volna helyre az értelmi faj egységét.

A definit közösségben élő emberek értelmi tulajdonainak tehát, midőn azoknak külső alkata már a maihoz hasonló volt, oly fokon kellett államok, mely pótolhatta egyéb alkati előnyöknek hiányát, megengedve a kéz természetes ügyességének minden irányban, fegyverek, eszközök stb. készítésére való kizsákmányolását, a mi a majomnál, kellő értelmi tulajdo-

nok hiányában nem létesülhetett,¹⁾ noha kezének alkotása nem kedvezőtlenebb, mint az emberi kézé.

Ezen foka az értelemnek elég magas volt arra, hogy megengedje a közlési képességből való kifejlődését a beszéd tulajdonának, mely kifejlődést előmozdították az ipari tevékenység folytán komplikáltabb egyéni érintkezések és általában komplikáltabb létviszonyok.

Az értelemnek ezen értelmi productumok által meghatározott foka, egybekötve ezen produktumokkal, azaz a beszéd tulajdonával és az ipari tevékenységgel, lehetővé tették a társadalmi szervek képződését, vagyis a társadalmi szervezet megalkulását.

És most áttérünk a tényezőkre, melyek, miután a lehetőség meg volt adva reá, azt tényleg létrehozhatták.

Többen reá utaltak már a természetes kiválasztásra, mint a társadalmi fejlődésben közreműködő tényezőre. Így Bagehot: »Bármilyen mondassák a természet kiválasztás princípiuma ellen egyéb szakokban, írja a nevezett, a kora emberi történetben való predominációja iránt nincs kétség. A legerősebbek kiirtották a leggyengébbeket, a hogy tudták. Nem szükségei bizonyítást az, hogy bármely formája a polgári társulásnak hatályosabb, mint semminő; hogy bizonyos számú családok csoportulata, mely, habár csak lazán is követ egy vezetőt, erősebb lesz az olyan családoknál, melyek nem engedelmessé válnak senkinek, hanem a világban szétszórván bolyonganak, mindegyik egyedül küzdvén magáért.«

Es alább: »Korai időkben a kormányzat mennyisége sokkal fontosabb, mint annak minősége. A mire az embereknek szükségük van, az egy az egyéneket összefoglaló szabályoztatás, a mely velük ugyanazon dolgokat téteti, mely megmondja nekik, hogy egymástól mit várhatnak, — mely egy mintára alakítja s így megtartja őket. Hogy miből áll ezen szabályoztatás, az nem bir nagy fontossággal. A jó szabályoztatás jobb mint a rossz, a rossz jobb mint semminő.«²⁾

¹⁾ Az értelem ily fokú kifejlődésének lehető okait tárgyalni itt nem volna helyén 5 erről való nézeteimet másutt fogom kifejteni.

²⁾ *Bagehot, Physics and Politics, London, 1872.*

Az ebből folyó következtetést az idézett író a társadalomnak csupán fenmaradására és fejlődésére látja alkalmazhatónak, és nem vél határozottan felelhetni arra, hogy mikép lett a társadalom. Ez onnan magyarázható, hogy csak két élesen elkülönített, ellentétes állapotot lát: társadalmi lét és ennek ellenkezője.

Ebben hibáz, mi annyival kevesbbé bocsátható meg, mivel a természetes kiválasztási elmélet ismerete és elfogadása által előkészítve kellene lennie azon igazság fölismerésére, hogy e látszólagos ellentétek tulajdonképen csak szélsőségek, melyeket végtelen apró eltérésű közbenső fokok sorozata köt össze, a mi különben közelebbi visszálatnál minden ellentétre nézve kiténik.

Teljesen közvetítetlenek csupán különböző kategóriájú dolgok lehetnek, a melyek pedig természetesen nem mutathatnak ellentétet, és a melyek közt, minthogy a tárgyak és eszmék világának nincsenek egymástól elzárt területei, nem ugyan átmenetet, de nexust létesít a párhuzamosság.

Nincs ok, a melynél fogva kétségbe lehetne vonni, hogy ugyanazon tényezők, a melyek a fokozat felső lépcsőin a csúcsponthoz közelebb visznek, ugyanazok az alsóbb fokokon a fenékponttól való eltávozást okozhatnának.

Igaz, hogy a természetes választás hatásának kiterjesztésével a fokozat minden részére, még nincs megfejtve a haladás egész titka; e tényező kiegészítést látszik kívánni. Mert ha a fejlettebb társadalmak sikeresebben mint a fejletlenek, ezek sikeresebben, mint a közösségek, s a közösségek ismét sikeresebben mint a remeték, küzdöttek a létért s ennek folytán az utóbbiak kivestek, míg a közösségek közül csak kivételes körülmények közt s a hol valódi társadalmak hatásától óva voltak, tartották fenn magukat némelyek, ez nem magyarázza meg, hogy miért éltek némelyek remete módon, míg mások közösségben s ismét mások társadalomban. Ezt csak egyéni tulajdonok eltérései vagy egy egyéni tulajdon különböző foka magyarázhatja meg. A létért való küzdelem a közösségeknek kedvezve, a remetékkel szemben s a társadalomnak a közösségekkel szemben, ekkép választást eszközölt azon egyéni tulajdon alapján és így mindinkább növelte azt.

Ezen tulajdon tehát az, melylyel összevetve lesz a természetes kiválasztás a társadalmi fejlődés tényezőjévé.

E tulajdon meg van találva. Régen ajkán van mindenkinek, ki e kérdéssel foglalkozott. De tudományos eredményére nem emelkedhetett az ebben félig meglevő egyszerű igazság, míg kiegészítője, a természetes választás elmélete hiányzott. Ennek hiányában kénytelen volt a philosophus föltételezni, hogy az ember eredetileg kész társulási hajlammal, mint fajjelleggel, felruházva a természet által, mint kész alkotrésze a társadalomnak, mint kifejlett zoon politikon lépett be a teremtsébe, a mi elkerülhetetlenné tette a további tévedéseket.

Bizonyítékául ennek idézünk egy író, ki egészen más fokával a tudományos komolyságnak és a szellemi eszközöknek, mint az imént idézett Bagebot, s oly beható mélységgel, mint azóta talán senki, fürkészte a társadalmi fejlődés természet-törvényét. Ez író Comte Ágost, ki noha a haladás eszméjét első vezette be a társadalmi viszonyok szemléletébe, az ember tulajdonait mindamellet stationáriusoknak tudta képzelni. Stationáriusoknak képzelte azokat, ez kitűnik onnan, miszerint a jelenből a múltra következtetve, azon társadalmi hajlamokat, melyeket a kultúrállam polgára mutat, (kire nézve a társadalmon kívüli élet, erkölcsileg éppen oly lehetetlen mint physikailag) kiterjesztve egész belterjességükben a polgárisult népek legrégebb őseire is, ezekből közvetlenül lehozhatni vélte a társadalomnak rögtöni megalapítását. Sajnos tévedése — melyet egy ezen tárgy felvilágosításához nélkülözhetlen igazsággal való ismeretlensége magyaráz meg — annyira vitte, hogy Gálinak az úgynevezett pbrenologia feltalálójának tarthatlan rendszerét elfogadva, kiválólag ennek tekintélyére hivatkozott,¹⁾ midőn a polgári hajlamokat eredeti és megmásíthatlan fajjellegül nyilatkoztatta, mely minden egyébnél hozzájárulása nélkül létrehozta a társadalmat. Szerinte a Gall tanúsága után ez igazság semmi más bizonyítást nem igényelt.

¹⁾ »Ezen elmélet tudományosan megállapította az emberi természet ellenállhatlan társadalmi hajlamát.« *Comte, Cours de philosophie positive.* IV. köt. 363. 1.

»Az emberi neműek egy, az együttes életre ösztönszerű hajlam folytán, függetlenül minden személyes számítástól, és gyakran a legerélyesebb egyéni érdekek ellenére való kiválóan spontán sociabilitása, kétségbe tehát tovább nem vonható még azok által sem, a kik nem vennék eléggé tekintetbe azon nélkülözhetlen világot, melyet értelmi és erkölcsi természetünknek egy egészséges biológiai theoriája (a Gall-féle systema) áraszt e tárgyra.«

Ezt írja Comte,²⁾ miután szerencsésen megczáfolta azon nézetet, a mely szerint a társadalmi életből az egyénre nézve eredő előnyök megfontolása bírta volna reá az embert a társadalom megalapítására; helyesen utal azon »circulus viciosus«-ra, melyet e föltevés képez azon tagadhatlan igazsággal összetéve, hogy a társadalmi élet előnyeiről való egyéni meggyőződés nem előzhette meg ezen életmódot és csak hosszabb társadalmi fejlődés után jöhetett létre.

De bármennyire igaza legyen is ebben, argumentumot, mint ő véli, még sem képezhet ez igazság azon föltevésre, mely saját elméletéből foly, hogy t. i. a társulási hajlamnak kiváló, az ősember az állatoktól gyökeresen megkülönböztető mértéke, vezette volna ezt reá a társadalomnak rögtönös megalapítására. E föltevés egészen önkényes. Ellenkezőleg bizonyosnak lehet tekinteni, hogy az ősember épen e tekintetben nem vált ki az állatok közül. Igaz, a társadalomban növekedett embernél szintén általános e hajlam és elismerjük, nemcsak szokásból ered, hanem vele született. Azonban tudjuk most, hogy az innátus vagyis örökölt hajlamokat az ősök sajátították el a létért való küzdelem s a természetes kiválasztás hatása alatt; ezek a fajnak megszokásai. És ilyen elsajátítottunk kell tekinteni minden olyan jellemző tulajdont, mely nem tartozik a szerves életnek alapföltételei közé.

Ellenben minden öntudatos lénynél *a priori* föltételezhető azon hajlam különböző fokokban, ha ezen fokokat a e pont alatt is tovább terjedőknek képzeljük, mint negatív nagyságokat. Negatív fokokat határoznak meg olyan lényeknél, melyeknél a magános élet szabály, a szülők és fiatalok közti

²⁾ Cours de philosophie positive. Paris, 1869. IV. köt. 386. 1.

és a testvérek közti együttmaradásnak tartama. A társulási hajlamnak magasabb foka és nemkülönben a 0 ponton alól a társulási hajlam hiányának csekélyebb foka növelte a fennmaradás valószínűségét s azon irányban természetes kiválasztást eszközölt. Így tehát nem az emberi természetben *eredetileg* meglévő bajiam hozta össze az embereket; éjjen olyan kevésbé mint a közösségben való élés. mint Comte hangsúlyozza, gyakran problematikus előnyeinek felismerése: hanem azon igen nagyon valódi előnyök, melyek azokra nézve, kikben a társulási hajlamnak egy csirája véletlenül meg volt, ebből származtak, — ezen előnyök okozták, hogy mind több olyan egyén született, kiben azon hajlam meg volt. A társadalomban élő embereknek az életüket minden oldalról fenyegető veszélyeknek elkerülése és magzatainknak fölnevelése azon korig, midőn magukról gondoskodhattak, gyakrabban sikerült, mint a magánosan élőknek, vagyis a társadalmi élet következménye az átlagos életkornak meghosszabbodása volt.

A társadalmi bajiamnak tehát már igen csekély foka is az egyéneknek egy részénél, csupán az által, hogy más számosság egyénél, még csekélyebb volt azon hajlam, s illetőleg még nagyobb annak hiánya, a létért való küzdelem által eszközölt kiválasztás és öröklés útján szükségképen reá vezetett a társadalmi bajiam erősödésére, mert olyan egyéneknek, melyek kizárólag, azon hajlammal bíró szülőktől származtak, általánosabb és maximumában valamint minimumában magasabb mértékben kellett bírniok azon hajlamot, mint az előbbeni nemzedéknek, melynél a tulajdonban csak a fajokon belől is kivétel nélkül meglévő variabilitásnak kifejezése nyilvánult.

Ki van emelve az előrebocsátottakban, hogy a valódi, szerves társadalom kifejlődése föltételezte az értelemnek és a közlési képességnek olyan fokát, minőt az állatok egy faja sem mutat s így eszik azon kérdés, hogy a létért való küzdelem mért nem idézte elő az állatoknál olyan szervezetek kifejlődését. Míg egyrészt az értelemnek csekély foka nem engedte volna ezt, másrészt bizonyos, hogy a társas élet az állatokra nézve, létfenntartásuk szempontjából korántsem bír azon jelentőséggel, mint az emberre nézve. Csak a nagyobb, erősebb

állatok vannak csordákban gyülekezés által képesítve saját és főleg magzataik életét inkább megóvni a ragadozóktól. Az éjszakamerikai prairie-farkas csak elmaradozott bölény borjakat ejt zsákmányul, messziről sompolyogva a hatalmas állatok csordái után és jaj az oroszlánnak, mely egy dél-afrikai bivaly csordából akarna kiragadni egy borját, babár eltévedt egyéneket olykor leránt, másod harmad-magával a kinötteket is. De csak az erősebb növényevő állatok élnek nagyobb csordákban, a hol ragadozók elleni harcra kell készen lenniök; gyengébb állatok, melyek csak futásban találnak menedéket, mint p. o. a gazell, kevesed magukkal s a rejtekre szoruló egészen magánosan élnek; az ilyeneknek ártalmukra volna a nagy számban való együttélés. Így továbbá a kisebb ragadozók társaságokban, a nagyok egyedül vagy kevesed magukkal vadásznak. E példákat szaporítani lehetne, de ez fölösleges. Az állatfajoknak létviszonyai, csaknem kivétel nélkül abban különböznek az emberiektől, miszerint amazok a saját ajbeliek elleni küzdelmet úgyszólván nem ismerik, míg az embernél az ember ellen való küzdelemhez hasonlítva, minden más elveszti jelentőségét. Ennek oka azon uralkodó állásban fekszik, melyet felsőbb értelmiségénél fogva, a szerves lények világában elfoglal és melynél fogva terjeszkedésének csak saját faja emel akadályt, mikor a harcnak ember és ember közt meg kell kezdődnie, míg állatoknál ennek szüksége nem áll be, minthogy a fajok küzdelme egymás közt szabályozza, ellensúlyozza szaporodásukat.

A definit közösségben élő ember, ki a beszéd tulajdonát, tehát az egyetértő és esetről esetre változó eljárás lehetőségét, továbbá a kezdetleges fegyvereket már bírta és birt végre ravasz, furfangos észjárást,¹⁾ ez ember már ura volt az állatvilágnak, a melyen, valamint a növényvilágon, hol ez birt reá jelentőséggel, faj rokonaival osztozkodott, mint egyedüli félelmes versenytársakkal. A fajrokon volt az egyedüli az élő lények közt, ki képes volt erősen elszaporodni mindig hajlandó sorait megritkítani; ez és az éhség; amazzal szemben, bármily félelmes volt is, lehetett győzelmet remélni, az utóbbi

¹⁾ Typus az éj szak amerikai indián, a fölfedezés korszakában.

ellen nem, ennek győzelme biztos volt, ha megnőni hagyták. Az imént jelzett fokán állva a szellemi és ipari fejlődésnek, társadalmilag legalább is a definit közösség állapotára éjlátottnak kelle lennie, mint az előbbiekben kimutattuk. Ekkor már minden föltétel meg volt adva reá, hogy a kiváló egyéni tulajdonok, melyek felfogására és méltánylására az ember már elébb is teljesen meg volt érve, birtokosaiknak tekintélyt, és a követendő egyértelmű eljárások eldöntésére, mind nagyobb befolyást szerezzenek és valóságos főnökökül ismertessék el azokat, ekkép a szerves társadalom legalsó fokára emelve az addigi közösséget. Erre kétségtelenül legkedvezőbb a vázolt pillanat, midőn az ember és ember közötti verseny a legélesebb alakot ölti, és mikor az egymás mellett élő közösségeknek azaz törzseknek egy nagy részére nézve kell, hogy üssön a kiirtatás általi kimúlás órája. A társadalmi szerveződés foka a meginduló kiválasztásban kétszeresen lesz döntő:

1. az által, hogy az erős vezetői tekintély folytán létesülő szervesebb összetartás és teljesebb együtt-működés dönteni fog különben egyenlő felek közt;

2. azért, mert a túlnyomó szám, a nagyobb törzs majd mindig győzedelmeskedni fog a kisebb fölött, és nagyobb közösségek fennállása mindig fejlettebb szervezetet föltételez.

Ez utóbbi, bár szerencsére elég általánosan elismert igazságot, mindamellert valamivel bővebben ki fogjuk itt fejteni, mert ezzel kapcsolatosan látjuk legcélszerűbbnek a társadalmak további szervezkedésének módozatait is fejtegetni. Épen ezért a társas kötelék első alaki képződésére még egyszer visszatérünk.

Azon legkezdetlegesebb fokán a társas életnek, melyet definit közösségnek neveztünk, a mikor bizonyos számú közös származású egyén együtt tanyáz és vándorol, együtt támad és megtámadtatva együtt védi magát, a kiváló tulajdonok folytán felöltő egyének, mint kimutattuk, az által, hogy a többiek tekintetét és figyelmét állandóan magukra vonják, központokká, cselekedeteik utánzás tárgyává, s ezzel ők vezetőkké lesznek. Adva lévén a beszéd tulajdona, ez minden egyének hozzá járulása nélkül átalakítja a vezetőt főnökké,

minthogy amannak, hogy cselekvőleges tekintélyt is gyakorolhasson, hogy utasítást másképen is mint példája által adhasson, erre csak a közlés képessége hiányzott. A kiváló egyének kiváló helyzete, a közbenső érintkezési eszköznek, a melylyel az egyének értelmileg egymásra hathattak, a beszédnek keletkezésével önkényt átment tekintély gyakorlásába, melyre a hajlamnak már elébb meg kellett lennie, úgy annál ki a tekintélyt gyakorolta, mint annál, a kin az gyakoroltatott s a mely hajlam csak a közvetítő eszköz létrejöttét várta. A személyes tulajdonokon alapulónak, tisztán a személyhez kötötnek kell tehát azon személyes érintkezési viszonyokból önkénytesen, mondhatnám mechanikus módon kifejlődő tekintélyt képzelnünk.

A tekintélynek örökössége, az első szülöttség vagy a főnök fiai közti választás alapján egy későbbi fejlődési fokozat, mely a társadalmi létről való teljes öntudatosságot, a fölött való gondolkodást föltételez az egyéneknél. Ennek lehetősége a legkezdetlegesebb fokra nézve pedig már ki van zárva az által is, hogy rudimentumait a társas életnek szükségképen már az állati állapotból hozta át az ember, mely rudimentumok a beszéd fejlődése által átalakuló érintkezési viszonyokat lépésről lépésre követve, a kész embert már kész, habár kezdetleges társadalmi szervezettel is látták el. Az öröklés fejlett eszű és emlékezetű egyének nótioja és a származási és rokonsági viszonyok számon-tartását az egyének közt föltételezi, a mi a beszéd hiányában el nem képzelhető; a míg ez hiányzott, addig csak az hathatott, a mi mindig szemelőtt s ezért mindig emlékezetben volt. Másrészt képtelen föltevés, hogy a beszéd kifejlődésével, akkor is, ha az egy nap alatt, nem pedig hosszú időkre eloszló fejlődési processusal történt volna, a vezetői tekintély is egyszerre örökössé váljon. Ez, habár csakugyan már kezdetleges fokon létre is jöhetett, mégis tetemes előkort feltételez és nem képzelhető el máskép, mint: ismét csak az egyéni tulajdonok által költött olyan rendkívüli tiszteletnek és ragaszkodásnak eredménye, mely magának a személynek kultuszában már nem talál kellő kielégítést és átviszi ezt mindenre, mi hozzá közel áll, első sorban pedig vérére. Világos hogy ilyen fogalmak sem az átmenetet állat és ember közt, sem az átmenet utáni legelső időt nem jellemezhetik.

A míg a főnök tekintélye személyes tulajdonain, azoknak közvetlen szemléletén alapszik, addig a vele való személyes érintkezéshez és folytonos együttmaradáshoz is van az kötve; személyes tekintélyt közvetlenül igen sok egyén fölött gyakorolni nem lehetséges; a tömegben elvész az egyes, bármily kiváló legyen is. Hogy nagy tömegre hathasson, környezetre van szüksége, mely közte és a tömeg közt közvetít, mely tehát ettől már szintén elvált, megkülönböződött s ekkép egy új társadalmi szervet képez.

Ha felteszszük, hogy oly társadalom, melynek egyedüli megkülönböződött szerve egy, személyes tulajdonok által kijelölt főnök, ha felteszszük, hogy ilyen társadalom belfajzás által erősen elszaporodik, úgy annak a személyes érintkezések lazulása folytán vissza kellene sülyednie a definit közösség, a vezető nélküli csorda állapotára, ha ennek nem hatna győzelmesen ellene két különböző és további következményeiben eltérő természetes ellenszer. Egyik az, melyet már jeleztünk: a főnök és a tömeg közt közvetítő több tagú közegnek alakulása, a többi kiválóbb, a tömeg és a főnök által megkülönböztetett egyénekből, neveztesse azok ez állapoton alfőnököknek vagy alvezetőknek, a hol pedig az örököség princípiuma érvényesül. a főnök s az alvezetők állására nézve nemeseznek.

A másik abból ered, miszerint nagyon számos egyén közül épen csak egy nehezen válhat ki, úgy hogy személyes tulajdonai által mintegy kizárólagosan legyen megkülönböztetve. Kisebb csapatban könnyen meglehet, hogy egyik nem talál magához hasonlót; számosaknál ez (kivéven a szellem legmagasabb tulajdonaira nézve, melyek itt tekintetbe nem jönnek) lehetetlen. Az egyszeri főnöknek, ha a törzs elszaporodott, kell hogy vetélytársai akadjanak a tömeg bámulatában; a megoszló tekintély pedig a törzs megoszlását eredményezendi több olyan kisebb társadalomra, melyek kiterjedése megengedi a legegyszerűbb szervezet fennállítását. Ez pedig akkor következik be szükségkép, ha az említett közvetítő közegnek megalakulása által a tekintély szervileg ki nem terjesztetik azokra, kik gyakorlására egyéniségük által hivatva vannak. Ha ellenben ez megalakul, míg egyrészt eleget tesz a kiváló egyének többes száma által

nevelt szükségnek, másrészt korántsem azonos a főnöki tekintély megosztlásával, következésképp csökkentésével. Ellenkezőleg ezen további megkülönböztetés a tekintélynek addig ismert legmagasabb, mert egyedüli fokára helyezvén a közvetítőket, ezáltal azt, ki eddig egyedül foglalta el e fokot s ki az erre fölemelteknek mégis mindig fölötte marad, természetesen magasabb tekintélyvel ruházta fel. És pedig ezen megkülönböztetés létesülhet a nélkül, hogy a sokaság kénytelenítve legyen a főbkek és a legmagasabb között érdemeik alapján különböztetni, a mi talán legyőzhetlen nehézséget képezne, mint az egyszerű szervezet fentartására nézve felhozott nehézségekből foly. Létesülhet ez akkép, hogy a tekintély élvezetének hosszabb idejével, a korán megkülönböztetett egyénnek növekvő korával folyton megújított érdemei, mintegy tőkésítetnek egyénisége javára, mikor közvetlenül a sokaság hangulatának kifolyása a különböztetés. És létesülhet a szerint is, ha a főbkek kisebb csoportjában megszerezheti egyik azon tekintélyt, melyet a kisebb társadalmakban az egyes főnök szerezhett meg. Végre létre jöhet a közvetítő szerv a főnök kezdeménye alapján is.

A. törzsnek elszaporodása tehát magában még nem eredményezi nagyobb társadalom létrejöttét; hanem csupán akkor, ha egyszersmind a szervi fejlődés is lépést tart a szaporodással. Azon lépés, melyet a most elmondottakkal vázoltunk, még ugyanazon ösztönszerű hajlamok eredménye, melyek a legelső szerveződést tartják fenn, habár nagyobb értelmet, több különböztetési tehetséget feltételeznek az egyeseknél, mint az első fok. Ha ez hiányzik, a szaporodás okvetlenül megoszlást eredményez. Természetes továbbá, hogy sem a szaporodás, sem a szervezet további fejlődésének ebből folyó szüksége itt meg nem állapodik. Az elébbeni tüneteknek ismétlődése egy harmadik osztálynak, az alfőnökök és a tömeg közti kifejlődésével, nem lehetetlen ugyan és különösen a funkeziók különbözőségeivel a szervi teendők elosztásával kapcsolatosan jelentőséget is nyerhet a társadalomra nézve, de ezzel mindenestre befejezettek tekinthető az osztályképezés útján való tovafejlesztése az olyan társadalomnak, mely a kultúrának még kezdetleges fokán áll, és hol az egyéni és társadalmi

teendők következképp igen egyoldalúak. Nem mintha a vezető szervek osztályainak sokszorozódása lehetetlen volna ily viszonyok közt is apró társadalmakban. De ilyenekben annak nincs jelentősége és fölösleges lévén hibás képződésnek tekinthető; nagyobb társadalmakat pedig organikusán összetartani nem lehet képes ezen sokszorozása az egynemű tényezőknek. A közfokok sokasága szükségképp lazítja a viszonyt a tömeg és a főbkek közt, minthogy az elébbeni nem lehet képes hódolata fokainak annyiszoros különböztetésére; már pedig ha egy vezető a közhódotban egyenlősítve van a fölötte állóval, lia ennek neve a népben nem költ erősebb tiszteletet, mint amazé, úgy a jog szerint alárendelt a tények erejénél fogva egyenlő lesz amazzal és függetlenségének, vagyis a társadalom szakadásának, a melyre való hajlamot meghozhatja annak terjeszkedése, a szervezet által nem lesz eleje véve.

További terjeszkedés esetén ily szervezet mellett a szétbomlás szinte elkerülhetlenek látszik, ha további, az eddig való fejlődéshez még hozzá nem járult tényezők közbe nem lépnek. Ezeket különben létrehozhatja a társadalmi szellemnek az eddigi stádiumok által előmozdított kifejlődése. Ezen fejlődés két irányban képzelhető:

1. Az ösztönszerű, örökölt belső hajlamok, a melyekből az eddigi összetartás származott s illetőleg a definit közösségi állapotból átszármazott, felváltanak az összetartozóság öntudatos érzete által, a mi az általános öntudatosság, a teljesebb eszmélés, vagyis nagyobb gondolattevékenység kifejlődésével önkényt létrejöhet, pusztán ennek, t. i. az öntudatosságnak azon addig homályos érzülettel való összetétele folytán. Ez érzületnek az egyénben, mint láttuk, első eredete a vele egy közösségben élőknek szemtől szembe ismerése, mely megveti a közösség fogalmának alapját. Ha egyszer ez utóbbi a kezdetleges lélekben határozottabb körvonalokat nyert, akkor az egyesek ismerése általánoságbau megszűnhet a nélkül, hogy amaz, a közösség fogalma, az összetartozás érzete is megszűnjék. Midőn pedig az értelem fejlődésével ez érzet öntudatossá válik, úgy hogy az egyének maguknak róla számot adnak és a kölcsönös érintkezésekben is mint elismert közös érzület kifejezést nyer az, ezzel kifejelettnek tekinthető azon érzés, melyet

ma úgy nevezünk hazaszeretet, de amely mindig kifejezőbben, igazabban nevezetethetnék nemzetszeretnek. Nyelvre, szokásokra, nagyrészt eredetre, tehát múltra nézve is hasonló egyének összetartozóságúak öntudatos érzete, melyet tekintettel öntudatoságára és a következő pont alatt tárgyalandó párhuzamos fejlődési irányra, így nevezünk: *polgári öntudat*. Létrejötte nem zárja ki a társadalmi szervezetnek sem érdem alapján való kiszemeltetését, sem pedig az illető funkcióknak az imént jelzett módon örökössé váltát. Az utóbbi esetben azonban föltételezi, hogy a létrejött osztályok közt ne zavartassák meg ez által az összetartozóság érzete, a magánéletre kiterjedő elkülönződés, vagyis az életmódban és szokásokban kifejlődő éles eltérések által. Ez a kasztrendszer létrejöttével volna azonos, melylyel nem egyeztethető meg az összetartozóságnak az egész társadalmat átható öntudatos érzete. Különbö a tapasztalás azt mutatja, hogy a szervek ezen utóbbi módozatú kifejtésének iránya a következő 2. pont alatt vázolt föltételekhez van kötve.

2. A főnök, és a fejlődés folyamában a legfőbb főnök által gyakorolt tekintély, az irányában való tisztelet és engedelmesség, a körülmények folytán belterjesebb, a társadalmi és az egyéni életnek minden ágát átható jelentőséget nyernek. A körülményekben, melyek ezt előidézik, összejátszhatnak természeti (égalji, termékenységi stb.) fajjellembeli, személyi östörténeti vagyis eseményi viszonyok, melyek később talán felvilágosíthatók lesznek. Az engedelmességre disciplinált vagyis kényúri vezetés alatt álló társadalomban, az egyének kölcsönös vonatkozásai egymás közt csaknem elenyésző fontosságúak azokhoz képest, melyek minden egyes és a legfőbb hatalom közt léteznek, s így az összetartozóság érzete nem, hanem e helyett a legfőbb hatalom gyakorlójához való tartozásnak érzete fejlődik ki, vagyis: az *alattvalói öntudat*. Ez szükségkép egybe van kötve a tekintély örökössé váltával, mert a hódolatnak ezen foka magasabb annál (és szükségkép magában foglalja), melynek alapján az örökösség létre jön.

Ez utóbbi irányát a társadalmi fejlődésnek, azon oknál fogva, mivel benne fáz a mi természetszerűleg eszköznek lát-szik hivatva lenni, úgy tűnik fel mint czél, hibás képződésnek pathologikus fejlődésnek tekinteni, nagy lesz a hajlandóság és

nem egészen igazolatlanul; mert azon engedelmisség nem egyéb, mint túltengése a princípiumnak, mely eredetét és előfokát képezi; előidéztetik az egyszer megkezdett irányban, mind tovább és az organikus czélszerűség határain túl való haladásra a természetben gyakran tapasztalt antiteleologikus hajlam által.

Mindamellett ez nem volna méltányos; mert bár a szervek itten valóban úgy tűnnek fel, mint czél, melynek fentartására szolgál az egész test, és pedig gyakran erősen sínlődve e Parasitismus befolyása alatt, azért főfeladatukat, a társadalom együtt tartását, mégis sikeresen teljesítik, lehetővé téve annak növekedését messze túl azon mértéken, melyet a közvélemény és közbizalom által tartott főnök és a közvetítő szervek stádiumán érhet az el, hogy ha nem sikerül tovább szerveződni az 1. pont alatt felállított tényező által kijelölhető irányban. E részben előnyei más kevésbé szervezett társadalmakkal összehasonlítva, szembeötlők. Az egynek köteles abszolút engedelmisség elvén álló társadalom olyan test, melyben egy akarat él és mely szerveket képes kifejteni azon akarat alapján. Föltéve tehát, hogy az akarat észszerű, az ilyen társadalom a szerves kifejtésnek aránylag magas fokára képes emelkedni rövid idő alatt.

Legkiválóbb fontosságát pedig onnan nyeri, hogy a társadalmi szellemnek a másik irányban való kifejlődése kezdetleges viszonyok közt csak fölötte ritkán képes megadni a további szerveződés és terjeszkedés föltételeit és pedig azon oknál fogva, mivel a polgári öntudatnak fölbredésén kívül, az utóbbi által élesztett törekvéseknek sikere olyan értelmi erőt is föltételez, mely a kultúra kezdetleges fokán, a kivételek közé tartozik.

Sőt példátlanul mondható, miszerint az, mit az »összertartozóság öntudatos érzetének« vagy egy későbbi állapotoktól kölcsönzött kifejezéssel »polgári öntudatnak« nevezünk; képes lett volna egy, a társadalom egyedei nagyobb számánál fogva nélkülözhetlenné vált összetett szervezetet közvetlenül létrehozni és ez által meggátolni a felbomlást több olyan szervezetű társadalomra, minő az elébbeni egész volt, a melyet mint a politikai szerveződés második fokát vázoltunk és kétszervi társadalomnak nevezhetünk. A felbomlást meggátolni képtelen, de túlélvén annak beálltát, meggátolja a nemzetszeretet, hogy

a keletkezett egyszármazású társadalmak közötti viszony ellenségesé válnon. Minthogy pedig a további terjeszkedés szükségé mégis tovább működik, ez kapcsolatosan az összetartozás érzetévői, az illető rokon társadalmak körén túl fog irányozni minden külső cselekvést, mely így a dolgok ereje által közössé válik. Ezen ponton azután nyílik alkalma az élesebb észnek egy *szövetségi szervezet* megadása által, és az összetartozás érzetének ismét politikai alakot kölcsönözve, létrehozni azon társadalmi szervezetet, mely a kény úrival egyetemben foglalja el a felállított fejlődési fokozat harmadik polczát.

De habár kénytelenek vagyunk genetikusan egymás mellé helyezni ezen két ellentétes alakzatot, mégis hatásuknak — úgy kifelé, valamint a társadalomra vissza intellektuális és kulturális tekintetben, és végre a további társadalmi fejlődésre gyakorolt hatásuknak — megítélésében mindig szem előtt kell tartani a következőket. Az egyik forma közvetett alkotása egy, a társadalom első csirájának kifejtésére bár nélkülözhetlen, de értelmileg alárendelt, és az állatokkal közös hajlamnak. Illetőleg e hajlamnak olyan kifejlődésével azonos, melyhez az értelmiségnek, különösen a személyek közti közlekedést s az anyagi (ipari) haladást illető értelmiségnek gyarapodása, csak a külső lehetőséget adta meg, a nélkül hogy cselekvőkéig hozzájárult volna; tehát anélkül, hogy részt vett volna annak kifejtésében, azon passzív részvéten túl, melylyel a legelső társadalmi szervezet kifejtéséhez is hozzájárult, midőn megadta a közlési képességnek beszéddé való emelése által a lehetőséget reá, hogy a csupán példája által, habár öntudatosan vezető megkülönböztetett egyénből parancsokat osztó főnök legyen. A másíknak létrehozásában, habár szintén innátus hajlam által ösztönözve, de mégis cselekvőleg vesz részt az értelem, vesz most legelőször részt a társadalmi kötelék átalakításában.

Ha tehát a két-szervi társadalom a természeti viszonyok által tagjai szaporodásában vagy szomszédai által területi terjeszkedésében nem gátolva, erősebben megnő, mint a szerveződés ezen fokával összeegyztethető, szükségképen bekövetkezik egy a bárom eset közüi:

1. Megoszlik több olyan kétszervi társadalomra, melyek

közt. minthogy a nemzeti összetartozóság érzete náluk túléli a politikai egységet, szövetségi szervezet jön létre.

2. Mielőtt a felbomlás szüksége előidéztenék, az elszaporodás által, megkezdődvén az átalakulás kényuralommá, mint ilyen szervezetet fejtvé ki, ez által veszi elejét a szaporodás bomlasztó hatásának.

3. Felbomlik kétszervi társadalmakra, melyek nem képesek szövetségi szervezetet létrehozni. Míg a két előbbeni a fejlődésnek, ez az egy fokon való veszteglésnek esete.

Az elsőt létrehozza és jellemzi az értelem hozzájárulása a társadalmi fejlődésben cselekvőleges tényezőkhöz, vagyis a politikai szellem kifejlődése; a másodikat létrehozza és jellemzi a társadalmi szervezetet csirájában megalapító tulajdonnak olyan megerősödése, melyet azon önkénytelen hajlamnak az értelem általi felfogásából, de exageráló s a czélt elhibázó felfogásából eredőnek kell tekinteni; a harmadik az őskorban valószínűleg leggyakoribb eset, melyhez amazok csak mint kivételek viszonyulnak, ered egyszerűen onnan, hogy az előbbieneket előidéző két tényező közül egyik sem jön létre. De a veszteglés vagy elmaradás gyakorisága nem gátolja meg, hogy az ilyen társadalmak el ne tűnjenek, a fejlettebbeknek terjeszkedése folytán; minthogy ezek ha ritkábban, nagyobb időközökben jönnek is létre, de nagyobb életképességüknél, állandóságuknál fogva idővel mégis tért foglalnak, a mikor mellettük alsóbb szervezetek meg nem maradhatnak.

All mindkettejére nézve azon új formáknak, melyek a fejlődés harmadik fokát töltik be, hogy további szerveződésük öntudatosan eszközöltetik; a szövetségi szervezetekben élő társadalmaké a fölébredt polgári vagy politikai öntudat, a kényuraságiaké pedig az uralkodó személyes érdeke által, mely a társadalomban a tények által igazolva, tulajdonát ismeri fel. Itt az uralkodók egyéniségétől függ nagyrészt, hogy a tulajdon gyarapíttatni s biztos alapra fektettetni fog-e vagy ellenkezőleg gondatlanság, feccsértés által tönkremegy-e. Főösleges talán mondani, hogy végzetes hibák nem csak itt, de a szövetségi szervezetek kezelésében is fordulhatnak elő.

Ez utóbbiak fennállásának princípiuma (a mennyiben befolyásolhatlan eseményektől eltekintünk) a társadalom politikai

eszélye; amazoké a fejedelmeknek, eshetőleg a nevükben uralkodóknak uralkodói tehetsége.

A társadalmak politikai alkatának azon négy osztálya, melyeknek genesisét az eddigiekben adni igyekeztünk, magában foglalja mindazon formákat, melyeket kezdetleges mívelődésű népeknél a jelenben s — a mennyire ezt ismerjük — a múltban feltalálunk. Erről meg fog győzni az ilyen fennálló és fennállott társadalmak fölött tartandó szemle, minek még azon eredménye is lesz, hogy reájövünk az okokra, melyek elhatározzák, hogy a fejlődés harmadik fokára emelkedő társadalmaknál mi dönti el, hogy az e fokon egymás mellett álló típusok melyikét öltik.

Megjegyzendő egyébiránt, hogy szemlénkben az ethnographiailag egyszerű társadalmakra szorítkozunk elvileg, mint-hogy a bódítás általi képződése különböző, egymás fölébe helyezett, és ethnographiailag: elkülönített társadalmi rétegeknek vagy meghódított társadalmaknak függésben tartása, a hódító általi vezetése, későbbi és pedig nagyfontosságú momentumok a társadalmi alakulásban, melyekre épen mivel későbbiek, ezen, a csirából fejlődésre s a legelső alakulásokra szorító elméleti fejtegetésekben ki nem terjeszkedhetünk. Nem tartoznak ide azon esetek, mikor valamely törzs egy másik, túlnyomó részében kiirtottnak utolsó maradványait magába beolvasztja; ez legfőlebb is fajvegyületet okoz, de a társadalmi szervezetet nem érinti.

A mező, melyre itt lépünk, roppant kiterjedt, a tér pedig, melyre ez értekezésben szorítkoznunk kell, aránylag szűk. E nehézség talán kimentheti a kivitel hiányait.

Legelőbb is Ejszak-Amerika vonja magára figyelmünket, melynek ősnépei azon időben, mikor az európaiak megismerkedtek velük és mielőtt egy magasabb kultúrával bíró túlhatalmas ellenségnek desorganizáló hatása társadalmi állapotaikra nézve megkezdődött volna, igen kedvező tárgyat képeznek a kezdetleges társadalmi fejlődés vizsgálására. Föltételeztük volt, hogy az ősembernek, mielőtt a beszéd tulajdona kifejlődhetett volna és mikor következőkép csak definit közösségben élhetett, csupán a példa által vezetve, föltehetőleg bírnia kellett már a legkezdetlegesebb kő-és faeszközöket és hogy

már hajlékot is volt képes magának készíteni. A vázolt közösségi állapottól a harmadfokú társadalmi képződésig messze van; az átmenet sok időt és sok küzdelmet föltételez, melyek az emberi fejlődés minden kategóriáiban fötényezők, és ennél fogva ha nem is lehetetlennek — mert különleges viszonyok ezt is megmagyarázhatnak — de abnormisnak kellene nyilvánítani azon esetet, ha az ipari viszonyokban is ne volna haladás észlelhető oly népeknél, melyeknek egy része a harmadfokú társadalmi képződésig eljutott. Az amerikai ősnépek a kő- és faszkezközök készítésében oly jelentékeny fokig jutottak, minőt a nyíl feltalálása föltételez és, a mi ennél sokkal több, nagy részük túl volt a kizárólagos vadászéleten, természetvén némely fontos tápnövényt. Értelmi tekintetben azon tulajdonok magas foka jellemzi őket, melyek nélkül az ősember meg nem küzdhetne az élet nehézségeivel. Végre a tágas kontinens, melyen éltek, lehetővé tette, hogy a számos törzs között, mely rajta megfér egymás mellett, a körülmények által engedett minden fejlődési eltérések létesülhessenek (pedig tudjuk, hogy a variabilitás előföltétele a természetes választásnak) a mellett megenedve a kölcsönös érintkezést és behatást és az életképesebbeknek csaknem indefinit terjeszkedését. Könnyen belátható okoknál fogva a nagy kontinenseken az emberi fejlődés sokkal inkább képzelhető normálisnak, vagy is az itteni fejlődési módok tekintetők inkább normálisoknak mint a szigeteken létesülők, hol a tér korlátoltsága s az elkülönződés, a környezet sokfélesége általában és másrészt egyugyanazon társadalomra nézve annak változatlan egyformasága, mindenütt specialitásokat engednek létrejönni és fennállani.

Tudva van, hogy a sziklakegységtől nyugotra lakó népek általában az értelmi fejlettségnek jóval alacsonyabb fokát mutatják, mint a kontinens keleti részét elfoglalók. Ezzel összhangban első fokú társadalmakról csak is ezen részen van határozott tudomásunk, noha lehetséges, hogy voltak ilyenek azon kisebb törzsek közt is, melyek a kolonizáció történetében a délkeleti államok mostani területén említetnek és melyeknek csak neve jutott reánk, minthogy legkorábban elvesztek. A sziklakegység és a Mississippi közt eredetileg honos törzsek egynemelyikéről sem tudható határozottan, hogy minő szervezetűek.

A végső nyugaton élő cseiuukokról mondatik, hogy minden falunak külön főnöke van s a falvak és a főnökök, kik hol örökösök, hol választatnak, egymástól teljesen függetlenek; teljesen egyenlők a viszonyok Új-California népeinél, csak hogy itt a főnöki tiszt úgy látszik, rendesen örökös. Még alacsonyabban állanak társadalmilag az ó-californiai indiánok, a kik állítólag semminő politikai szervezettel nem bírnak, tehát definit közösségben élnek. Mindkét California lakossága különben a legalsóbb mévelődési és fajtypuszt mutatja, melylyel Éjszak-Amerika bír.

Feltűnőbb, hogy a navajoknak, kik iparilag a legfejlettebbek közé tartoznak, csak háború idejére választott főnökeik vannak. Azok, melyek a cseinukok mellett laknak Oregonban, emezeknél magasabb, azaz másodfokú szervezetet mutatnak; így a szelisek, kiknek főnökeiről és egy legfőbb fejről tétetik említés, utóbbinak méltósága örökös, a többieké személyes lévén; egy további lépést a társadalmi haladásban képez, hogy a hadjáratok és vadászatok vezetőjét évenként újból választják; ez békében az örökös főnöknek teljesen alá van rendelve, de az expeditiókon igen szigorú fegyelmet gyakorol, minden engedetlenséget megfenyítve. Ezen nagyobb fejlettség talán a tőlük a sziklakegység által elválasztott fekete lábakkal való folytonos ellenséges érintkezésükre vezethető vissza, a kik az algonkin népcsaládkoz tartoznak, mint Új-Anglia ősnépei és egy öt törzsből álló szövetséget képeznek. Hasonlókép másodfokú a szelisek szomszédainak a Coeurs d'Alénes-nek szervezete, kiknél a személyes kitűnőségeik által kijelölt főnökök választanak egy közös fejet.

Az általános örökösség által consolidált másodfokú társadalmak példáit mutatják Új-Anglia kihalt népei u. m. a narragansettek, a wampanoagok és a new-hampskirei indiánok, minden nép élén egy örökös fejedelemmel és az egyes falvak élén szintén örökös főnökökkel. Különben az örökösség daczára, hatalmuk még sem kényúri; alattvalóik beleegyezése nélkül hadat nem inditbattak; a terület fölött, melyen a törzs lakott, rendelkezettek, tetszésük szerint osztva ki azt adózás fejében alattvalóik közt, de viszont olyan kötelmeik voltak, mint az özvegyek, árvák és általában a szükséget szenvedők segélyezése. Némely más algonkin népeknél két-két választott

főnököt találunk, egyik a béke, a másik a háború teendőire, mi, ba csak több ilyen törzs szövetséget nem képezett, úgy tekint-hető, mint az első foknak szerencsés módosulata.

Harmadfokú ellenben a Powhatan birodalma, mely a 17-ik század elején Virginiában állott fenn és barmincz, kény-űri hatalom által összetartott törzset foglalt magába: az ural-kodó akarata törvény, ő legfőbb bíró, udvartartása fényes volt-Úgy látszik, hogy a szomszédos Carolinákban még néhány kisebb kényuralom állott fenn. Határozottan tbeokratikus jel-legű kényuralom állott fenn Louisiánában a nacseszeknél, kik kultúráilag minden, tőlük éjszakra és nyugotra lakó népeknél előhaladtabbak voltak.

Szövetségi szervezetet és pedig úgy látszik fejlettebbet találunk a vitéz és nemes Creek törzseknél, kik szintén vala-mivel magasabb kultúrával bírtak, mint az éjszakibb népek; hasonlóképen az egykor hatalmas delavároknál, öt népből állót, melynek szervezetéről azonban keveset tudunk, minthogy ez korán megsemmisült a hatalmasabb irokézek csapásai alatt. Annál jobban ismerjük ez utóbbiakét, a legfejlettebb társadalmi szervezetet, melyet Éjszak-Amerika, Mexicót kivéve, felmutat. Eredetileg öt közel rokon, bár különböző dialektust beszélő nemzetből állott. Bár egy közös feje volt a szövetségnek, és egy főhadvezére, a kormányzat mégis az ötven főnök által képezett, állandó gyülekezési helylyel bíró szövetségi testület kezében volt, melyben szavazás döntött; és pedig úgy, hogy minden nép-nek egy szavazata (noha képviselőinek száma különböző) és vétője volt. E főnökök méltósága örökös volt. A szövetségi kormányhoz hasonló volt az egyes népeké; itt is egy kormányzó főnök és egy hadvezér; az elébheneinek hatalma azonban kor-látozva egy kormány-testület által; ez utóbbi tagjainak méltósága örökös volt az illető családokban, de úgy, hogy a csa-lád tagjai közt választás útján tölthetett he és eshetőleg a család el is veszhette azt. A szövetségi, valamint az egyes nemzeti kormányok határozatai egyhangúság alapján hozattak, mely-nek elérése végett a főnökök több osztályt képezve, előlegesen tanácskoztak. A kormányzó főnökök engedelmességre számít-hattak mind az öt nép tagjainál.

Az egyes népek ismét nemzetségekre oszolván, az utób-

biak élén bírói tisztelet gyakorló két-két főnök állott és minden falunak külön községi kincse — minthogy nem lehet mondani pénztára — volt, melyből a nyilvános kiadások fedeztetek. Az örökös főnökökön kívül érdem alapján választottak is voltak, kiknek hatalma — mint mondatik — később aláasta a szövetségi szervezetet. Az irokézek intézményei mintájára rendezték szövetségi szervezeteiket a csirokik, csippevék és más népek is.

A kezdetleges művelődési körülményekhez arányosítva kitűnő szervezetnek valamint a politikai értelmességnek, mely azt teremtette, köszönhető az irokézek túlnyomó hatalmukat egyéb benszülött törzsekkel szemben, hadi sikereiket és területi terjeszkedésüket azok rovására. Ok maguk világosan érezték, hogy erejük alapja egységük. Politikai szervezetük — ha a gyarmatosítás ketté nem vágja e népek fejlődési fonalát — bizonyosan hosszú időre megszerezte volna nekik az uralkodó állást a Mississippitől az atlanti tenger közt és uralmuk állandósága, valamint tanúsított szellemi tulajdonaik jövő magasabb művelődés alapjául szolgáltak volna.

Feltűnő és egyszersmind tanúságos, hogy a nevezett területen, melynek népei fajjelleg és művelődési fok tekintetében annyi analógiát, habár nem is teljes egyformaságot, mutatnak, a kezdetleges társadalmi fejlődésnek mind három fokát megtaláljuk közvetlenül egymás mellett és egyidejűleg. Ez korántsem bizonyít az ellen, hogy a jelzett politikai formák fejlődési fokozatok lennének, melyek együgyűen társadalomnál korszaki rendben követik egymást, a miben talán kételkednénk, ha a biológiából meg nem szoktuk volna az egymásmellettek felismerni az egymásutánt; a magasabb fejlettségi formák mellett fentartják magukat az alacsonyabbak addig és a mennyiben amazok túlsúlya által el nem nyomtatnak végleg. Igaz, a népek története kevesebb alkalmas, mint bármely más fejlődési történet, az alacsonyabb formák konzerválására a magasabbak szomszédságában; időt azonban itt is kíván a létért való küzdelem, hogy a nagyobb homogeneitást az egymás- mellettekben létrehozza. A hol oly különeműségét látjuk az egymásba átmenő formáknak, ott biztosak lehetünk, hogy a fejlődés igen gyors volt és a magasabb formák még

nagyon fiatalok. És valóban a területről, mely figyelmünket magára vonta, tudjuk, hogy népei társadalmilag a legrohamosabb evolúció közepette voltak, midőn a gyarmatosítás azt félbeszakította. A 17-ik század elején élt Powhatan, birodalmát nagyrészt maga alapította és az öt irokéz népnek szövetsége legfeljebb a 16-ik század elejére megy vissza; annak előtte minden népe politikailag külön állhatott, másodfokú társadalmat képezve. Legfeljebb két vagy három százada lehetett, hogy a magasabb formák első példányai létrejöttek; ennyi idő nem volt elég, hogy az alacsonyabbak rovására minden tért befoglaljanak, annyival kevesbbé, minthogy amazokból egyidejűleg több is keletkezett, közvetlen szomszédságban s ezeknek természetzerű vetélkedése kiválólag egymás ellen hívta ki erőfeszítéseiket; így a delavároknak szintén ötös szövetsége, az irokéznek leghatalmasabb vetélytársa, csak a 17-ik század közepén győzött le véglegesen. Az erősebbek vetélkedései és tusái képezik pedig a történelemben mindig és mindenüttagyengébbek létföltételét. A nevezett időpont után a szomszédos népek nagyrészt hódolati viszonyba léptek az irokézekhez, mi által számos első- és másodfokú társadalom megszűnt létezni, amazok szövetsége pedig tulajdonképen már egy, a harmadfokú szervezeteknél is magasabb képződéshez való átmenet stádiumába lépett.

Úgy vélekedem, nem szükség többet mondani azon nézet támogatására, hogy a szemle alá vett szervezetek valóban csak többé-kevesbbé gyors fejlődés fokozatainak tekinthetők.

Délamerika népei közül a karibok háborúban főnököket választottak, béke idején pedig definit közösségben éltek, kivéven a nyugot-indiai szigetekre átjutott törzseket, melyekről mondatik, hogy királyok, azaz örökös főnökök alatt éltek. Braziliának igen alacsony értelmi fokon álló őslakóinál, a guaráni és tupi népeknél, minden falunak külön, teljesen független főnöke volt, kinek méltósága atyáról fiúra szállott; Waitz¹⁾ azt mondja, hogy hatalmuk korlátlan, de hozzá teszi, hogy a hadi vezetők választottak és hogy a főnököt elhagyni minden-

¹⁾ Athropologie der Naturvölker. Leipzig, 1862. III. köt. 424. 1.

kinek szabadságában állott; a földet számára alattvalói mivelték de a vadászati zsákmány elosztásánál előnyt sem egyéb kitüntetést nem élvezett. Az otomákok, botokudok, valamint Brazília egyéb kisebb népei az értelmi, valamint társadalmi fejlődés legalacsonyabb fokain állanak. A Guaycurukról csak annyit tudni, hogy főnökeik vannak, kiknek tisztje firól-fira száll; másodfokú szervezetig úgy látszik, nem emelkedtek. Az abipónoknak, noha ipari tekintetben aránylag magasban állanak, a mennyiben pamutszöveteket készítenek, mint némely brazíliai népek is, csak háborúban vannak főnökeik, azonkívül a vitézség érdeme ad bizonyos nemesi rangot, mely azonban csak tiszteleti kiváltságokra jogosít, Másodfokú szervezetig emelkedtek a pampas-indiánok különböző törzsei, kiknek két osztályú főnökei békében — a mi elég különös — korlátlan hatalommal igazgatják a törzs ügyeit, míg a háború ügyeire hatalmuk nem terjed ki; nem mondatik azonban, hogy erre külön vezetők választatnak-e; hadizenetre a nép gyűlése van feljogosítva. Szövetségi szervezetet találunk végre az iparilag és szellemileg, minden más eddig megnevezett dél-amerikai népeknél jóval magasabban álló araucanoknál, kik annyi nehéz és dicsőséges harezban megőrizték függetlenségüket a spanyolok irányában. Az araucanok, ha az idevágó adatok helyesek, nemzetségek, törzsek és népek szerinti három osztályú örökös főnökök alatt állottak és a valódi hatalmat az összes főnökök gyülekezete gyakorolta, háború és béke iránt határozván. A legfőbb főnökök hatalma, úgy látszik e gyülekezet egybehívására szorítkozott. Adót a kormány nem szedett és engedelmisséget csak háborúban követelt.

Az araucanok földével határos perui birodalom épen úgy, mint az éjszaki kontinensen a Mexico területén létezett államok, már nem tartoznak a kezdetleges társadalmakhoz, mert hódítások, különböző népeknek rétegekben egymás fölé helyezése és főleg a politikai, ipari s általában a társadalmi tevékenységnek sokoldalú különbözősége által, vagyis kifejlett munkafelosztásnál fogva a magasabb társadalmi szervezetek közé sorolandók. Ezt előre bocsátva, kiemelendő mindazáltal, hogy a harmadfokú társadalmak kényurasági típusához csat-

lakoznak, ennek fejlettebb viszonyok között visszatérő formáit képviselve.

A legnagyobb mértékben kényúri jellegűek voltak az önálló és aránylag magas kultúrával dicsekvő chibcha-nép által képezett társadalmak is, melyek a spanyol foglalás előtt a mai Új-Granada területén fennállottak. Az uralkodó itt alattvalóinak élete és vagyona fölött szabadon rendelkezhetett és személye olyan tisztelet tárgya volt, mely bálvány-imádásnak nevezhető.

Közép-Amerikában, hol különben a művelődési viszonyok hasonlóak voltak mint Mexicóban, tehát a kezdetleges fokokat meghaladták, — csak kisebb-nagyobb kényurakat találtak a spanyolok, kik pazar szokások által különböztették meg magukat alattvalóiktól. Szabad népeknek, kik főnökeiket választják, vagy a kikhál a főnököknek bár örökös méltósága inkább a társadalom iránti kötelmek, mint előnyök élvezete által lett volna körülírva, ily törzseknek itten semmi nyoma, annál kevésbbé ily törzsek szövetkezeteinek.

Afrika népei az ipari fejlettség tekintetében sokkal magasabban látszanak állani az ősembert jellemző foknál. A földművelés általánosan el van terjedve, habár nagyon kezdetleges eszközök használatával és az éghajlati s növényzeti viszonyok által szerfölött megkönnyítve. A pamut termelése és szövése, ha nem is oly általánosan, de szintén nagyon terjedt. Végre, a mi legfontosabb, az afrikaiak általánosan vaseszközöket és vasszerkezeteket használnak, melyeket maguk kovácsolnak, és melj ek nyers anyagát, kezdetleges olvasztó és fúvó szerkezetek segélyével, maguk termelik. E tények azonban mint elszigeteltek és anomálok tűnnek fel, ha egyéb társadalmi és kivált ha értelmi viszonyaikkal vetjük azokat egybe. Ez anomáliának fölösleges egyéb magyarázatát keresni annál, hogy Afrika belseje bár évezredekken át mintegy átláthatatlan körfal által elzárva volt Ázsia és Európa culturvilága elől, de elszigetelve azoktól korántsem volt. Mióta a földközi tenger partjain phönik-gyarmatok keletkeztek és a Szaharán át kereskedő karavánokat küldtek Szudánba, mióta az egyiptomi fáraók és talán a méroéi királyok is fegyvereiket a fehér Nílus

vidékére hordozták, mióta a jemeni és ománi arabok kereskedő vitorlásai az ind Óceán partjait látogatták, a világrész szélei érintkeztek a külvilággal; mi csoda, ha szélein át néhány csak utánzási képességet igénylő művesség annak legbelsejéig hatolhatott az évezredek folyamában? Ez annál kevesebbé látszhatik talánynosnak, mivel e világrész népei folytonos vándorlások, egyes harcias közösségek lavinaszerű rohamlása és növekedése és épen olyan lavinaszerű szétbomlása és olvadása által, mint az utóbbi századok ismertebb történetéből tudjuk, folytonos keveredésben voltak, lakhelyeiket változtatva, cserélve, s ekkép áradást és visszaáradást okozva a szélek és a közép közt. De ha némely kézművességek, melyeknek baszna is kézzelfogható és tehát nem igényel értelmi felfogást, kapilláris úton behatolhattak is mindenüvé, de viszont azt föltételezni, hogy a kultúrvilág társadalmi, vallási vagy esztetikai eszméi a néger és a kaffer fejlődésére befolyást nyertek volna, senki nem fogja, ki e fajok életéről és szokásairól az újabbkori utazók leírásai után magának fogalmat szerzett. Daczára aránylag ügyes kovácsainak, a néger valódi primitív ember, törzsei legnagyobb részében az értelmi fejlődésnek legalacsonyabb fokán, nélkülözve azon szellemi és erkölcsi tulajdonokat is, melyek bár alacsony kategóriájúak, mégis intenzivitásuk által bizonyos bámulatot költenek az éjszakamerikai indiánok iránt, és melyeket p. o. a régi germánoknál és saját őseinknél sejt-hetünk.

A tulajdonképeni négerék társadalmi mind ugyanazon jeleget mutatják; a harmadfokúak kizárólag kényuriak, a másodfokúak pedig leginkább csak az egyszerűbb szervezet által különböznek ezektől, míg a főnök és alattvaló közti viszony csaknem ugyanaz. A fehér Nílus vidékén találunk törzsfőnököket, kiknek hatalma mintegy száz falura terjed ki s minden falu élén, mint alfőnök, egy-egy fiuk áll; e helytartók kormányzati főfeladata a tetszetős bajadonokat kiszemelni az atyai hárem számára. Világos, hogy az ilyen társadalmakat a dákoméi királyságtól csak a kiterjedés csekélyebb volta, a magasabb, azaz kevesebb patriarckaszerű és osztályozottabb politikai szervezetnek és a katonás szellemnek hiánya különbözteti meg. Az átalakulásra minden elő van készítve és ez

csak attól föltételeztetik, hogy egy kivételesen kevésbé tunya szellemű törzsfőnök megadja reá néhány harci siker és a terjeszkedés folytán szükséges igazgatási reform által az impulzust.

Igazolásul és netaláni ellenvetés czáfolatául álljanak itt Waitz¹⁾ szavai, ki csak annyiban nem elfogulatlan a négerrek irányában, a mennyiben nekik sokban túlságosan kedvez:

»A néger népek politikai szervezetét gyakran, mint általában korlátlan monarchicust jelezték; ez azonban aránylag csak kevesekről mondható, habár teljesen igaz, hogy legnagyobb részük teljesen despotikus kormányzat alatt áll; mert az uralkodó hatalma csak kevés néger államban korlátozatlan teljesen a törvény értelmében; de a hol nem is az, mégis gyakran oly hatalmat képes az uralkodó szerezni, a mely előtt minden meghajlik, minthogy az állapotok többnyire rendezetlenebbek, az állami erők fejletlenebbek és szervezetlenebbek, semhogy állandó és sikeres ellenállás volna lehetséges a hatalomnak túlkapásai és visszaélései ellen, bármely oldalról.«

A tényezők, melyekben Waitz az uralkodói hatalomnak legalább formaszertű, ha nem is hatásbeli korlátozását látja, a másodfokú társadalom szervei és ezeknek maradványai, a harmadfokúban: az egyes falvak és kisebb kerületek gyakran örökös főnökei, kiknek élete azonban az uralkodó egy hunyorításától függ, hogyha ellenállás, azaz lázadás által nem képesek az adott esetben vagy megelőzőleg megóvni azt.

Kevesebbé mint az előbbeni nézve érthetünk egyet Waitz azon felfogásával, hogy a néger társadalmakban az uralkodó család gyakran ugyanazon viszonyban állt a néphez, mint a családfő a családtagokhoz. Ez csak annyiban igaz, a mennyiben a családfő is gyakorol bizonyos hatalmat s ennyiben ez minden állami uralomra nézve áll. A néger fejedelem alattvalói vérét és életét a tényleges körülmények által igazoltan tekintheti úgy, mint szeszélyei játékszerét; ez majd kivétel nélkül áll és nehezen egyeztethető a fenti felfogással.

Jellemzésére a néger népek közt uralkodó társadalmi szellemnek, álljon itt néhány adat;

¹⁾ I. 111. II. 126;

A widahi négerekről beszél Bosmann (Waitz, i. m. II. 127.1.), hogy minden magasabb állású egyén előtt rabszolgailag megalázzák magukat, térdet hajtanak előtte és megcsókolják a port, a nők a férfiak előtt, testvérek az elsőszülött» gyermekek a szülők előtt. Bornuban a ki alázatosan köszön, fejére port hint, melynek mennyisége az ekkép megtiszteltnek rangja szerint, kisebb vagy nagyobb. A dahomeyi király pálczája előtt, melyet királyi parancsok vivői hordanak, meg szokás csókolni a port. Hasonló módon tisztelik meg a jolofok egy fejedelmét a cayori Damelt. Darfurban és a nagyobb néger birodalmakban csak négykézláb mászva szokás közeledni a királyhoz. Némelyekben új király trónralépténél, azok, kik vele egy nevet viselnek, megváltoztatják azt; ez bagyján; de Bossa Abadi, Dabomey királya, mikor trónját elfoglalta» czélszerűbbnek vélte megöletni mindazokat, kik a Bossa nevet viselték. Dabomeyben és Loangoban nem illik a királyt evés' ivás közben látni; a kin ez véletlenül megtörténik, életét vesztí. Beninben csak az ország nagyjainak szabad a királyt látni s vele beszélni. Korlátlan hatalmúak a jolofok fejedelmei, csakhogy itt egy évi ünnep alkalmával mindenki, tehát a király ellenében is szabad epigrammatikus hibáztatást kifejezni. Haussa, mielőtt a fulákk elfoglalták, egészen despotikus uralom alatt állott.¹⁾

Ashantiról azt írja Waitz, hogy a király hatalmát gögös és kiváltságaira féltékeny aristocrazia korlátozza. Ez azonban csak egy példája, mint annyi más, a megosztolt despotizmusnak; hogy a társadalmi szellem azért nem szabadabb, bizonyítja azon adat, mely szerint a király kedvencz rabszolgáinak oly kivételes állásuk van, hogy bíróság elé semmi esetben nem idézhetők. Mintaképe a kényuraságnak s a fenntartásokoz szükséges népjellemnek Dahomey. »Fejem a királyé s ha elküld érte, kész vagyok azt odaadni«; ez itt az alattvalói öntudat jeliséje. A király halálakor beálló bünmentes anarchia okát illetőleg nagyon találóan jegyzi meg Waitz, hogy kényúrilag kormányzott államokban a király szemelyében központosul minden törvény, s ezért annak hala-

¹⁾ Waitz, i. m. 128—137. 1.

lával a törvény is megholtnak tekintetik. Kongóban a királynak hűbéres, területi főnökök léteznek; de bármily nagy területtel bírjon is valamelyik, annyira kezében van a királynak, hogy ez rabszolgául is eladhatja. Unyoroban kényúrilag kormányoz a király, kinek szava törvény.*) Ugandában Speke**) leírása szerint, minden tisztviselőnek legszentebb kötelessége a király udvaránál lehető legállandóbban jelen lenni; ha ebben hibáznak, földeiket, asszonyaikat és minden tulajdonukat elvesztik, melyek lefoglaltatnak és más, méltóbb egyénnek adományoztalak; mert föltételeztetik, hogy csupán alávalóság és rősz indulat lehet az ok, melyüelfogva hosszabb időre önkényt lemondhatnak róla, hogy az uralkodót szemtől-szembe lássák. Csinosság az öltözékben megkívántatik; a ki ezt elhanyagolja, fejével játszik. A király minden cselekedete jótétemény, melyért köszönet jár s így minden, a mit alattvalójával tesz, úgy tekintetik, mint kegy adomány — nem véve ki a bírságot és a botozást is, mert ez által az illetők jobb emberekké lesznek —; a hála kifejezése bárminemű kegyadományért, a földön való csúszás és rángatózás, vinyogó hangoktól kísérve, melyekkel az alattvalók a kutyának jókedvű szűkülését igyekeznek utánozni. A király bírása is népének s a bűnügyi perrendtartás igen egyszerű: a vád előadása után a király rögtön kimondja az ítéletet, — mely többnyire kínos halál — s az rögtön végre is hajtatik, többnyire a vádlott kihallgatása és vizsgálat nélkül. Az udvari illemszabályok megsértése rögtöni halállal büntetetik. Speke és Grant ottlétének ideje alatt alig múlt nap, melyen ilyes vétség miatt valamely királyi háremhölgy ki ne végeztetett volna. Az ekkép a palotában támadó hézagok betöltése nem szenvedett nehézséget, miután az adó naturálékban foly be, a melyek közt nagy tért foglalnak a nép leányai.

Miután ezekkel a kényúri szellem nagyon általános terjedtsége eléggé ki van emelve, nem szabad elhallgatni, hogy kivételek mindannak dacára fordulnak elő a néger társadalmak közt

*) *Raker*, The Albert Nyanza, London, 1866. I. kot. 385. 1.

**) *Speke*, Discovery of the source of the Nile, London and Edinburgh, 1863.

is. Így a mandingóknak mostani kicsi, csak másodfokú társadalmában a király hatalma tényleg csekély, s a szedett adó nagysága személye népszerűségi fokától függ. A serenek apró köztársaságokat képeznek. A Gambiától délre élő apró népek a legeltérőbb politikai szervezeteket mutatják; kényuralmak mellett demokratikus köztársaságok és anarcliiicus demokráciák, oligarchiák és katonai uralmak. Némely helyen a nők részt vesznek a közügyek tárgyalásában, a törvényhozáásban, a bírói tiszttal gyakorlatában. Valódi patriarchai állapotok találhatók a kruknál. Mindezen abnormitások aránylag korlátozott területen a Szenegál és a Niger torkolatai közt, egymás mellett fordulnak elő, a mi arra mutat, hogy e vidéken az alattvalói öntudat csorbát szenvedett, a nélkül, hogy valami más erkölcsi tényező pótolta volna, mely más irányú társadalmi fejlődés alapjává lehetett volna, mert nem ilyenek, hanem ellenkezőleg csak elfajulásnak és hanyatlásnak képét tárják fel az itteni állapotok. Hogy mennyire jogosult a felfogás, mely ezekben visszás fejlődést, vagyis a társadalmi kötelék bomlására irányuló elfajulást lát, ezt élénken illusztrálja az, miszerint a nevezett területen élő balantoknál a tolvajlásnak mesterei léteznek, kik jól honoráltak.

Bizonyos mindenesetre az, hogy Afrikában, más mint kényúri társadalom, nagyobb politikai jelentőségre soha nem emelkedett.

A kaffer népeknél, a mennyiben a társadalmi fejlődésnek csak második fokán állanak, a főnök hatalma gyakrabban és általánosabban szolgál a törzs javának előmozdítására, mint a négereknél; a nép szelleme, a szokás itt inkább ró arra kötelemeket, míg amazoknál csak kiváltságokkal, szeszélyeik kielégítésére, ruházza fel őket. De a társadalmi fejlődés harmadik fokát, ezek is csak egyik formájában érthették el; szövetségi szervezet példáját nem mutathatják fel és a hol hatalmasabb politikai állásra vergődtek, ott a legkegyetlenebb katonai despotizmus árán történt, mint a zuluknál és matebeleknél. Az elébbiek királyai világ teremtményének és a mennyek királyának czimeztettek; a hatalom, melylyel legalább alattvalóik irányában bírnak, megfelel e címeknek, de

a modor, melyben azt használják, inkább a poklok királyának czimére jogosítaná őket.

A galláknál és fajrokonaiknál kivételesen a kényuraságnak nincs nyoma; különben társadalmi viszonyaik nagyon kezdetlegesek; az adatok, melyek szerint valami szövetségi szervezethez hasonló állana vagy állott volna fenn náluk, bizonytalanok. Egyébiránt e nép így a négerektől, mint a kafferektől messze áll származás tekintetében, tartozván a kaukázsi vagy mint újabban nevezik, földközi fajnak hámi ágához, melynek bölcseje az arab félszigeten és az ezzel közvetlenül határos területeken u. m. Syriában s az egyesült Eufrat-Tigris mindkét partján keresendő. Minthogy a galláknál mondanak tartották fenn magukat, melyek szerint jelen hazájuk nem az ősi, és hogy oda vándorlásukon egy nagy vizen keltek át, mely a Veres tengerre magyarázható, azt lehetne következtetni, hogy bevándorlásuk nem szerfölött régi, nem az ázsiai népek történeti korszakát megelőző időbe esik. Összevetve azzal, hogy ez a velük egy eredetű szomálikkal és danakilokkal egyetemben talán az egyetlen nép Dél- és Közép-Afrikában, mely nem áll kényúri kormányzat alatt, és melynél, hogy szövetségi szervezet állott volna fenn, nem bizonyítható ugyan be, de némi jelekből következtethető, fontosságot nyer azon körülmény, hogy az a négerrel és kofferrel nem csak nem rokon, hanem aránylag új a lakott földrészen és így talán azon szervezetet is régi hazájából hozhatta magával.

A szomálik és danakilok főnökei, bár méltóságuk firólfira száll, csak névleges hatalommal bírnak, mert közügyekben a nép maga dönt többség alapján.

Első fokú társadalmakon nem emelkednek túl a hottenották és a busmanok, részben pedig, főleg az utóbbiak, defínit közösségben, sőt magánosán is bolyongónak a vadonban. Különben lehetséges, sőt valószínű, hogy egykor valamivel magasabban állottak, és hogy társadalmaik a kafferek erőszakos előnyomulása által dezorganizáltak.

Nem ereszkedhetünk itt azon kérdés taglalásába, hogy Ausztrália lakosai szintén a társas életnek magasabb fokáról sülyedtek-e le, mit következtethetni vélnek a náluk előforduló osztályozásból, egyrészt nemzetségek, másrészt rangfokozatok

szerint. Ez utóbbiak különben csak kivételesen a Port-Es-sington körül lakó pár törzsnél fordulnak elő és semmi jelentőséggel nem bírnak, minthogy jogilag és egyébkép teljes egyenlőség uralkodik köztök; a korlátot az emeli, hogy házasságok nem köttetnek a különböző osztályok közt. Waitz az általa felhasznált számos forrás alapján azt írja, hogy főnökök úgyszólván sehol sem léteznek; de, miután az elég számos kivételt felsorolta, hozzáteszi, hogy azok, a kik a többi törzseknél közönségesen főnököknek neveztetnek, csupán idősb emberek, a kik hadi tettek, nagyobb varázslóképesség és más effélék folytán általános tekintélyben állanak, hatalmuk az évekkel gyarapszik és bizonyos külsőségekben, megkülönböztető jelek viselésében kiváltságaik vannak; de parancsot nem osztanak, csak tanácsot adnak, mert a családfő hatalmát tekinteten kívül hagyva, minden ember teljesen szabadnak mondható; ez egyének, kiknek jogai természetesen nem örökösök, minthogy személyes érdemeken alapulnak, a különböző törzsek közti tárgyalásoknál, mint közvetítők, majd mint vezetők szerepelnek és perkedésekben mint bírák határoznak. A funkciók, melyeket Waitz itt felsorol, elegendőnél többek arra, hogy ez egyénekben felismerjük a legkezdetlegesebb társadalmi fejlődés szerveit, a főnököket azon értelemben, mint az első fokú társadalom alakulását vázolja fennebb, azoknak állását felfogtuk; mert a nagyobb hatalmat, úgy mint az örököséget, (melyek különben szintén előfordulnak Ausztráliában) úgy tekintjük, mint érettebb fejlődési stádiumokat, habár még mindig az első fokú társadalom határain belül. E megjegyzés szükséges azon nézetünk igazolására, hogy oly emberfaj, mely teljesen társadalmi szervezet nélküli állapotban élne, nem létezik. Ennek az sem mond ellent, hogy úgy a busmanoknál, mint Ausztráliában egyes családok, társaiktól elszakadva, bolyonganak a vadonban; ezek természetesen minden társadalmon kívül élnek; de ez a normális állapot, mint azon számkivetetteké, minők a legfelsőbb rendű társadalmak mellett is élnek, a törvényen kívül. Ausztrália őslakóinál a talaj és a természet végtelen mostohaasága, egybekötve a földművelés és állattenyésztés teljes hiányával, okozza, hogy némely időben és némely helyen

már kisebb ember-csoport sem találván annyi tápot, melyből megélhetne, — családunkint elszakadozva kénytelen az ember nyomorú eledelét keresni, mely magába foglal rovar-lárvákat, kétéltűek tojásait, egereket, patkányokat, kígyókat, gyíkokat, gyanta-nemeket, és egy földnemet. Némely helyt a víz is oly szűkén van, hogy egy fának gyökeréből kénytelenek azt szerezni. Ily körülmények közt csak úgy élhet meg egy-egy család, ha pár négyszegmértföldnyi területen egyedül keresi a tápot.

Az Ausztráliát kelet és éjszak felé közvetlenül környező fekete lakosságú szigeteken, az úgynevezett Melanéziában a politikai szerveződésnek eltérő fokaival találkozunk, általában pedig azt tapasztaljuk, hogy e foknak magassága a tápszerek bőségével, a földművelés fejlettségével jár együtt.

Új-Caledoniában terem ugyan kokosz, bánán, cukornád, táró és néhány csekélyebb értékű tápuövény és a táró-földeket helylyel-közzel öntözik is, de kenyér-gyümölcsfa csak igen kevés van, a házi állatok teljesen hiányoznak. Az aratás eredményét a lakosság igen hamar el szokta költeni, a mikor aztán a jövő aratásig ínség uralkodik. A főnökök állását illetőleg, az utazók adatai eltérnek egymástól. Forster és Labillard szerint azoknak kevés tekintélyük és semmi hatalmuk; mindamellett az ajándékokat, melyeket a lakosok európaiaktól kapnak, e főnökök rendesen elszedik. Turner szerint ellenben élet és halál fölött van hatalmuk, utódaikat (rendesen testvért vagy fiút) maguk nevezik ki és a tabu-jog folytán zsarnokilag uralkodhatnak. Ez inkább egyezik az amazok által említett eltulajdonításokkal. Föltehetőleg ez ellenmondások onnan erednek, hogy a nagy szigetnek számos apró törzsénél eltérők a viszonyok.

A Loyalty-szigeteken, Új-Hebridákon és a Nitendi csoporton kenyér-gyümölcsfa, jam és számos egyéb tápnövény járul a fentebb nevezettekhez; azonkívül a kutya és a sertés húsa szolgáltatnak tápot. A főnökök hatalma és tekintélye itt különböző; némely törzsnél vagy faluban, több egyén is osztozik a hatalomban; többnyire azonban csak egy főnökük van; másodfokú szervezetiig alig emelkednek.

Valóban magas fokot csak a Fidzsi szigeteken ért el a földművelés, mihez járulnak, mint házi állatok, a kutya, sertés

és tyúk Ennek megfelelőleg a népesség sűrű; az anyagi kultúra is, mint a házak, eszközök, edények stb. minőségében nyilvánul, aránylag magas. A főnökök hatalma korlátlan, személyük bálványkép tiszteltetik. Előbb a különböző törzsek több király alatt állottak; később az egész csoport egy király hatalma alá került, kinek személye természetesen még sokkal szentebb mint a többi fejedelmeké, bár ezek előtt is leborúl, hozzájuk csak a földön csúszva közeledik és ének-bangon szól a közönséges ember; testrészeik, házaik, feleségeik és minden cselekedeteik más szóval jeleztetnek, mint ugyanaz a közönséges embernél; amit megérintettek szent, és joguk van az alattvalók minden tulajdonára. A király és királyné után ezen fejedelmek vagy főnökök következnek, kik azonban az őket uráló terület fontossága szerint különböző rangúak; utánok jó a papság, melynek olykor meglehetősen politikai befolyása van, de azért mindig nagy függésben áll a fejedelmektől, majd a királyi funkcionáriusok (hírnökök, adóbehajtók stb.) osztálya, azután a kitünőbb barcosok habár alacsony származásúak és az ácsok és halászok előljárói. A király istenítésének daczára a főnökök mégis meglehetősen önállóak, mint az egymás közt folytatott háborúk bizonyítják. »Ezen villongásokból megmagyarázható, írja Waitz*), hogy Halé 1840-ben különböző pártokat talált, a király és a megbukott uralkodó család pártfeleit; ebhez járultak a függetlenebb főnökök és a halászok törzse vagy kasztja, mind olyan tényezők, melyek határozottan körülvonalozott despotizmust lehetetlenné tettek, különösen a folytonos háborúk mellett. Minthogy azonkívül az alsóbb főnökök és a királyi hivatalnokok is nem csekély befolyásúak voltak, Halé az állam-szervezetet inkább köztársaságinak mint monarchikusnak vélte. Azonban ez csak lazult despotizmus, mely minden egyes dologban egész erejét megtartotta.« Waitz felfogása kétségtelenül helyes. Ha többen gyakorolják is a kényúri hatalmat, ez nem emeli a többiek önértetét és nem involvál azok részéről kevesebb hódolati hajlamot. A fidszik politikai szervezete egy 3-ad fokú társadalomé, az ide számítható legfejlet-

*) I. m. VI. köt. 660. 1.

tebb szervezetnek közül. A kényúri intézményeket még a 2-ik fejlődési fokról hozta át, melyet nem régen hagyott el, és hol a legfőbb urnák még nem volt elég ideje vagy ereje, hogy a hatalmat teljesen központosítsa. Nem annyira az egész hatalomnak egy kézbe való összefoglalása, mint annak erkölcsi határai, az t. i., hogy mit és mennyit tehet egy ember másokkal szemben, valamint továbbá a hatalom gyakorlásának módzatai és rugói, az t. i., hogy mily tért foglalnak az elhatározásokban egymás mellett az egyéni és a társadalmi tekintetek, ez az, mi véleményem szerint a kényúrit megkülönbözteti a szabad vagy polgári társadalomtól.

Fidzsi fejlett politikai szervezetének kiképzésére, mely által az annyira megkülönbözteti magát a többi Melanéziától, úgy látszik befolyást gyakorolt, mint egyéb tekintetben is, a szomszéd Polynesia. Itt mindenütt ugyanazon kultusz a felsőbb osztályok iránt az alsók részéről cs amazoknak hasonló despotikus hatalma, úgy a másod, mint harmadfokúknak tekinthető társadalmakban; a kényúri szellem daczára a központosítás itt sem volt végrehajtva, habár véres harczok folytak, melyeknek célja ez volt. A főnökök és fejedelmek mellett itt nemesi osztályt is, és általában komplikált osztályrendszert találunk, és sok tekintetben kivételes viszonyokat. A tongaszigetek egy politikai egészet képeztek számos főnök alatt, kiknél egyrésze a többieknek, felsőbbeknek alá volt rendelve, míg valamennyi fölött egy fejedelem állott, ki isteni származásúnak tekintetett, megfelelő tiszteletben részesült, de a fölfedeztetés idejében a többi főnökök felett politikai hatalmat nem gyakorolt; de kétségtelen, hogy régente valódi királya volt a szigetsopornak; midőn a többi főnököknek hatalma megszerezte nekik az önállóságot a királyival szemben, mely nem volt képes azt ellensúlyozni, a király legfőbb egyházi főnökévé alakult át a szigetsopornak. Később a leghatalmasabb főnöknek sikerült az egész világi uralmat magához ragadni s a valódi királyságot helyreállítani, anélkül hogy rögtön megfosztotta volna a régibb uralkodó házat attól, mi ekkor egyedüli osztályrészét képezte.

Tahitiben, valamint Polynesia nagyrészében a király és a fejedelmek vagy főnökök alatt egy kiváltságos földbirtokos

osztály állott, a köznép pedig szabadokra, jobbágyokra és rab-szolgákra oszolt; a főnököket két osztály szerint megkülönböztetni fölösleges, minthogy a másodrangúak többnyire a valódi territoriális fejedelmek ifjabb testvéreit és családtagjait foglalták magukban, kik amazok területeiből egy kisebb vagy nagyobb részlet jövedelmét húzták, minek fejében bizonyos szolgálatok teljesítése, bizonyos funkciók voltak rájuk ruházva. Kasztoknak ez osztályok nem tekinthetők, minthogy egyikből a másikba való átmenet, kivéven talán a rabszolgákra nézve, lehetséges volt. A király hatalma névlegesen ugyan korlátozatlan, de mindamellet politikailag jogtalan csak a köznép volt, míg a fejedelmek területeiken ugyanannyi hatalmat gyakoroltak mint a király saját közvetlen területén és engedelmességük korántsem föltétien volt. Úgy látszik azonban, hogy régibb időkben az állami kötelék szorosabb volt s a királyi hatalom sülyedése erélytelen uralkodók alatt állott be, kik nem tudták hűbéreseik visszaéléseit fékezni, mire a szokás hatalmánál fogva a lazult viszony szabálylyá lett. Később Pomaré király kíméletlen erélyének sikerült a hatalmat ismét központosítani. A kiváltságos osztály politikai jelentőségét onnan nyerte, miszerint az a hadsereg zömét és javát képezte.

Hasonló osztályozását és tagozatát a társadalomnak találjuk Havaiben, csakhogy itt a királyi hatalom korlátlan-sága kevésbé névleges, s a főnökök sokkal inkább függőségben voltak. Mindamellet különösen fontos ügyekben itt is elfogadta a király a főnökök gyülekezetének határozatát. A köznép a felsőbb osztályok kegyetlen despotismusa alatt görnyedt.

Eltérők voltak a viszonyok Számoában. Az itteni társadalmi rend, mielőtt felbomlott volna, szövetségi szervezethez hasonlított, azon különbséggel, hogy egy politikailag jogtalan osztály létezett itt is. Az úgy látszik igen nagyszámú kiváltságos vagy nemesi osztály családjai a családfőket választották; családfők választották keblükből a falu főnökét, a falvak főnökei pedig a kerületi főnököket, a milyen összesen tíz volt; ez utóbbiak közül kettőnek vagy háromnak befolyása az egész szigetcsoportra kiterjedt, ők képezvén a központi szövet. Mindenrendű főnökök hatalma különben gén korlátolt volt, mert fontosabb ügyekben a családfők

gyülekezete, illetőleg a kerület főnökeinek gyülekezete határozott. Újabbban a létező tíz kerület között minden kapocs elveszett, mindegyik egész különállóvá lett s az innen eredő folytonos villongások okozták, hogy e szigetcsoport lakossága idegen kormányhoz folyamodott felsőségének reá való kiterjesztéséért, mely kérést az Egyesült-Államok 1877-ben teljesítettek is. Bizonyos nyomok arra mutatnak, hogy egykor itt is monarchikus kormány állott fenn és így a fejedelmi hatalom fokozatos sülyedésével fejlődött volna ki a leírt állapot.

Az új-seelandi maorik, kik mostoha természeti környezetben, sanyarú anyagi viszonyok közt éltek, első, kivételképen talán másodfokú társadalmakat képeztek. Valódi főnökeik nem voltak örökösök, vagy legalább nem rendszerint, hanem a legderekabb harcosok közül váltak ki. Örökös méltóságot viseltek némely családok tagjai azon czímmel, mely Polynesia egyéb szigetein a fejedelmeket illeti meg, de minden politikai befolyás nélkül és egyedül a tisztelet jelei által megkülönböztetve. E körülményből következtethető, hogy a maorik valamikor a többi polynesiái népekhez hasonló társadalmi szervezettel bírtak. A foglyokból, melyeket a törzsek folytonos barcaikban egymástól szedtek, rabszolgák osztálya képződött, mint Polynesiában úgy szólván mindenütt.

Minthogy elkerülhetetlen volt, hogy ezen utóbb nevezett intézmény szóba jöjjön, szükségesnek látszik ezennel jelezni, hogy az bár fontos momentumot képez a társadalmi szerveződésben, de jelentőségét túlnyomólag annak ipari vagy gazdasági ágában érvényesíti s ennél fogva mulasztás nélkül elhanyagolható ezen, a politikai szervezet alakulását tárgyaló értekezésben a mi a terjedelmének szabott határoknál fogva is kívánatos. Csak annyit szükséges itt megjegyezni, hogy a politikai szervezetnek minden szemügyre vett formái létesülhetnek és fennállhatnak a rabszolgaság intézménye mellett vagy a nélkül, és hogy ez utóbbinak létrejötte vagy nem jötte a politikai szervezet kérdésétől független és tisztán a gazdasági viszonyoktól függ. Nem foglalkozunk itt ezekkel, valamint sok más, a társadalomnak már kezdetleges állapotaiban szükségkép fellépő tényezővel, minők a rejtett vagy természet fölötti erők működésében való hit, valamint a jogfogalmak kifejlődése s e

kettővel kapcsolatosan az ethikai rendszer, minthogy ezek roppant társadalmi jelentőségük dacára még sem lényegét képezik a társadalmi rendnek; ezt képezi a politikai szervezet. Amazok valamelyike nélkül társadalmat képzelhetünk, politikai szervezet nélkül nem; amazoktól abstrahálva vehetünk szemügyre egy társadalmat, a politikai szervezettől abstrahálva nem, mert általa lesz a társadalom társadalommá, bármily fontossággal bírjanak is aztán ennek életében, magát a politikai szervezetet is hathatósan befolyásolva, a fenn nevezett kategóriák. Ezt megjegyezni szükségesnek tartottam annak igazolására, hogy a »társadalom keletkezésének« címe alatt egyedül a politikai szervezet létrejöttét és első fejlődési fokait tárgyalom!; a társadalom keletkezése valóban ezen szervezet kifejlődésében áll, habár a társadalom élete azon egyéb tényezők működésének összhatásából alakul.

A tulajdonképeni Polynesiától nyugot-éjszakra elterülő tengernyi apró szigetnek, az úgynevezett Mikronesiának a polynesiaival rokon eredetű lakossága despotikus hatalmat és tekintélyt élvező nemesség uralma alatt állott, mely nemességnek az illető sziget királya csak legkiválóbb tagja volt: azonkívül, hogy elnökkölt a nyilvános gyülekezeten, melyeken a közügyek intézettek és háborúban vezérelt, nagyobb hatalom nem különböztette meg őt a többi nemesektől, csak nagyobb megtiszteltetés. A szigetek egymástól mind függetlenek; de egy-egy azonos törzsi lakosság által lakott szigetcsoportnak szigetei szövetséget képeztek, melynek élén úgy látszik a legelőkelőbb főnökökből álló gyülekezet állott. Ez volt a mariánok szervezete és hasonló létezett még néhány más szigetcsoporton. Különben itt Mikronésiában fordultak elő olyan szervezeti különlegességek, melyekre fölösleges kiterjeszkedni, minthogy kivételességük szembeszökő és létrejöttük csak az általános befolyású tényezők hatásának felfüggesztésével hozható kapcsolatba. Itt valamint a Csendes-tenger szigetein általában is, sok olyan esetleges képződés fennállhatott, melyet másutt, hol a különböző társadalmak egymásra közvetlenül nyomnak, csakhamarmegsemmisített volna a létért való küzdelem.

A tulajdonképeni malájok, kik Szumatrában és Malakában laknak, kezdetleges társadalmi képződések tárgyalásá-

nál nem veendő tekintetbe, minthogy ezeknél mióta történetük ismeretes, azaz mintegy a 10-ik század óta, fejlettebb állami élet létezett és mert legalább is ugyanez időtől kezdve idegen befolyások alatt állottak kultúrviszonyaik, mely befolyások közt achinai mint a legrégebb, az arab mint a legbelterjesebb említendő. Korábbi társadalmi viszonyaik nem ismeretesek. A mostani állapotok hanyatlás, bomlás által előidézetteknek tekinthetők. A malájszigetek többi, ugyancsak a malájfajhoz tartozó igen alacsony művelődési fokon álló népei a batták, dajakok, alfurók stb. első és másodfokú társadalmakat képeznek, kivéve a menyiben némelyeknél miut a batták egy részénél, a maláj szomszédállamok befolyása alatt komplikáltabb társadalmi, kivált jogi viszonyok fejlődtek, de a nélkül, hogy a politikai szervezet megfelelő átalakulást tapasztalt volna. A maláj arcliipelagus némely szigetén létező vagy létezett államok maláj gyarmatosok által alapítottak, kikhez utóbb arabok is járultak.

Miután ezzel befejeztük az európai jelen civilizációval egykorú kezdetleges társadalmak fölötti szemlét, egy tekintetet kell még vetnünk az ókori népek állami képződéseire. Mert ezek ugyan, már azon időponttól kezdve, a melyen a történet kezdődik, a társadalmi szerveződésnek tekintetében is a kezdetlegesnél részben magasabb fokot foglalnak el, épen úgy, mint a művelődésnek minden ágában. E mellett azonban e népeknek majd mindegyike azon két időpont közt, a melynek egyikén története számunkra kezdődik és a melynek másikon politikai erőnyilatkozatai tetőpontjukat érik el, oly nagy különbséget tüntet fel a művelődési állapot tekintetében s története folyamában oly hathatós fejlődési képesség tanújává tesz, miszerint az ismeretesből következtetve az ismeretlen közelmúltra, alig lehet kételkedni, hogy kevéssel a történet kezdete előtt ott állott a kezdetleges művelődés fokán, melynek nyomai könnyen felismerhető maradványai s olykor vallásos kegyelettel őrzött ereklyéi]felismerhetők némely szokásaikban, részben tradícióikban. Ez oknál fogva politikai szervezetük is bizvást tekinthető úgy, mint a történetelőtti korszakban megvetett alapon tova fejlesztett, mely ha szervek tekintetében gazdagodott is, de mely gazdagodásnak daczára és gazdagabb formákon keresztül, az eredeti alapnak főjellege fel lesz ismerhető. Így

a nagyobb állami képződések közül a legrégiebbek Egyiptom, Babilon, Assyria a harmadfokú társadalom kényúri nemének csak kiképzettebb formái, melyek a kezdetlegestől csupán a társadalom nagyobb kiterjedése és a magasabb kultúra mellett nélkülözhetlen s ezek befolyása által létrehozott nagyobb szervi fejlettség által térnek el.

A nép, mely a nevezett kényúri társadalmakban kifejlett mivelődésnek reá átszármazott részeit felfogva, ezen kölcsönzött magból oly kultúrát nevelt, minőt más egy sem, a görögök teljesen más társadalmi szervezettel bírtak. Amythikusvagy hősi korszak királyságai sem mutatják a kényúri jelleget. A király hadvezére és bírása népének, de sohasem birtokosa. Bár a későbbi kor mondái és költészete szerették azon őskori királyok származási fáit isteni magzatokra visszavezetni, de e költészetben, e mondákban sincs nyoma, hogy azon királyok nagyobb, mint emberi tiszteletben részeltettek volna. A királyok hatalmában, korlátolva ezt, osztoznak az anaxok vagy alkirályok, főnők vagy nemesek; hogy mily nagy lehetett ezeknek ebbeli osztályrésze, mutatja a túlsúly, melyre a későbbi korban mindennütt emelkedett a nemesi osztály, az anaxok ivadékai, az eupatridák, midőn a monarchikus kormányformát az oligarchikus-sal helyettesítheték egy időre, hogy aztán kényszerülve a deokrátiának engedjék át a tért. A hőskorbeli társadalmak királyaikkal, főnökeikkel másodfokunknak tekinthetők, minek bizonyítékaul idézzük itt az angol történetíró Grote szavait, ki a görög mytliikus korszak elbeszéléseinek semmi történeti jelentőséget nem tulajdonít ugyan, de a mythosok keletkezését (a Homér korát) közvetlenül megelőző korszak társadalmi és kulturállapotainak hű tükrét látja bennük, egészben igen helyesen, habár a főszemélyeknek a tömeg rovására való kiemelése a költői eszményítés rovására teendő.

»A hőskorbeli társadalom kormányzatában kevés vagy semmi terv vagy rendszer nem ismerhető fel, annál kevesebb a kormányzottak iránti felelősség eszméje; — a nép részéről való engedelmességnek főrugója azonban a nép személyes érzeteiben s a főnök iránti tiszteletében áll. Legelőbb és első helyen a király tűnik szembe, azután alárendelt királyoknak vagy főnököknek egy korlátolt száma; ezek után az egész tö-

mege a fegyveres, szabad férfiaknak, gazdáknak, kézműveseknek sége által a legkiválóbb, a ki minden hadi mozdulatot intéz; békében pedig ő általános oltalmazója a sérelmet szenvedőknek és elnyomottaknak, ő teljesíti azon imákat és áldozatokat, melyeknek czélja az összes nép számára megszerezni az istenek kegyét Ilynemű a király állása Görögország hőskö — mint az egyetlen személyé (ha kiveszszük a hírnököket és papokat, kik mindketten különlegesek és alárendeltek), ki akkor egyéni hatalommal felruházottnak tűnik fel, ki a társadalom által szükségelt, ekkor igen csekélyszámú minden végrehajtási funkciókat vagy teljesít vagy elrendel.« *)

E vázlat a másodfokú társadalomnak, úgy mint annak fogalmát a megelőzőkben megállapítottuk, mintaképeül szolgálhatna. Hogy pedig a szellem e társadalmakban kényuri nem volt, ezt Grote is kétségtelenül beismerné, noha ő igen erősen kiemeli a királyi túlsúlyt; de épen a' modor, melyben ezt teszi, és hogy azon túlsúlyt a személyes tulajdonok által költött tisztelettől elválaszthatlannak tekinti, bizonyít a jelzett felfogás mellett, »A király egyéni túlsúlya legszembeűnőbb vonás a képbén. A nép hallgat szavára, javaslatait buzgalommal fogadja és parancsainak engedelmeskedik; nem csupán az ellenállás: hanem cselekedeteinek bírálgatása is általában gyűlöletes szempontból vannak feltűntetve, s erről valóban nem is hallani, kivéven egyik vagy többje részéről a neki alárendelt fejedelmeknek. Hogy azonban az ilyen érzület elevenen tarthassa és igazolhassa a király, neki magának különböző szellemi és testi tulajdonokkal nagyobb mértékben kell bírnia. Vitéznek kell lennie a csatamezőn, bölcsnek a tanácsban és ékesen szólónak az agorában (népgyűlésben); az emberek közt kell hogy meg legyen különböztetve testi erő és tevékenység által, ügyesnek kell lennie testi gyakorlatban, tapasztaltnak a mívességében

*) Grote Geschichte Griechenlands. Aus dem englischen v. N. N. Meiszner. Leipzig. 1850.

stb. Az önkéntes engedelmesség föltételei a főnökbën: jeles családi származás, személyes erő és felsőbbség, szellemi úgy mint testi, egybekötvé az istenek kegyével; *) egy elaggott főnök, mint Peleus vagy Laertes nem tarthatja meg állását.«

»A bölé, vagy is a vezetők, főnökök vagy gerontok tanácsa (mert ugyanazon szó jelzi görögben a koros embert s a magas ranggal és tekintéllyel bírót) írja tovább Grote, — a bölé tisztán tanácskozó testület, melynek nincs hatalma a királynak vészthozó elhatározásait peremptorikus módon felfertőztetni, hanem egyedül értesítésül, tanács általi vezetőül szolgál neki.« Ez így tűnik fel Homérban, de a költői felfogásra vezethető vissza, mely szükségkép a cselekvő személyek eszményítésére törekszik, mert az éposz eszményítése épen az egyéniségnek és hatásainak felmagasztalásában áll, messze azon mértéken túl, mely azokat a realitásban megilleti.

Épen ilyen az agoráról való felfogása is, melynek a király elő szokta terjeszteti szándokait, miután azokat a főnökökkel megbeszélte. A hírnökök össze hívják a népet, rendbe ültetik és csendet eszközölnek, mire azután egyike a vezetőknek vagy gerontoknak szót intéz a néphez. E formák teljesen egyeznek azokkal, melyeket Tacitus mint a germánoknál fennállókat leír; de szerinte a népgyűlés hangos jelekkel nyilvánítja, hogy a mit hallott, megnyerte-e tetszését vagy sem; és csak ha igen, lesz az határozattá. Ha e vonást átviszszük a görög agorára, talán lívebb képét nyerjük annak, mint ha Hóménél föltételezzük, hogy a nép mindig igent bölintott és hogy szavazásnak, határozathozásnak helye nem lehetett. Egyébiránt lehetett e részben különbség a kettő közt, mert a görögök előhaladtabb stádiumában voltak a társadalmi fejlődésnek, mint a Tacitus idejebeli germánok, kiknek törzseinél a főnöki méltóság csak akkor kezdett örökössé válni egyes családokban, míg a görögöknél az elsőszülöttségi jog alapján már állaudósítottnak találjuk azt, midőn a monda föllebbenti ismeretlen őskorokról a legelső fátyolt. Így lennének a germánokkal is, ha csupán saját emlékeikre lennének utalva.

*) Más szóval szerencse az életben,

Grote sem föltétlenül realitásnak fogadja el Homér képét az agoráról: »Természetesen nem tekinthetjük a liomerosi leírást egyébként, mint a valódi realitást megközelítő eszményképnek. De ha mindent megengedünk is, a mit e korlátozás megkövetel, az agora mégis úgy tűnik fel, mint a király s a nép tömege közötti közlekedésnek s mint a nyilvánosságának speciális közege inkább, semhogy az elébbeni részéről az utóbbi iránt felelősséget, vagy utóbbi részéről korlátozást involválna, habár közvetve ilyen következmények is eredhettek abból.«

A hatalomnak felelősség általi korlátozása valóban sokkal későbbi fejlődési korszaknak fogalma, semhogy kezdetleges állapotokra való alkalmazásáról szó lehetne. Mindamellet a közlés szokásának ténye is föltétlenül kizárja a vak engedelmességet s a legfőbb méltóság feutartásához nélkülözhetlen, az egyéni tulajdonok által közvetített népszerűség föltétele előleges biztosítékot állít fel, mely ha meghazudtolta magát» elveszett kétségtelenül a népszerűség s az ezen alapuló tekintély is.

Ezért nincs igaza Grotenak, ha Aristoteles egy mondására reflektálva, tagadja, hogy e királyok hatalma korlátozott lett volna, és tagadja ezt, daczára annak, mit, mint az agora közvetett következményeiből eredhetőt, elismer. Tagadását pedig azzal indokolja, hogy Agamemnonnak joga volt egy engedetlen katonát halállal büntetni. Ez a hadvezérnek, a ki legfőbb hadbíró is, általános joga; ezzel bírnak némely amerikai törzsek azon hadi főnökei is, kik csak a hadjárat tartamára választatnak, béke idején pedig olyan magánemberek, mint minden más. Sőt a polgárisult nemzeteknél ennyi joghatalommal van a csatamezőn felruházva minden subalternus tiszt. A királyi hatalom korlátlanágát ebből következtetni tehát erős tévedés.

A míg tehát nézetünk szerint a politikai erkölcsök jellege ezen másodfokú görög társadalmakat illetve kérdés tárgya nem lehet, másrészt nincs ok kétségbevonni a hagyományok hitelességét, a mennyiben azon másodfokú társadalmak önkényes összetartásáról tesznek tanúságot, mely összetartás egy a Peloponnesusban székelő uralkodó család általános tekintélyében megtalálta volna egy időre központi szervét, a

hellén törzseknek, ha nem is összeségét, de túlnyomó és társadalmilag fejlettebb részét úgy tüntetve fel, mint harmadfokú társadalmat, mely nagy vállalatok közös keresztülvitelére elegendő organicus összefüggéssel bírt. E vállalatokat sejtethjük a trójai háború symboluma alá foglalt biztos valódiságu eseményekben. A szövetségi szervezet létrejöttét megelőzték, mint föltételezhető, ideiglenes és kevesebb általános szövetségek a törzsek egy része közt, valamint közös vállalkozások, melyek emlékét a hét fejedelem Theba elleni háborújának s az argo-hajózásnak mondáiban őrizte meg a hagyomány. Később azon uralkodó család kebelében támadt véres viszályok meggyengítvén annak hatalmát s tekintélyét, a szövetségi szervezet megbomlott, kevéssel később pedig a dór törzsnek, (mely a fennállott szövetségi szervezetnek úgy látszik nem volt tagja) terjeszkedése által egészen halomra döntetett. Ezzel a 'görög törzsek társaságába egy új elem jött, mely teljesen felforgatta a geographiai felosztást, és a többiek által félelemmel és sokáig idegennek tekintetett. *) A míg a viszonyok újra nem consolidálódtak, a szokásokban és kulturállapotban való eltérések némileg el nem mosódtak, a szövetségi szervezet újraalakulása, egy közös politikai szervnek keletkezése, lehetetlen volt. A jelzett processus századokat igényelt; midőn valamennyire be volt az fejezve, akkor azon alakulásra már késő volt az idő. Ugyanis a szerencsés külviszonyok mellett, semmi túlnyomó hatalom terjeszkedése nem fenyegetvén ez időben a görögök önállóságát, az egyes társadalmak nélkülözhatték a kölcsönös támaszt és így gyors és egymás behatásától teljesen független szervezeti fejlődésnek indultak, némelyek maguk is harmadfokú, azaz szövetségi szervezetű társadalmakká alakulván át, mit a sűrűbb népesség előmozdított, mint Böotia, Achaja és némileg Arcádia; míg mások még magasabb formákat öltöttek; így Athenii és Argos erős közpou'osítás és ezzel összefüggő komplikáltabb szervi tevékenység, így Sparta a hódítás által. Ehhez járult ez utóbbinál, ha

*) Ezt bizonyítja (Herodotnál) az Athéné papnője által Kleome-
nesnek adott válasz, mely hagyománynak kifejezése, s egy régebben ál-
talanos hangulatnak elszigetelt maradványa.

nem is mint magasabb fejlődési fokozat, de mint annak hatását a rögtön jelzendő irányban fokozó momentum, a fennálló társadalmi állapotok olyan erős consolidációja, a törvénynek illetéketlen magasságba helyezése által, mely minden további társadalmi fejlődés lehetőségét megszüntette.

A politikai szervezeteknek létrejött egymás közt szerföltött eltérő formái nem engedhették többé, a nemzeti összetartozóság nagyon élénk érzetének daczára sem, hogy egy általános foederatív politikai szervezet fejlődhessék ki; valóban a társadalmak szervezeti roppant heterogeneitása által ennek még gondolata is ki volt zárva és tudtommal soha nem is pendített meg. Egy olyan önkényes összetartás által egybekapcsolt politikai egésznek létrejött szükségkép föltételezi az alkotó társadalmaknak politikai szervezetük tekintetében való homogeneitását, a minővel hirtak tényleg minden ismeretes confoederatiók létegei, bárhová tekintsünk, hol ilyenek fennállottak, Itáliában, Germániában, Amerikában; itt mindenütt nagyon egyszerű volt az egyesülő társadalmak politikai szervezete, s ezért könnyen lehetett homogén, mert az egyszerű formák esek kevés neműek lehetnek, csak keveset térhetnek el egymástól. Valóban Athénét és Spartát, belső politikai szervezetük megtartása mellett, mint egy közös központi vezetés alatt álló összetett, de egységes államtest részeit képzelné, olyan képtelenség volna, a minőnek tekintették volna az atheneiek, ha valaki a spártai államszervezet elfogadásának javaslatával lepte volna meg őket, vagy viszont a spártaiak, ha ősi felfogásukban örök időkre szóló társadalmi alkatuk elejtése s az athénei intézmények utánzása insinuáltatott volna nekik.

Minél komplikáltabbakká lesznek valamely nemzet közös származású törzseinek egymástól befolyásolatlanul fejlődő politikai szervezetei, annál több lehet azokban az eltérés és annál inkább elvesz a képesség politikai egészet képezni, legyen bár az összetartozóság érzete, az összetartási hajlam még oly erős. A görögöknél ez tudvalevőleg erős volt, mert a különböző államok vetélkedései és azon kölcsönös gyűlölet daczára, melylyel politikai szerveik, mint ilyenek, voltak eltelve, (s így a nép is, mikor mint politikai szerv működött) egyéb társadalmi intézményeik, melyekben az összes nép oly élénk részt vett s a nép maga, midőn

a politikai szervezet befogása a népeletre szünetelt, át voltak hatva a minden hellénre kiterjedő nemzetszeretet által.

Ez érzet élénksége a helléneknek a külfölddel való érintkezéseiben sokáig képes volt pótolni a politikai szervnek hiányát. Alapját s eredetét képezte a közös származás és a nyelvnek csak dialektikus eltéréseket mutató közössége, és a szokásokban, életmódban és felfogásokban való számos analógia, mely utóbbiaknak, valamint általában az összetartozóság érzetének fentartásában, mint másodrendű tényezőknek igen nagy részük volt némely közös társadalmi intézményeknek; másodrendűeknek vagyis secundáreknek nevezzük ezeket, minthogy maguk és főleg közösségük már az összetartozóság érzetének productumai. Ilyenek voltak az állandó helyhez kötött és meghatározott időszakban ismétlődő nagy nemzeti játékok, melyek hírnév és dicsőség szerzésére nyújtván alkalmat, serkentőül szolgáltak a test és a szellem tulajdonainak egy közös nemzeti irány'ban való kifejtésére, azonkívül, hogy a különböző görög társadalmakból közönség gyanánt összegyűlő tömegben a fajrokonokkal való érintkezés is ellene hatott a közös eredet elfelejtésének. A kik Olympiába eljárak, azok társadalmi rendesen vagyonosabb és befolyásosabb egyénei közé tartoztak, és így midőn haza tértek, róluk átszármazhatott körükre a mit ott a hellenizmus általánosságából belélegzettek.

A közös eredet öröksége volt a közös vallás is, azaz a közös isten-alakok, melyeknek tisztelete kiválólag bizonyos helyekhez, állandó szentélyekhez volt kötve és közös áldozatok útján teljesített. Ilyen szentélyek, melyek a törzsek egy részére, a görög társadalmak bizonyos csoportjaira nézve voltak közösek, számosabban léteztek és ezek reávezettek az úgynevezett amphiktyoniák alakítására, melyekben bizonyos számú város egyesült közös isteni tiszteletnek (áldozatoknak) időszakonként valamely istenség szentélyében való megtartására midőn aztán az illető templom közös tulajdonná lett és közös oltalom alá jutott. A képviselőtestületek, mely az ekkép vallásos egyletet alkotó államok által meg voltak bízva a szentélyre és a szertartásokra való felügyelettel s az ebből az egyes társadalmakra háramló kötelezettségek fentartásával, amphiktyonoknak neveztettek. Legfontosabb volt ezek közt

az, mely közelebbi jelzés nélkül amphiktyoni szövetségnek nevezetett. Görögország leghíresebb szentélyének a delphii Apollo-templomnak biztosságára, érdekeire és kincseire felügyelni volt feladata, a legfontosabb görög törzseket, mint a dóriakat, ioniakat, böötoakat, thessálokat, acháusokat, lok-rokat és fokokat magában foglaló egyesületnek s kiküldött szervének. Az utóbbi tagjainak kiküldöik nevében tett esküjében befoglaltatott, hogy az amphiktyönökhöz tartozó várost nem fognak elpusztítani, mi azonban nem gátolhatta meg, hogy fölötte elkeseredett háborúk ne folyjanak ide tartozó államok közt. Politikai jelentőségét Görögországra nézve az egyesület csak egy nyilvános, ünnepélyes szentesítésben részesült közös érdeknek teremtése és elismerése által nyerte.

Grote helyreigazítván Cicero tévedését, ki az amphiktyonokat így nevezi: »commune Graeciae consilium«, hozzá teszi, hogy ha ilyent, túrhető bölcseséggel és hazaszeretettel felruházottat birt volna Görögország, és ha a görög szellem tendenciái képesek lettek volna ahhoz hozzá alkalmazkodni, úgy Macedónia királyai mindig csak figyelemreméltó szomszédok maradtak volna és az egyesült Hellas saját, sőt tartományi területét is megoltalmazhatta volna Róma hódító légiói ellen.

A megvont következtetésnek nincs mért ellentmondanunk; arra nézve pedig, hogy a felállított föltétel miért nem jöhetett létre, már elmondtuk saját nézetünket. A korábbi korszak alatt, a központi vezetés hiánya folytán, az egyes társadalmakban beállott, egymásétól erősen elütő fejlődési irányok, miután ez értelemben consolidálás jött létre, később már nem engedték a központi szervnek, tehát a politikailag szervezett nemzeti egésznek megalakulását, mely magúknak a létegeeknek szervezetében nagyobb homogeneitást föltételez. Az ez irányban egyes államok részéről tett törekvések, ha ilyenekül tekinthetők azok, melyeket saját hegemoniájuk elfogadtatására tettek, csak súlyosbították a hiányozta bajokat. Mert bár kifelé való hatás tekintetében a görög nemzet fénykorát képezte Agesilaos kis-ázsiai hadjáratainak ideje, Sparta vezetése mégis annyi lealázót foglalt magában a többi álla-

mokra nézve, hogy felháborodásuk, mely azon sikereknek végét vetett, érthető volna a perzsa pénznek közreműködése nélkül is. Másrészt Epaminondas a csapások által, melyekkel megbénította a vezetésre legképesebbnek bizonyult Spartát, valóban a macedóniai királyok élők munkáját végezte.

Midőn ezekben kimutattuk, hogy Hellas a történeti korszakban miért nem képezhetett egységes szövetségi szervezettű társadalmat, mint képzett volt a mytkikus korszak vége felé; másrészt konstatálandó, hogy az összetartozóság érzetének, valamint a politikai értelem fejlettségének azon fokát, melyet mint a nevezett társadalmi képződés előfeltételét állítottunk fel, Görögország törzseitől elvitatni nem csak nem lehet, hanem, hogy ellenkezőleg ez kiváló jellemvonásuknak tekintendő. Az akadály, mely nem engedte, maga is összefügg a politikai értelem nagyságával, minthogy az egyes társadalmaknak igen gyors szervezeti fejlődésében ismertük fel azt, mely olyan korszakban létesült, midőn minden külső nyomásnak szünetelése folytán a társadalmak egymásra utalva nem voltak, sőt midőn a tengernek minden irányban szabad pályája, a földközi, adriai és fekete-tengernek nyitva álló mérlietlen hosszúságú partvonalai, hol mindenütt csak még kisebb és fejletlenebb társadalmak ellen kellett küzdeni, még a terjeszkedést is lehetővé tették az egyes államok részére, együttes működés nélkül is.

Ha éjszacról délnek sorra veszszük Itália népeit, úgy a mint a római uralmat megelőző századokban találjuk azokat, legelőbb a ligurokra nézve kell idéznünk egy olasz író*) szavait, ki az e népkörre vonatkozó adatokat épen oly nagy szorgalommal gyűjtötte, a mily kritikai tehetséggel feldolgozta, és kit ezekre nézve követünk:

»Az ókor írói megegyőzőleg dicsérik a ligurokban szenvedélyes szabadságszeretetüket, lelkük szilárdságát és bátor erélyét, mint kemény, sanyarú életmódjuk természetes következményeit. Élelmüket hálátlan, legnagyobbbrészt erdőkkel

*) *Micali*. L'Italie avant la domination des Romains; traduit de l'italien sur la 2-e édition. Avec des notes et des éclaircissements historiques par M. Raoul-Rochette. Paris. 1824.

borított talajból lévén kénytelenek meríteni, csak igyekvő szorgalom és makacs munka mellett lehetett megélniük.¹⁾

A ligúr törzsek, kik Micali szerint konfederációt képeztek, egész a római hódításig elkeseredett harcokat vívtak az etruszkok ellen, mivel ezek területük egy részét elfoglalták volt.

Ezen utóbbiak eredetileg 12 szövetséges törzsre oszlottak, mindegyiknek élén egy főnökkel, kit a latin írók királynak neveznek, de kinek állása nem felelt meg a fogalomnak, melyet e szóval szoktunk egybekötni. Ezek közül szabadon választotta a 12 törzs legfőbb főnökét, ki egyszersmind főhadvezér is volt. Strabo megjegyzése szerint az etruszk szövetség hatalma addig tartott, míg ez intézmény fentartott, azaz míg közös feje volt. Később a vezetés központosítása megszűnt, s ekkor az egyes társadalmak egyenkint elnyomattak szomszédaik által. A főnököknek, vagyis az etruszk elnevezéssel lucumóknak, hatalma korlátolt volt és hogy az is maradjon, arra az eredetileg szabadságszerető nép annyi súlyt fektetett, hogy midőn a 12 állam egyikének, Yejinek tetszett lucumóját rendkívüli hatalommal felruházni, a többiek e várost kitagadták a szövetségből.²⁾

Latium a történeti kor elején egy idegen népfaj: a siculok által volt hódítólag megszállva. Ezeknek elűzetése után »az ekkor már a latinok közös nevét viselő őslakók minden törzse élt jogával szabad és független társadalmat képezni. E törzsek mindegyike, miután területeik határai változhatlanul meg voltak állapítva, valamely főbb helység nevét vette fői; ezen főbb helyek, melyek mindannyian magaslatokon feküdtek, természetes erősségeket képezve, utóbb városok rangjára emelkedtek és hatásukat kiterjesztették az illető törzsnek egész területére .... Mind ezen törzsek közt a közös eredet kapcsánál még erősebbet képezett a közös istentisztelet és egy általános szövetkezethez politikai köteléke, mely legfőbb erejük és biztosságuk volt.«

Az ariciai és terentinumi szent berkekben gyülekeztek évenként meghatározott időben a latin városok küldöttei, közös áldozattal megpecsételendők szövetségüket. Összetartásuk

¹⁾ I. m. I. köt. 110. 1.

²⁾ II. köt. 9. és köv. 1.

mellett leghatalmasabb záloga volt fennállásuknak, Micali szavai szerint, erkölcsiségük erélye, »mint kiválón pásztor és harcos nemzeté, mely edzve volt a fáradság ellen, szokva kevésből megélni s idejét megosztani a vadászat, az eke és fegyverek közt.«³⁾

Hasonló szokásokkal s erkölcsökkel, valamint politikai szervezettel is, mint a latinok, bírtak Latium többi népei, a bernikok, aequok és volskok is. Ugyanez áll a sabinokra nézve, valamint a tőlük eredő picenumiakra, kik egy jeles köztársaságot képeztek Italia déli részében.

A latin, valamint az aequus és sabin törzsek úgynevezett királyai és dictatorai, kikről a római írók tesznek említést, ényleg csak legfőbb tisztviselői voltak az illető társadalomnak, kiknek tekintélye mindig meghajolt a népé előtt.²⁾

Az apenninek legmagasabb fekvésű és legridegebb vidékein lakó kis népeknek, a vestineknak, marrucinoknak, marsoknak és pelignusoknak lelki és testi erejükről, vitézségükről, erényeikről és kivált szabadságszeretetiükről fényes tanúságot tesz a történet. Ezen közös származású, közös nyelvet beszélő négy nép egy szövetséget képezett.

Ennél nagyobb kiterjedésű, számosabb és politikai tekintetben sokkal fontosabb volt a samnit törzseknek, u. m. a pentrusok, caudinusok, kirpinok, caracénok, és frentánok szövete. E nagy törzsek mindegyike ismét több kisebb, és egymással szorosabb szövetségben álló törzset foglalt magában. E nagy és barczias szövetség a bódítás pályáján is megindult, elvéve az etruszkoktól Campániát és terjeszkedve minden irányban.³⁾

E nemzetnél is, úgy mint az etruszkoknál és a sabinoknál, léteztek bizonyos fényes nevű családok, melyeknek örökös jogok ismertettek el a főnöki állás betöltésénél, mi azonban semmikép sem támadta meg az illető társadalmaknak, mint valóban szabad politikai szervezetűeknek jellegét,

¹⁾ I. m. I. köt. 194 és köv. 1.

²⁾ I. m. II. 12. 1.

³⁾ I. m. I. köt. 237—249. 1.

annyira sem, mint a római köztársaságra nézve folya ez az ottani kiváltságos osztály állásából.

A lucánok szövetséges törzsei csak háború idején választottak egy királyt vagyis egy legfőbb tisztviselőt, ki ilyenkor a polgári és a katonai hatalmat egyesítette személyében.

»Mindezen ó-itáliai népek, írja a többször idézett író, a szövetségi kormányt fogadták volt el és közgyűléseiket ünnepléses módon szokták megtartani, állandóan meghatározott időben és helyen.... Ezen nemzetgyűlések teendői közé tartozott a legfőbb tisztviselők választása, az adók szabályozása, idegen államok követeinek fogadása, a háború és béke ügye, szóval mindaz, mi kiválókig érdekelte az állam szabadságát és biztonságát. Noha a közbiztonság érdekében a legfőbb hatalmi joggyakorlat a szövetséghez tartozó törzsek összességét illette, de másrészt egy hibás politikai elv folytán ugyanazon jog megkagyatott minden törzsnek is, különleges érdekei tekintetében, a mi zavarok és viszályok forrásává lett

Ez alaphibának tulajdonítandó, hogy a szövetségi kötelek utóbb megtágtak.«¹⁾

A germánok törzsei azon időben, midőn a rómaiak közelebről megismerkedtek velük, részint választott főnökök alatt éltek, részint pedig ezek fölébe már örökös fejedelmeket vagy királyokat emeltek volt. Ez leginkább néhányánál a keleti és éjszaki törzsek közül történt volt meg, Tacitus idejéig. Némelyeknél e királyság keletkezése történetileg kimutatható, a hol erre Tacitus reá is utal; másoknál, mint a gotoknál és skandinávoknál a történet előtti időbe esik az. Az elébb nevezett népről a római történész azt mondja, hogy valamivel szigorúbban kormányoztatnak, mint a többi germán törzsek, de korántsem annyira, hogy azért szabadságvesztetteknek lennének tekinthetők. Szabadság jellemzi társadalmi szervezetüket általában; akár király vagy főnökök vagy egy hadi parancsnok álljanak élükön, ezek mindig csak úgy tűnnek fel, mint a kiket a társadalom összesége

¹⁾ I. ni. II. 5.

hatalmának egy részével, bizonyos feladatok teljesítésére felruházott.

»A királyok hatalma nem korlátlan és nem is ellenőrizetlen; a főnökök inkább példa mint parancs adása által vezetnek; tekintélyük attól függ, ha derekak, ha a többi közül kiválnak, ha a csatában elől harcolnak. Különben sem büntetni, sem dorgálni joguk nincs; ezt kizárólag a papok tehetik, és ezek a csata folyamában, a harcot igazgató isten rendelkezéséből.¹⁾

A chattok harcias nemzete csak választott hadvezetők parancsának engedelmeskedett.

A közügyek elintézésének rende a germánoknál nagyon hasonlított ahhoz, mely a hőskorbeli görögöknél uralkodott, főleg ha föltételezzük, a mint lehet, hogy a népgyűlésnek Hornéi' által kiosztott nagyon is passiv szerep, abban találja magyarázatát, hogy a költő hősei nimbuszának kedvéért festette így az állapotokat.

»Csekélyebb ügyek iránt a főnökök tanácskoznak, fontosabbak iránt mindnyájan; úgy azonban, hogy a melyeknek eldöntése a népnek van fentartva, azok is elébb a főnökök tanácsában tárgy altatnak. Tanácskozásra összejönni újhold idején vagy holdtöltekor szoktak, hacsak valami váratlan vagy véletlen közbe nem jön. A szabadsággal járó baj, hogy nem egyszerre, nem mint parancsra jönnek össze, hanem a gyülekezők késedelmezésével két, bárom nap is eltelik. Mikor azt vélik, hogy elegendő számmal vannak, fölfegyverkezve összeülnek. A papok, kiknek erre kényszerítő joguk van, csendet parancsolnak, mire a király vagy a főnök, vagy a kit erre kora, származása, harci dicsősége vagy ékesszólása feljogosít, előadja a dolgokat, rábeszélőleg inkább, mint parancsolólag; a hallott vélemény iránti tetszését vagy nem tetszését a tömeg hangosan nyilvánítja«²⁾

Peres dolgokban részint közvetlenül ítélték e gyülekezetek, részint pedig közvetve kezelték az igazságszolgáltatást, a mennyiben itt választattak azon főnökök, kik a kerületekben

¹⁾ Tacitus. Germania, VII. fejt.

²⁾ Ugyanott XI. fejt.

és falvakban birói tisztet gyakoroltak, ebben száz-száz férfiből álló testület tanácsa és tekintélye által támogatván.

Szokás volt a törzseknél főnökeiknek önkényes és fej-számszerint megállapított adományokkal, és pedig barmokkal és gabonával szolgálni, a mi tiszteletjelkép fogadtatott, bá-bár ügy látszik nélkülözhetlen volt azok állásának fentar-tására.

A királyság, mely alatt csak egy nagyobb törzs örökös főnöki méltósága értendő, a Tacitus korát követő századok-ban a népvándorlásig mind több tért nyert, azaz mind több népnél létrejött, de a nélkül, hogy ez intézménynek és a társad-alomnak politikai jellege változott volna. Mert míg egyrészt a nép szabad választása mellett jött az létre, másrészt a ki-rály hatalma és állása egy legfőbb tisztviselőé, egy főhatóságé maradt a nevezett időpontig. A körülmények, melyek létre-jöttét előmozdították, melyek elterjedését okozták, mindig a politikai viszonyok olyan komplikációjában ismerhetők fel, melyek hathatósabb politikai szervezetet tettek nélkülözhet-lenné, így különösen több törzsnek szorosabb egyesülése a külviszonyok nyomása alatt, továbbá hódítások, véres és hosz-szadalmas háborúk, valamint nagyobb vándorlások folytán beállott változásai a létviszonyoknak. Ilyenkor éreztetett, a hatalom nagyobb és állandósított központosításának szüksége, mely királyválasztásra vezetett, a mely öntudatos cselekvény, meg volt könnyítve az intézménynek más törzseknél fennállása s ottan szemlélhető hatása vagy vélt hatása által. Ha egy szorongatott törzs hatalomban és virágzásban látott egy más ilyen állandó jellegű politikai szervvel bíró törzset, igen ter-mészetesen ez utóbbinak tulajdonította a tapasztalt prosperi-tást, — a miben gyakran nem is csalódott — és ennélfogva reá szánta magát az adott példa követésére. Ez volt a király-ság eredete a nomád élet után megtelepedett hébereknél is. A példa hatalmas tényező minden társadalmi alakulásnál s a politikai öntudatosság fölbredését előmozdítja. Ez azonban nem zárja ki, hogy a főnöki méltóság örökössé váltsanak vagyis a királyságnak első eredete ne az legyen mindenütt, ne az lett légyen a germánoknál is, melyet ez értekezés első részé-ben föltételeztünk, t. i. a főnök egyéni tulajdonai által költött

olyan rendkívüli tiszteletnek és ragaszkodásnak eredménye, mely magának a személynek kultuszában már nem talál kellő kielégítést s átviszi azt annak vérére. Hogy ez által talán szilárdabb, a küzdelmekben inkább sikert Ígérő szervezetet nyer, e gondolat a priori nem merülhetett fel, azon kezdetleges társadalomban, mely példát nem ismerve a maga körében legelébb és eredetileg honosította meg ez intézményt, megvetve annak eredetét; példája és későbbi virágzása által, ha ez bekövetkezett, utánzásra bírva a vele érintkezésben álló népeket. Azon germán törzseknél, melyeknél történetelőtti időben jött létre a királyság, csak az lehetett eredete.

Különbén a germánoknál a királyi méltóság örökössége nem egy meghatározott örökösödési rendhez volt kötve, hanem csupán a vérhez vagy származáshoz; a fejedelmi család tagjai közt választás lévén fentartva. E mellett azonban a király papi jogokkal is fel volt ruházva és személye szentnek tekintett. Politikai teendői és jogai közé tartozott a nemzetgyűlés egybehívása, az ezen való elnökölés, a bírák és a kerületi előljárók kinevezése, mi elébb a közönséget illette (1. fenn az idézetben); háborúban természetesen teljhatalmú főparancsnok, ellenben kétséges, hogy a nemzetgyűlés előleges meghallgatása és beleegyezése nélkül háborút izenhetett. Az ellenségtől állandón elfoglalt területben tetemes részzel osztozott s az innen eredő gazdagság természetesen hozzá járult tekintélyének és hatalmának növeléséhez, de viszont velejárt azzal a vendégszeretet nagymérvű gyakorlatának és számos kíséret tartásának erkölcsi kötelezettsége is, s épen csak ezek által lett azon korban a gazdagság, tekintély és hatalom forrásává.*)

A felhozottak kétségtelenné teszik, hogy a germánok kezdetleges társadalmában akkor is, ha ezek élén királyok állottak, a kényúri szellemnek nyoma sem létezett, hanem viszont az összetartozás érzete s a politikai öntudatosság aránylag erősen ki volt fejlődve. Ezzel összhangban az is bizonyos,

*) A germán királyság keletkezésére nézve 1. *Sybel*: Entstehung des deutschen Königthums. Frankfurt, 1844. és *Wittmann*: Das altgermanische Königthum. Müücheu, 1854.

hogy a harmadfokú szervezet szövetkezeti neme náluk megtalálta talaját. Így a semnonoknak a suevek egy nagy törzsének földén egy szentelt erdőben évenként összegyűltek a suevek minden törzsének követői, összetartozásuk érzetét emberáldozattal pecsételvén meg. Később pedig a 3-ik századtól kezdve a suev törzsek egy része alamaunok neve alatt képezett hatalmas szövetséget. Különböző, elébbeni időben saját neveik alatt a történetben szereplő törzsek szövetségének tekinthető a nagy frank nemzet is, mely a 3-ik és 4-ik században merül fel egyszerre s utóbb Galliát birtokába ejtve, magas fokú társadalmi szervezet alkotójává lesz.

A keltáknál a királyi hatalom épen oly mérsékelt volt mint a germánoknál, sőt ezen nemzet örökké forrongó, állhatatlan jelleménél fogva, tulajdonképen még korlátozottabbnak tekinthető itt. Ellenben a míg amazoknál a szabad férfiak összesége osztozott a politikai jogok gyakorlatában, a keltáknál azok egészen egy kiváltságos, bár nagyszámú katonai osztály kezében voltak.

»A kardot viselő kelták tesznek ki mindent az államban,« írja Stohaeus. Caesar szerint a druidák mellett csak egy politikai jelentőséggel bíró osztály létezett, a lovagoké, azaz a harezosok osztálya. A nem harezos köznép politikailag jogtalan volt és többnyire jobbágyi viszonyban állott a harezosokhoz habár fölötte állott is a tulajdonképeni rabszolgáknak, minők mint a germánoknál úgy itt is léteztek. A hadi erőt a lovagokon kívül csak ezeknek a köznépből, azaz a szabadok közül választott csatlósai képezték. E lovagokból állott itt a populus, a civitas, a többiek képeztek a plebset, melyről Caesar írja, hogy közügyekben semmi figyelembe nem vétetett (nullo adhibetur consilio). A civitasról mondatik Caesarnál, hogy az ugyanannyi kényszert gyakorol a fejedelemre (kinek méltósága családjában örökös), mint ez reá, s ekkép itt erősen megszokott hatalom példája áll előttünk, mely nem engedi, hogy e társadalmak a kényúriak közé Boroztassanak, habár egy számos osztály teljes jogtalansága erre hajlandóvá tehetne.

Ha a felsorolt harmadfokú társadalmakat a geographiai fekvés szempontjából akarnók csoportosítani, legott feltűnne azok két nemének, főleg a nagy kontinenseken igen eltérő el-

oszlása a szélesség fokai szerint. Amerika ősi társadalmainak szemlélete az, mely ez észrevételre vezet, míg a többiek azután megerősítik azt. Hogy miért éppen Amerikában kell e jelenségnek feltűnnie, ez nem okozhat fejtörést. Az átlagában aránylag keskeny kontinens a szélességnek minden fokán, az éjszaki jeges vidékeitől a tropikus zónán át terjeszkedik a déli félgömb hideg régiójáig, s ezáltal az égalj befolyásainak szemléletére, a hol ezeknek helyük van, oly kitűnő tárgyat képez, minőt egy másvilágrész sem. A régi Mexico despotikus monarchiái mint Tenochtitlan, Tezcuco, Tlacopán és Mechoacan, a guatemalai és közép-amerikai kisebb-nagyobb kényuraságok, valamint a chibcha nép három kényúri állama a mai Új-Granada területén és végre az inkák nagy birodalmának törzsországa az éjszaki és déli szélességnek 22-ik fokai közt terülnek el, habár az utóbbiak hódításait később a déli szélesség 30-ik fokáig is kiterjesztették. A jelzett két paralella közt Amerikában a harmadfokú társadalom másik nemét, a szövetségi szervezetet hiába keresnők. Legközelebb az egyenlítőhöz találunk ilyen Florida félszigetén, és ettől éjszakra a szomszédos kontinensen; ez a creek és seminol törzsek szövetsége, melynek határai a 25-ik és 35-ik szélességi fokokat érintették; valódi hazájuk e törzseknek azonban csak a 30-ik foktól éjszakra kezdődik, honnan leterjeszkedve délnek liarcz nélkül elfoglalhatták a nevezett félszigetet, minthogy ez laktalan volt. Az araeanak szövetségének aequatorialis határa mintegy a 33-ik fok. A dél avarok szövetségének területe a 39-ik és 42-ik fok közt nyúlt el, és végre az irokézek lakhelyei a 41-ik és 43-ik fokok közt feküdtek. Még messzebb éjszakra a 47—54. fok alatt találjuk a fekete lábak politikai szövetségét. Kényúri társadalomról, az imént nevezetteken kívül, még csak kettőről van határozott tudomásunk, u. m. a Xatchez-államról Louisiánában és Powhatan uraságáról. Az elébbeni a 30. és 33. fok közt, régen fennálló konszolidált theokratikus királyság, az utóbbi a 37. és 39. fok közt, egy vállalkozó szellemű és szerencsés férfi alkotása, mely rövid tartamú volt s életképességét nem bizonyíthatta be. Ha ez alapon ezen utóbbi esetet kivételesnek tekintjük és tekintetbe vesszük a két Carolina területén egykor létezett kisebb kényúri társa-

dalmakat, azt mondhatnák, hogy az ilyen képződések poláris határa Amerikában a 36. szélességi fok, a melyen túl a harmadfokú társadalmak közötti sikeresen csak szövetségi szervezetek állhatnak fenn, míg a 24. és 36. fok közötti zóna neutrálisnak, átmenetet közvetítőnek tűnik fel, melyen mindkét forma előfordul egymás mellett.

Ez észrevételek szükségkép felkeltik azon kérdést, vajjon véletlen játékának kell-e tekinteni a tapasztalt, — ezt föltételezve csak látszólagos — szabályosságot; vagy pedig valamely természeti törvény kifolyását láthatjuk-e abban.

Az utóbbi föltevés mellett bizonyít, miszerint ha egyéb világrészek kezdetleges társadalmainak geographiai elosztását vesszük szemügyre, nem csak ellentétet nem tapasztalunk az Amerikában észleltekkel, hanem ellenkezőleg mindenütt hasonló eloszlást látunk, habáraz a kontinensek eltérő alakjánál, valamint a chronologikus eltéréseknél fogva is nem oly szembeszökő. A kezdetleges művelődés foka az ó világ részeiben évezredekkel különbözik s itt nem lehet egyidejű állapotokat összevetni, mint Amerikában, a hol az összehasonlítás tárgyai térben mint időben szorosan egymásmellé vannak rendezve.

Láttuk, hogy Afrika, mely egész kiterjedésében forró égáljú, számtalan első- és másodfokú társadalom mellett, egyetlen kifejlett szövetségi szervezetet sem, de elég számos, részben kifejlett szervezetű kényuri társadalmat mutat fel a múltban és jelenben, mint p. o. a mandingok, a jolofok, a fuláhk birodalmi, Dahomey, Ashanti, Bagirmi, Borim, Vadai, Moubuttu, Unioro, Uganda, a Kaszembe és a Muata Janvo birodalmi, a zuluk és a matebelék katonai uralmai és mások.

Forró éjhajlat alatt virágoztak azon kényuri társadalmak is, melyekből lettek a világtörténetet megnyitó Egyptom, Babylon és Elam. Az ókori történet, mely a távolabb délen ezeket tárja fel előttünk, a mérsékelt éghajlatú, telet ismerő Dél-Europában a legrégebb szövetségi szervezetekkel ismert meg, melyeket a görögök és Itália régi népei alkotnak, valamint messzebb éjszaknak a germán népek, a mennyiben a másodfokú társadalmi léten fölül emelkedtek.

A csendes tenger lakóinál, némely különlegességek mellett, azon fölülte nyomós megerősítését találjuk e szabálynak

hogy a míg a tropikus fekvésű szigetek társadalmait egyesek és osztályok despotismusa jellemzi, a hideg és rideg Új-Seelandban, noha ennek lakói a tropikus szigetekről származva, erkölcsüket és szokásaikat magukkal hozták oda, az örökös főnököknek nemcsak kényuri hatalma, de minden politikai befolyása teljesen elenyészett, úgy hogy az égalj befolyása alatt e nép visszasüllyedettnek látszik a legkezdetlegesebb társadalmi fokokra.

Noha a mérsékelt és hideg égalj alatt az új, valamint az óvilágban talált elég számos eset tanúsága szerint a szövetségi szervezet nem épen valami ritka és semmi esetre sem kivételes képződés, mégis azon föltételezett szabály alól, mely szerint a forró égöv alatt az elő nem fordul, hiába keresünk olyan határozott kivételt, mely az eset tisztasága iránt kétséget nem enged, habár lehetséges, hogy az onnan ered, miszerint számos népnek társadalmi állapotai iránt ismereteink nagyon hiányosak. Teljesen bizonyos azonban, hogy a politikai jelentőségre emelkedett társadalmak közt ilyen nem volt. És ez is jelentős. A galláknál egykor állítólag létezett szövetségi szervezet iránti adatok bizonytalanok, habár tudjuk is, hogy sem náluk sem szomszédos fajrokonaiknál despotizmusnak nincs nyoma. Láttuk azonban, hogy a négereknél már a másodfokú társadalmak igen határozott kényuri szellem által vannak áthatva, noha mint számos egyéb példából tudjuk, ilyen egyszerű formák fennállhatnak a nélkül, hogy akár a polgári akár az alattvalói öntudat közreműködjék ebben, és csupán azon öntudatlanul ható tényezők alapján, melyek a társadalmi alakulás csiráit hozzák létre. Azon észrevételben különben nincsen semmi meglepő; ellenkezőleg a szellemnek, mely nélkülözhetlen, hogy a kényuri szervezet létre jöhessen, szükségkép meg kell azt előznie. Ezen szellem megadja a lehetőséget, de nem mindig lesz egyén, ki képes azt rögtön felhasználni. Ha már most ennek folytán a fenti hypothetikus szabályt akkép akarnánk formulázni, hogy: a forró égalj társadalmi a kényurasági szervezetek előföltételétől az alattvalói öntudattól vannak áthatva, — a kivételek, melyek ez állítást megczáfolják, rögtön szembe-tűnnek. Ha nem lehet állítani, hogy a nomád arabok vagyis a beduinok társadalmi a szövetségi szervezetekhez számiítha-

tok, ellenben bizvást ki lehet mondani, hogy azokban a kényurasági szelleműek nincs nyoma. A beduinok nagy törzsei mindig több alosztályra, mondjuk nemzetségre oszlanak; ezen utóbbiak élén egy sejkh áll és hasonlóképen a törzs élén is. E méltóság többnyire, talán mindég örökös valamely családban s olykor a családnak két tagja is osztozik benne. De ezen dynastikus intézmény daczára a beduin szabad ember, forma és tény szerint. A törzsnek legutolsó férfitagja is nevéen szólítja a nagy sejkhet és jelenlétében kínálatlan leül. Egyetlen népszerűtlen vagy önkényes cselekedet feloldhatja az engedelmességet s a törzs férfiai más, igazságosabb vagy bizalomra méltóbb vezért keresnek maguknak, a míg lehet ugyanazon család tagjai közt. Habár a sejkh által kívánt adózást teljesítik, midőn véleményük szerint a törzs becsülete vagy biztossága követeli ezt, de arra nézve, hogy e szükség fenforog-e valóban, maguk Ítélnék egyedül. Ilyen a vándor szémi törzsek társadalmi élete évezredek óta, ilyen volt Izrael törzséé is, minekelőtte Khanán termékeny földén meglepedett volna.

Nem oly biztos, de némely jelenségekből következtethető, hogy Irán népei, mielőtt nagyobb államokat képeztek, hasonló viszonyok közt éltek. A mit Herodot mások után elbeszél, hogy a módoknak Dejokes előtt nem volt politikai szervezetük, sem vezetőik, sem biráik, csak az egykori szabadság emlékezetéből eredhet olyan módon, hogy ezen állapot és a teljes anarchia közt, a kemény kényúri pálczát megszokott ivadékok nem lehettek képesek különböztetni. Az assyriai történet-forrásokból tudjuk, hogy a módok azon korban számos apró törzsre oszoltak, melyek élén főnökök állottak, kik közül egy okmány huszonkettőt névszerint felsorol. A perzsák törzseit Herodot megnevezi; e nép még tovább megtartotta egyszerű szokásait, mint a módok, kikkel különben közel rokon volt s kiknek politikai fejlődését nyomban követte; nem hihető, hogy régibb társadalmi szervezete is amazokétól elütött volna. Valószínű, hogy e népeknél a kényúri szellem csak az első hadi sikerek, az első hódítások után, a katonai szellemmel egyszerre vert gyökeret.

Ha már most a tapasztalt tünemény magyarázatára, ezen népek, t. i. az arabok, módok és perzsák közt egyrészlől és az európai és amerikai mérsékelt s hideg föld öv népei közt

más részről, a viszonyoknak egy olyan analógiáját keressük, mely azokat együttvéve szembe állítsa Afrika és a forró Amerika népeivel, valamint a déli Ázsiának egyéb vidékein a preliistorikus idők homályából elkészülve kibontakozó kényuri társadalmakkal, nem találunk mást, mint a természeti viszonyoknak, nevezetesen a táplálatiaknak mostohább voltát. Ez első tekintetre paradoxonnak tűnhet fel, minthogy Itália áldott vidéke is azok közt van, melyek oly társadalmaknak bölcsőül szolgáltak. Azonban e szép föld, enyhe éghajlata daczára épen úgy mint Görögország, a primitív embernek nem sokat kínált; a gyümölcsfajok legnagyobb része és legfontosabbjai, a gabnaneműek mind nem honosak, hanem bonosítottak; vadászat és halászat lehettek a kizárólagos tápforrás s a kenyérterményeket, midőn meghonosultak, sanyarú munka árán kellett megszerezni. *)

Ha azon területeket tekintjük, melyekben a korai kényuralom virágzott, és pedig első helyen Afrikát, azt látjuk, hogy a természet ennek legnagyobb részében teli marokkal szórta adományait, melyeket részben munka nélkül is, részben igen csekély munkával szerezhet meg az ember. Mindenekelőtt említendő e világrész roppant gazdagsága ehető vadban. A legkülönműbb növényevő állatok sokaságától hemzsegnék Közép- és Dél-Afrika őserdői, valamint kövér mezőit, a hol a termékeny föld, a nagy hőség és sok nedvességnek összezatása alatt buján kifejlő növényzet korlátolatlan tápforrásokat nyit ilyeneknek. De nem csak ezeknek; az embert is képesíthették volna Afrika tápnövényei, hogy még a vad hiányában is megéljen munka nélkül. Általában azt mondhatni, hogy a hol a majom megél, ott az ember is megélhet a nélkül hogy termeljen vagy vadászson. Nagyon csekély és nagyon kezdetleges munkával már sokszorozhatók voltak a tápforrások.

Afrika belsejében jelenleg nagyon általánosan el van terjedve a banánnak művelése, úgy a musa paradisiaca és a musa sapientum ázsiai eredetű, valamint egyéb specicséké. Némely

*) L a n g e az itáli népjellem állandóságát a mindennapi sanyarú munkával hozza összefüggésbe. R ö m i s c h e A l t e r t . h ü m e r . Berlin, 1876. I. köt. 61. 1.

vidékeken az egész táprendszer alapját képezi a banán gyümölcse. Habár a nevezett két faj Dél-Azsia adománya, de épen azon vidékeken hol a banán képezi a legfőbb tápforrást, több utazó más fajokat észlelt, melyeket Hartmann *) biztosan úgy tekint, mint az Afrikában honos és vadon termő, de mivélésre is alkalmas Musa ensete vagy Enzetli és rokonfajaiból variálás által támadt formákat. A jelenleg vadon termő Musa ensete csak szárának belében szolgáltat táplálékot, mely főzve olyan ízű mint a fris búza-kenyér. De valamint gabnaneműinknek is kellett valamikor vadon teremniük, noha jelenben sehol nem találtnak, úgy szükségkép föltételezendő, hogy a musacéának is léteztek vadon gyümölcsöző fajaik; máskép megmagyarázhatlan, hogy az ember miért adta volna magát mivélésükre; bizonyára nem találhatta ki, hogy kultúra által idővel, nemzedékek múltával hasznossá fognak válni és ha előre tudta volna is, a mi lehetetlen, akkor sem szánta volna reá magát a munkára, melynek gyümölcsét késő unokái voltak élvezendők. A primitív ember, úgy mint típusát Afrika s a csendes tengeri szigetek lakóiban ismerjük, még a holnappal is keveset gondol. Innen a gyakori éhínségek a természet által megáldott vidékeken.

Szükségkép föltételezendő tehát, hogy a banánnak valamely gyümölcsöző faja, Afrikában honos volt s vadon termett, midőn e világrészbe az ősember bevándorolt. Ez maga nagy jelentőséggel bír, mert minden növény közt ez az, mely egyenlő területen legnagyobb mennyiségű tápanyagot szolgáltat. **) A datolyapálmának is több, ehető gyümölcsöt termő fajtát (*Plioenix spinosa seu humilis* és *Phoenix reclinata*) sorolja fel Hartmann az idézett helyen, mint Közép- és Dél-Afrikában vadon termőt. A dóm pálma (*Hypliaene thebaica*), melynek gyümölcse szintén fontos tápszer, most is csak keveset miveltetik, mert vadon is bőséges terméssel szolgál az embernek. Hasonlóképen a Deleb-pálma (*Borassus flabelliformis* var. *Aethiopum*) is, mely minden ápolás és felügyelet nélkül vadon bujázva

*) Die Nigritier. Berlin, 1870, I. köt, 116. 1. és köv.

**) Egy hektáron teremhet 200,000 kilogramm.

borít el nagy területeket. Előfordul vadon, habár művelése évről évre terjed, az olajpálma (*Elaeis guineensis*) is. Csak kivételes növelésben részesül a nagyon elterjedt borpálma (*Raplia vinifera*). Vadon teremnek ezeken kívül, habár helyielyel közszel művelésben is részesülnek, a Nebeq (*Zizyphus*) két neme, fügefajok, *Balanites*, *Cordia*-fajok, az *Adansouia digitata* vagy is majomkenyérfa és mások. Igaz, hogy ez utóbbiak némelyikének gyümölcsei a nagyobb táptartalmú és izletesebb kultúr-növényekhez szokott ember számára csekély becszel birnak. De az ősembernek emésztési szervei okvetlenül képesek voltak a tápanyagot könnyen kivonni olyan formákból is, melyek a koncentráltabb táptartalomhoz alkalmazkodott gyomornak, csaknem hozzájárulhatlanok, és ezért számos, jelenleg is becszel tápnövény mellett, amazok is jelentőséggel bírhattak reá nézve. Baker a fehér Nilus vidékén, az obbo nép földén számos jóízű és tápértékkel bíró, vadon termő gyümölcst talált; ugyanitt a jamnak is több vadon termő varietását észlelte, melyek így is roppant terméseket adnak. *) Az idézett utazó, valamint Speke és Schweinfurth. megegyező adataiból ki. tűnik tovább, hogy Afrikának azon kiterjedt részében, mely az Ukereve és Mvután tavak körül terül el, a banán képezi az ottani sűrű lakosság kifogyhatlan tápforrását. A Speke munkájához **) utazótársa Grant által mellékelte növényteni jegyzékben hat, addig egészen ismeretlen gyümölcstermő erdei fa sorolatik fel a benszülöttek nyelvein való neve alatt, azonkívl még egy ismeretlen herbacea, melynek minden része ehető és egy articsókaszerű gümös növény.

Egyiptomban, valamint az alsó Eufkrat és Tigris vidékén, a datolya-pálma szintén honos. Tudva van, hogy e fának gyümölcse sűrű népességet képes táplálni. Midőn — talán épen a datolya-pálma ültetése által közvetítve — a nevezett vidéken azután elterjedt a tápnövények művelése, a búzatermelés, fogalmaink szerint, mesésen gazdagon jutalmazta a reáfördított munkát, mely aránylag csekély volt, mivel a cso-

*) B a k e r : The Albert Nyanza. London, 1866. I. kbt. 310 — 311 II.

**) S p e k e : Discovery of the source of the Nile. Edinburgh and London)1863.

dás termékenyséű talaj felületes mívelés mellett is bő termé-
seket adott.

Mexico és Közép-Amerika is kitűnnek a tápnövények sokasága által, talán még inkább mint Afrika, minek folytán az itteni őslakosság túlnyomón növényevő is volt, noha bús-táp sem hiányzott itt. Honosak, azaz megelőzték a kultúrát a rop-
pant fontosságú banán, továbbá az agáv, mely nemcsak ételt és italt, hanem ruhanemőeknek, papirosnak, köteleknek és czernának való anyagot és tüket is szolgáltatott; azután a cukornád, kasszave, mániok, kakaó, hüvelyesek és tökfajok. A tengeri már a lehető legkezdetlcgcsebb mívelési mód mellett is bő terméseket ad. A növényzetnek ilyen gazdagsága a kedvező éghajlat és talaj mellett könnyen megszerezhető tápszerek, annyival is hathatósabban előmozdították a népes-
ség sűrűsödését, mivel az emberek itt — mint forró égalj alatt igen gyakran — aránylag kevés mennyiségű tápszerrel beérték.

Peru a Mexicóban is termő növények közül a tengerit, banánt és agávot s ezeken kívül több nagyon nemes gyümölcs-
fajt, minő p. o. a querimolia; a hidegebb vidékeken a burgo-
nyát és a quinoát bírta. A földmívelés itt nagyon régi időben meggyökerezhetett, mert a fölfedezéskor a trágya alkalmazása (guáno, bal és egyéb állati trágya) általánosan el volt terjedve, valamint a földöntözés is. Fontos volt itt táplálati szempontból a házi állatkép tenyésztett láma s annak vad rokonai is.

Polynesia magas szigeteinek termékenysége és tápnövé-
nyekben való gazdagsága ismeretesebb, semhogy szükséges volna azt különösen kiemelni.

Mindez országokhoz képest mostoháknak tűnnek fel Italia és Hellas is, ha úgy tekintjük, a mint az első kultúra találta ezeket, azaz a tápnövények csaknem teljes hiányában, mire nézve talán egyetlen kivételt képez a *quercus esculus*. Még inkább áll ez a tőlük éjszakra fekvő területekre, Gallia nagy részére, az erdőkből és mocsárokból álló Germániára és Britanniára nézve. Midőn ez országokban a keletről származó tápnövények elterjedtek is, azok itt sokkal fáradtságosabb mívelést igényeltek, mint a meleg Egyiptom

és Chaldea kövér alluviumában és hasonlíthatlanul csekélyebb terméseket adtak. Teljesen ugyanaz áll Amerika mérsékelt és hideg vidékeire; a gazdaságnak a növényzetre való állapítása erős akadályokba ütközött itt az ismert és meghonosítható tápnövények csekély számában s az éghajlat szigorában, minél fogva a földművelés, habár kezdetei meg voltak is, mégis csak mellékes maradt a vadászathoz képest, mely pedig aránylag csak ritka népességet táplálhatott, annyival is inkább, mivel Éjszak-Amerika vadbősége nem is hasonlítható Afrikáéhoz.

Bár a pusztaságok, melyekben a beduin tanyáz és Irán fensíkja forró nap alatt fekszenek, azért nem kevesbbé mostohák az emberre nézve. A sovány legelők, melyeken a beduin folytonosan vándoroltatni kénytelen nyájait, hogy tápot találjanak, csak ritka népességet táplálhatnak s kérdés, hogy fog-e valaha segíthetni ezen a magasabb kultúra is, melyéjszakongyözedelemkedett a természeti viszonyok mostohaságán. Ugyanez áll Media és Persia földére nézve is, hol a termékeny területek mint szigetek emelkednek ki a körülöttük tengerkép elterülő homok, szik- és kő-sivatagból. Honos tápnövényekben Irán ezen része koldus-szegény.

Ez észleletek eredményét következőleg vélem összefoglalhatni: a harmadfokú társadalmak rendszerint kényuraságiak ott, hol a természeti viszonyok sűrű népesség létrejöttét engedik meg, a művelődésnek már igen alacsony foka mellett vagy annak teljes hiányában is; — rendszerint szövetségi szervezetűek pedig ott, hol a természeti viszonyok folytán a kezdetleges társadalmat képező ősembereknek aránylag csak korlátozott száma élhet meg egy adott területen és hol sűrű népesség csak a magasabb fejlődés korában, a művelődés hatályosabb eszközeinek közreműködése mellett jöhet létre.

A következőkben megkíséreljük felderíteni az okozati összefüggést a természeti viszonyok jelzett eltérései s a korrespondáló társadalmi alakulások közt.

Ki volt fejtve már az elébb mondottakban, hogy a kényurasági szervezet és az ezt előfeltételképen megelőző kényurasági szellem abból eredeztethető, ha a főnök által gyakorolt tekintély s az irányában való tisztelet és engedelmisség a körül-

menyek folytán belterjesebb jelentőséget nyernek, mely mindinkább áthatja a társadalmi s egyéni életnek minden ágát. A körülményekben, melyek erre vezetnek, az idézett helyen a priori is biztosan, habár egész általánosságban természeti, faji, személyi és történeti vagy eseményi viszonyok összehatását véltük kereshetni. A tények és adatok, melyeket összehasonlítóló felsoroltunk, valóban kétségtelenné tették, hogy a természeti viszonyoknak túlnyomó részük van e hatásokban közvetlenül; valamint lehet közvetve is, az által hogy a fajjellegzet hosszas, állandó befolyás által szintén ezek alakítják meg. A személyi és történeti viszonyokat, melyek »in abstracto« azokból folynak »in concreto« pedig véletlenek, mint másodfokúakat (secundäreket) egyelőre tekinteten kívül hagyhatjuk.

Ha az ősember kevés erőfeszítéssel megszerezhető gazdag tápforrásokat talál, ennek szükséges következménye számbeli szaporodása lesz. Aránylag sűrű népességnek keilend létrejönnie, minekelőtte a létért való küzdelem ember és ember közt elkerülhetlenné válna, illetőleg élesebb alakot öltene. A sűrű népesség továbbá létre fog jönni a nélkül, hogy a tápszerek beszerzésének nehézségei azon erőfeszítésekre vezessenek, melyek az értelmességet erősebb próbára teszik, gyakorolják és növelik. Az értelemnek fejlődésére befolyással lesz az is, hogy hiányozik a mi annyira hivatva van azt élesíteni, t. i. a létért való küzdelem ember és ember közt.

Kétségtelen, hogy ha valamely terület első megszállásának időpontjától számítunk azon időpontig, midőn a küzdelemnek ember és ember közt élesebb alakot kell — a népességnek a hozzájárulható tápforrások mértéken túli szaporodása folytán — öltenie, hosszabb korszak fog eltelni azon esetben, ha a tápforrások sok ember számára elegendők, mint ha kevesebbeket képesek ellátni. Minél hosszabb a relatív béke ezen korszaka, annál több idejük lesz a megelőző fejlődési korszakból átvett s általában az egyszer meglevő társadalmi tényezőknek eredeti formáikban megszilárdulni s illetőleg, — a küzdelem esélyei és szükségéi által mozgásban nem tartatván — megőrizni azokban. Az értelemnek növekedése, az észnek élesbedése sem, — melyek a létért való küzdelemhez vannak kötve — adván más irányt az első társadalmi szövet meg-

alkotó hajlamnak, létre jöhet mit a szervezkedési princípium túltengésének neveztünk, létre jöhet a főnöki tekintélynek azon túltengése, mely által az a kényúri hatalom és imádtatás eredetivé és előfokává lesz. A hajlam a túltengésre, vagyis az egyszer megkezdett irányban mind tovább és az organikus czélszerűség határain túli való haladásra meg van a szerves természetben mindenütt és analogonját találja a szervtelen világ erői közt azon törvényben, a melynek folytán egy megkezdett irány a végtelenben tartja fenn magát, ha zavaró befolyás nem jön létre. A főnöki tekintélynek notioja itt nemzedékről-nemzedékre száll, vagyis a gyermeknek, a külvilág benyomásai által formálódó lelke, úgy ismerkedik meg azzal, mint minden egyéb a természetben meglévővel; a felnőtt kezdetleges ember pedig okát és eredetét épen oly kevésbé kutatja ennek, mint bármi másnak a mit előtalált azon világban, a hol világra jött. Magas értelmi fokon kezd az ember gondolkodni a megszokottak s ezeknek okai fölött; kezdetleges fokon csak az költi fel figyelmét, mi a megszokottal ellenkezik. A főnöki tekintély, ha a társadalmi viszonyokban számos nemzedéken át semmi más változás nem fordul elő, mint az, hogy a társadalmat alkotó egyének száma belfajzás által szaporodik, s a népesség bizonyos területen sűrűbbödik azon határokon belől, melyeket a tápforrások tűznek ki; a főnöki tekintély ily körülmények közt nem csak, hogy fogyatkozás nélkül fentarthatja magát, hanem gyarapodni fog, mert annak előtalált foka minden nemzedéknél oly tiszteletet költ, melynek visszasugárzása által gyarapítva örökli át azt a következő nemzedék. Minden nemzedék, minden egyén hozzá ad s így adja tovább; ez csak akkor nem történik, ha minden nemzedék és minden egyén leró abból, mely evolutió azonban más körülményeket jellemez. A tekintélynek ezen módon való gyarapodása pedig, ilyen békés, eseménytelen korszakban, midőn a czélok, melyeket az első és másodfokú társadalmi szerv keletkezésékor szolgált, csaknem egészen elesnek, s midőn tehát a szervnek funkcionálása látszólag megszűnik — szűkségkép úgy tünteti fel azt, mit társadalmi szervnek nevezünk, mint e névre tovább nem méltót és mint élősdi képződményt. Ilyenül tekinthető valóban minden szerv, melynek funkciói elvesztek. Mindazáltal az alattvalói öntudatnak ekkép kifej-

lődött kezdetei a társadalmi kötelék egyedüli fentartói lévén, fontosak. A személyes tulajdonokon alapuló főnöki tekintély itt aligha képes volna e feladat teljesítésére, minthogy a körülmények azon tulajdonok érvényesítésére alkalmat nem szolgáltatnak. Így a társadalmak, melyekben azon princípium ki nem fejlődött volna, fel fognának bomolni, s mint ilyenek megszűnnének létezni, mi nem járhatna létegeiknek más társadalmakba beolvadása vagy később, midőn a létért való küzdelem az elszaporodott népességben ismét megindul, kiirtásuk nélkül.

A népesség sűrűsödése, addig míg a jelzett fokon túl nem megy, nem képez — mint már ki volt emelve — olyan változást, mely megzavarhatná az addig tevékeny tényezőknek egyszer elfoglalt formáikban való megrögzését. Ellenkezőleg, számban nagyobb társadalmakat enged az létrejönni egyszerű szervezet mellett. A kezdetleges szervezetű társadalmaknak elszaporodás esetében való felbomlása több kisebb társadalommá, nagyrészt a térben való terjeszkedés következménye a nagyobb távolságok nem engedvén a személyes tekintélynek közvetlen hatását működni s helyi szervek kifejtésére vezetvén. Ha azonban a szaporodás nem terjeszkedés, hanem ugyanazon területnek sűrűbb benépesedésében nyilvánul, a távolság bontó hatása s illetőleg a tökéletesebb szervezet kifejtésének ebből eredő szüksége elmarad. A mellett a hagyományos tisztelet fentartása nincs is kötve egyéni érintkezéshez s így a tisztán örökölt tekintély inkább is fentartja hatását a távolba, mint a többé-kevésbé személyes tulajdonokon alapuló. Ekkép nagyobb létszámú társadalmak képződése az egyszerű szervezet megtartása mellett, kétszeresen mozdítatik elő.

A természeti viszonyok által növelt azon szellem, melyet jobbágyi vagy alattvalói öntudatnak neveztünk, idők folytatában a jelzett módon úgy megerősödik, hogy fentartja magát akkor is midőn a viszonyok átváltoznak. Ezen változás beáll, mihelyt a népesség elszaporodik azon számon túl, melynek a tápforrások teljesen megfelelnek s a különböző társadalmakban előáll a hajlam túlterjeszkedni addigi határaikon, mi a szomszéd társadalmakkal összeütközésre vezet. Az előálló

küzdelmekben nem az alattvalói öntudat belterjessége lesz az, mi dönteni fog, mint dönthet szabad társadalmak közt a polgári öntudaté, hanem egyrészt az egyedek tulajdonai, nagyobb vitézességük, hol e tekintetben különbség van, azután pedig a nagyobb szám. De kiváló fontossága lesz e tekintetben annak, lia a harciba elegyedő két társadalom egyikének élén álló korlátlan hatalmú főnök egyénisége erősen fölötte áll az illető emberek átlagának, a mi ugyan mindig kivétel, de az idők folytában a szervezetek variabilitásánál fogva s a variabilitás szabta egykorú eltérési határokon belől, mindenütt előfordulhat. Itt személyes viszonyok nyervén fontosságot, a véletlen játékának nyílik tér, mert képtelenség volna, ha általános okokból akarná valaki megmagyarázni, hogy tiz vagy száz homogén társadalom között mért épen egynek s mért épen ennek élére született egy organizatorius tehetségekkel bíró vállalkozó szellemű férfi, a kihez hasonló talán a többi társadalmak alsóbb rétegeiben lappang ismeretlenül, önmaga előtt is ismeretlenül s érvényesíthetlenül.

A társadalmak, melyeknek a küzdelmet megelőzőleg vagy a közben is, tökéletesebb szervezetet ád egy ilyen férfi akarata, állandón megtartják e szervezetet, melyre alattvalói öntudatuk átviszi a főnök iránti hagyományos engedelmességet és ezen körülmény alacsonyabb szervezetűekkel szemben rendszerént biztosítja nekik a győzelmet, a szervező halála után is.

A harmadfokú társadalom fejlődési törvénye ezek alapján következőleg formulázható: a létért való küzdelemnek felfüggesztése az anyagi viszonyokban való állandó prosperitás által felfüggeszti az értelmi fejlődést is, és ezzel kapcsolatban alattvalói öntudattá alakítja át azon hajlamot, mely már a deficit közösségben a kiválóbb egyének megkülönböztetését eredményezte, és mely eredetében a különböztetési képességgel esik össze. Ezzel meg lévén adva előfeltétele a harmadfokú társadalmak kifejtésének, midőn a szünet letelte után ismét életbelép a létért való küzdelem, ez a kényurasági szellem által áthatott társadalmak közt a szervezetiesen fejlettebbeknek biztosítja a fenmaradást, ekkép előmozdítja mind magasabb szervezetűek alakulását.

Az alattvalói öntudat bár eredete értelmi pangással függ össze, később, midőn a létért való küzdelem újra megkezdí hatását, nem akadályozza az értelmi foknak emelkedését. Az alattvalói öntudat, mély meggyökerezése folytán, ekkor — a művelődésnek mindig kezdetleges fokait tartva szem előtt — nincs is többé veszélyeztetve az értelemnek gyarapodása által. Ezen illethetlensége az alattvalói öntudatnak azonban egyszersmind involválja, hogy tényleg korlátot szab az értelmi fejlődésnek ezen egy tekintetben. Valóban bármily magas fejlődést érjen az értelem egyéb tekintetben, az alattvalói öntudat, mikép egy benszülött ösztön, fölötte áll az ész kritikájának mely hozzá nyúlni nem merhet, teljes szabad röptében tehát akadályozva van. Ennek következtében mindaddig, míg e részben forradalom nem áll be, mely eshetőleg csak azon társadalmi alakulás körén kívül fekvő tényezők által idéztethetik elő — a társadalmi fejlődésnek minden olyan módozata, mely nem az alattvalói öntudaton alapul, lehetetlen itt, s a fejlődés a politikai szervezetnek, csak új közegekkel való szaporítására s ennek a megkezdett irányban való tökélyesbítésére szorítkozhat.

Ha ekkép az alattvalói öntudat kifejlődését értelmi vesztegléssel hoztuk összefüggésbe, ez mint szükséges föltétel csupán a politikai értelemre vagyis az értelemre politikai dolgokban korlátozandó, valamint, hogy ezen veszteglés a politikai állandó szélcsend következménye is. Egyéb tekintetben nincs kizárva minden értelmi haladás a létért való küzdelem újra megindulása előtt is. Kedvező anyagi körülmények közt élő sűrű népességnek sokszoros, a nyelv által előmozdított érintkezése, a táp beszerzése körül felmerülő kisebb, a társas összeműködés által legyőzhető nehézségek, a munka-elosztás egy bizonyos fokát és a kezdetleges technika fejlődését eredményezhetik. A játszóság szelleme, mely magasabb állatokkal, különösen az ifjúkorban közös tulajdon, és mely a vázolt *kedvesi) anyagi viszonyok közt különös élénkséget kell, hogy nyerjen az embernél,* mit a néger példája szembeszökő ténynyel is bizonyít, — a játszóság szelleme összehatva a beszéd tulajdonával s a viszonylag magasabb értelemmel általában, létrehozza a művészetek első kezdeteit a tánczot, az éneket, az érzelmek rögtönzött, majd hagyományul megörzött kifaka-

dásaiban a költészetet, a tárgyak körvonalainak utánzásában a festészetet és szobrászatot. Végre kifejlődhet ezen gazdasági és politikai viszonyok közt — olyan módozatok mellett, melyek részletesebb taglalást kívánnak, semhogy itt csak érintettek is volnának — kifejlődhet a hiteknek korlátalau eszmévilága s ezzel kapcsolatban a legfeltűnőbb természeti tünetmények megfigyelése, mint a tudomány kezdeteinek előfoka. Mindezek együtt új eszmeképleteknek, a nyelvben szót kívánó és teremtő fogalmaknak sokaságával töltik be az értelmet, mely e behatások alatt tágul s e tágulással egyetemben közbelső választó vonalak képződnek, osztályokat alapítva, melyekben a kategóriák foglalnak helyet. Az eszmékben ekkép gazdagodott, és összetett fogalmak alkotására képesített értelem azután, mikor a létért való küzdelem újra beáll, ismét nagyobb kritikai élt is fog kifejteni, azon korlátokon belől, melyeket a meggyökerezett hagyomány képez, már most nem csak a politikai szervezet, hanem a hitek tárgyában is.

Ekkép lesz megmagyarázható az is, hogy a kultúra magasabb fejlődése mindig kényúri társadalmakban indul meg, és hogy a szabad vagy szövetkezeti társadalmak bármily haladást mutassanak is utóbb, ezt csak az elébbeniektől kölcsönzött szellemi tőkének szaporítása által érik el.

Ha a kényúri társadalmak keletkezésének s a gazdagabb természettel való összefüggésüknek ezen magyarázata helyes, úgy azok után, melyek a szövetségi szervezetek eredetéről már elmondattak, ezeknek összefüggése a szegényebb természettel igen kevés magyarázatot igényel.*) A létért való küzdelem felfüggesztését, minthogy ez a politikai szerveződés legfőbb rugója, ennek szempontjából úgy kellett tekinteni, mint anormális állapotot, mely pathologikus alakulást eredményez. Avagy nem jogosan tekinthető-e ilyennek azon procesus, mely a saját érdekek teljes és föltétien alárendelését egy

*) *Montesquieu* már észrevette ez összefüggést, ráutalván, hogy a természetlen és hegyes vidékeken a szabadsági érzet erősebb, mint a nagy termékenységű síkságokon, mit azzal magyaráz, hogy ezen helyeken a szabadság az egyetlen birtok, mely megérdemli, hogy védelmezessék. (*Esprit des Loix*. XVIII. 2.) A helyes észrevételnek ezen magyarázata természetesen nem kielégítő.

más, lényénél fogva közönyös egyénnek nem csupán érdekei, de kénye és szeszélye alá eredményezi, és magasabb szellemi kifejtésében ezen alárendelést mint legfőbb ethikai követelményt tünteti fel? Ez az öntudatos lény természetének önmagából kivetkőztetése, és nem föltétlenül volna elítélhető azon nézeti melyszerint ha az egyéniségnek önfeláldozása magasabb, mint egyéni célokért úgy tekinthető, mint fölülemelkedés a csupán egyéni érzést és érdeket ismerő állatokkal szemben, viszont azon a természettel ellenkező lemondás a saját önzésről egy idegen önzés előnyére, sülyedést képezne azokkal szemben. Mindazáltal e fogalom nem találhat illetékes alkalmazást. Az egyéni érzet ugyanis fen tartja magát egész erejében a legfelsőbb meggyőződésű kényúri jobbagynál is és az, mi észrevétlenül nőtt annak fölébe, mint mulaszthatlan kötelem, ez a hagyomány, egy társadalmi és mívelődési tényező, l'athologikusnak azonban ismételjük, jogosan tekinthető azon fejlődési irány. Így fölöslegesnek tűnhet fel, a normális fejlődés okait fürkészní ott, hol a viszonyok a politikai lét szempontjából normálisak, vagyis a hol a létért való küzdelem társadalom és társadalom közt csak mülékony felfüggesztéseket szenved. Ez folytonos tevékenységben tartván a politikai szervezetet, nem engedheti annak parazitikus irányban való fejlődését. A vezérlet szüksége folytonosan követeléseket támaszt a főnök és képessége irányában, melyek nem engedik feledésbe menni, hogy hivatottság alkotta állását. Ennek öntudata, ha nem is gátolja meg, hogy idővel örökössé legyen a méltóság, de legalább is azt eredményezi, hogy a hol az örökösödési rend meg van állapítva, a rendszerinti örökös személyi alkalmatlanságának esetében, kivétel tétethessék s a méltóság közös egyetértéssel ugyanazon családnak más tagjára ruháztassék; gyakran pedig eleve választásra, egy nemzetség tagjai, az alapító ivadékaik közt korlátolja az örökösség jogát. Még gyakoribb azon megoldás, mely szerint az örökös főnök mellett egy választott hadi vezető szerepel, mikor aztán amannak hatalma s befolyása a béke idejére s a békés teendőkre szorítkozik, olykor pedig általános hanyatlást tapasztal vagy egészen el is vész, mikor pusztán tiszteleti állássá lesz az örökös főnöké. Ez utóbbi eset úgy látszik ott áll elő, hol a küzdelem az emberirtás legszélsőbb

alakját ölti a létviszonyok sanyarúsága folytán, mint Új-Seelandban, mely szélsőség a társadalmi fejlődésnek talán éppen oly kevésbé kedvez, mint a küzdelem teljes hiánya.

Itt közbevetve megjegyzendő, hogy a küzdelem társadalom és társadalom, nemzet és nemzet közt nem mindig közvetlen és parancsoló öntudatos szükség következménye. Igen gyakran az; a legkezdetlegesebb fokokon bizonyosan *mindig az*; de éppen ennek hatása folytán utóbb örökölt jellemi sajátossággá lesz a hajlam, más társadalmak rovására terjeszkedni a közvetlen szükségén túl is, és minden ürügyet megragadva a harcra. A társadalmak növekedése szempontjából az ezen küzdelmekben kivívott előnyök éppen oly fontosak, mint a szükség által parancsoltak, mert ha nem is a létszám szaporodásából erednek, de ellenben ezt eredményezik. Az ilyen társadalmi cselekvény nem a népszám növekedése által idéztetik elő, hanem megszerzi a tért a későbbi növekedésre, a melyre való hajlam öntudatlan kifolyásának tekinthető. E mellett a társadalomban ekkép kifejlődő agresszív szellem gyakran lesz jövődő nagyságának oka, különösen az által is, hogy a politikai szervezkedésnek igen hatalmas rugóul szolgál az. Ez nem zárja ki egyébiránt, hogy a sikerek által nevelt hódítási hajlamnak túlzása, hibás képződést okozhasson a politikai szervezet tekintetében. Sőt a miut e tüneményre visszatérve, csakhamar látni fogjuk, a harcias foglalkozásnak túlteugését a szükség határain túl, múlhatlanul követi a politikai szervezet czélelleses átalakulása.

Ezen tényezők és hatásaik azonban már szinte túlvisznek a harmadfoku, azaz a kezdetleges társadalmak legmagasabb fokú képződését illető határvonalon. Itt tekintet nélkül a hódítási hajlamnak most említett túltengésére a létfentartási szükség minden határan túl, egyelőre csak az emelendő ki, hogy a létért való küzdelem foglal magába más harczokat is, mint a melyek közvetlen szükség következményei, és a melyek ennek daczára éppen olyan sajátos részei ezen küzdelemnek, mint a közvetlen szükségből folyók. A mi eredetükről, vagyis az őket előidéző szellem eredetéről mondatott, megmagyarázza, hogy miért nem fordulnak elő ott, hol a táplálati viszonyok kedvező volta hosszabb időszakon át kizárta a küz-

delem szükségét társadalom és társadalom közt: minthogy a szükség által okozott küzdelem fejt ki azon sajátságokat, melyek azután a- terjeszkedést előkészítő küzdelmeket idézik fel, ezen sajátságok sem fejlődhetnek ki, hol megelőzőleg fenn nem forgott a küzdelem szüksége; annál kevesbbé állhat elő azon sajátságoknak, s az általuk megszabott cselekvési iránynak túlzása.

A folytonos küzdelem kétféleképen hat a politikai szervezet tökélyesbitésére; először közvetlenül, a mennyiben az egyedei kénytelenek folytonosan megkövetelni a szervezettől, hogy cselekvőleg s kedvezőleg működjék, ha pedig e követelésnek meg nem felel, kénytelenek azt mással felcserélni; másodsor pedig közvetve az által, hogy a gyarlóbb szerveztű társadalmak elvesznek a küzdelemben és csak azok tartják fenn magukat, melyeknek politikai szervezete egyrészt az erélyesebb hadi tevékenység kifejtésére képesít, másrészt pedig inkább mint más, képes nagyobb társadalmi testeknek, a részek önsúlya által előmozdított felbomlását megakadályozni.

Két psychikus tényező, mely a harmadfokú társadalmi fejlődéshez szükséges, mindkettő a kiizdelmi állapot folytonossága által jön létre. A küzdelmek élesebbé teszik a kifelé való elkülönződést, és ami ezzel egyértelmű, növelik a szolidaritást, az összetartózság érzetét, mely az értelemnek fejlődésével mind öntudatosabbá válik, és az egyéni vonatkozásokon kívül a közös nyelvre s a közös szokásokra központosítva az affektív és altruistikus érzületeket, nemzetszeretetté fejlődik. Ez által az összetartózság érzete titerjedhet a társadalom határain túl a törzsrokonok társadalmaira. Épen oly közvetlen eredménye a társadalmak közt folyó harcoknak s az ezzel kapcsolat Dán némelyek közt szükségkép létrejövő, többé kevesbbé állandó véd- és dacz-szövetségeknek, a politikai észnek növekvése, mely a harci tulajdonokkal lépést tartva, fejlődik ki a küzdelemben az egyedei összeségénél, ott a hol az egyedei összesége is befolyásolja a dolgok menetét. A politikai ész és a nemzetszeretet azután, együtthatva szükségképen megteremtik a szövetségi szervezetet, a hol ethnographiailag egy elemű, de elszaporodásuknál fogva több kezdetleges szerveztű társadalomra megoszolt emberek élnek egymás mellett.

Az ilyen szabad szövetségi szervezetek élete és esélyei

azután tömérdek alkalmat nyújtanak azon tehetségnek, mely őket létre hozta, t. i. a közügyeket illető értelmi tehetségnek mind magasabb kifejlesztésére. De viszont azon körülmény, hogy itt minden férfi életfogytig harcos marad, hogy életfogytig működik legalább gondolatban és érzésben, mint a politikai szervezetnek is egy létege és e mellett az aránylag sanyarú természeti viszonyok közt, saját és családja ellátása is elég gondot ád, a mukafelosztásnak akadályokat emel, valamint azt sem engedi, hogy sok idő és figyelem fordítottassék olyan dolgokra, melyeknek az egyéni és társadalmi lét fentartására nincs közvetlen vonatkozásuk. Ezért az anyagi, különösen a technikai haladás, mely a természeti viszonyokban is kevés támaszt talál, lassú lesz, ha ugyan ebben önálló haladás általában létesülhet. A látszólag aprólékos dolgokat fenkéljázva megvetni, a velük való foglalkozást magához nem méltónak tartani fogja a társadalmi lét magasztos kérdéseiben gyakorolt ész, melynek egész fogékonyasága is ezekhez fog alkalmazkodni. A feltalálások ennél fogva ritkábbak, kivételeesebbek lesznek itt mint a kényuri szerveztű társadalomban, hol a politikai tevékenység, a mennyiben általában helye van*) egyes egyén vagy egy korlátolt számú osztály által gyakoroltatik, minél fogva az egyének zöme szellemi tevékenységében egészen aprólékos dolgokra lesz utalva. És bármily gyermekes legyen is azon szellem, bár annyira gyermekes, hogy az eszköz és játékszer lényege és céljai közt ne különböztessen, az idők haladtával és főleg ha a környező természetnek anyagokban és formákban való bősége és sokoldalúsága serkentőül szolgál, játszva, észrevétlenül, öntudatlanul gazdagítani fogja feltalálásaival azaz fokozatos javításaival az életet, habár mindenben ihletség, magasabb szellemi emelkedés nélkül s e hiány bélyegét művein hátrahagyva. Nem művészek, hanem csak mestereberek népévé növelheti társadalma létegeit a kényuri szervezet lelki békéje. Az eredmények évszázadok, évezredek folytában csodás kincsévé sommázódhatnak a mívészégi és tapasztalati ismereteknek, de mindig a nélkül, hogy amazokból a

*) A létért való küzdelemnek, a társadalmak közti harc felfüggesztésének korszakában p. o. általában nincs helye.

conventiók közül kivetkeződő művészet, emezeknek inorganikus halmazából pedig a tudomány fejlődék ki. Hogy ez megtörténhessék, szükséges olyan értelmiségnek közbejötté, mely szabadabb járathoz szokva, bátor, sőt merész és conventionális korlátozást nem ismerő Ítéletre nevelve, nem érzi magát kötve a minta által, melynek tökéletlensége az első kezdetbeli technika-hiány átörökített s azért tisztelt hagyománya, hanem saját belseje sugallatára sértés féelme nélkül hallgatva és a természetben az ősmintákat felismerve, teremt tovább; — mely nem ragad meg a részleten, hanem a részletekből általánosságra emelkedik, az összefüggéseket felismerni és a következtetéseket megvonni nem idegenkedik. Ilyen teljes öntudatú értelmiség az, mely a társadalmi mozgalmak elfogulatlan szemléletében növekedett s ezért azoknak intézésében, mely reá volt hagyva, mindig kész volt alárendelni a hagyományt a czélszerűségnek; mely Ítéletét gyakorolhatta az ember előtt ismeretes legmagasabb reálitásnak, a társadalomnak esélyein s a reá befolyó összetett hatásokon; és kereste, hogy bajokon segítliessen, az összefüggést ok és okozat közt, olyan viszonyokat illetetőleg, melyek sokkal magasabb rendűek, mint azok a melyek az egyéni létben felmerülhetnek. A szabad társadalom magas öntudatu tagja bár kész megvetni azon foglalatosságokat, melyeknek saját és társadalmi létfontartására jelentőséget nem tulajdoníthat és melyek hogy a tapasztalatoknak évezredeken át való halmozódása folytán mit eredményezhetnek, ő előre nem látta, oly kevésbé mint a kényuri jobbágy, ki szerényebb és kevesbbé öntudatos jelleme folytán megbarátkozva azokkal, öntudatlan tényezője lett ez irányban a haladásnak. De midőn a technikai és ipari mivelődés csodáiban azon tapasztalati sommázódások eredménye feltárul a szabad társadalmak politikailag miveit egyedei előtt, bámulat és elragadtatás foghatja el őket, valamint tisztelet a foglalatosságok iránt, melyek ily csodákat létre hoznak.

Természetes azonban, hogy a szabad politikai életben edzett értelmiség sem rögtön foghatja fel a kultúrát, midőn az előtte feltárul, annál kevesbbé fejlesztheti, tovább, rögtön. Idő kell, hogy megértse, még több idő kell hogy elsajátítsa és csak ezután kezdhet a magasabb értelem a neki fenntartva

maradt magasabb kultúrái feladatok megfejtéséhez, teljes öntudatában annak, hogy mit mivel, míg az addigi fokozat öntudatlan tevékenység által éretett el. Így volt ez, midőn a déli kényuralmakban kifejtett művelődés befolyása alá jutottak a görögök. Igaz hogy gyér volt az érintkezés és szókék a csatornák, melyeken át az új elem cseppenként szívárgott be a kényuri jármot soha nem ismertgörög társadalmakba. Azon időponttól, midőn a hosszú veszélyes utón ritkán megforduló phöniciai hajókkezdték hozni Egyiptom és Syria partjairól az ottani nedvességek első példányait, addig, midőn az önálló kultúrái haladás a görög társadalmakban megindult, kereken mintegy ezer év múlt el. De a következő néhány században a 6-iknak elejétől számítva a 4-iknek utolsó negyedéig a haladás nagyobb, mint a minőt a déli kényuralmak első ismert maradványaik korszaka és elbukásuk közt, vagyis évezredek alatt mutatnak. És e haladás nem vezethető vissza, úgy mint az, mely Európában a középkor utolsó idejében kezdődve, hasonló gyorsasággal indult meg és messzebbre vitt, nem vezethető vissza, úgy mint ez a művelődés elért fokára, melyben benfoglaltatnak a későbbi siettett haladás előfeltétei. Ha ez eset forgott volna fenn, úgy párhuzamosan hasonló haladásnak kellene észlelhetők lennie ott is, hol az alapok képződtek vala, melyeken a görögök tovább építettek.

E viszonyok futólagos érintésével már szinte túmentünk a jelen értekezésnek megszabott keretén; azok már magasabb mint kezdetleges fejlődési fokok tárgyalásának körébe vágnak. De szükséges volt e kitérés, a szellemnek méltánylására, mely a szövetségi szervezeteket létrehozza s bennük tovább működik. Mindamellet még röviden jelezni kell, hogy más teljesen határozott és pozitív példát azon szellem illetően működéséről a kultúrái haladás tekintetében, nem mutat a világtörténet. A jelenkori magas művelődés a görögök örökségéből indult ki, de itt azon kérdés volna felvilágosítandó, hogy a görögök miért nem létesíthették a mit örökösök létesíthettek minek tárgyalásapedig el válaszkatlan azon nép hanyatlásának okaitól. Az arabokról nem mondhatni, hogy a görögök szellemi örökségét szaporították, habár elsajátítani igyekeztek azt. Hogy miért nem tehették, ennek taglalásába sem ereszkedhetem, habár a több-

rendbeli ok igen világos. Csak egyet érintek a sok közül, mert általános jelentőségű és nem csupán más hasonló esetekben egyedüli magyarázatot képez, hanem a szabad társadalmak későbbi létfolyamának szempontjából általában fontos. A szabad társadalmakban, melyeknek életető princípiuma a létért való küzdelem, a harcias szellem sohasem hiányozhat, s ez a szabadságszeretettel, a politikai öntudatossággal teljesen megegyezik, sőt ez ama nélkül nem is állhat meg. De ha a küzdelemben kivívott sikerek nagyobb horderejűek, a közvetlen szükségén túlterjedők s ez által felébresztik az ingert további sikerek keresésére s a mindig kedvező eredmények a hódítás pályájára vezetik a társadalmat, midőn a küzdelem megszűn eszköz lenni a lét-fentartásra, a hadi siker czéllá, a harc főfoglalkozássá lesz, ott ebben már kifejlődött a katonai szellem s a társadalom a katonai szervezetet veszi fel. Mi a katonai szellem a társadalomban? Épen az, mit jeleztünk; a harcnak és pedig a támadó harcnak egyedüli társadalmi czéllá való emelése s a társadalmi szellemnek ez átváltozás értelmében való átalakulása. A katonai szervezet pedig szorosabb értelemben a haderőnek azon szervezete, mely az állandó foglalkozás gyanánt üzőtt harczok folytatására a legalkalmasabb, és melynek legfőbb princípiuma: föltétien engedelmesség a parancsnok iránt; tágabb értelemben pedig s épen ezt tartjuk szem előtt, az egész társadalmi szervezetnek átalakítása ennek mintájára, vagyis a katonai szellemnek általános túlsúlyra emelkedett befolyása alatt az engedelmesség princípiumának kiterjesztése a politikai szervezetre. Ekkép változnak át szabad társadalmak, bármely éghajlat alatt és bármely természeti viszonyok közt éljenek, midőn a hódítás pályáján haladnak, kényurasági szervezetekké és lesznek ennek s a katonai szellemnek kettős befolyása alatt rögtön vagy vártatva (a szerint, hogy a kényurasági szervezet többé vagy kevesebbé közvetlenül követi a hódítási hajlam sikereit) képtelenné a magasabb kultúrái és szellemi haladás művének folytatására. Ennek példáit mutatják a méd-perzsa és a római, részben az arabs birodalmak és némileg a hellenismus. Az abnormitásig korán, kezdetleges fokon kifejlett katonai szellem eredményének tekinthető a celták hibridus politikai szervezete is, azon rabló módra har-

czias, nyugtalan szellem eredményének, mely Gallia lakóit egész Ivis-Azsia szívébe vezette.

Azonban ha képtelenné lesz is az ilyen társadalom a magasabb művelődés fejlesztésére, miről a mellesleg felhozott példák tanúskodnak, nem következik ebből, hogy alacsonyabb fejlődési fokokon, melyekre mint ez értekezés egyedüli tárgyára visszatérünk, a jelzett módon keletkezett kényűri társadalom ne legyen képes a haladás azon fokainak közvetítésére, melyeket imént mint egyedül az ilyes szervezetű társadalmak keblében közvetíthetőket jeleztünk. Sőt ellenkezőleg, valószínű, hogy a hódítási korszak kezdete előtt szabadon fejlődött értelem megtart erejéből annyit, hogy midőn a régibb kényuralomban felhalmozódott művelődési eszközök birtokába jut, azok használatára termékenyítőleg hasson, noha koránt sem azon mérvben és azon módon mint föltételeztük, hogy teszik a szabad társadalmak. A kezdetleges kulturállamok többsége megőrizte olyan inváziók hagyományát, midőn egy barczias, barbár, sanyarú ősi földét elhagyó s valószínűleg ekkor még szabad törzs hódítólag fölébe telepszik a természetileg gazdag ország benszülött lakosságának és annak kezdetleges kultúráját elsajátítva, új kényuralmat alapít a réginek romjain. Kétszer egymás után fordult elő ez eset a régi Mexicóban; a csicsimékek reá rontottak az első kultúrát kifejtett telték lakosságára a paradicsomi Anahuacnak; majd pedig az aztékek a sivár Sonorából vagy az épen oly sivár Új-Mexicóból jöve s bizonyosan épen oly barbárok, mint az ott jelenleg lakó apacsék és navajok vagy mint az aztékek törzsrokonai a texasi comancbék, telepedtek az uralkodó csicsimékek ellen folytatott hosszas barczok után fölébe a már is vegyes lakosságnak s a birodalom, melyet alkottak, kényűri volt, katonai jelleggel.

A perui birodalom két főnépe közül úgy látszik az aimara volt a régibb kultúra alkotója, a quichua pedig, mely az inkák birodalmában az uralkodó politikai elemet képezte valószínűleg később szállott le hódítólag a Cordillerák magaslatairól a termékenyebb alvidékre.

A mi a legrégebb Chaldeát illetőleg reánk maradt, az szintén két, sőt talán három ethnographiai elemet is enged

ott felismerni, rétegekben egymás fölébe rakodva. Legyen báláz ősből hámi vagy turáni, avagy kámi és turáni, annyi bizonyos, hogy a később jött s azóta uralkodó elem a szémi. Nemkülönben bizonyos, hogy a kultúra eredete a régebbi őslakoságnál keresendő, és hogy a szémi elem, mely annak fölébe telepedett, e kultúrát amattól kölcsönözve, magasabb kifejlődésre vezette azt. Noha telepedésük előtt ezen szémiék, mint a szémi faj egyéb ágai nomád pásztorok lehettek és mint ilyenek, szükségkép szabad társadalmakban éltek, a birodalom, melyet alkottak, kényúri volt s a kultúra, melyet tovább fejlesztettek, ezen politikai szervezetnek megfelelő.

Az egyiptomi történetnek reánk maradt okmányai semmi hasonló elemvegyülésnek nem őrizték meg emlékét és nem sokkal több pusztá konjektúránál, ha némelyek (p. o. Hellwald kultúrtörténetében) egy eredeti afrikai azaz néger lakosságot föltételeznek itt, mely első mívelte volna a Nílus által lerakott termékeny földréteget, előkészítve, későbbi ázsiai bevándorlók mívelődését. Különben ha Pruner beynek a »Mémoires de la société d'Antropologie«ben közölt észleletei helyesek, az egyiptomi múmiák kétféle típuszt mutatnak, egyiket finomabb arczvonások és testalkattal, a másikat durvábbakkal, — a mi a fentebbi föltevés mellett látszanék bizonyítani. Egyébiránt valószínű, hogy Egyiptomnak is volt őslakossága ugyanazon fajból, mint Afrika egyéb vidékeinek. Hogy pedig az egyiptomiak és a berberék, kiknek Ázsia szomszédos részében fajrokonaiak voltak, onnan származtak Afrikába, ez sokkal valószínűbb, mint az ellenkező, hogy t. i. amazok, a syriai chanániták és Eufratmelléki kusiták jöttek volna át Afrikából, habár az afrikai népek jeles ismerője, Hartmann*) vitatja is e nézetet. Hartmann úgy látszik elfogulttá teszi tárgya iránti előszeretete, midőn minden eddigi vélemények ellenére, a berbereket, kikhez az egyiptomiakat is számítja, a négerekkel egy fajjá egyesíti és minden Ázsiából való bevándorlást tagad, kivéve természetesen azt, mely a mohamedánizmus korában történt.

Ezek daczára kétséges pont mai-ad az, és épen nem

*) Die Nigritier, Berlin 1876,

óhajtom bebizonyítottak tekintetni, hogy: valamint a magasabb anyagi és technikai kultúra valódi szellemi és általános fejlődés alapjává csak az által lehet, ha a magasabb rendű kényuri társadalomtól, mely kiképezte azt, átszármazik magasabb szervezetű szabad társadalomra, úgy az anyagi és technikai kultúra alacsonyabb fokairól a magasabbakra való emelkedés is alsóbb szervezetű kényuri és szabad társadalmak hasonló érintkezésétől lenne föltételezve, vagy legalább ettől várhatna gyorsabb előmozdítást. Ha e hypothesisnek érvényt akarnánk adni, ez megmagyarázná, hogy a közép- és délafrikai népek kultúrája mért maradt el oly annyira az amerikai és különösen ázsiai kultúrákhoz hasonlítva, mért nem emelkedett soha feljebb azon állapotoknál, minőket p. o. Dahomey mutat fel, és a melyeknél kivált ethikai és aesthetikai tekintetben annyival szebbeket mutat p. o. az inkák birodalma, habár technikai tekintetben nem is emelkedik fölébe — kivéven az építészeti technikát s általában kő nemek feldolgozását. Valóban épen a nevezett tekintetek szempontjából, sokkal inkább mint a technikaiból, bir valószínűséggel, hogy a szabadban nevelt szellem közbejötté, már a legkezdetlegesebb fokokon is kedvező befolyást gyakorolhasson.

Egyébiránt az afrikai népek elmaradása semmi esetre sem olyan talány, melyhez magyarázat ne férne; lehet az tisztán chronologikus, lehet a fajjellem által elhatározott végleges; mindkét esetben azon időszaknak rendkívüli hosszából származhat, melyen át az embernek ember ellen nem, hanem csak túlerős természet ellen kellett küzdenie; ebben már befoglaltatik megfejtése annak, hogy mért vannak azok néhány ezer évvel elmaradva, ha ezutóbbiföltételezzük. Másrészt pedig ugyanazon tartós szünetelése a serkentő befolyásoknak okozhatta azt is, hogy az értelmi szervek fejlődési képességüket elvesztették. Minél tovább él valamely faj változatlan létviszonyok közt, annál teljesebben hozzá alkalmazkodik az aktuálisokhoz, és annál kevesebbé lesz képes a változó befolyásokkal változni.

Még néhány rendhagyó esetről kell itt megemlékeznünk annak igazolására, hogy a társadalmi alakulást illetve felállított szabályokat meg nem czáfolják. Hogy a gallák egykor

szövetségi szervezetet képeztek, hogy ezek, valamint szomszédaik s fajrokonai a szomálik és danakilok, bár Afrikában élnek, kényurasági intézményekkel nem bírnak, hanem teljesen szabadok, ennek magyarázatául szolgálhat egyrészt, hogy Afrika azon része, hol megtelepültek, korántsem dicsekedhet olyan kedvező természeti viszonyokkal, minők e világrész közepső és déli részének átlagában jellemzik. Hozzájárul ebhez azon magas valószínűség*), hogy e népek aránylag nem nagyon régen Arábiából költöztek át a szabad, patriarchai szervezetű vándorló pásztortörzsek, a beduinok ritka népességét tápláló hazájából.

Más anomáliákat, főleg eltéréseket egymás közt tüntetnek fel a Csendes-tenger tropikus fekvésű szigetei. Az itteni eltérések úgy tekinthetők, mint ugyanazon fejlődési irány különböző fokozatai. A szellem mindenütt akényuri és jobbágyi, a nagyobb és termékenyebb szigeteken, illetőleg szigetcsoportokon a harmadfokú szervezet mindenütt el volt érve, sőt a rangosztályok sokszorozódásában észrevehetővé válik a hajlam további szervezeti fejlődésre, mely azonban ez irányban termékeny nem lehetett, azaz a művelődési és hatalmi fejlődést elő nem mozdította, míg más irányú fejlődésre impulsus sehonnan nem érkezett ez apró világokba. A fejlődési hajlam meg lévén, míg a politikai vonatkozások szűk köre annak tápot nem adott, be kellett következnie a hanyatlásnak; vagyis a régi szervezet megtámadtatván azon destruktív elemek által, melyek a haladás élők munkáját végzik, míg ez utóbbira hiányoztak az elemek, desorganisáció állott be. Az út, melyen ez utóbbi haladt, következőleg jelezhető: a politikai hatalom kényuri gyakorlata, mely eredetileg kétségtelenül a legfőbb főnököt illette, kezdetben megosztott az által, hogy a hozzá legközelebb álló osztály, a kerületek élén álló főnökök, kiknek a hatalom ő általa delegáltatott, ennek gyakorlatában önállókká, függetlenebbekké lettek, úgy, hogy a hatalom eleinte megosztott két politikai szerv közt, utóbb pedig egészen a másodikra ment át az által, hogy ennek mind függetlenebbé válásával, a fejedelemnek csak czíme és saját közvetlen területe

1) Hartmann nézetei ellenére is valószínű marad ez.

maradt meg s tényleg leszülyedt az egyikévé azoknak, kiknek eredetileg általa volt delegálva a hatalom. Megállapodás ezzel nem következett be; a második vagy harmadik osztály, a nemesi, melynek kiváltságai még a fejedelmi hatalom korszakából származtak, és a melynek erején az első osztály hatalma, a kerületi főnököké alapult, fölébe nőtt ennek, vagyis levonta őket saját körébe, ugyanúgy, mint amazok a fejedelemmel tették s ekkép a hatalom már most egy kiváltságos osztály kezébe jutott, mely az alatta álló osztály létszámához képest oly nagyszámú, hogy oligarchiának semmi esetre, arisztokratiának is alig nevezhető és melynek ha nem sikerül egy életrevaló politikai szervezetet teremtvé, erre központosítani a hatalmat, az elért állapot leghelyesebben anarchikusnak lesz nevezhető.

A politikai, eredetileg kényúri hatalom, tehát itt mind alsóbb és számosabb osztályok kezébe ment át, minek végső következménye, — hogy t. i. minden ember önálló ura cselekedeteinek, a társadalmi szervezet felbomlásával azonos.

Ez irányzat minden stádiumát feltalálhatjuk Polynésziában. Az itteni államok legnagyobbika Havai, az európai kultúra befolyásának kezdete előtt, mely más irányt eredményezett, a királyi hatalmat még csonkítlanul mutatja, azaz a nélkül, hogy a hatalomból a főnököknek delegált rész, az utóbbiak által elért önállóságnál fogva amabból, t. i. a királyi hatalomból lerovandó volna; itt a főnökök hatalma még integráns része a királynak. Tahitiban s a hozzá tartozó szigeteken, Pomarének európai segély által könnyített föllépte előtt, a főnökök engedelmessége már megszűnt volt és kényükre s belátásukra volt bízva, hogy a király felhívásainak eleget tesznek-e, a mellett itt a nagy számú kiváltságos osztály, mely a király és a főnökök hadi erejét képezte, már nagy politikai jelentőségre vergődött. Tongában a szigetcsoport egykori legfőbb urának ivadéka viselte a »Tonga fejedelme« (Tui-Tonga) czímét és rendkívüli tisztelet tárgya volt, mely állását úgy tünteti fel, mint egyházi főnökét, de világi hatalom tekintetében nem is első volt a főnökök közt; itt különben a bomlási irányzat egy időre véget ért azzal, hogy egy különösen hatalmas főnök, ki egyénisége által is hivatva volt politikai tettekre, magához ragadta a legfőbb hatalmat; de halála után az egyes fejedel-

mek ismét függetlenekké lettek. Legmesszebb haladt elő a bomlás a Samoa csoporton; itt a főnöki hatalmat is elnyelte már a kiváltságos osztályé s a szervezet, melyet ez utóbbi létrehozott, tarthatlannak bizonyult, nem lévén képes meggátolni, hogy véres anarchia fejlődjék, melytől a szigetek népe nem tudott másképp menekülni, mint önkénytes alárendelés által egy idegen hatalom alá.

Hogy a fennálló kényuri szervezetek Polynesiában ekkép menthetlen bomlásnak indultak, ez egy általános és egy különleges természetű oknak összehatása által magyarázható ki. Az általános ok az, hogy a hol egyszer haladás volt, a hol tehát megvan az erő, a hajlam változások előidézésére, ott megállapodás nem állhat be; e képesség, ha nincs, a mi azt paralizálja, mindig tovább működik, alkotólag amíg lehet s azután bontólag, habár a végleges bomlás után vagy elébb is az irány ismét alkotóra változhat át. Rendes viszonyok közt, a hol működésének nincsenek áthághatlan területi korlátok szabva, a politikai alakító képesség aktivitását, a létért való küzdelem és az általa nevelt hódítási hajlam kifelé fogják irányozni, átalkítására és beolvasztására idegen társadalmaknak, ekkép mind magasabb rendű, mind összetettebb társadalmi képleteket hozva létre, melyek a fajok vegyületénél, a néprétegek egymás fölébe helyezésénél, a geographiai területek egymástól függésénél fogva komplikáltabb politikai szervezeteket is fognak igényelni. Ha pedig ezeknek létesítésére a rendelkezhető erő nem elegendő, akkor azon bár eredménytelen törekvések legalább paralizálni fogják a jelzett hajlamot: ugyanezt fogja tenni a külső nyomás is, az ellenállás erőfeszítései, melyekre kényszerítenek más társadalmak terjeszkedési törekvései.

Mind ennek lehetősége Polynézia nagyobb társadalmaira nézve ki volt zárva. És ez, a geographiai helyzet, képezi a másodikat, a különleges okot. Azon kis szigetvilágok kényuri politikusai bebizonyították, hogy képesek aránylag fejlett szervezetű és kiterjedt társadalmakat alkotni. A négy főcsoport: Havai, Tahiti, Tonga és Samoa, melynek eredetileg mindegyike számos apró társadalmat foglalt magába, harcok, szövetségek, alkudozások után egyesítve lett négy társadalommá. Ezzel a kifelé való hatás, a térben való társadalmi fejlődés lehetősége véget

ért, mert azon csoportok messzebb feküdtek egymástól, sem-hogy közöttük politikai actió, a létező közlekedési eszközök minősége mellett, az agressív félnek roppant kockázata mellett létesülhetett volna. Havai királyáról az erélyes Tamehameháról mondatik ugyan, hogy szándékokat táplált Tahiti meghódítása iránt, de meg nem kísérelte. A kifelé hatás lehetőségével természetesen eselik itt a külső hatásoknak való ellenállás, tehát a politikai alakító hajlam ekkép paralizáltatásának kérdése is. Így a politikai alakító tehetség, miután létrehozta azon aránylag kiterjedt társadalmakat és fejlett politikai szervezetüket, mely különben a társadalmi osztályok túlszaporításában is kezdte már czélelles tevékenységét nyilvánítani — tovább élvén és működvén midőn alakítani már nem volt mit. rontólag és bontólag lépett fel, mignem azon szervezetet teljesen megsemmisítve, anarchiára vezetett; az átörökölt osztályszellem, az örökös villongásokat okozó uralomra vágyás, mely csak azt tüntette fel tiszteletreméltónak, kinek jobbágya van*) s az összetartozóság érzetének, a polgári öntudatnak hiánya egyszersmind meggátolván a szabad politikai szervezet fogalmának conceptióját, noha ilyennek alakítására az elavult intézmények tabula rasa a legjobb alkalmat szolgáltatta.

*) Samoában az anarchia idejében olyan szokás fejlődött, hogy csak azon törzsek tekintettek politikailag egyenjogúaknak, kik valamely más törzset háborúban legyőztek s ezt teljes meghódításra kényszerítették.

A

„SERVITUS FUMI IMITTENDI“

HAZAI JOGUNK RENDSZEREBEN.

TANULMÁNY

AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ JOG SZEMPONTJÁBÓL.

WENZEL GUSZTÁV

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1878. május 13-iki ülésén.)

BUDAPEST, 1878.

A MT. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ HIVATALA.

(Az Akadémia épületében*)

Budapest, 1878. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdájából.

A „Servitus fumi immittendi“ hazai jogunk rendszerében.

(Tanulmány az összehasonlító jogtudomány szempontjából.)

Az 1848: 15. tcz. az ősiség eltörlését elvileg kimondván, egyszersmind a minisztériumot azzal bízta meg, hogy az ősiség teljes és tökéletes eltörlésének alapján egy magyar rendszeres polgári magyar törvénykönyvnek javaslatát készítse el s azt a legközelebbi országgyűlés elé terjeszse.

Magyarország törvényhozása ez által egészen új, és az előbbitől lényegesen eltérő álláspontra lépett, mely korunk követelményeit követvén irányadásúl, annak szelleméhez és uralkodó eszméihez képest olyképen akarta magánjogunk egész rendszerét átalakítani, hogy legyen magyar polgári törvénykönyv is, mely úgy belső tartalmára, mint külső formájára nézve az újabb törvénykönyvek szellemének megfelelően. S ugyanaz magánjogunk tekintetében törvényhozásunk szükségképi álláspontja jelenleg is.

Mai fejtegetésem álláspontja is e tekintetek által liatároztatik meg.

A magyar jog jellemére nézve más alkalommal azt mondtam, hogy »magánjogunk, nemzeti minőségének megőrzése mellett, egész fejlődése alatt európai szellemű rendszer volt«; s hogy »azon kölcsönös solidaritás, mely az európai cultura emelkedésének egyik leghatalmasabb tényezője volt, s névszerint korunk mellőzhetlen kívánalmának is tekintendő, a magyar jog alkotására és fejlődésére mindig hatalmas be-

folyást gyakorolt«¹⁾; s ezt feltüntetni volt eddigi működésének is vezérelve hazai jogunk fejtegetésében. Köszönettel fogadom el azon hízelgő és érdemem fölötti elismerést, melylyel egyik legelőkelőbb jogtudósunk *Vajkay Károly* ez irányú igénytelen igyekezeteimet kitüntette²⁾). Itt is újból azt hangsúlyozom, hogy minden, a hazai jog köréhez tartozó vizsgálódásban két momentumot kell szemügyre vennünk, t. i. a hazánkban fennálló jogrendszer alaptényezőit, de egyszersmind az európai civilisatio követelményeit is.

Ehhez képest azt vélem, hogy törvényhozásunknak végkép szakítania kell azon *dogmatico-rationalisticus* rendszerrel, a mely szerint törvényeink eddig csaknem a legújabb idő-kig hozattak, s mely működésében a természetes igazság, és a czélszerűség vagyis u. n. oportunitás *subjectiv* felfogás szerint formulázott elveinél más zsinórmértéket nem igen követett.

A jövődőben hozandó törvényeknél oly módszer alkalmaztatása látszik ajánlandónak, mely korunk szellemének és jogéletünk szükségleteinek nagyobb mérvben megfeleljen; — mely társadalmi létünk követelményeit *objectiv* minőségük szerint alaposan áttanulmányozván, és az azokban nyilatkozó momentumokat mindenoldalulag méltatván, oly elveket és liatározmányokat állapítson meg, melyek a XIX. század civilisatiójával közvetlen összhangzásban, egészben nem kevesbbé mint egyes részleteiben, ennek útmutatása szerint alakítsák át nagyobb tökélyre jogunkat.

Máskor már volt szerencsém ezen, jelen viszonyaink által postulált módszerről tüzetesen szólni³⁾); s ott azon tekin-teteket már fölemlítettem, melyek — nézetem szerint — ez irányban célhoz legbiztosabban vezethetnek. Ma az említett általános fejtegetésekre csak röviden szabadjon vonatkoznom. Mivel pedig az elveket nemcsak abstract minőségök, hanem gyakorlati hatásuk szerint is ki kell fejtenünk, egy concret

¹⁾ A magyar magánjog rendszere, 2. kiadás I. köt. Budapest, 1872. 4. és 34. 11.

²⁾ A német közönséges magánjog és történelme köréből. Budapest, 1875. IX. 1.

³⁾ Az összehasonlító jogtudomány és a magyar magánjog, 1875 november 2-ki akadémiai előadásom.

példát veszek szemügyre, t. i. az u. n. »servitus fumi inimit-tendi«-t; s azt egyrészt az összehasonlító jogtudomány szempontjából mai jelentősége szerint szándékozom megvizsgálni, másrészt pedig azon állását meghatározni, melyet mostani jogrendszerünkben elfoglaljon.

Mindenekelőtt az szükséges, hogy a »servitus fumi imittendi« — fogalmát feladatához képest határozottan megállapítsam.

»Servitus« alatt (szolgalom, Dienstbarkeit) valamely dolognak oly lekötését értjük, melynél fogva arra vonatkozólag, tulajdonosa másnak érdekében vagy hasznára valamit tűni vagy nem-tenni tartozik, a mit tulajdonánál fogva különben tűni nem tartoznék, vagy tenni jogosítva volna. Ez szorosan magánjogi fogalom, s mint ilyent az újabb polgári törvénykönyvek általán véve tárgyazzák. Lényegesen tehát különbözik a tulajdonnak közjogi és közérdekekből rendelt azon megszorításaitól, melyek a közrendőrség vagy a közteherviselés szempontja alá esnek.

Ehhez képest a »servitus fumi imittendi« két szomszéd ház közt oly viszony, melynél fogva az egyik ház tulajdonosa tűni tartozik, hogy füst rendkívüli mennyiségben vagy minőségben a szomszéd háztól az ő háztelke fölötti légoszlopba, és pedig kárára vagy hátrányára bocsáttassák. A dolog lényege az, hogy a füst mennyiségileg vagy minőségileg rendkívüli legyen, s hogy ez a füst oly tűz által okoztassék, mely urának nyereséget, vagyis vagyoni hasznot hozzon.

Kitetszik ebitől: hogy a füst-szolgalom fogalmának súlypontja a rendes és a rendkívüli füst közti különbségben fekszik. S minthogy e különbséget már a római jog is felismerte: a mai jogtudomány ez által további fejtegetéseire oly hasist nyer, melyet az egész civilisált világ teljesen correctuek elfogadott.

Azon kérdésre pedig, hogy a szenvedő ház a füstszolgalom által minő megszorítást tapasztal? — a felelet az, hogy ez a megszorítás a fölötte lévő légoszlop birtokát illeti, olyformán, hogy a szolgalomtól szabad ház e tárgyú birtokában

megszorítást nem tapasztal, ellenben a szolgalm alatti tapasztal. Itt tehát jogkérdés csak annyiban forog fenn, a menyiben szolgalmról van szó; de ha a háznak szolgalmmentessége be van bizonyítva, minthogy az a fölötti légoszlop tartozékát képezi, valamint a ház, úgy a légoszlop birtokállapotának kérdése, már nem jog- hanem csak ténykérdés.

Különbén értekezésemet három részre osztom, melyeknek elsejében a füstszolgalmat a dolog természetéhez, másodikában ugyanazt az európaiilag civilisait világ jogi öntudatához képest fogom megvizsgálni; harmadikában azt liatározdam meg, hogy a füstszolgalm a magyar jog rendszerében mily jelentőséggel bir.

I.

Ha a »servitus fűrni immittendi« jogi jelentőségét általános szempontból vizsgáljuk, úgy t. i. a mint az a dolog természeténél fogva keletkezik és áll fenn; több szomszéd háznak oly állapotát kell fejtegetésünk kiindulási pontjául vennünk, mely szerint köztük egymás irányában a szomszédági viszonyon kívül semmiféle jog vagy kötelesség fenn nem forog.

Ehhez képest a szomszéd házak mindenik tulajdonosa a maga házát függetlenül bírja és használhatja természetszerűleg, de egyszersmind mindentől tartózkodni köteles, a mi a többiek birtokát háborgatná, avagy a mi különben hátrányukra vagy kárukra volna.

A szomszédági jognak alapját a társadalmi együttlét szükségképi postulatumai képezik; s ezek részint a szomszéd házak fennállkatasának föltételei, részint közelebb az azokban tartózkodó lakosoknak rendes szükségletei által határozatnak meg. Névs/.erint:

1) Mindenik háznak tulajdonosa annak földszinti területét, földalatti terét, és földfölötti légoszlopát teljes joggal bírja, minden mást azokból kizárhat, minden hasznukat kényekedve szerint veheti, s ezekben semmi egyéb korlátozásnak nincs alávetve, minthogy a többieknek hasonnemű jogait ne sértse és meg ne támadja. Ennek folytán

2) Mindentől tartózkodnia kell, a mi a szomszéd házak fennállását akár állagukban (alapzatukban, falaikban, tete-

jökben), akár bármiféle tartozékaikban háborgatná vagy sértené.

3) Nem szabad bántania a szomszéd házak keretén belől a föld színén lévő vagyombeli tárgyakat. Ilyenek p. o. a házi batorok, a gazdasági készlet, a házi állatok, az udvari és kerti növények stb.

4) Ugyanazon kereten belől nincs jogosítva se közvetlenül se közvetve háborgatni vagy rontani a föld színe alatti vagyონrészeket sem. Ilyenek a szomszéd házak és telkeik alatti föld magában véve, a pinczék és a mi azokban őriztetik, a kuttak és az azokban lévő víz stb.

5) Nem zavarhatja saját kényekedve szerint, vagy saját hasznára a szomszéd házak vagy telkeik fölötti levegőt, vagyis az u. u. légoszlopot sem, azon magassághoz képest, mely szerint ez azok tartozékát, azok részét képezi.

Megjegyeztetvén, hogy a víz és a levegő, s mindkettőnek tiszta minőségben maradása, a lakosok egészségének fenntartására, és életszükségeinek fõdezésére nélkülözhetlen kel­lék lévén, a szomszédnak arra sem lehet joga, hogy házában oly tárgyakat tarthasson, melyeknek a föld rétegein átható befolyása a kútban lévő vizet megrontaná; — s arra sem, hogy oly rendkívüli füstöt gerjeszthessen, vagy oly tárgyakat készíthessen, p. o. világító léget (Leuchtgas), kénkõ-, vagy phosphor-, és illetõleg más ilynemû ártalmas vagy rendkí­vüli bûzõt terjesztõ készítményeket stb., melyek a szomszéd házak levegõjét bármi módon annyira rontanák, hogy lakosaik ez által egészségükben hátrányt szenvednének, rendes életviszonyaikkal járó munkásságukban (fõzésben, mosásban, szárításban stb.) háborgattatnának, vagy ottani tartózkodásukban máskülõnben tapasztalnának akadályt vagy kárt.

6) Hasonló szempont alá esik a világosság és a levegõnek általános szabad mozgása is, melyet bármi módon (beépítés, vagy nagyobb fák ültetése által) a szomszéd háztól elzárni vagy akadályoztatni szintén senkinek nem szabad. Más megszorítások, melyekre az említettekén kívül a szomszéd házak tulajdonosai egymás irányában kölcsönösen köteleztetnek, fejtegetésem köréhez nem tartoznak.

7) Azonban szemügyre kell még vennem a házakban

tartózkodóknak szükségleteit és érdekeit, s pedig névszerint azért, mert a házak használása különösen ezek által szabályoztatik.

Ilyen szükségletek és érdekeknek általán véve három körét kell megkülönböztetni:

a) Első sorban azon szükségletek és érdekek említendők fel, melyeknek kielégítése a ház lakosai rendes társadalmi és gazdasági életének közvetlen föltétele, p. o. a főzés, a mosás, a szárítás, a fűtés, és egyéb rendes háztartási teendők. Ezekre nézve okvetlenül megkívántatok, hogy minden háztartás biztosan és háborítlanul járhasson el; s valamint egyrésről azon zaj, füst stb. ellen, mely ilyen cselekvényeknek természetsszerű következzése, a szomszédok kifogást nem tehetnek; úgy ezeket is biztosítani kell, hogy hasonló cselekvényekben semmiféle háborgatást tapasztalni nem fognak. A szomszédok közt e tekintetben a legteljesebb viszonzosság szabálya áll fenn.

b) Más szempont alá esnek a szomszéd házak lakosainak oly szükségletei és érdekei, melyek egyéni állásuknak vagy hajlamuknak következzesei. Ezek igen sokfélék lehetnek; egészben véve mindazáltal akkép jellemezhetők, hogy egyrésről a rendes társadalmi és gazdasági élet köréhez nem tartoznak; de másrésről az egyesnek közvetlen külső anyagi nyeresnyére sem czéloznak. Különbzen az ezen köihez tartozó szükségletek és érdekek mind olyanok, hogy az egyének személyiségével legszorosabban függnek össze, s ennek folytán teljes belső jogosultsággal is bírnak, külsőleg pedig csak annyiban tapasztalnak korlátozást, a mennyiben úgy kívántainak gyakorlatba vétetni, hogy az által másoknak jogai sértetnek. Nem lehet itt feladatomb, ezen szükségletek és érdekek részleteit tüzetesen fejtegetni, s általában csak azt jegyzem meg, hogy az egyesek szellemi és anyagi életének minden irányát tárgyazzák, s nemcsak nemesebb (p. o. vallásos, tudományos, művészeti) életczélok, vagy az egyesek élethivatása által határozatnak meg közelebb; hanem egészen ephemer természetűek is lehetnek (p. o. egyszerű multságok vagy kedvtöltések). Egyébiránt a dolog természetében fekszik, hogy oly esetekben, midőn p. o. a tudományos munkásság oly eszközöket használna, melyek a szomszédoknak veszélyére vagy rendkí-

vüli alkalmatlanságára volnának; vagy ha p. o. egy zeneművész trombitán avagy más efféle lármás hangszereken magát éjjel gyakorolná, és így másoknak nyugalmit zavarná; vagy ha p. o. egy czéllövész másoknak életveszélyeztetésével lövésben gyönyörködnék stb.; a szomszédok ez ellen méltán tiltakozhatnának. S különösen érdekes az, hogy habár lakházak építésénél teljes joggal lehet oly tervet követni, és oly készülleteket tenni, melyek szép kilátást közvetítenek; azért a másnak udvarára vagy kertjére való kilátást nyújtó ablaknak nyitását a törvények csupán a szomszédosági jognak alapján sehoh sem tűrik; és csak akkor engedik meg, ha az érdeklött szomszéd bele egyez, illetőleg ha ez iránt szolgálat áll fenn.

c) Az említetteknel bonyodalmasabb viszonyok keletkeznek, ha a szomszéd házak használásában nem többé a lakosok háztartási szükségletei, vagy személyes érdekei és hajlaimai, hanem közvetlenül nyereségkeresés nyilatkozik. Ez, a mennyiben a szomszédok különös háborgatásával nem jár, p. o. lakások, boltok vagy egyéb helyiségek kibérlésénél, a szomszédosági jog szempontjából irreleváns. De már ott, a hol az ily kibérlés rendkívüli zajt von maga után, a szomszédok nyugalmanak felháborítása tekinteten kívül nem hagyathatik. Mert nagy különbség van oly, gyakran tartós alkalmatlanság közt, melyet p. o. bérbbe adott vendéglőkben, belépti díjak mellett, a közönség részére tartott zene- vagy táncmultságok, vagy nyilvános gyakorlati vívó- avagy tánciskolák a körül lakozóknak okoznak, s p. o. egy családi körben rendezett zenészi, tánc- vagy egyéb házi multság közt, melyet minden szomszéd, hacsak rendkívüli felháborítással nem jár, neheztelés nélkül eltűrni tartozik. De ennél még súlyosabb teher szokott lenni a szomszédokra nézve, ha az egymással közvetlen érintkezésben lévő házaknak egyikében valaki a tüzet vagy vizet, oly czélokra, melyek részére nyereséget vagy különös hasznot hoznak, oly módon használja fel, mely a többi háznak veszélyt, kárt, vagy rendkívüli alkalmatlanságot okoz. Az örök és természetes igazságnak egyik főszabálya itt azt mondja, hogy »nemini licet cum damno alterius locupletari«. (Senkinek sem szabad más kárán nyerni vagy megvagynosodni).

S ez legtöbbször akkor fordul elő, ha oly iparosok, kik tűzzel vagy vízzel dolgoznak, lakházak közt műhelyt vagy u. n. üzleti telepet (établissement) rendeznek. Mert noha az ipar magában véve nem áll szükségkép ellentétben a körülakók jogaival és érdekeivel; megtörténhetik mégis, hogy ilyen műhely vagy üzleti telepüket az alkalmaztatott tűzzel vagy vízzel oly situációba hozza, mely valóságos jogsértésnek nevezendő.

Megjegyzendő azonban, hogy a társadalmi élet fejlődésével a szomszédsági jog az itt jelzett természetszerű merev passivitásában nem maradhat; s hogy az egyes közös magánérdekei nem kevésbé, mint a közjó kívánalmai a szomszédsági jognak különféle gyakorlati módosításait, és ennek folytán sajátos rendkívüli jogi fejleményeket is nem ritkán eredményezhetnek. Ennek következtében oly jogi formákat kell megállapítani, melyek e módosításokat a fennálló jogrendszerrel összhangzásba hozzák; s ilyen jogi forma leginkább kettő van, t. i. a *szolgalmak* és a *kisajátítás* formája. Az erdekelteknek csupán személyi engedékenysége pedig ily módosításnak már csak azért sem szolgálhat alapul; mert minden jogosítvány és lekötés itt magukat a szomszédsági viszonyban álló realitásokat tárgyalja, s ezeknek birtokosait csak annyiban illeti, a mennyiben birtoklási joguknak alá van vetve a fekvőség.

A *szolgalmak* magánjogi tekintetből indulnak ki; s azon iránylatokhoz képest, melyek szerint az egyik szomszéd házában használatát oly módon kívánja kiterjeszteni, melyet a másik szomszéd a szomszédsági jognál fogva eltérni nem tartozik, — sokfélék lehetnek. Mai feladatomban képest itt kiváltképen azon eseteket veszem szemügyre, melyekben az egyik szomszéd házában jobb hasznosítása végett vizet vagy tüzet alkalmaztat akkép, hogy ez által a másik szomszéd megkárosodik, vagy saját házában alkalmatlanságot avagy hátrányt tapasztal. A szomszédsági jognál fogva ezt eltérni kötelezve nem lévén, a két szomszéd kölcsönös egyezkedésének útján a két házra nézve oly intézkedések jöhetnek létre, melyeknél fogva az egyik ház birtokosa olyasmit tehet, mit egyedül szomszédsági jogánál fogva nem tehetett volna; vagyis szorosabban szólva vállalatánál vizet vagy tüzet akkép is al-

kalmaztat, hogy ez szomszédjának kárára, hátrányára vagy alkalmatlanságára legyen; s a ki ezt azután most már a szolgalmi viszonyhoz képest eltérni tartozik, mivel házárol való szabad intézkedési jogánál fogva magát és házát ez iránt lekötölte.

A fekvő tulajdonnak az u. n. *közjó* vagy *közérdek* tekintetei szerinti megszólításai a szolgalmi viszonyoktól lényegesen eltérő szempont alá esnek. Ezekben ugyanis soha nem a magánérdek, hanem valamely fontos közjogi vagy rendőri szükséglet a döntő momentum; s gyakorlatilag alkalmaztatva, törvénynél fogva a tulajdonosnak mindig teljes kárpótlásával járnak, mely a károsodottnak hivatalosan kifizetetik; úgy hogy ő rendes viszonyok közt azt nem kénytelen törvénykezési úton keresni, s ha ügye esetleg a bíróság elé kerül is, nem az elv, hanem csak a kárösszeg megállapítása forog szóban. Különben itt is kétféle eseteket kell megkülönböztetni, ahhoz képest a mint vagy a szóban levő közérdek kérdésével szorosán véve és mintegy hensőleg nevezetes magánérdek is függ össze, vagy csupán közérdek forog fenn. Ha megtörténik, hogy abban, mit a közjó, szempontjából p. o. tűzveszély vagy a közegészségi ügy tekintetéből túrni nem lehet, ugyanazon okból magántekintetknél fogva a szomszéd szintén közvetlenül érdekelve van, a kettős érdek szorosán véve koordinálva van, s egyiket a másiknak alárendelni se nem igazságos, se nem célszerű. Ily esetekben tehát, — midőn a közérdek tulajdonkép a nagyobb dimenziók szerint kifejtett, és ehhez képest fokoztatott magánérdekeknek foglalatjánál nem egyéb, — az érdeklött magánszemélyek méltán nemcsak várhatják, hanem óhajthatják is, hogy a kettős érdek együttes felfogás szerint intéztessék el; úgy hogy azok, kik netalán tisztí állásuknál fogva a közjó vagy közérdek tárgyában járnak el, velők szemben oly gyámkodást ne szeressenek gyakorolni, mely szerint a magánosok nézeteit és kívánatait háttérbe szorítják, talán mellőzik is; és irántuk való minden méltányló tekintet nélkül határoznak. A kizárólag közérdeket tárgyazó kérdések pedig a magánjog köréhez nem tartoznak, melynek tekintetében egyedül a kisajátításnak ügye bír itt fontossággal. De erről tüzetesen szólni jelen fejtegetésemnek nem feladata,

II.

Eddigi fejtegetésem azon jelentőséget tüntette fel, melylyel a »servitus fumi immittendi« a vagyoni jog rendszerében általán véve, és a dolog természeténél fogva bír; s láttuk, hogy a társadalmi élet fejlődésében mindazon viszonyoknak jogi rendozését közvetíti, melyeknél gazdasági érdekek előmozdítására nagyobb dimenziók szerint a tűz basználtatik. Mint-hogy azonban ilyenmő combinatiók csak az által nyernek határozott külső kifejezést, ha a *civilisált világ jogi öntudatával* való összhangzásuk positiv adatokkal bizonyíttatik; legközelebbi feladatunk abban áll, hogy a positiv adatokat megismerjük, melyekben itt ez a jogi öntudat nyilatkozik.

E tekintetben első helyen a *római jog* szabályozása említendő fel; mert ez nemcsak azért veendő figyelembe, mivel kezdettől fogva az európai civilisatio sanctióját nyerte, s az újabb törvényhozásokra is hatalmas befolyással bírt; hanem azért is, mert valamint a tulajdon, úgy a szolgalmak kérdése is először a római jogban tapasztalta azon szorosabb és határozottabb jogtudományi formulázást, melyet az újabb európai törvényhozások magukévá tettek, s melynél fogva kulturai tekintetben a XIX. század mind köz- mind magán-gazdászata fennállásának és tovább fejlődésének egyik fontos tényezője lett.

A római jog ehhez képest mind a tulajdon mind a szolgalmak alakulására és rendezésére nézve igen tanulságos és fölötte érdekes tant foglal magában, melynek tekintetében elég legyen röviden annak bármelyik tan- vagy kézikönyvére hivatkoznom. Különös érdekléssel itt csak azon határozomány bír, mely közvetlenül a »servitus fumi immittendi«-re vonatkozik; t. i. fr. 8. Dig. Si servitus vindicetur (VIII. 5.) 5 — 7. §§.¹⁾; s

¹⁾ »(5. §.) Aristo Cerellio Vitali respondit, non putare se, ex taberna casearia fumum in superiora aedificia iure immitti posse, nisi ei rei servitutum talem admittit. Idemque ait: Et ex superiore in inferiora non aquain, non quid aliud immitti licet; in suo enim alii hactenus facere licet, quatenus nihil in alienum immittat; fumi autem, sicut aquae esse immissionem; posse igitur superiorem cum inferiore agere, ius illi non esse id ita facere. Alfenum denique scribere ait, posse ita agi, ius

a melyre nézve megjegyzem, hogy — a közönséges füstnek tekinteten kívül hagyása mellett — csak rendkívüli füstől» vagyis »fumus gravis«-ról szól. Azon kívül nevezetes az a körülmény, hogy az emelkedő és terjedő rendkívüli füst itt a lecsurgó vízzel, a köztök való hasonlatosságnak folytán, ugyanazon szempont alá foglaltatik össze, úgy hogy e tekintetben a »servitus fumi immittendi,« és a »servitus stilicidii« közt, a mennyiben ez utóbbiban »aquae immissio«-nak van helye, nem csekély hasonlatosság áll fenn.

Az itt felhozott törvényben három szabály foglaltatik: a) Egy sajtosboltból, mely földszint van, a háznak felső részébe rendkívüli füst jog szerint nem terjesztethetik (non immitti), hacsak erre nézve szolgálat nem áll fenn; s a ház felső részéből annak alsó helyiségeibe víz vagy egyéb folyadék jog szerint nem csurgatható (non aquam, non quid aliud immitti licet). Sajátjában rendkívüli füstöt mindenki csak anyujában gerjeszthet, a mennyiben az más tulajdonába nem terjed; s ez a füstre nézve szintűgy áll, mint a víznek lebocsátására nézve; sérelem esetén pedig a sértett fél keresetet indíthat.

illi non esse in suo lapidem caedere, ut in meum fundum fragmenta cadant; dicit igitur Aristo, enim qui tabernam caseaream a Minturnensibus conduit, a superiore prohiberi posse fumura immittere, séd Minturnenses ei ex conducto teneri agique sic posse dicit cum eo, qui eum fumum immittat, ius ei non esse fumum immittere, quod et ipsum videtur Aristo probare. Séd et interdictum *Úti pasaidét is poterit locum babere, si quis prolijbeat, qualiter velit suo úti.* (6. §.) Apud Pomponium dubitatur libro quadagesimo primo Lectionum, an quis possit ita agere, licere fumum non gravem, puta ex foco, in suo facéré, aut non licere; et ait, magis non posse ági, sicut ági non potest, ius esse in suo ignem facéré, aut sedere, aut lavare. (7. §.) Idem in diversum próbát, nam et in balneis, inquit, vaporibus quum Quintilla cuniculum pergentem in Ursi Julii instruxisset, piacúit, potuisse tales servitutes imponi«. (Ulpianus libro XVII. ad Edictum).

Megjegyzendő: 1) *Aristo*, híres római jogtudós volt Traján császár korában (fr. 5. Dig. de mand. vind. XL. 2.), kinek nevérol és jogtudományi jelentőségéről nagy elismeréssel említést tesz az ifjabb Plinius (Ep. I. 22. és VIII. 14.) — 2) Justinian császár e törvényét jeles alaposággal commentálta az újabbak közt *Spangenberg Emii*: »Einige Bemerkungen über das NachbarrechU című értekezésében (Archiv für ci* vilistische Praxis IX. köt. Heidelberg, 1826. 265 — 272.11.)

E szabály tehát a rómaiaknál szokásos sajtipart és sajtfüstölést tárgyalja (caseus culmi fumo coloratus)¹⁾, mely nemesebb sajt készítésénél alkalmaztatott²⁾.

b) Az, a ki mástól a sajtosboltot kibérelte (qui tabernam casearem a Minturnensibus conduxit), ha a ház felsőbb részének lakosától eltiltatott, hogy a füstöt oda terjeszsze, a bérszerződésnek alapján a bérbeadótól kártalanítást követelhet.

c) Azon kérdésre, ha vajjon gerjeszthet-e valaki a magáéban, t. i. saját tűzhelyén közönséges füstöt (fumum non gravem), vagy sem? — a válasz az, hogy ez ellen senki panaszt nem emelhet, mert erre teljes joga van (ius esse in suo ignem facéré, aut sedere, aut lavare); hanem csak a »fumus gravis« ellen, melyet p. o. a fürdők melegítése a szomszédnak telkére terjeszt³⁾.

Rendkívüli füstnek innen saját birtokára terjedését tehát, vagyis »immissionem gravis fumi«, mely míg szomszédjának nyereségére van, neki kárt vagy alkalmatlanságot okoz, ettől senki túrni nem tartozik, hacsak arra különös »servitus fumi immittendi« által nem köteleztetik.

S így az »immissio gravis fumi« elvileg és gyakorlatilag szolgálmi kérdés tárgya lévén, mindazon határozmányok reá alkalmazandók voltak, melyek várostelki szolgálmakra nézve a római jog szerint fennálltak.

A római jognak e szabályozását a későbbi időben is az u. n. európai közönséges jog (Jus Commune) tartotta fenn, azon módosításokkal, melyek azóta a társadalom gazdasági életének mintegy természetszerű következményei voltak. Nevszerint:

¹⁾ L. G. M. Columella de re rustica lib. VII. 8.

²⁾ Erre vonatkoznak Martialis versei:

»Non quemcunque foeum, nec fumum caseus omnem,

»Sed Velabrensem qui bibit, ille sapit.«

(Epigrammata lib. XIII. 32.)

³⁾ *Schweppe Albert* ezt mint »Regel der Convenienz« ekkép producálja: »Dass man zuweilen in den Kreis der Rechte des Andern eingreifen, z. B. dem Nachbarn einigen Rauch zuschicken darf.« Römisches Privatrecht in seiner heutigen Anwendung II. köt. Göttinga, 1828. 55. 1.

1) Keleten ugyanazon szabályt tartották fenn macedóniai Bazil császár Prockironja¹⁾, a Bazilikák²⁾,s még a XIV. századnak közepe táján Harmenopolus Konstantin Hexabiblos-a³⁾,

1) »Ἐάν τις ποιήσῃ τοσπεῖον, ἐξ οἷ καπνὸς ἐπιπέμπμενος καταβλάπτῃ τοὺς ἐν τοῖς ὑψηλοτέροις οἰκοῦντας, δύναται κατὰ νόμους αἰ βλαπτίμενοι κοιλύειν αὐτὸν εἰσπέμπειν τὸν καπνὸν, εἰ μὴ ἄρα εἰ δικαίον παρεχόμενον αὐτῷ τοῦ εἰσπέμπειν τον καπνόν. ἀλλὰ καὶ το ἀνέπεικον, εἰ οἱ ἐν ταῖς ὑψηλοτέροις στέγαις οἰκοῦντες ὕδωρ ὕψισουσι ἢ κόπρον καὶ βλαπτουσι τοὺς ἐν τοῖς χθισμικωπέροις οἰκοῦντες, κοιλύονται τοῦτο ποιεῖν. ἐπὶ τοσοῦτον γὰρ ἔξεσι τὸν ποιεῖν τι ἐν τοῖς ἑαυτοῦ, ἐφ' ὅσον ἔτιμον μὴ καταβλάπτῃ. τὸ αὐτὸ καὶ περὶ βυσοδίας.« (Si quis tabernam caseariam fecerit, ex qua fumus emissus superius habitantibus incommodet; poesunt, qui laeduntur, secundum leges ilium prohibere, ne fumum immittat, nisi jus ei concesserint fumum immittendi. Séd et ex diverse), si superiorum contignationum inquilini aquam deiieunt, vei stercus, et infra habitantibus nocent, hoc facéré vetantur. Eatenus enim in sno quid facéré licet, quatenus alius non laedatur. Idem de foetore dicendum). Prochiron tit. XXXVIII. 18.

2) »Χορῆς δουλείας οὔτε ὁ καίτοι δύναιται κατερεῖν ἐπιπέμπειν τῷ ἄνω, οὔτε ὁ ἄνω τὸ ὕδωρ ἢ τι ἄλλο τῷ καίτοι. ἐπὶ τοσοῦτον ἔξεσι ἐν τοῖς ἰδίοις τι ποιεῖν, ἐφ' ὅσον μηδὲν εἰς τὸ ἀλλότριον ἐπιπέμπειν σβ. ἔξεσι δὲ καπνὸν ἔλαφόν, ὅσον ἀπὸ ἑστίας, ποιεῖν ὡς τε καὶ καθέζεσθαι καὶ λοθεσθαι ἐν τοῖς ἰδίοις, καὶ οὐ δύναται τυχεστὴν δουλείαν εἰς τὸ ταῦτα γίνεσθαι ἢ μὴ γίνεσθαι. ἐπὶ δὲ τοῦ καπνοῦ τοῦ λουτροῦ δουλείας συνίσταται.« (Sine servitute nec inferior fumum immittere superiori, nec superior aquam aliudve quid inferiori potest. Hactenus in suis quid facéré licet, quatenus nihil in alienum immittat stb. Licet autem, fumum levem, puta ex foco, facéré: sicut et in suo sedere ac lavare. Nec servitutum constituere quis potest, ut liceat haec facéré vei non facéré, in balnei veró fumo servitus constituitur). Easilicorum lib. LVIII. tit. V. 8,

3) »Ἐάν τις ποιήσῃ τοσπεῖον, ἐξ οἷ καπνὸς ἐπιπέμπμενος καταβλάπτῃ τοὺς ἐν τοῖς ὑψηλοτέροις οἰκοῦντας, δύναται κατὰ νόμους αἰ βλαπτίμενοι κοιλύειν αὐτὸν εἰσπέμπειν τὸν καπνόν : εἰ μὴ ἄρα τι δικαίον παρεχόμενον αὐτῷ τοῦ εἰσπέμπειν τὸν καπνόν. ἀλλὰ καὶ τὸ ἀνέπεικον, εἰ οἱ ἐν ταῖς ὑψηλοτέροις στέγαις ὕδωρ ὕψισουσι ἢ κόπρον καὶ βλαπτουσι τοὺς ἐν τοῖς χθισμικωπέροις οἰκοῦντας, κοιλύονται τοῦτο ποιεῖν. ἐπὶ τοσοῦτον γὰρ ἔξεσι ποιεῖν τι ἐπὶ τοῖς ἑαυτοῦ, ἐφ' ὅσον ἔτιμον μὴ καταβλάπτῃ. τὸ αὐτὸ καὶ περὶ βυσοδίας.« (Si quis tabernam caseariam fecerit, ex qua fumus emissus superius habitantibus incommodet, possunt, qui laeduntur, secundum leges ilium prohibere, ne fumum immittat; nisi servitus aliqua ei permittat fumum immittere. Séd et ex diverse, si superiorum contignationum inquilini aquam deiieunt, vei stercus, et infra habitantibus noceant, hoc facéré vetantur. Eatenus enim in suo

és az ismeretes keleti kanonista Blastares Máté barát syntagmája is ¹⁾.

2) *Nyugaton* azonban, hol a középkorban az európai nemzetek gazdasági élete az ó-világ fejleményeihez képest nevezetes változtatást tapasztalt, a glossa már nem volt képes azon tekinteteket felfogni, melyek a római jogban a »servitus aquae immittendae« és a »servitus fūni immittendi«-nek egyforma rendezését indokolták. Mert — úgy mondta — a füstnek főszajtsága az lévén, hogy »naturaliter ascendit«, a vízre nézve azt találjuk, hogy »non sic e contra de aqua, quae recte proicitur, at fumus naturaliter divertit«. Mindamellett magát az elvet sem a glossa, sem a későbbi jogtudomány nem vonta kétségbe; s nem érdek-nélküli azon fejtegetés, melylyel p. o. Nerio József (megli. 1622.) az erre nézve felmerült nehézségeket megczáfolta ²⁾. A gyakorlati életben pedig a füst kérdésének alkalmaztatására nézve több phasisra találunk, melyek a mai jogtudomány szempontjából is tanulságosak.

3) A tűz ugyanis ez időben — a bányászaton kívül — nagyobb mérvben iparczélokra nem igen használtatván, a füst kérdésének magában véve sem tulaj donítottat már külö-

quid facéré licet, quatenus alius non laedatur. Idem de foetore dicendum). Constantini Harmenopuli Manuale Legum sive Hexabiblos ed. Heimbach. Lipsce, 1851. lib. II. tit. 4. 280. 1.

1) »Τὸν κίττωντα φουόνον, δορῶνται οἱ ἐν τοῖς ὑψηλοτέροις οἰκοῖς ὑπὸ τοῦ καπνοῦ βλαπτόμενοι κολύειν αὐτὸν, εἰ μὴ ἄρα δίκαιον εἶχεν, ἐκεῖσε τὸν καπνὸν εἰσπέμπειν. καὶ τὸ ἀνάπαλλιν οἱ ἐν ταῖς ὑψηλοτέροις στέγαις οἰκοῦντες κολύονται ὕδωρ ῥίπτειν ἢ κόπρον, καὶ καταβλάπτειν τοὺς ἐν τοῖς ἑσχαμλωτέροις οἰκουμένους. ἐπὶ τοσοῦτον γὰρ ἔξεστι τινα ποιεῖν τε ἐν τοῖς ἑσχαμλωτέροις οἰκοῖς, ἢ ὅσον ἕτερον μὴ καταβλάπτειν. (Furnum aedificantem, qui

in superioribus domus pavtibus habitant, a fumo offensi, prohibere possunt; nisi jus habeat illic fumum intromittere. Et e contra qui in superioribus tectis habitant, aquam vei sterces praecipitare prohibentur, et illis, qui in inferioribus degunt, nocere. In propriis enim domibus tantum cuilibet facere licet, in quantum alius non offenditurj. Beveregius Vilmosnál, Synodicon sive Fandectae Canouum. Oxford, 1672. II. köt. 2. r. 148.; — Bally G. A. és Potly M. Syntagma stb. VI. köt. Athén, 1859. 313. lap.

2) Josephi Nerii Juris-Consulti Analectorum libri duo, II. könyv 34. fejt.; Ottó Everardnál, Thesaurus Juris Romani 2. kiad. II. köt, Utrecht, 1733. 372. 1.

nős önálló figyelem; s minden netalán felmerült esetben, melynek tényálladékához képest füstről volt szó, a jogi súlypont a lég birtokának és lég szabadságának elvére lett visszavezetve; úgy azóta az lett szokássá, hogy a földbirtok fölötti légoszlop annak tartozékkép tekintetik, s hogy ennek megtámadása és sértése úgy számítatik be, mintha az magára a földbirtokra volna irányozva. Napjainkig találkozunk e felfogással nemcsak az angol ¹⁾, és az ennek folytán az éjszak-amerikai államokban fennálló jogban ²⁾; hanem az újabb co-

¹⁾ *Blackstone Vilmos* szerint: »Land hath in it's legal signification, an indefinite extent, upwards as well as dawnwards. *Cujus est solum, ejus est usque ad coelum*, is the maxim of the law upwards. Therefore no man may erect any building, or the like, to overhang another's land; and, dawnwards, whatever is in a direct line, between the surface of any land and the centre of the earth, belongs to the owner of the surface. So that the word »land« includes not only the face of the earth, but every thing vnder it, or over it.« (Commentaries of the Laws of England, 16. kiad. London, 1825. II. köt. 18. 1.). — S ugyanazon értelmezéssel találkozunk az angol jog más kézi és tankönyveiben is p. o. *Stephen Henry John*: New Commentaries of the Laws of England I. köt, London, 1841.158.1.; — *Gojford John*: \V. Blackstone's Handbuch des Englischen Rechts im Auszuge und mit Hinzufügung der neueren Gesetze und Entscheidungen, aus dem Englischen von H. P. C. v. Colditz, I. köt. Schleswig, 1822. 251.1. stb. — Ellenben az angol feudalismus által némileg módosítva *Coke Eduir-J-nuk*, Littleton Tamás »On Tenures« című munkáját tárgyzó magyarázatában vagyis: The first part of the Institutes of the Laws of England, or a Commentary upon Littleton, I. köt. London, 1809. (Liber I. Chapt. 1. Sect. 1. 2 a.); kit a gyakorlati irányú munkák Írói többnyire követnek p. o. *Burton Walter Henry*: An elementary compendium of the Law of Real Property. London, 1837. 1.1.; — *Solly Tamás*: Grundsätze des Englischen Rechts über Grundbesitz, Erbfolge und Güterrecht der Ehegatten. Berlin, 1853. 11. 1.

²⁾ *Smith Tamás L.* szerint: »The term »land« comprehends, in its legal signification, any ground, soil or earth, and all buildings or improvements thereon of a fixed and permanent character. This term has also an indefinite extent upward as well as downward, and includes not only the face of the earth, but every thing under it or above it.« (Elements of the Laws in force in the United States. Philadelphia, 1853. 66.1.) — Es *Kent James* szerint: »Land, according to Lord Coke, includes not only the ground or soil, but every thing which is attached to the earth, whether by the course of nature, or by the hand of man; and which has an indefinite extent, upwards as well as downwards, so as to include every thing terrestrial, under it or over it.« (Commentaries of American

clificált polgári törvénykönyvekben is; névszerint a Code Napoléonban ¹⁾, az ausztriai polgári törvénykönyvben ²⁾, az 1806-ki olasz törvénykönyvben ³⁾; az előbbi sardigniai királyságnak 1837-ki törvénykönyvében⁴⁾; az 1824-ki Code Civil de l'Etat de Louisiana-ban ⁵⁾; a luzerni kantonnak 1839-ki polgári törvénykönyvében ⁶⁾ a vaudi (Wadtland) kantonnak 1819-ki polgári törvénykönyvében⁷⁾; a zürichi kantonnak polgári törvénykönyvében ⁸⁾; az olasz királyságnak 1865-ki polgári törvénykönyvében⁹⁾; a szász királyságnak 1865-ki

Law, III. köt. New-York 1828. 321.1.) — melyre nézve »the legal maxim is: Cujus est solum, ejus est usque coelum.« (*Hillard Ferencz: The American Law of Beal Property, 2. kiad. I. köt. Philadelphia, 1846. 51. 1.*)

¹⁾ 552. cikk: »La propriété du sol emporte la propriété du dessus et du dessous. i

²⁾ 1797-ki nyugatgalicziai törvénykönyv II. rész. 16. §.: »Sachen, die auf Grund und Boden in der Absicht aufgeführt werden, dass sie stets darauf bleiben sollen, als Häuser und andere Gebäude, mit dem in senkrechter Linie darüber befindlichen Luftraum, sind für unbewegliche Güter anzusehen.« — 156. §. »Jeder Grundeigenthümer kann die Wurzeln eines fremden Baumes aus seinem Boden reissen, und die über seinen Luftraum hängende Aeste abschneiden, oder sonst benützen.« — Ismételve az 1811-ki ausztriai általános polgári törvénykönyv 297. és 422. §§-ában.

³⁾ 552. cikk: »Chi ha la proprietà del suolo, ha pure la proprietà di ciò, che vi esiste tanto superiormente che inferiormente.«

⁴⁾ 458. cikk: »Chi ha la proprietà del suolo, ha pure la proprietà di ciò, ehe vi esiste tanto superiormente, che inferiormente.«

⁵⁾ 497-ki cikk: »La propriété du sol emporte la propriété du dessus et du dessous.«

⁶⁾ 241. §. »Bei einem Grundstücke erstreckt sich das Recht des Eigenthümers nicht allein auf die Oberfläche, sondern auch aufwärts auf die Luftsäule, und in umgekehrter Richtung auf die Tiefe.«

⁷⁾ 352. cikk: »La propriété du sol emporte la propriété du dessus et du dessous.«

⁸⁾ 551. §. »In dem Eigenthum an einer Liegenschaft liegt das Recht vollkommener und ausschliesslicher Herrschaft über dieselbe. Auch über den Luftraum oberhalb des Grundstückes, und den Boden unter demselben kann der Eigenthümer seine Herrschaft erstrecken.«

⁹⁾ 440. cikk: »Chi ha la proprietà del suolo ha pur quella dello spazio sovrastante e di tutto che si trova sopra e sotto la superficie.«

polgári törvénykönyvében¹⁾); a schaffbauseri kan tonnák 1805-ki polgári törvénykönyvében ²⁾); a glarusi kanton polgári törvénykönyvének a vagyoni jogra vonatkozó részében³⁾); a romániai fejedelemségnek 1864-ki polgári törvénykönyvében⁴⁾).

4) A földbirtoknak nagyobbszerű terjedelem szerinti alakulása és feudális intézmények szerinti parcellirozása a középkorban részint nem engedtek helyt valóságos szolgalmak keletkezésének, részint a fekvő tulajdon sajátságos megszorításaira adtak alkalmat; míg a városokban a helyhatósági viszonyok és a czéhek rendezése gyakran oly irányokat szabtak elé a szolgalmak fejlődésének, melyek sajátságos természetük-nél fogva az újabb kor társadalmi reformjaival nem maradtak összhangzásban, s az európai continensen időnek folytán nagyobb részben már elenyésztek. Az angol jogban mindazáltal, melynek alaprendszerét új reformok át nem alakították, e fejlődési iránylatokra gyakran jelenleg is találunk még; s nem érdeknélküli jelenség az, hogy az angol műipar, mely szemben a fekvő birtokkal nevezetes jogi támogatásban soha nem részesült, a leghatalmasabb eredményekkel dicsekedhetik. Azon építkezések és iparfoglalások pedig, melyek vagy lakházak szomszédságában készülvén vagy üzetvén, ezeknek nevezetes hátrányt vagy alkalmatlanságot okoznak, bűnös bántalomnak (nulance, nocumentum) tekintetnek⁵⁾. E mel-

¹⁾ 218. §.: »Das Eigenthum erstreckt sich bei Grund und Boden auch auf den Baum über denselben, und auf das, was sich unter der Oberfläche befindet.«

²⁾ 498. §. In dem Eigenthum an einer Liegenschaft liegt das Recht vollkommen und ausschliesslicher Herrschaft über dieselbe. Auch über den Luftraum oberhalb des Grundstückes, und den Boden unter demselben kann der Eigenthümer seine Herrschaft erstrecken.«

³⁾ 7. §. »Das Eigenthum an einen Grundstücke erstreckt sich auch auf den Luftraum über den Boden und unter demselben.«

⁴⁾ 489. §. »Proprietatea pământului cuprinde in sine proprietatea suprafetei si a subfetei lui.«

⁵⁾ Blackstone erről következőleg nyilatkozik: »If a man builds a house so close to mine that his roof overhangs my roof, and throws the water of his roof upon mine, this is a nuisance, for which an action will lie. Likewise to erect a house or other building so near to mine, that it obstructs my antient lights and windows, is a nuisance of a similar nature stb. Also if a person keeps his hogs, or other noisome animals so

lett a szolgalmak alakulása az angol jogban kielégítő támpontokkal nem igen bír, úgy hogy az angol jogtudósok Blackstone teoriájának alapján többnyire csak bárom dologi szolgalmaknak (real easements), t. i. két mezei (az út=way, és a víz=water course), és egy városi (a világosság=light) szolgalmaknak adnak helyet¹⁾; hogy azonban vannak olyanok is, kik ezeket csak a fekvő tulajdon törvényi megszorításainak, és nem valóságos szolgalmaknak akarják elismerni²⁾. Éjszak-

near the house of another, that the stench of them incommodes him and makes the air unwholesome, this is an injurious nuisance, as it tends to deprive him of the use and benefit of his house. A like injury is, if one's neighbour sets up and exercises any offensive trade; as a tanner's, a tallow-chandler's, or the like; for though these are lawful and necessary trades, yet they should be exercised in remote places; for the rule is: »Sic utere tuo, ut alienum non laertas.« So that the nuisances which affect a man's dwelling may be reduced to these three: 1) Overhanging it; which is also a species of trespass, for: »Cujus est solum, ejus est usque, in coelum.« 2) Stepping antient lights; and 3) Corrupting the air with noisome smells; for light and air are two indispensable requisites to everj' dwelling« stb. (Commentaries on the Laws of England 16. kiad. III. köt. 215. l.). — Ezt Blackstonének Gifford-féle kivonata után Colditz ekkép reproducálja német fordításban: »Wenn Jemand ein Gebäude so nahe an meinem Hause aufführt, dass das Dach desselben über das meinige her- vorragt, so ist dies eine Belästigung, wofür eine Klage zusteht; so wie in dem Falle, wenn er meine vorhandenen Lichtöffnungen und Fenster verbaut. Oder wenn Jemand seine Schweine oder andere Thiere, die einen üblen Geruch verbreiten, so nahe bei dem Hause eines Andern hat, dass der Gestank davon diesen belästigt, oder die Luft verpestet, so ist dieses eine Belästigung, die ihn des Gebrauchs und Genusses seines Hauses beraubt. Gleichfalls gehört dahin die Anlegung und Treibung eines dem Nachbarn beschwerlichen Gewerbes, wie einer Lohgerberei, Lichtzieherei oder dergleichen. Denn obgleich dieses erlaubte und nothwendige Gewerbe sind, so sind sie doch in abgelegenen Gegenden auszuüben nach der Regel: »Sic utere tuo, ut alienum non laedas.« (Id. munka II. köt. 115. l.). Csaknem szóról szóra reproducálják ugyanazt az angol jognak más kézikönyvei is, lásd p. o. Stephen Henry John, New Comentaries on the Laws of England III. köt. 499. l.

¹⁾ »Zu den Realservituten zählen hauptsächlich die Privatwege und Wasser als servitutes praediorum rusticorum, und die Lichtrechte als servitus praediorum urbanorum.« Gundermann József Ignác, Englisches Privatrecht, I. köt. Tübinga, 1864. 185. l. — Y. ö. Blackstone Commentaries stb. II. köt. 20. sk. 11.; — és a Giffordféle kivonat német fordítását I. köt. 251. sk. 11.

²⁾ P. o. Stephen, New Commentaries on the Laws of England II.

Amerikában az ottani jogélet szabadabb fejlődésének folytán, főleg a városokban, a szolgálmakról is határozottabb nézetekre találunk ^x).

5) Minthogy azelőtt tüzelésre csak fa használtott, melyet akkor az erdők nagy bőségben nyújtottak, az innen terjedt füstnek is nemcsak nem volt azon káros hatása, mint a kőszén-füstnek; sőt a házi gazdaság különféle czéljaira (p. o. sódarok, hús vagy halak füstölésére) haszonnal alkalmazták is. S ennek következtében a »servitus fumi immittendi« is két-féle értelemben lett magyarázva; úgy hogy oly szolgalmat is értettek alatta, melynek tárgyát a füstnek valamely szomszéd kéményébe való vezetése képezi²⁾. Ez értelmezést követi az ausztriai polgári törvényköny 487. §-a is.

Mindezek azonban formaszerű metamorphosist tapasztaltak, midőn vagy 150 esztendővel ezelőtt az európai gyár-
ipar nagyobb dimenziók szerint fejlődni kezdett; s főkép mióta a tűzzel dolgozó gyárakban már nem fát, hanem kőszent, vagy más silányabb fűtőanyagokat használnak tüzelő szerűi. S ez azon pont, hol napjainkban a fekvő tulajdon és az azt tárgyazó közönséges építkezési jog az iparjoggal könnyen

köt. 3. sk. és 42. 11.; — Burton, An Elementary Compendium of the Law of Real Property 386. sk. 11.

¹⁾ *Kent James* e tekintetben kiemeli, hogy »in cities where the population is dense, and the buildings compact, a great variety of urban Services grow out of the relation of vicinage« stb.; — hozzá adván még, hogy »these servitudes or easements must be created by the owner, and ou tenant in common cannot establish them upon the common property without the consent of his co-tenant.« Commentaries on American Law III. köt. 351. 1. — V. ö. *Hillard*, The American Law on Real Property, 36. 156. st. 11.

²⁾ Erre először a múlt századi Codex Maximilianus Bavaricus Civilis-ban találunk. Maga e törvény ugyan a »servitus fumi immittendi«-t csak a római jognak értelmében ismeri, azt ekkép értelmezvén, »Dass der Nachbar schuldig ist, den ausserordentlichen Rauch zu gestatten« (II. rész. 8. fejt. 10. §). De a hivatalos »Anmerkungen über den Codicem Maximilianum Civilem« (II. köt. München 1761. 1334. 1.) ekkép nyilatkozik: »Servitus fumi immittendi kann zweierlei sein, da ich nämlich den Rauch zu meinen Nachbar hinüber lassen mag, oder muss. Keines von beeden kann ohne Servitus auf ein oder anderer Seit geschehen. Das letztere fügt sich zuweilen in casu, da meinem Nachbar der Räucherung halber daran liegt, viel Rauch zu haben« stb.

látszólagos összeütközésbe jöhet. Mert valamint egykor tekintélyesebb városokban a rendszerint nagyobb számú templomok tornyai a lakosok ájtatosságáról tettek bizonyosságot; úgy napjainkban gyakran a gyárvárosokban a gyáraknak számos torony-magasságú kéményei hirdetik azon iparszellemet, mely azok anyagi jólétét emelni igyekeznek; s így könnyen történhetik, hogy a — főképp vízzel vagy tűzzel dolgozó — ilyen iparvállalatok, és a közönséges lakházak birtokosai közt egyenetlenségek támadnak, melyek az ellentétes összeütközés említett látszatát nyújtják. Magában világos, hogy ilyen conjuncturák a szolgalmi jog szempontjából nagy fontossággal bírnak.

Valóságos összeütközés az építkezési és az iparjog közt egyébiránt ez úton csak akkor keletkezhetik, ha a törvények, illetőleg a zsinórmértékül szolgáló szabályok, vagy hiányosak, vagy nem kellő eszélylyel és méltánnyal alkalmaztatnak. Az újabb európai építkezési és ipartörvények e tekintetben egymást kölcsönösen kiegészítik. Nagyobbszerű iparvállalatoknál, melyek körülbelül 100 vagy több lóerejű gőzgéppel, vagy nagyobi) vízmennyiséggel dolgoznak, a torony-magasságú kémények a füstöt oly magasra viszik, s a vízvezetési közvetítő csatornák a közeli házakat olyannyira óvják meg nemcsak minden veszélytől, de minden alkalmatlanságtól is, hogy ez iránt alapos panaszokra csak ritkán nyílik alkalom. Nehézségek többnyire csak kisebbszerű vállalatoknál szoktak keletkezni, melyek 3—10 lóerejű gőzgéppel dolgoznak, vagy tökéletlen vízvezetésekkel használnak; főképp ha ezek olypraetensiókkal lépnek fel, és a hatóságoknak oly támogatását veszik igénybe, melyet a törvény tulajdonképen nagyobb iparvállalatok számára határozott; s ha netalán találnak oly iparhatóságot, mely részükre mások kárával engedélyeket decretál, melyek valóságos birtokháborítást foglalnak magukban. Azt ugyanis mindenki könnyen átláthatja, hogy p. o. kisebbszerű, kőszet használó, nyílt gőzgépek oly magas kéményekkel el nem láthatók, hogy — főképp ha az üzleti telep lakházak közt készült — azok az alacsonyabb, közvetlenül az emberek életszükségletére való légkört meg ne rontsák, és a környéket szénporral akképp el ne hintsék, miképp azt tisztán tartani lehetetlen; — hogy tehát ilyen kőszénnel gerjesztett

füstöt, habár az kisebb mennyiségben is terjed, minőségileg annál kevésbé lehet közönséges füstnek tekinteni, mert a családi élet háztartási szükségleteinek dimenzióin túl hat. Az a nézet pedig, hogy ilyenmű kisebbszerű gőzgépek csupán csekély és figyelembe nem veendő alkalmatlanságot okoznak, nem egyéb csalódásnál. Mert a tapasztalás azt bizonyítja, hogy az extensive csekélyebb hatás az intensive erősebb használás által elensúlyoztathatik; hogy tehát a folytonosan dolgozó kisebb gőzgépek mennyiségileg is mindig nagyobb alkalmatlanságot, és nem ritkán nagyobb kárt is okoznak, mint a nagy gőzgépek. S ez okoknál fogva méltatják nemcsak az újabb építkezési, de az ipartörvények is a szomszédoknak, ilyenmű kisebbszerű, kőszénfüstöt terjesztő gőzgépek ellen intézett reclamátióit, ha szolgalmi viszonyban nem állnak.

S itt különösen ki kell emelnem, hogy főleg három ipartörvény bír napjainkban nagyobb tekintéllyel: a franciaországi 1810. október 15-ki általános ipartörvény, (decret) mely az iparszabadságnak alapján először maradandókéig szervezte az u. n. ipartelepeket (établissements), s azóta számos póttörvénynyel toldatott meg; az ausztriai 1859. december 20-ki ipartörvény (Gewerbeordnung), és az éjszak-német szövetségnek 1869. június 21-ki ipartörvénye (az utóbbi Bajorországban, Würtembergiában, Badenban, déli Hassiában és Alzatia-Lotharingiában is életbe léptetve).

A ki e törvényeket mélyebb tanulmányozás tárgyává teszi, meggyőződik arról, hogy azoknak alapján iparjogosítvány, mely a szomszédoknak — ha az iránt kellő módon fel-szólaltak — kárt, sőt csak nevezetes hátrányt, veszélyt vagy alkalmatlanságot okozhatna (az ausztriai törvénynek 35. §-a általán véve csak az érdekllett felek »Einwendung«-járól, a németnek 18. §-a pedig ez »Einwendung«-okat akkép határozza meg közelebb »ob die Anlage erhebliche Gefahren, Nachtheile oder Belästigungen herbeiführen könne«), meg nem adathatik. Az ekkép jelzett kifogásoktól, melyek a tényleges birtokállapot sértketlen megmaradását tárgyazzák, különböznek a magánjogi ellenmondások (az ausztriai törvény 36.§-a szerint »Einsprüche welche privatrechtlicher Natur sind,« a német törvény 19. §-a szerint »Einwendungen welche auf besonderen

privatrechtlichen Titeln beruhen«), melyek tehát nem a tényleges birtokállapot, hanem különös jogosítványok alapján történtek; s ezek törvénykezési úton elintézendők, de az iparrendélynek megadását meg nem akadályoztatják.

Különben Blunshli tanár úrnak aggályai is figyelembevételt érdemelnek. »In unserer Zeit — mond ő — hat die Errichtung von Maschinen, Fabriken, Eisenbahnen etc., deren Betrieb auf Gesundheit und Sicherheit der Bewohner benachbarter Grundstücke, oder auf das Wachstum der Pflanzen in mannigfacher Weise nachtheilig ein wirkt, und oft bis zu grosse Entfernung schädliche Einflüsse verbreitet, eine ganze lleihe von neuen Streitfragen auf dem Gebiet des Nachbarrechts ins Lehen gerufen, für deren Beantwortung man sich vergeblich in dem Corpus Juris umsieht, ebenso wenig reicht die polizeiliche — voraus die gesundheitspolizeiliche — Vorsorge und Ahhülfe in allen Fällen aus. Da das Privatrecht voraus darauf Bedacht zu nehmen hat, dass die Menschen friedlich und frei neben einander bestehen und leben können; und weil sowohl der ruhige AYohnsitz der Eigenthümer, als der nothwendige Betrieb der heutigen Industrie- und Verkehrsanstalten zu den Grundbedingungen dieses Nebeneinanderseins gehört; so Imdarf es des Ausgleichs der wiederstreitenden Interessen«¹⁾.

En részemről már femiebb mondtam, hogy — legalább a mi a füst kérdését illeti — itt valóságos összeütközést az építkezési és iparjog közt nem találok. Csak kellő óvatossággal, körültekintéssel és méltánylattal kell mindkét részen föllépni. A közönséges füst ugyanis, mely a társadalmi élet fennállásának mellőzketlen postulatuma, itt semmikép kérdésben nem állhat. De a rendkívüli füst is, a »fumus gravis«, ha iparczélokra gőzgépek által gerjesztetik, kétféle szempont alá esik, melyeknek egyike sem okoz aggályt. Vagy t. i. torony-magasságú kémények alkalmaztatnak, melyek a füstöt oly magasra viszik, hogy sem közvetlenül az emberek és állatok életére és egészségére nézve nem ártalmas, sem a szomszédok birtok állapotát nem sértheti, mely ilyen torony-magasságig nem ter-

¹⁾ Deutsches Privatrecht, 2-ik kiadás. München, 1864. 262. 1.

jed, s ez oknál fogva a magánjog szempontjából kifogás alá nem jöhet. Vagy kisebbszerű gőzgép alkalmaztatik, mely magában véve, ha az emberek lakházaitól bizonyos távolságban a szabadban elhelyeztetik, szintén alapos panaszra alkalmat nem adhat.

Aggodalomnak tehát csak akkor lehetne indoka, ba valamely ipartelep, mely kőszénnel vagy talán még silányabb tüzelő anyaggal dolgozó kisebbszerű gőzgépet basznál, az emberek lakházai közt, vagy azoknak közvetlen szomszédságában olyformán felállítatnék, hogy a gőzgép valamely háznak falával közeli érintkezésben lévén, ba megindítatik, azt sérti; vagy füstjével és szénporával a szomszéd házak fölötti légszotopot sűrűn elárasztván, ez által kárt és alkalmatlanságot okoz. S ez olyan eset, melyre vonatkozólag az újabb kor törvényeiben számos tiltó határozatokra találunk.

Névszerint az angol törvényhozás határozottan tiltja, hogy lakházak közelében ily kárt vagy alkalmatlanságot okozó gyáraknak ipartelepjei felállítassanak, különösen pedig, hogy gőzgépek alkalmaztassanak ¹⁾. Hasonló intézkedést tartalmaz a francia törvénykönyv is²⁾, mely e tekintetben a régi párisi *contume-k* 188 —191. czímeit vette alapúí, s vonatkozólag az 1810-ki ipartörvényre, az államtanács 1813. ápril 3-ki végzése, az 1815. január 14-ki és 1825. február 9-ki királyi *ordonance-k* és számos más későbbi törvény és főtörvényszéki döntvény (u. n. *jurisprudence*) által több irányban részletes

1) »Dans le cas où quelque fait particulier viendrait mettre en danger la vie des voisins, comme, par exemple, de fair provision d'une grande quantité de poudre auprès d'un édifice; ou bien encore, d'employer une machine à vapeur, comme imprimeur, de manière à produire une vibration dans l' appartement (le duc de Northumberland c. Clowes, et Watton c. Clemart), c' est là un fait de nuisance«: Laya Sándor, *Droit Anglais* II. köt. Paris, 1850. 201. 1.

2) »Celui qui fait creuser un puits ou une fosse d'aisance près d' un mur mitoyen ou non; celui qui veut y construire cheminée ou âtre, forge, ou fourneau; y adosser une étable; ou établir contre ce mur un magasin du sel ou amas de matières corrosives: est obligé à laisser la distance prescrite par les réglemens et usages particuliers sur ces objets, ou à faire les ouvrages prescrits par les mêmes réglemens et usages, pour éviter de nuire au voisin.« *Code Napoléon* 674. cikk.

kifejtést nyert¹⁾). A Code Napoleon kihirdetésének idején (1807.) még érvényben volt helybeli szabályozások különben is azóta már elavultak, és az újonnan használt közséntüzelés a gépekben és kemenczékben összhangzólag a törvénykönyv határozatával, a departamentális Előjáróságtól okszerű módon szabályoztatik. S a többi európai törvények is oziránti intézkedéseikben csaknem ugyanazon zsinórmértéket követik. Ezek névszeriut az olasz királyságnak 1865-ki²⁾, az előbbi sardigniai királyságnak 1837-ki³⁾, a vaudi kantonnak

¹⁾ Zachariae Károly Salomon »Handbuch des französischen Civilrechts« című munkájában, mely francziára is fordított, és Franciaországban jelenleg is még nagy tiszteletben tartatik, a Code Napoleon említett czikkére nézve következőleg nyilatkozik: »Es liegt der Verfügung dieses Artikels das allgemeine Princip zum Grunde, dass Niemand auf seinem Grundstücke eine für das angrenzende Grundstück gefährliche oder nachtheilige Anlage machen darf. Es sind also die in dem Artikel enthaltenen Fälle nur als Beispiele zu betrachten, so dass der Richter die Entscheidung des Artikels oder jenen Grundsatz auch in allen ähnlichen Fällen in Anwendung zu bringen hat. Ha jedoch die im Artikel entschiedenen Fälle nur so weit gehen, dass Niemand durch die Anlagen oder Einrichtungen, die er auf seinem Grundstücke bewerkstelliget, dem Nachbar einen positiven Schaden zufügen soll, so darf der Richter dem Art. 674. nicht die Ausdehnung geben, dass er einem Grundeigentümer auch solche Anlagen oder Einrichtungen zu machen untersagte, welche dem Nachbar blos einen Vortheil entziehen, den er nach der bisherigen Lage der Dinge von seinem Grundstücke zog.« 4-ik kiad. IX. köt. Heidelberg, 1837. 44. l.

²⁾ 574. czikk: »Chi vuole fabbricare contro un muro comune o divisorio, ancorche proprio, camini, forni, fucine, stalle, magazzini di sale o di materie atte a daunegiarlo, ovvero stabilire in vicinanza dela proprieta altrui macchie messe in moto dal vapore o d' altri manufatti, per cui siavi pericolo d' incendio, o di esalazione nocive, deve eseguire le opere e mantenere le distanze, che secondo i casi siano stabilite dai regolamenti, e, in loro mancanza, dal autorità giudiziaria, affine di evitare ogni danno al vicino«.

³⁾ 59S. czikk: »Chi vorrà costruire cammini, forni, fucine, stalle, magazzini di sale o di altre materie corrosive, contro un muro comune, o divisorio anchorché proprio, ovvero stabilire in vicinanza della proprieta altrui opificii messi in moto dal vapore, od altri per cui siavi pericolo d' incendio o di scoppio grave, o di esalazioni nocive, dovrà eseguire le opere e mantenere le distanze che secondo i casi fossero preseritte dai regolamenti vigenti, e in difetto stabilite a giudizio di periti, affine di evitare ogni danno al vicino«.

1819-ki¹⁾), a louisianiai éjszak-amerikai szövetséges államnak²⁾), a szász királyságnak 1865-ki³⁾), a luzerni⁴⁾), zürichi⁵⁾)

1) 463. cikk: »Nul ne peut construire une forge ou un four contre un mur mitoyen ou non, qu' à la distance de trois pieds, à moins qu' il ne fasse du côté de son fonds un mur ou contre-mur suffisant pour empêcher que ces ouvrages ne nuisent au voisin«.

2) 688. cikk: »Celui qui fait creuser un puits, ou une fosse d' aisance près d' un mur mitoyen ou non, celui qui veut y construire cheminée ou âtre, forge, four ou fourneau, y adosser une étable, ou établir contre ce mur un magasin de sel ou amas de matières corrosives, est obligé à laisser la distance, et à faire les ouvrages prescrits par les réglemens de police à cet égard, pour éviter de nuir à son voisin« 689. cz. »Celui qui veut faire une cheminée ou âtre contre un mur mitoyen, doit faire un contre-mur de bi-iques ou autre chose suffisante, de demi pied d' épaisseur.« 690. cz. »Celui qui veut faire un four, une forge ou un fourneau, contre le mur mitoyen, doit laisser un demi pied de vide et intervalle contre ce mur, et celui de son four, forge ou fourneau, et ce dernier mur doit être d' un pied d' épaisseur«.

3) A törvénykönyv 1851-ki javaslatának 388. §-a szerint csak: »Darf Niemand auf seinem Grundstücke Vorrichtungen anbringen, durch welche dem Nachbargrundstücke zu dessen Nachtheile Dampf, Dunst, Rauch oder Buss zugeführt wird. lieber gewerkliche Anlagen bestimmen die politischen Gesetze und Verordnungen«. — Az 1865. törvény 358. és 359. §§-ai szerint pedig: »Dem Eigentümer ist, sofern nicht besondere Gesetze aus Rücksichten auf das allgemeine Beste bestimmen, nicht erlaubt, auf seinem Grundstücke Vorrichtungen anzubringen, durch welche dem benachbarten Grundstücken zu dessen Nachtheile Dampf, Dunst, Rauch, Russ, Kalk- und Kohlenstaub in ungewöhnlicher Weise zugeführt wird. Viehställe, Düngergruben, heimliche Gemächer, Feuerherde, Rauchfänge, Badeöfen, Röhrkasten, zur Ableitung des Wassers dienende Rinnen und Gräben, und ähnliche Anlagen dürfen nur in solcher Entfernung von des Nachbars Grenze, oder unter solchen Vorkehrungen angelegt werden, dass sie dem Grundstücke des Nachbarn keinen Schaden bringen, insbesondere auf Gebäude, Grenzmauern und Brunnen keinen nachtheiligen Einfluss äussern.«

4) 399. §. »An eine Mauer, welche dem Nachbar ausschliesslich gehört, darf ein Feuerherd, oder ein Schornstein (Rauchfang) nicht angeleint werden«. 312. §. Feueressen, Schmelz- und Backöfen sollen zur Sicherheit des Nachbars von der Scheidemauer, diese mag gemeinschaftlich sein oder nicht, durch einen freien Zwischenraum von drei Fuss, oder durch ein hinreichend starke Gegenmauer getrennt sein«.

5) 606. §. »Wenn der Eigentümer eines Gebäudes durch die Errichtung von Kaminen, Feuerherden, Oefen u. dgl. in dem nachbarlichen Gebäude gefährdet wird, und nicht schon auf polizeilichen Wege die

és schaffhauseui¹⁾ kantonoknak, s úgy szintén a rumániai fejedelemség 1864-ki polgári törvénykönyvei²⁾. S ugyanazon szabályt tartalmazza a bajor polgári törvénykönyvnek 1860-ki javaslata is³⁾. Sőt még azon törvények is, melyek a fekvőségek tulajdonosainak a birtokuk fölötti légoszlopra való jogát határozottan ki nem mondják, lakkázaiknak falait mégis a szomszéd házak tüzelő helyiségeinek ártalmas befolyása ellen biztosítják. Ilyenek az orosz birodalom⁴⁾, a

Abwendung der Gefahr erlangt, so ist er berechtigt, sein bedrohtes Privatrecht auf gerichtlichem Wege zu schützen«. 607. §. »Back-, Brenn- oder Schmelzöfen und Feueressen dürfen an einer gemeinsamen oder dem Nachbarn zugehörigen Scheidewand ohne dessen Zustimmung nicht angelegt werden«. 608. §. »Die Anlegung von Schornsteinen und Kaminen ist an die vorgenannte Beschränkung nicht gebunden«.

¹⁾ 559. §. »Wenn der Eigenthümer« stb. 560. §. »Back-, Brenn- oder Schmelzöfen« stb. Szórol szóra mint a zürichi törvénykönyv 606—608. §§-ai.

²⁾ 610. §. Celü ce face und putu saü o privatä lãngã uuü zidü fie co muü saü nu; celü ce vrea sä cladésca unü cãminü saü vatrã, o ferariã, unü coptorü saü sóba, sä'i alãture unü ocolü de vite; saü celü ce vrea sä pue lãngã zidü unü magazin de sare, saü grãmedi de materii corosive: e indatoratü sä lãse depãrtarea prescriã de regiemente si obiceiuurile particulare asupra unorü asemenea obiecte, saü sä facã lucrãrile prescise de aceleasi legi si regiemente spre a nu aduce vãtãmare vecinului. (Csaknem szó szerinti fordítása a Code Napoleon 674. cikkének).

³⁾ A dologi jog 193. cikke: »Der Grundeigentümer ist ohne besondere Ermächtigung der Beteiligten nicht befugt, auf seinem Grundstücke Vorrichtungen zu haben, oder Etwas vorzunehmen, wodurch dem benachbarten Grundstücke in einer für dieses oder dessen Bewohner nachtheiligen, belästigenden oder gefährdenden Weise Dampf, Duust, Bauch, Buss, Feuerfunken, Kalk- oder Kohlenstaub und dergleichen zugeführt werden«.

⁴⁾ Az orosz polgári törvénykönyv (Szvod X. köt. I. rész) 424. cikke szerint: »Po pravu polnoj szobsztvennosti na zemlju, vladjelec zja imjeet pravo na vszje proizvedenija na poverchnosti zja, na vsze, csto zakljucszaetszja v njedrach zja, na vodji, v predjelach éji nachodjaszijaszja, i szlobom na vszje zja prinadlezsnosti«. (A földet tárgyszó teljes tulajdonjog tulajdoni jogosítványt ad mindenre, mi annak felszínén terem; mindenre mi annak felszíne alatt foglaltatik; az annak határai közt lévő vizekre, szóval mindenre, a mi avval összefügg); — a mit a 425. cikk névszerint gyümölcsre (plodji), jövedelmekre (docliodji), járulékokra (pribijli), növedékekre (prirascsenija), javadalmakra (bijgodij) és mindenre még megmagyaráz mit a tulajdonos munkája és ipara

két Sicilia előbbi királysága 1819-ki¹⁾, a parmai berczegség 1820-ki²⁾, s a tessinói kanton³⁾ polgári törvénykönyvei és Külső-Appenzel (Appenzel ausser Rboden) 1837-ki törvénye⁴⁾).

Ezekhez képest — lehet mondani — valamennyi európai törvényhozások a lakházak tulajdonosait biztosítják az ellen, hogy a szomszédok gőzgépek helytelen alkalmaztatása által azoknak falain kárt ne okozzanak. De a füst általi károsítás és háborgatás sem lehet komoly jogi aggodalomnak tárgya. Mert vagy fennáll a szomszéd házak közt a »servitus fűrni immittendi«, vagy nem. Ha szolgalmnak van helye, panaszra nem lehet ok, mivel ez esetben a szomszéd a kérdéses füstöt tűrni tartozik. Ha pedig szolgalmnak nincs he-

előállít. Ehhez képest már Michailovics Alexius czár 1649-ki törvénykönyvének (ulozsenie) X. fejezete 278. czikke szerint: »Pécsi i povarni na dvorje v stjenje szoszjeda szvoego nikomu ne djelati« (Senki szomszédjának udvarához vagy lakházához közel kemenczét és tűzhelyet ne állítson); — a fenn idézett új polgári törvénykönyv 445. czikke szerint pedig: »Chozjain doma mozset trebovat: 1) cstobji szoszjed ne prisztroival povarni i pécsi k sztjenje ego doma« stb. (A ház tulajdonosa azt követelheti: 1) hogy a szomszéd az ő házának falához közel tűzhelyet és kemenczét ne állítson).

¹⁾ 595. czikk: »Quegli ehe fa sca. re un pozzo o una laterina presso un muro, sia o non sia comune, e quegli ehe vuole construirvi camino o focolare, fucina, forno o fornollo, o appoggiarvi una stalla, o formare al dorso di questo muro un magazzino di sale, o un ammasso di materie corrosive, ha l' obbligo di lasciarvi la distanza preseritta da' regolamenti o dagli usi particolari, e di far le opere preseritte da medesimi regolamenti ed usi, per non apportar danno al vicino«.

²⁾ 525. czikk: »Chi fa scavare un pozzo o una latrina« stb. mint a siciliai törvénykönyv.

³⁾ 245. czikk: »Nessuno presso un muro comune o di altrui proprietà, puo escavare pozzo, né costruire latrina, fucina, forno, fornello, o riporre concime od altre materie fetenti o corrosive, se non nella distanza di braccia sei, e mediante un contro muro in calce, ebe impedisca ogni danno al vicino«.

⁴⁾ 8. czikk: »Eür neue Gebäude, in welchen besonders feuergefährliche oder solche Gewerbe betrieben werden wollen, die anhaltend eintr sehr üblen Geruch verbreiten, hat die Ortsbehörde nach Umständen ihre Entfernung von anderen Wohnungen zu bestimmen. Ueber Einrichtung solcher Gewerbe in schon bestehenden Gebäuden hat ebenfalls die Vorsteherschaft zu entscheiden«. Gesetz über Liegenschaften vom 30i April 1837.

lye, mai fejlett állásához képest, a technikának van módjában kiváltképen kis gőzgépeknél, a bajon az által segíteni, hogy oly apparátust alkalmaztat, mely azoknak füstjét olyannyira megemésztí, hogy külsőleg alkalmatlanságot nem okoz. A ki Londonban, Párizsban, avvagy más előkelőbb angol, francia vagy belgiumi városokban megfordúlt, ily nemű füstemésztő gőzgépeknek üdvös hatását tapasztalhatta; sőt sok német városban, s úgy szintén Bécsben is, azok már használatban kezdenek lenni. Ha tehát ilyen kisebbszerű gőzgéppel dolgozó gyár köteleztetik arra, hogy ne nyílt, hanem füstemésztő gőzgépet használjon, a szomszédoknak nem lesz többé okuk, jogtalanul háborgató füst iránt panaszkodni. S e tekintetben szabadjon például névszerint az angol törvényhozásra hivatkoznom, mely 1854. augusztus 1-jétől kezdve Londonban más mint füstemésztő gőzgépeknek használatát szigorúan megtiltotta ¹⁾).

III.

Ezek után tehát a szükséges tájékozottságot megnyerve, mely szerint a »servitus furni immittendi«-nek jelentőségét hazai jogrendszerünkben is meghatározhatjuk; — e tekintetben jogunk és jogéletünk fejlődéséből a következő irányiatokat emelem ki:

1) *A fekvő tulajdon és ezen tulajdon területe fölötti légoszlop közti jogi viszonyt* illetőleg, nevezetes jelenség előbbi jogunkban az volt, hogy a tulajdon a fekvő birtokra nézve inkább külső jelentősége, mint belső lényeges momentumai szerint nyert jogi szabályozást. A nemesi birtok, az u. n. »jus possessionarium«, mely törvényeinknek legkedveltebb tárgya volt, a társadalmi, sőt politikai és közjogi felfogás szerint a legfényesebb alakban és leghatályosabb kitüntetések színében a hazai vagyoni jog legelőkelőbb alkatelemének tekintett. Mindamellet Werböczy Hármaskönyve nem fejt ki részlete-

¹⁾ »An act to abate the nuisance arising from the Smoke of Furnaces in the Metropolis and from Steam Vessels above London Bridge. 20. August 1853.« L. The Law Journal reports for the year 1853. XXXI. kötet. London, 1835. 390. 1.

sen az abban foglalt lényeges jogosítványokat; s egészben véve abban állapodik meg, hogy számos tartozékainak bosszú sorozatát közli!), s hogy egy általános elv formájában azt mondja ki, mikép személyében és vagyonában rendes hatalmánál fogva még maga a király sem háborgathatja a nemes embert²⁾) A nemesi javakat tárgyazó királyi adománylevelek sem tartalmaznak ennél egyebet; törvényeink és törvénykezési okmányaink pedig csak alkalmilag tesznek említést arról, hogy a nemesi tulajdonban foglalt egyes jogosítványok mi módon nyerjenek külső kifejezést³⁾). S a fekvő tulajdonnak más nemeiről a Hármaskönyv és a törvények még annyit sem mondanak. Noha tehát ezek szerint is kétségtelen, hogy a nemesi vagy bármí másféle fekvőségeknek tulajdonosa egyszersmind a birtoka fölötti légoszlopnak is ura; ez elv azért határozott formulázást még sem tapasztalt, s legfeljebb egyes viszonyokra nézve nyert egyoldalú és tökéletlen kifejezést⁴⁾). Arra vonatkozó indirect határozmányokat csak újabb időben találunk itt-ott a törvényekben; midőn p. o. a vadászati viszonyok a levegőben találtató madarakra nézve is szabályoztalak⁵⁾; vagy a fekvőség fölötti levegő, rontó befolyásoktól megóvatik⁶⁾). Jogrendszerünk tehát ezek alapján, s a dolog természetét követve irányadásúl körülbelül egy torony magasságáig tekinti a birtok fölötti légoszlopot annak léüye-

¹⁾ Hk. I. R. 24. ez. 1. és 8. §§.

²⁾ »Nobiles totius Regni stb. ipse Princeps noster neminem eorum praeter viam juris in persona vei rebus suis, ordinaria autoritate, impedire potest«. Hk. I. R. 9. ez. 4. §.

³⁾ E tekintetben a kir. Curia döntvényei sem emelkedtek magasabb álláspontra. Lásd Értekezésem: Visszapillantás az előbbi M. k. Curiának 1724—1769-ki működésére. Budapest, 1875. 67. sk. 11.

⁴⁾ P. o. Buda város 1421-ki jogkönyvének 401. szakában: »Ész mag nymant seyner pawm este vber seynez nacliparn czawn, reyen ader stete lassen hangen. Was obstis hyn wider feilet, das ist seynez nachparn, ap er das nemen wil; sust, wil er des nicht nemen, er twinget yn mit rechte dy este ap czw schlaenn«. Michnai Endre és Lichner Pál, Buda városának törvénykönyve 1244—1421-ből. Pozsonyban, 1845. 203. 1.

⁵⁾ 1729: 22. 1802: 24. 1872: 6. tcz.

⁶⁾ 1840: 9. tcz. 42. §.

ges tartozékául; azaz azon magasságig, mely az emberek társadalmi élete kifejtésének fölfelé képezi határát¹⁾).

Mellékesen említem, hogy hazánk azon részeiben, hol az ausztriai polgári törvénykönyv kötelező erővel bír, e viszony határozott elv által van szabályozva²⁾.

2) A tulajdonosnak a fekvő birtoka fölötti légoszlopot tárgyazó uralmát csak akkor fogjuk kellőleg méltatni; ha azon nagy jelentőséget veszszük szemügyre, melylyel az emberek élete, s a társadalmi és gazdasági lét minden viszonyára a tiszta és egészséges levegő befolyása bír. Ma, a természeti és társadalmi tudományok virágzó korában, ezt bizonyítani szükségtelen. Mióta azonban e tudományok főnotabilitásai tisztában vannak aziránt, hogy azon empiricus ideoda kapkodás, melyet az előtt közegészségi gondoskodásnak neveztek, itt céljának már semmikép meg nem felel: s hogy általán véve és mindenoldalú felfogás szerint azon tényezőket kell szemmel tartani, melyek az emberiség hygienicus és biologicus érdekeit fentartják és emelik, s erélyes határozottsággal mindazt mellőzni, a mi ártalmas: a közegészségi rendezésnek már nagyobb szerű feladata, de nemesebb rendeltetése is van. Névszerint a víz és levegő, az emberi élet és egészség ezen két hatalmas fentartójának, lehetőleges tisztántartása, a társadalmi létnek egyik legfőbb postulatuma; melyre különös gondot fordítani a közigazgatásnak nem kevesebbé mint a jog-redezésnek legfontosabb teendői közé tartozik; úgy hogy a földbirtok szervezésében a törvényhozás is annak föltételeit folyton folyva szem előtt tartani van hivatva.

Nem lévén itt feladatom azon intézkedésekről tüzetesen szólni, melyek a közegészségi ügyre nézve nálunk ez irányban fennállnak; elég legyen röviden arra figyelmeztetnem, hogy a nagy légtenger sehoh az állam-törvényhozás tárgyát

¹⁾ A zürichi polgári törvénykönyv 551. §-ának jegyzete liumoricus formában azt mondja: »Der Luftraum über den Bódén vvird in der Begel zu dem Grundeigenthume gerechnet; versteht sich nur so weit, als dem Menschen darüber Herrschaft möglich ist. Wenn ein Luftschiffer hocli über fremden Gütern llin treibt, so verletz er kein Eigenthumsrecht«.

²⁾ Az ausztriai polgári törvénykönyv 297. §-a által.

nem képezi, hogy azonban azon léggör, mely közvetlenül a földnek felületét veszi körül, azon magasságig, mely fölfelé az emberek társadalmi élete kifejtésének képezi határát, mindenütt a fennálló jogrendezés egészéhez számítandó. Az is világos, hogy ezen légkörnek bármilyen ártalmas és egészségtelen befolyások, rendkívüli füst, alkalmatlan bűz stb. ellenében tisztántartása, nemcsak a közző, hanem a magánjogok szempontjából is egyaránt fontos. S ez valamint egyrészt hazai törvényeink és néhány helyhatóságaink intézkedéseinek e célra irányzott egyes határozatait indokolja, p. o. mikor az 1840: 9. tcz. a kender és len áztatását mindenütt az országban csak bizonyos, e célra kijelölendő helyekre szorítja; mikor Budapest főváros nevezetes költséggel közzvő hídát építtetett stb.: úgy másrésztől szükségessé teszi azt is, hogy az egyes fekvőségek birtokosainak a tulajdonuk fölötti légoszlop minden hátrányos hefolyásoktól megóvására könnyen fogauatasítható határozott mód biztosíttassék. Erről építkezési tekintetben a Budapest területén történendő kisajátításokról szóló 1868: 56. tcz. s úgy szintén az 1872-ki ipartörvény gondoskodott is; azonban kívánatos volna, hogy ilyennemű határozmányok rendszerebb felfogás, határozottabb szabály, és általánosabb dimenzió szerint állapíttassanak meg. Az angol törvényhozás erre nézve utánzásra méltó példát nyújt.

3) Törvényeink a fekvőségek tulajdonosait nemcsak tulajdonukra, hanem birtoklási jogukra nézve is, minden jogtalan megtámadások ellen védik és biztosítják. Ehhez képest a perlekedés és törvénykezési védelemnek két neme lett rendezve, t. i. »ex jure« és »ex usu«. De azon kívül, ha valaki másnak birtokállapotát jogtalan behatolás által háborgatja, ily birtokháborítási esetek az 1802: 22. és 1807: 13. tcznel fogva nem törvénykezési eljárásnak, hanem az u. n. »sommás visszahelyezés«-nek tárgya; úgy hogy ebből bármiféle jogok megvitatása határozottan ki van zárva, s egyedül az egy évi nyilvános és békességes tényleges birtokállapot szolgál zsinór-mértéköl.

Magánjogunk 1848 óta beállt átalakulásának folytán itt, hol a szolgálmak gyakorlati alkalmaztatásáról van szó, leginkább azon változásokat kell hangsúlyoznom, melyek a

fekvő tulajdonra nézve nyertek érvényt, s melyek a tulajdonképi szolgálomak szabályozásával legszorosabban függnek össze. A birtoklási jog viszonyai, melyek jogrendszerünk alap-szervezésével szoros és közvetlen összefüggésben nem álltak, aránylag csak csekély változást tapasztaltak. Az egyszerű birtokfennállás kérdése pedig most is egészen úgy áll, és ugyanazon törvények katarozmánya alá esik, mint 1848. előtt. E katarozmányokat az 1861-ki országbírói értekezlet u. n. ideiglenes törvénykezési szabályai fentartják¹⁾; s noha az akkori kir. Curiákoz intézett 1862. február 27-ki királyi leirat az elintéző hatóság illetékességére nézve az 1802: 22. tcz. szabályát megváltoztatta, és az 1868-ki polgári törvénykezési rendtartás 93. §-a i) pontja is ugyanazon értelemben intézkedik: ez mégis a dolog lényegére nézve semmi újítást nem tartalmaz. Az ellen tehát, ki másnak fekvő birtokát, t. i. annak felszínét, vagy földalatti részeit (pinczét, kútját stb.), vagy a fölötté lévő légoszlopot (jogtalanul rendkívüli füstöt oda terjesztvén), háborgatja, nem jogi keresettel, hanem az 1802: 22. tcz. értelmében kell föllépni. Ehhez képest ugyanis, valamin azelőtt az alispán nem törvénykezési hatalmánál fogva mint bíró, hanem az 1542-ki pozsonyi 5. tcz. szerint mint azon megyei tiszt járt el, ki a közbiztosságot és közrendet a vármegye területén fentartani, illetőleg annak fentartásáról gondoskodni hivatva volt, s kinek az 1807: 13. tcz. által különösen meghagyatott, »ne in quaestionem juris semet immitat« (5. §.), s hogy »de omni repositione peracta vei denegata Universitati Comitatus (tehát a megyei gyűlésnek) relatiouem praestet« (6. §.); kinek intézkedése ellen pedig a felek nem fölebbvitellel (appellatióval), hanem az előbbi m. k. udv. kanczelláriákoz intézendő felfolyamodással (rccursussal) élhettek; a »via juris« nekik külön fentartva maradván (3. §.), melyen már magánjogi címeken alapuló jogi igények vitatásának volt helye, azaz oly kérdéseknek, melyek a sommás visszahelyezés eljárásából határozottan ki voltak zárva: úgy birtokháborítási esetek tárgyalásánál ugyanazon szempontok szolgáltatnak zsinórmértékül jelenleg is; úgy hogy azok jogügyeknek

¹⁾ Ideiglenes törvénykezési szabályok I. 40. g-a>

nem tekinthetők, sőt hogy elintézésüknél jogi kérdéseket figyelembe venni sem szabad.

S ez elvek a mostani szomszédsági jog körében a szomszédok közt keletkező differentiakra nézve főfontossággal bírnak.

4) Noha jogtudósaink előtt a *szolgalmak fogalma* soha nem volt ismeretlen ¹⁾, úgy hogy nagyobb szabad királyi városainkban különös u. n. szolgalmi könyvek is többnyire vezetettek: egészben véve mégis a régibb gyakorlati magyar jog szolgalmak határozottabb megállapítására, kedvező szemés támpontokat nem igen nyújtott. Ennek kettős főoka volt. Az egyik az, hogy a fekvőségek jogában a törvény előtti egyenlőségnek elve nálunk érvénytelen nem bírt; a másik pedig, hogy az ősiség intézményénél fogva fekvőségek tulajdonára nézve a családi érdekekkel szemben minden egyéb tekintetek háttérbe voltak szorítva. Ez a két ok eredményezte azt, hogy a fekvő birtokra vonatkozólag a jogi kérdések azon önálló felfogásban nem részesülhettek, s azon állandó rendezést nem nyerhettek, mely szükséges lett volna arra, hogy valóságos szolgalmak biztos fenűállhatásáról csak szó lehetett volna bármely tekintetben. Werbőczy Hármaskönyvében nemesi javakra nézve nyomára sem találunk oly birtokszabályozásnak, mely szolgalmak alakulására kiindulási ponttúl szolgálhatott volna (az I: 87. ez. 3. és 4. §§-aiban foglalt eset nem valóságos szolgalom); s még a múlt században a kir. Curia döntvényeiben is a szolgalmak teljesen iguota quantitas. Szabad kir. városokban kedvezőbben álltak ugyan a viszonyok; de az 1853—1861-ki években, mikor az ausztriai polgári törvény-

¹⁾ P. o. Pécsi János (Joannes Decius Barovius) Syntagma Institutionum Juris Imperialis et Vngarici. Kolozsvár, 1593. 111. sk. 11.; — *Foris Otrókócsi Ferencz*, Specimen Introductionis in Jurisprudentiam Methodicam. Nagy-Szombat, 1693. 24. l.; — *Pergliold Pál Lukács*, Metliodica in Sac. Principis Justiniani Institutionum libros Commentatio. Buda, II. rész. 1757. 89. sk. 11. Ez utóbbi könyv azért bír itt különös érdekel, mert — mielőtt a magyar kir. tud. egyetem Nagy-Szombattól volt áthelyezve Budára — azon jogi tanítás egyik vezérfonaláéi használtott, mely egy, Pesten a városi hatóságnak pártfogása alatt állott tanintézetben tartatott.

könyv nálunk is érvényben volt, ismételve és ismételve kellett tapasztalnunk, hogy az mit szolgálomnak neveztek, céljának megfelelő biztos jogi erővel nem bírt. A valóságos szolgálomak keletkezésére a biztos nem kevésbé mint korszerű alapot az új telekkönyvek életbeléptetése nyújtja, mely e tekintetben a fekvő birtok erre szükséges általános egyformaságát is hozta he, s e minőségben az országbírói értekezlet által megtartatott.

51 Ehhez képest a szolgálmi viszonyok szempontjából figyelemre méltó körülmény az is, hogy az azokat tárgyazó egyes jogkérdésekre nézve előbbi magánjogunk körében öszhangzatos fejlődést hiába keresünk; sőt hogy nem ritka formaszerű ellentétezesekre is találunk. A dolog természeténél fogva e tekintetben terjedelmesebb nemesi javak, melyekre nézve a szolgálomak kérdése gyakorlati alkalmaztatást nem tapasztalhat, szóba nem jönnek. De kisebb nemesi javakban, névszerint compossessoratusokban, hol arányosításnak; avagy oly javak határában, hol úrbéri rendezésnek vagy tagosításnak volt helye; a hol tehát az utak, közlegelők, kutak stb. közös használatát kellett szabályozni, ez nálunk az előtt akár szerződésileg akár ítéletileg nem szolgálmi viszonyok megállapításával, hanem többnyire bizonyos »co-usus« formájában történt, melynek a szolgálmaktól lényegesen eltérő jogi természetete van; p. o. midőn valamely közösen használt kútnak birtokosa annak jó karban tartására, és illetőleg kijavítására, tehát positiv teljesítésre köteleztetett. Ennek következtében mezei telkek szolgálmai nálunk a telekkönyv behozatala előtt nem is létezhetek; míg városi telkek közt, ha nem is valóságos szolgálomaknak, legalább szolgálmi megállapításoknak úgy a hogy nemcsak lehetett helye, hanem volt is. Kelemen erre nézve következőleg nyilatkozik: »Materia haec (servitutum) nec infrequentis usus, nec pláne infocunda mater processuum est; praesertim in urbibus, ubi populi numerus maior, fundi verő angustiores et pretiosiores esse consueverunt, ut ne minimum quidem usum alter alteri facile concedat, aut quavis ratione semel obtento decedat« ¹⁾. Kekem is volt szerencsém, a

¹⁾ Kelemen Imre, Institutiones Juris Hungarici Privati 2. kiad. II. köt. Buda, 1818. 80. 1.

városi szolgálomak több ily gyakorlati példáit felhozni, midőn az előbbi kir. Curia működéséről előadásomat a t. Akadémia előtt tartottam ¹⁾. Míg tehát a nemesi birtok rendezése szolgálomak keletkezésének helyet nem adott; a szabad királyi városokban az új telekkönyvek behozatala előtt is álltak már fenn szolgálomak; csakhogy alkotásuk igen tökéletlen volt.

6) A szolgálmi viszonyok rendezésének befolyását a szomszédsági jognak is városainkban szükségkép kellett tapasztalnia. Ez által ugyanis a szomszédsági jog az abstract jogosítványok körén kiviil is, melyeknél fogva p. o. elidegenítés esetébeu a fekvőségek szomszédjai bizonyos elsőbbséggel birtak, a konkrét birtoklási álhipotok szempontjából is magában álló jelentőséget nyert, s névszerint oly kérdések is kezdtek felmerülni, melyek a szomszéd házak lakosainak háztartására és gazdasági életére nézve fontosak; a mint hogy ennek folytán főleg ez ősiségi viszonyok rendezése óta az egész szomszédsági jog a törvényhozástól elvileg és részletek szerint teljes újjászabályozást vár. Ez irányban az iparkérdések és az építkezési viszonyok is különös figyelembevételre igényelnek. S mindezeknek álláspontja régibb szomszédsági jogunk alapelveitől abban is különbözik, hogy itt nem annyira jogok, mint inkább tényleges viszonyokról van szó, s hogy nem »de jure«, hanem »de usu« kell törvény útján intézkedni.

A dolog természetében fekszik, hogy mai előadásomban, hol tulajdougkép csak a »servitus fűrni immittendi«-nek hazai jogunk szerinti jelentőségét fejtegetem, a szomszédsági jognak részletesebb tárgyalásába nem bocsátkozom; s hogy még kevesebbé vagyok hivatva az építkezési és az iparjogról tüzetesen szólni. Mindamellettk tekinteten kívül nem hagyhatom, hogy a »servitus fűrni immittendi« kérdése magában véve csak szomszédok közt nyerhet alkalmaztatást, s hogy annak megfejtése oly kérdésekkel áll lényeges összefüggésben, melyek nagyrészt az építkezési és az iparjog köréhez tartoznak.

Háztartási szükségletei, s személyes és családi gazdaságának céljaiból saját jogosítványánál fogva t. i. mindenki

¹⁾ Visszapillantás az előbbi Magyar királyi Curianak 1723— 1769-ki működésére. Budapest, 1875. 81. 1.

tulajdonában tüzet rakhat és füstöt gerjeszthet, annélkül hogy ez ellen a szomszédnak joga volna felszólalni; még az esetben sem, ha a mondott füst az ő birtoka fölötti légoszlopba terjedne, s neki némi alkalmatlanságot okozna. A »servitus fumi immitendi«-nél tehát nem ezen u. n. »fumus nongravis«, hanem csak a rendkívüli a »fumus gravis« forog szóban, melynek két lényeges momentuma van, hogy t. i. a közönséges füstnek mértékét mennyiségileg vagy minőségileg túl haladja, s hogy oly tűznek eredménye legyen, mely anyagi magánnyereség céljából gerjesztetik. Ez ellen, ha nekik hátrányos, kártékony vagy alkalmatlan, a szomszédok már panaszt emelhetnek; de ebbéli jogukról le is mondhatnak, és ezen lemondás kétféle lehet, vagy csupán személyes, vagy olyan, hogy az által egyszermind birtokuk is le van kötve; s az utóbbi esetben már szolgalmnak van helye, melynél fogva a lekötött fekvőségnek tulajdonosa szomszédjának »fumus gravis«-át is tűrni tartozik. Mint szolgalm pedig ez idegen dologbani jogosítvány, a lekötött fekvőséget terheli, s birtokváltás esetében az utóbbi birtokosra vagyis az u. n. jogutódokra is átszáll.

Mivel pedig a szomszédoknak épen említett jog-lemondása jogi cselekvény; ez mint tény soha nem vélelmeztetik, hanem az által ki ilyen kötelezést állít, bizonyítandó; különben kötelezésnek nincs helye. A szolgalm egyébiránt nemcsak szerződés, hanem elbirtoklás útján is keletkezhetik; teljes joghatályát azonban mostani jogunk szerint csak akkor nyeri, ha telekkönyvileg biztosított.

S ez a jogszerű módon keletkezett »servitus fumi immitendi«-nek jelentősége hazai jogrendszerünkben. A mennyiben mindazáltal ennek fogalma az építkezési és iparjoggal is szoros összefüggésben áll; erről is néhány megjegyzést kell még tennem.

Tulajdonképi és teljesen kifejtett országos magyar építkezési jog még nem létezik. Minthogy azonban az 1868: 56. tcz. a fővárosra nézve több, ilyennek köréhez tartozó határozatot tartalmaz; e cikket itt első kezdeménynek lehet tekinteni. Reánk nézve kiválólag a 2. §. fontos, mely bizonyos, a közérdek tekintetéből hátrányos vállalatoknak rendőri úton történendő mellőzését szabályozza. Magánérdekekről ugyan

nem tesz említést; de azokat ki nem zárhatja, s ki sem is zárja. Egyébiránt kívánatos volna, hogy kimerítő, és az egész országra terjeszkedő építkezési törvény minél előbb hoztassék.

Szerencsésebbek vagyunk iparjogunk tárgyában; mert az 1872: 8. tcz. teljes iparszabályozást tartalmaz, mely az iparviszonyok és iparkérdések egész körére terjed, s oly zsinórmértéket nyújt, melyet az iparhatóságok irányadásul követhetnek és követni tartoznak. Szabadjon mindazáltal megjegyezmem, hogy e törvény a frauczia 1810-ki, ausztriai 1859-ki és német 1869-ki ipartörvények elvein indult el, s így magasabb felfogás szerint annak méltatásában itt ugyanazon tekintetek bírnak fontossággal, melyekről már fennebb e törvények fölemlítéséről szóltam.

Vizsgálódásom eredménye tehát az, hogy a telekkönyvi intézménynek életbeléptetése óta hazai jogunk már oly rendezést nyert, mikép — valamint más szolgálmak — úgy a »servitus furni immittendi« is a szomszéd helyiségek birtokosai közt megálapíttatassék és alakíttatassék.

Általán véve pedig fejtegetésem adalékot kívánt nyújtani azon viszony felismeréséhez, melyben mostani magánjogunk az 1848: 15. tcz. által kimondott codificatio feladatához áll. Úgy hiszem sikerült kimutatnom, hogy azok hibáznak, a kik előbbi jogunknak mai időben már semmi értéket nem tulajdonítanak, s névszerint azt állítják, hogy életrevaló, hogy haszonvebető alapot egy készítendő s társadalmi létünk színvonalának és kívánalmainak megfelelő Codexnek semmikép nem nyújt. De másrésről mutatványei szolgálhat egyszersmind az itt felhozott példa arra is, hogy törvényrendszerünk, mind anyagilag, mind alakilag, minél előbb nevezetes reformokra szörül; — hogy szükséges, mikép mellőztessék abból határozottan az, a mi múlt és jelen állapotaink kívánalmainak már meg nem felel; — s hogy oly polgári törvénykönyv készíttessék, mely míg egyrészt nemzeti és társadalmi létünk érdekeivel összhangzásban legyen, másrészt az újabb európai törvénykönyvek sorában is méltó helyet foglaljon el,

MAGYARORSZÁG NÉPESSÉGÉNEK

SZAPORODÁSA ÉS FOGYÁSA

ORSZÁGRÉSZEK ES NEMZETISEGEK

SZERINT.

KELETI KÁROLY

R. TAGTÓL.

BUDAPEST, 1879.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Budapest, 1879. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

Magyarország népességének szaporodása és fogyása országrészek és nemzetiségek szerint.

Valahányszor hivatalomban a statisztikának egy-egy nagyobb szakaszát befejeztem, mindannyiszor vágyódom eredményeivel a T. Akadémia elé is lépni. Áll ez főleg, ha a népünkkel s nemzetünkkel foglalkozó hivatalos statisztikának készül el egy-egy fejezete.

Hiszen kit is érdekelhetne inkább megtudni gyarapodik-e a magyar nemzet, mint a T. Akadémiát, mely e nemzet számára készíti elő és közvetíti vele legfőbb szellemi kincsét: a tudományt.

De még más, személyes ok is késztet itt terjeszteni elő tanulmányaim s kutatásaim eredményét.

Amott a hivatalban csak az anyagot gyűjthetem, sérény munkatársaimmal együtt, azon forrás-művekhez, melyeknek számtengerét mindenki használhatására kell ugyan berendeznem; de a melyeket egyéni okoskodás nélkül tartom kötelességemnek közrebocsátani, nehogy a hivatalos cím paizsa alatt bárki ítéletét befolyásolni látszassam.

Itt azonban, a tudomány szabad terén, egyenjogúnak érzem magamat tisztelt társaimmal. Itt bátran merek az oknyomozó és okoskodó statisztikus szerepére vállalkozni; itt használhatom a magánkutatás és fürkészés nyújtotta adatokat is, ha belyességökről meg vagyok győződve, hiányozzék bár rólok a hivatalos mez, vagy legyenek öntudatosan csoportosított számoknak levont eredményei.

Magyarország népesedési mozgalmának adatai és 1876-dik évi összegeik, csak az imént zárattak le a statisztikai hivatalban és kerültek sajtó alá. Egész új adatokkal leszek tehát szerencsés előadásomat itt-ott illusztrálhatni, habár ez adatok már két éve múlt korszakra vonatkoznak. Ahhoz egyébiránt szoknunk kell, és tiz évi tapasztalat megtanított reá, hogy bármely országos adatgyűjtést indítsunk meg hazánkban, annak jó másfél esztendő kell, míg végeredményeit megismerhetjük s még egy darab idő, míg azok teljesen feldolgozva a közönség elé is juthatnak.

Ámde nem késünk el; s ha Anglia havonkint teszi közé népesedési statisztikájának eredményeit — bár igaz, hogy e célra a »Register Office«-ban külön hivatala van — s ha újabban Ausztria is már félévenkint zárhatja le s közölheti jobban érdeklődő közönségével, ebbeli munkássága eredményeit, — minket nem sürget senki. Pedig alig van ország Európában, melyet inkább érdekelhetne tudni, hányán vagyunk, nem fogytunk-e meg a lefolyt évben s oly úton lialad-e népesedésünk, kiváltképen pedig magyar népünké, mely fenmaradásunkat, gyarapodásunkat biztosítja.

Hála az égnek, hogy ezúttal, ha nem is oly gyorsan, mint kívántam volna, de annál bensőbb meggyőződéssel mondhatom: igen is, nem csak megvagyunk, de szaporodtunk is; az országunkat lakó valamennyi nemzetiség között pedig leginkább szaporodik s bír legtöbb kilátással állandó szaporodásra a magyar!

Azon általánosan elterjedt és sok jó barátunk által oly nagy kedvteléssel tovább terjesztett hiedelemmel szemben, hogy a magyar faj nem szopora s így lassú kihalása csak idő kérdése, érzem, hogy állításom igazolásra, bizonyítékra szőrül.

Ezt akarom is tenni s bemutatni a T. Akadémiának, hivatalos adatok nyomán, Magyarország 1876-diki népesedési mozgalmának főeredményeit.

Ennebbi állításom szükséges bizonyítéka tehát ez adatokból fog kiderülni. Könnyítve érzem azonban helyzetemet az által, hogy bármi szemrehányást tehetek s tettek is eddigi statisztikai pályámon, azon egygyel még nem találkoztam, hogy önbizalmunk emelése végett nagyítottam volna a dolgokat,

sőt legtöbb szemrehányás azért ért, mert rideg számaimmá nem egyszer rontottam szét egy-egy illúziót, melyben saját rovasunkra gyakran ringattuk magunkat.

Ez úttal tehát a magyar faj szaporátlanságáról terjesztett tévhitet szeretném lerombolni s hogy ezt minél alaposabban s minél kimerítőbben tehessen, nem is terjesztem a T. Akadémia elé az egész népesedési mozgalmi anyagot; hanem csak legérdekesebb mozzanatait fogom kiemelni s leginkább azokat bemutatni, melyek a népállomány számbeli változásaira vonatkoznak.

Magyarország népessége (Horvát-Szlavonország nélkül) 1875. végével 13.525,459 lélek volt. Miután népszámlálás csak 1870. elején történt, a változott népszámot úgy nyertük, hogy évről-évre kiszámítottuk a születések és halálozások közötti különbözetet, mely az előbbeni évszámhoz hozzászámítván vagy abból levonván, kiadta az év végével fennmaradt népesség összegét.

Itt természetesen számon kívül kellett maradnia a népszám azon változásának, melyet bevándorlás által szenved, nem létezőn oly ellenőrző intézmények, melyek az erre nézve szükséges számokat szolgáltatathatnák. Tudva azonban, hogy az e nembeli népmozgalom, hazánkban nem valami nagymérvű, bátran beérhetjük a természetes szaporodás vagy fogyatkozás megtudásával, mely a születési vagy halálozási esetek túlsúlya által előáll.

Miután 1876-ban Magyarországon 623,849 gyermek született és 478,684 ember meghalt, a különbözet 145,165, a mennyivel népünk ez év alatt megszorodott, úgy, hogy az összes népesség 1876. végén 13.670,624 lélek.

Íme három számcsoporthoz az összes népesedési mozgalmra vonatkozó sok ezer adatnak és tengernyi számításnak végeredménye.

Ne keveseljük azonban, azért mert szerényen jelenkeznek e számok, jelentőségüket. Ez azonnal emelkedni fog, ha meggondoljuk, hogy ama 145 ezer egyévi szaporodás a megelőző év népességének 1.07%-ka. Oly évi szaporodás ez, melynél nagyobb keves ország dicsekedhetik, mert a születési többlet a nagynépességű Szászországban csak 1.12, még Angliában is

csak 1.26%, holott a legtöbb európai állam az egy százalék-nak 6, 7 tizedével kénytelen beérni.

De Magyarország sem minden évben dicsekedhetik hasonló szaporodással. Sőt ha visszatekintünk a közelebb lefolyt évtizedre, csak egyetlen egy esztendő-t találunk, mely hasonló születési többletet bírt felmutatni. Ez esztendő pedig az 1868-diki, roppant termékenységnek, bő kivitelnek s fejlődő közgazdasági viszonyoknak örvendett év után következett, vagyis 1869-ben volt észlelhető.

A közzgazdasági viszonyoknak, nevezetesen a termésnek a születésekre gyakorolt befolyását, úgy hiszem, nem szükséges bővebben indokolnom. Elismert tény ez, melyet egyszer magam is szerencsés valék, a T. Akadémia előtt, hazai szempontból kifejthetni.

Az említett évtized alatt Magyarország népessége a megelőző évhez képest szaporodott:

	1866-ban	42,000 lélekkel,	vagyis	0·03	‰-kal
	1867-ben	69,800	»	»	0·54 »
	1868-ban	114,000	»	»	0·86 »
	1869-ben	142,000	»	»	1·07 »
	1870-ben	124,600	»	»	0·91 »
	1871-ben	55,800	»	»	0·40 »
megfogyott	1872-ben	— 17,800 lélekkel	—	0·12⁰	‰-kal
	1873-ban	— 307,300	»	—	2·23 »
ismét szaporodott	1874-ben	700 lélekkel	0·005	‰-kal	
	és 1875-ben	107,400	»	0·80	»

Ha az 1873-diki nagy kolera-évet ki is hagyjuk, az egész tízévi átlag csak 0·56‰, melyhez képest az 1876-diki szaporodás tehát csakugyan örvendetes fokozásnak mondható, annyival inkább pedig, mert a hasonló százaléku 1869-diki gyarapodást abszolút számban 3000 emberrel meghaladja.

Bármi örvendetes egyébiránt ez egyévi eredmény, Magyarország még ma sem heverte ki minden részében az 1872. és 1873-diki kolera-évek súlyos veszteségeit s az általok gátolt megszaporodás elmaradását. Tudjuk, hogy hazánk a népszámlálás alkalmával, az időközben polgárosított s az anyaországba visszakeblezett magyar határőrvidék beszámításával, 13.561.245 lélekkel bírt. 1876. végén, daczára annak, hogy ez egy évben

145,000 emberrel szaporodtunk, csak 109,379 lélekkel van nagyobb lakosságunk, mint volt 1869 végén; pedig, ha átlag csak 125,000 emberrel szaporodtunk volna, mit az évtized alatt kétszer jóval meghaladtunk, egyszer elértünk s egyszer megközelítettünk, ma egymillióval több népességünk lehetne, mint volt a számlálás alkalmával.

Ez állítást könnyebben megértjük, ha a népszámváltozást országrészek szerint tekintjük.

Itt újra azon felosztást alkalmazom, melyet egy ízben már volt szerencsém a T. Akadémiának bemutatni, s melynek alapján térképen is kitüntetett hét jó kikerekített 30 — 50,000 □ kilométernyi térségű 1.5—2 milliányi népességű területeket nyerünk.

Ez országrészek népessége volt:

	a számlálás alkalmával 1870-ben	—	1876-ban	tehát 1870-től 1876-ig	
				szaporod.	fogyott
Duna balparti terület	1.730,628	—	1.798,920	— 68,292	— —
Duna jobbparti terület	2.406,958	—	2.534,970	— 128,012	— —
Duna-Tisza köze	2.138,174	—	2.184,390	— 46,216	— —
Tisza jobbparti terület	1.490,696	—	1.484,917	— —	— 5,779
Tisza balparti terület	1.888,290	—	1.830,203	— —	— 58,087
Maros-Tisza mente	1.753,596	—	1.700,546	— —	— 53,050
Erdély	2.152,903	—	2.136,678	— —	— 16,225
Összesen :	13.561,245	—	13.670,624	— 242,520	— 133,141

Íme, az országnak területileg és népességileg mintegy felét képviselő három országrész, a lefolyt 6 év alatt 242,500 lélekkel szaporodott, míg valamivel nagyobb és népesebb másik fele ugyanezen idő alatt 133,100 lélekkel megfogyott. Megfogyott 1870-hez képest, holott egy év alatt ugyanez országrészek közel 70,000 lélekkel szaporodtak.

Nem folytatom egyébiránt az absolut számok felsorolását, miből kitűnik ugyan, hogy a nemzet mennyiben szaporodott vagy fogyott, de az nem tűnik ki, hogy keretén belől a z e g y e s n e m z e t i s é g e k s z á m a r á n y a mennyiben változott.

E czélból más eszközökhöz kell nyúlnunk. Előre bocsátom egyébiránt, hogy az elérhető eredmény csak megközelítő, mert a rendelkezésre levő adatok is csak megköze-

lítók. Vájjon kielégítők-e, a T. Akadémiának lesz módjában megítélni, mert én ugyan híven fogom előadni mind a használt adatokat, mind az alkalmazott eljárást.

Hogy a fennebbi országos eredményekhez jussunk, községenként kellett az egyes adatokat járási s így megyei somákba összevonni. Oly munka ez, melyben barátaim, Kollerffy Mihály m. titkár és Kégly Sándor min. fogalmazó nagyobb segédzeméllyezettel együtt félévnel tovább fáradhatatlanul működtek.

A születési többletet és hiányt tehát megyék szerint lehetett kimutatni. Másfelől meg tudva van az egyes megyék nemzetisége s nemzetiségi vegyüléke százalékos arányban. Föltéve tehát, hogy egy-egy megyének lakossága — tekintet nélkül nemzetiségére — fogyott vagy szaporodott, a születési különbözetnek, legyen az pozitív vagy negatív, el kell oszolni a nemzetiségek azon arányában, a melyben a megyét lakják.

Részemről ugyan meg vagyok győződve s a köztapasztalat is a mellett szól, hogy a vagyonosabb és míveltebb osztályok tagjai nem oly mértékben pusztulnak és halnak el, mint a szegényebb és műveletlenebb néposztályok. Miután pedig Magyarországon a kulturelem magyar és részben német; miután birtok és vagyon többnyire ezek kezében van, világos, hogy a magyar elemre nézve inkább káros, mint előnyös, ha körülötte lakó egyéb nemzetiségekkel egészen egyformán számítatják a születés és halálozás dolgában s az innen eredő különbözéseiben. Ámde fogadjuk el ezen, az anyag hiányosságánál fogva, elkerülhetetlen hátrányt a magyar elemre nézve s lássuk, mily eredményeket szolgáltat a jeleztem számítás.

A új megyei felosztás nehezítette ugyan némileg az átszámítást, de ha helylyel-közzel csúszott is be néhány tizedrész százaléknyi hiba, legyőzhetetlen bajt ez nem okozott. Az új felosztás szerint most már csak 65 megyével van dolgunk. Közülök 27 az, melyben a magyar nemzetiség van abszolút többségben, magától értetvén, hogy a többi megyékben is, hol kisebb, hol nagyobb, a legtöbben igen tekintélyes százalékkal szerepel. A többi megye közül 13-ban van többségben az oláh elem, 9-ben a tót, 3-ban az orosz, 1-ben

a n é m e t, azonkívül van 12 megye, melyben nincs is abszolút többség, hanem a melyeket négy különböző csoportba lehetne osztani, közülök 3 esvén a magyar-német-tótba, 4 a magyar-német-szerb-be, 3 a magyar-tót-oroszba és 3 a magyar-német-olábbbba.

Hasonlítsuk most össze az egyes megyéket, uralkodó nemzetiségük és a szerint, hogy a népszámlálástól fogva mily százalékkal szaporodott vagy fogyott meg népszámuk.

A megyéket az abszolút többség százaléki nagysága szerint soroztuk, melléjük jegyezve a többi nemzetiségek százalékait is, több apró százalékot vegyesbe vonva össze. Azon-túl ki van mutatva minden egyes megyében, az emelkedett vagy megapadt népesség százaléka.

Magyar abszolút többséggel bíró megyék.

M e g y e	magyar	német	oláh	tót	vegyes	szaporod. fogyás 1870-76-ig
1. Jász-N.-K.-Szolnok	99·8	0·2	—	—	—	^o / _o 2·51
2. Heves	99·5	0·5	—	—	—	0·54
3. Csongrád	98·8	0·3	—	—	0·9	5·63
4. Győr	98·7	1·3	—	—	—	5·87
5. Udvarhely	98·4	0·3	1·3	—	—	3·03
6. Szabolcs	97·0	0·2	—	1·4	1·4	3·35
7. Hajdú	95·7	0·1	—	3·3	0·9	0·78
8. Torna	95·2	0·7	—	—	4·1*)	4·37
9. Borsod	94·0	0·9	—	3·4	1·7	1·57
10. Csík	90·1	0·3	9·6	—	—	5·51
11. Somogy	89·7	7·9	—	—	2·4**)	3·47
12. Komárom	83·5	9·0	—	7·5	8	8·44
13. Észtergom	82·7	9·3	—	8·0	—	6·45
14. Veszprém	80·9	18·2	—	0·9	—	6·19
15. Fehér	80·2	16·3	—	2·5	1·0	8·12
16. Háromszék	78·9	0·9	20·1	—	0·1	3·05
17. Pest-P.-S.-Kis-Kún	76·2	15·7	6·6	—	1·5	2·07
18. Zala	73·3	1·4	—	3·9	21·4**)	4·00
19. Osunád	72·0	0·6	11·2	11·9	4·3**)	2·53
20. Nógrád	67·1	1·8	—	31·1	—	4·01
21. Békés	66·7	3·4	5·0	24·5	0·4	3·27
22. Abaúj	65·0	5·5	—	26·6	2·9**)	1·04
23. Tolna	63·3	36·4	—	—	0·3	5·55
24. Maros-Torda	59·5	2·4	—	37·9	0·2	1·19
25. Szatmár	55·6	6·5	37·0	—	0·9	3·90
26. Vas	50·9	38·0	—	5·7	5·4**)	7·67
27. Bihar	50·6	—	48·0	—	1·4	9·33

*) Köztük 3·7% orosz.

***) Horvát.

**) Köztük 3·9% szerb.

*) Orosz.

Jegyzet. Az utolsó rovatban előforduló dőlt számok a szaporodást jelentik.

Oláh abszolút többséggel bíró megyék.

M e g y e	oláh	magyar	német		vegyes	szaporod. fogyas 1871 - 76.
						%
1. Hunyad	93·5	4·3	2·2	—	—	5·14
2. Fogaras	91·3	3·3	5·4	—	—	2·30
3. Szörény	90·4	3·0	6·3	—	0·3	2·66
4. Alsó-Fehér	83·6	12·7	3·6	—	0·1	1·89
5. Krassó	81·2	1·3	12·1	—	5·4	4·39
6. Szolnok-Doboka	80·8	15·5	3·5	—	1·2	1·53
7. Besztercze-Naszód	71·8	4·0	24·2	—	—	0·20
8. Torda-Aranyos	68·2	28·0	3·7	—	0·1	1·62
9. Arad	66·0	21·1	12·3	—	0·6	7·17
10. Szécheny	65·0	4·1	30·5	—	0·4	0·92
11. Szilágy	58·0	41·5	0·5	—	—	6·36
12. Kolozs	57·0	37·1	5·0	—	0·9	2·82
13. Kis-Küküllő	56·0	24·8	19·0	—	0·2	1·94

Tót abszolút többséggel bíró megyék.

M e g y e	tót	magyar	német	olasz	vegyes	szaporod. fo yás 1870—76.
						%
1. Árva	97·2	2·8	—	—	—	2·69
2. Zólyom	96·7	1·0	2·3	—	—	3·70
3. Trencsén	96·3	0·2	3·5	—	—	4·91
4. Liptó	96·3	0·2	3·5	—	—	2·51
5. Turóc	84·1	0·2	15·7	—	—	3·33
6. Nyitra	72·0	16·7	11·3	—	—	4·01
7. Sáros	62·5	1·5	3·8	32·2	—	4·62
8. Bars	60·0	27·2	12·8	—	—	7·15
9. Szepes	55·4	0·4	27·6	16·6	—	2·98

Jegyzet. Az utolsó rovatban előforduló dőlt számok a szaporodást jelentik.

Orosz abszolút többséggel bíró megyék.

M e g y e	orosz	magyar	német	oláh	vegyes	szaporod. fogyás 1870-76.
1. Bereg	52·0	40·0	7·3	—	0·7	⁰ / ₀ 0·90
2. Máramaros	51·2	16·9	2·0	29·8	0·1	5·19
3. Ugocea	50·9	31·7	7·5	9·9	—	0·37

**Vegyes nemzetiségű megyék, a melyekben egy nemzetiség
sincs abszolút többségben; és pedig három csoportozat:**

a) Magyar-tót-német.

M e g y e	magyar	német	tót	oláh	vegyes	szaporod. fogyás 1870-76.
1. Hont	44·6	8·6	46·8	—	—	⁰ / ₀ 0·96
2. Pozsony	39·7	18·3	42·0	—	—	5·88
3. Gömör	46·8	3·8	49·4	—	—	2·00

b) Magyar-német-horvát-szerb.

1. Baranya	45·1	39·1	—	—	15·8 *)	0·59
2. Soprony	44·1	43·0	—	—	12·9 **)	8·43
3. Bács	42·0	29·1	7·3	0·5	21·1 ***)	1·46
4. Torontál	16·3	40·3	0·7	12·4	30·3 ***)	0·96

*) Közte 11·4% horvát, 4·4% szerb.

***) Horvát.

***) Köztük 4·1% horvát, 15·4% szerb, 1·6% orosz.

****) Köztük 0·4% horvát, 29·9% szerb.

Jegyzet. Az utolsó rovatban előforduló dőlt számnak a szaporodást jelentik.

c) Magyar-orosz-német-tót.

M e g y e	oros	magyar	német	oláh	szepes	szaporod. fogyás 1870—76
1. Ung	28·2	2·1	20·8	—	48·9 1*)	% 0·55
2. Zemplén	44·5	2·8	32·3	—	20·4 1*)	2·54

d) Magyar-oláh-német.

1. Temes	7·2	39·7	0·9	42·1	10·1 2*)	4·57
2. Brassó	24·3	32·1	—	43·6	—	4·11
3. Nagy-Küküllő	16·6	38·3	—	44·9	—	0·98

A német nemzetiség az új megyei felosztás szerint már csak az egy Mosonymegyében bír abszolút többséggel: 76.2%-kal, s ott a szaporodás 1870—76-ig 6.19%. A még 1871-ben kimutatott többi öt német többséggel bíró törvényhatóság közül a XVI szepesi város Szepes megyébe kebelezetvén, ott most a tót képez többséget; Medgyes, Segesvár, és Nagy-Sink pedig Nagy-Küküllő megyévé alakulván, a magyar-orosz-német-oláh nemzetiség olyképp olvadt együvé, hogy egyikök sem emelkedik abszolút többséggé.

Ha végig tekintünk a közlött kimutatásokban foglalt számokon, azt tapasztaljuk, hogy a magyar többséggel bíró 27 megye közül 19 szaporodott és csak 8 fogyott meg az 1870-diki korszakban. E megfogyott megyék és pedig: Szabolcs, Torna s Borsod kivételével olyanok, melyekbe más elemek erősebben vegyülnek, mint Nógrád- s Abaúj-ban tót, Maros-Torda-, Szatmár- és Biharban pedig oláh.

1*) Orosz.

2*) Köztük 0.1% horvát, 7.0% szerb, 3.0% orosz.

Jegyzet. Az ezen oldalon előforduló dölt számok a szaporodást jelentik.

Az oláh többséggel bíró 13 megye, Fogaras és Szörény kivételével mind apadást mutat; ellenben a 9 t ó t többségű megye, kivétel nélkül, megsaporodott számban. Az orosz többséget feltüntető bárom megye közül csak Mármaros gyarapodott, Bereg és Ugocsa azonban, bár csekély mértékben megfogytak. Végre a 12 vegyes nemzetiségű megye közül 4 gyarapodott, 8 pedig kisebb nagyobb mértékben alatta maradt a már 1870-ben birt népszámnak.

Átszámítván immár a eredményezett számkülönbözetet az illető megyére, nemzetiségi százalékok szerint, következő képet nyerünk.

Magyarország népességének szaporodása és fogyása

nemzetiségek és megyék szerint, 1870-től 1876. végeig.

Sorszám	Országirész és megye	magyar	német	oláh	tót	horvát	szerb	orosz	egyéb	szaporod. vagy fogyás 1870—76.
I. Duna balparti terület.										
1	Árva megye	63	—	—	2,157	—	—	—	—	2,220
2	Bars »	2,670	1,256	—	5,887	—	—	—	—	9,813
3	Esztergom »	3,577	402	—	346	—	—	—	—	4,325
4	Hont »	497	96	—	521	—	—	—	—	1,114
5	Liptó »	3	70	—	1,916	—	—	—	—	1,989
6	Nógrád »	5,335	144	—	2,473	—	—	—	—	7,952
7	Nyitra »	3,662	2,477	—	15,784	—	—	—	—	21,923
8	Pozsony »	6,316	3,202	—	7,348	—	—	—	—	17,496
9	Trencsén »	25	427	—	11,762	—	—	—	—	12,214
10	Turóc »	3	237	—	1,270	—	—	—	—	1,510
11	Zólyom »	37	84	—	3,519	—	—	—	—	3,641
	Összesen	12,148	8,107	—	48,037	—	—	—	—	+ 68,292
II. Duna jobbparti terület.										
1	Baranya megye	770	668	—	—	195	75	—	—	1,708
2	Fehér »	12,793	2,600	—	399	—	159	—	—	15,951
3	Győr »	5,996	79	—	—	—	—	—	—	6,075
4	Komárom »	8,294	894	—	745	—	—	—	—	9,933
5	Mosony »	496	3,564	—	9	607	—	—	—	4,676
6	Somogy »	8,940	787	—	—	239	—	—	—	9,966
7	Sopron »	8,561	8,347	—	—	2,504	—	—	—	19,412
8	Tolna »	7,749	4,455	—	—	37	—	—	—	12,241
9	Vna »	12,959	9,674	—	1,451	1,374	—	—	—	25,458
10	Veszprém »	10,096	2,271	—	112	—	—	—	—	12,479
11	Zala »	9,917	189	—	528	2,895	—	—	—	13,529
	Összesen	85,031	32,192	—	3,244	7,461	84	—	—	+ 128,012

Jegyzet. Az ezen oldalon előforduló dőlt számok a szaporodást jelentik.

Sorszám	Országrész és megye	magyar	német	oláh	tót	horvát	szerb	nyosz	egyéb	szaporod. vagy fogyas 870—76.
III. Duna-Tisza köze.										
1	Bács megye	3,739	2,590	44	650	365	1,371	142	—	8,901
2	Heves »	1,186	6	—	—	—	—	—	—	1,142
3	Jász-Nagykun Szolnok megye	6,495	13	—	—	—	—	—	—	6,508
4	Pest-Pilis-Solt Kis-Kun megye	13,369	2,755	—	1,158	105	158	—	—	17,545
5	Osongrád »	11,975	36	73	—	—	24	—	12	12,120
	Összesen	36,714	5,400	117	1,808	470	1,553	142	12	+ 46,216
IV. Tisza jobbparti terület.										
1	Abaúj megye	1,134	96	464	—	—	—	51	—	1,745
2	Bereg »	447	81	—	9	—	—	581	—	1,118
3	Borsod »	3,434	33	124	—	—	—	62	—	3,653
4	Gömör »	1,624	132	—	1,715	—	—	—	—	3,471
5	Sáros »	122	308	—	5,965	—	—	2,609	—	8,104
6	Szepcs »	21	1,428	—	2,867	—	—	859	—	5,175
7	Torna »	871	6	—	4	—	—	34	—	915
8	Ung »	203	15	—	150	—	—	352	—	720
9	Zemplén »	3,309	208	—	2,402	—	—	1,517	—	7,436
	Összesen	10,879	1,665	588	3,952	—	—	871	—	— 5,779
V. Tisza balparti terület										
1	Békés megye	4,652	237	349	1,709	—	—	—	28	6,975
2	Bihar »	23,584	140	22,372	373	—	—	—	139	46,608
3	Hajdu »	1,251	2	43	7	—	—	—	4	1,307
4	Marmaros »	1,935	229	3,411	11	—	—	5,860	—	11,446
5	Szabolcs »	6,813	14	64	98	—	—	—	35	7,024
6	Szatmár »	6,711	785	4,466	12	—	—	96	—	12,070
7	Szilágy »	5,129	63	7,169	—	—	—	—	—	12,361
8	Ugocsa »	79	19	24	—	—	—	126	—	248
	Összesen	34,320	515	30,244	1,244	—	—	5,890	112	— 58,087

Jegyzet. Az ezen oldalon előforduló dőlt számok a szaporodást jelentik.

Sorszám	(ország-rész és megye)	magyar	német	oláh	tót	horvát	szerb	orosz	egyéb	szaporod. vagy fogyni 870—76.
VI. Maros-Tisza-mente.										
1	Arad megye	4,871	2,838	15,234	—	92	—	46	—	23,082
2	Csanád »	1,727	14	268	285	—	93	10	—	2,397
3	Krassó »	144	1,342	9,004	256	299	11	33	—	11,089
4	Szörény »	84	170	2,524	—	—	8	—	—	2,792
5	Temes »	1,352	7,455	7,905	169	19	1,314	583	—	18,777
6	Torontál »	862	2,132	656	37	21	1,583	—	—	5,291
Összesen		5,418	13,578	30,007	177	481	2,807	632	—	58,050
VII. Erdély.										
1	Alsó-Fehér megye	454	129	2,990	—	—	—	—	4	3,577
2	Beszterce-Naszód megye	8	48	143	—	—	—	—	—	199
3	Brassó »	892	1,178	1,600	—	—	—	—	—	3,670
4	Csik »	5,332	18	568	—	—	—	—	—	5,918
5	Fogarás »	66	108	1,832	—	—	—	—	—	2,006
6	Háromszék »	3,030	34	772	—	—	—	—	4	3,840
7	Hunyad »	569	292	12,384	—	—	—	—	—	13,245
8	Kolozs »	2,135	288	3,327	—	—	—	—	11	5,761
9	Kis-Küküllő »	482	369	1,089	—	—	—	—	5	1,945
10	Maros-Torda megye	1,179	48	751	—	—	—	—	4	1,982
11	Nagy-Küküllő megye	223	516	604	—	—	—	—	3	1,346
12	Szeben megye	59	410	875	—	—	—	—	2	1,346
13	Szolnok-Doboka megye	498	113	2,600	—	—	—	—	8	3,219
14	Torda-Aranyos megye	628	83	1,525	—	—	—	—	3	2,237
15	Udvarhely megye	3,148	9	41	—	—	—	—	—	3,198
Összesen		6,235	949	21,475	—	—	—	—	36	16,225

Jegyzet. A ezen oldalon előforduló dőlt számok a szaporodást jelentik.

A megelőzött táblázatban foglalt részletes megyei összegeket összefoglalván és országos összegeket vonván, az eredmény ím ez lesz:

**az ország népessége
szaporodott vagy fogyott 1870-től 1876 végéig.**

Ország-rész	magyar	német	oláh	tót	horvát	szarb	ofoszo	székely	Összes szaporod. vagy fogyás 1870—76.
1 Duna-balparti terület	12,148	8,107	—	48,037	—	—	—	—	68,292
2 Duna-jobbparti terület	85,031	32,192	—	3,244	7,461	84	—	—	128,012
3 Duna-Tisza köze	36,714	5,400	117	1,808	470	1,553	142	12	46,216
4 Tisza-jobbparti terület	10,879	1,165	588	3,652	—	—	871	—	5,779
5 Tisza-balparti terület	34,320	515	30,244	1,244	—	—	5,890	142	58,087
6 Maros-Tisza mente	5,418; 13,578	30,007	177	431	2,807	632	—	—	53,050
7 Erdély	6,235	949	21,475	—	—	—	—	36	16,225
Összesen	89,511	31,822	82,197	57,808	7,500	1,170	6,271	166	169,379

Miután az absolut számok ritkán adnak tökéletesb képet s itt is könnyen elbizhatnék magunkat, a magyarok közel 90,000-nyi szaporulata folytán, vizsgáljuk meg azt is, mily százaléknyi szaporulatnak felelnek meg az imént közlött számok, viszonyítva azokat az 1870-ben megállapított nemzetiségi alapszámokhoz.

Ennek megtétele előtt azonban az időközben visszakapcsolt magyar határőrvidék népességét kell az akkori számhoz, ugyancsak nemzetiségek szerint hozzáadni, mely művelet után kiderül, hogy a százaléknyi

	szaporodás	fogyás
a magyaroknál . . .	1.44 ‰	—
a németeknél . . .	1.66 ‰	—
az oláhoknál . . .	— ‰	3.08
a tótoknál . . .	2.84 ‰	—

J e g y z e t . A z ezen oldalon előforduló dőlt számok a szaporodást jelentik.

	szaporodás	fogyás
a horvátoknál . . .	3.58 »	—
a szerbeknél	— »	0.39
az oroszoknál . . .	1.33 »	—
egyéb vegyes népnél .	— »	1.18

E százalékok szerint az tűnnék ki, hogy a megszapordott nemzetiségek közül, az oroszokon kívül a magyar szaporodott volna legcsekélyebb arányban. E százalékokat azonban kellő értékekre kell visszavezetni.

Már előbb is megemlítettem volt, hogy a kiderített számok csak megközelítők, mert egyénenkint nem számolhatván, a csekélyebb arányban levő nemzetiségek a többségben levővel gyakran nyernek, gyakran vesztenek, a mint az egész megye népessége szaporodott vagy fogyott.

Így a h o r v á t o k, például, kik legnagyobb arányban vagyis 3 és fél százalékkal szaporodtak, igenis nyertek oly megyékben mint Moson, Sopron, Zala, melyben 13.12 és 21%-át képezik a népességnek, de hol a megyei szaporulat 6.19, 8.43 és 4.06% volt

A n é m e t e k saját többségű megyéjükben, csakugyan 6.19%-kal szaporodtak. Azontúl pedig, ámbár elszéledve laknak az ország legkülönbözőbb vidékein, mégis legnagyobb arányban a túl a dunai megyékben fordulnak elő, melyeknek általában szerencsés!) népesedési mozgalmá ismeretes. De azért nem szabad szem elől téveszteni, hogy oly megyékben mint Fehér, Komárom, Somogy, Veszprém stb., melyben a magyar absolut többség 80, 83, 89, 81% nem tisztán magokban, hanem igenis a magyarok révén nyerték a jó százalékot, mert a felsorolt megyékben a szaporodás 8.12, 7.02, 3.47, 6.19.

A t ó t o k határozottan saját emberségükből vitték fel szaporodásukat 2.84%-ig; mert már előbb is láttuk, hogy a mely megyében, többségük van, ott határozott s kivétel nélküli a szaporodás. És ez annál inkább saját érdemök. mert a legtöbb megyében, melyet laknak, oly tetemes többséget képeznek, hogy Szepes, Bars és Sáros megye kivételével a többi nemzetiségek számba se igen jönnek.

Égészen ellenkező áll azonban a magyarokra nézve. Ők is az ország minden vidékén laknak, de nem kiválóan csak a jó népesedési viszonyoknak örvendő- országrészekben, mint azt a németeknél láttuk. A hol erős többségben vannak, vagy majd kizárólag laknak, mint Jász-Nagy-Kún-Szolnok megyében, Győrben, Csongrádban stb., 2.5 egész 5 és 6%-kig rúgott szaporodásuk. Más nemzetiségek révén csak négy megyében: Sárosban, Szepesben, Máramarosban és Szörénvben nyertek többséget, minden többi megyében a más vegyületű nemzetiségek által vesztettek a kimutatott számban. Főleg kiderül ez, ka azon megyéket nézzük, melyekben erősebb oláh elemmel lakik együtt a magyar, mint: Arad-, Szilágy-, Bihar, Temes-megyékben, hol a halálozási többlet 7.17, 6.36, 9.33 és 4.57 %.

De legnagyobb bizonyíték erre Erdély. A királykágón-túli megyék közül, melyeknek átlagos nemzetiségi vegyüléke 31.2% magyar, 10.7 német, és 581 oláh, csak 5 megye mutat szaporulatot, a többi 10-ben mind nagyobb a halálozási százalék. Ez öt megye pedig: Udvarhely, Csik és Háromszék, melynek lakossága 98.4,901 és 78.9%-ban magyar; azontúl Brassó, melynek nagyobb többsége magyar-német; csak az egy Fogaras megye az, mely oláh többsége daczára 2.3%-nyi többletet mutat.

Bátran állíthatjuk tehát, hogy a feljebb kimutatott magyar nemzetiségű szaporodás nagyon mérsékelt s hogy ha részletesb adatok állnak vala rendelkezésünkre, bizonyára többre ütött volna ki.

Ám érjük be egyelőre e szerényebb számmal s vigasztalódjunk, tán még se oly hamar fog bekövetkezni, hogy a szegény magyar nemzet elfogy, mint. . . »a gyertyaszál, mely elhagyott üres szobában áll.«

Úgy de, ha ennek ellenében fel találják hozni, hogy ez semmit se bizonyító merő kombináció! Hátha azt mondják majd, hogy, ha áll is az egész okoskodás, az eredmény tiszta véletlen dolga, mert hogy a dunántúli ezúttal kevesbbé érte a kolera s mert ott meglehető sűrűen laknak magyarok is, úgy ütötte ki magát a nagy emelkedés. A magyar nép szaporátlansága nincs ezzel megezáfolva, s ha meg is kímélte egy

kerek ezredéven keresztül az isten haragja, bár ez idő alatt se mind rózsákon hevertünk — majd elpusztul azért a kényelmetlenül beékelődött magyar, mert a vele lakó s őt környező nemzetiségek sokkal bőségesebben szaporodnak.

Már ez oly ellenvetés, mely ha áll, balomra döntheti minden okoskodásunkat és sietek is körülnézni, nem akad-e statisztikai fegyvertárunkban valami tegez, melylyel magunkat megvédehetnk, de talán kelevéz is, melylyel visszasújthatnók a helytelenül támadót.

Mert, hogy helytelen az ellenvetés, azt azonnal látni fogjuk, ha az évi születéseknek nemcsak számát, de szaporaságát is vizsgáljuk, azaz keressük, hány emberre esik egy, vagy ezer emberré hány születés esik, az ország különböző vidékein.

Ezért ugyan újra végig kell mennünk a nemzetiségi többség szerint sorozott megyéken, de a kutatandó tárgy fontosságát talán megérdemli a fáradságot.

Magyar abszolút többséggel bíró megyék.

		nemzeti- ségi %	egy születés esik lélekre	szaporodási fogyási %
1	Jász-Nagy-Kún-Szolnok	99·8	20	2·51
2	Heves	99·5	20	0·54
3	Csongrád	98·8	21	5·63
4	Győr	98·7	23	5·87
5	Udvarhely	98·4	22	3·03
6	Szabolcs	97·0	20	3·35
7	Hajdú	95·7	22	0·78
8	Torna	95·2	24	4·37
9	Borsod	94·0	22	1·87
10	Csik	90·1	21	5·51
11	Somogy	89·7	19	3·47
12	Komárom	83·5	20	8·44
13	Esztergom	82·7	18	0·45
14	Veszprém	80·9	20	0·19
15	Fehér	80·2	21	8·12

J e g y z e t . A z e z e n o l d a l o n e l ő f o r d u l ó d ő l t s z á m o k a s z a p o r o d á s t j e l e n t i k .

		nemzeti- ségi %	egy születés esik lélekre	szaporodási fogyási %
16	Háromszék	78·9	23	3·05
17	Pest-P.-S.-Kis-Kún	76·2	20	2·07
18	Zala	73·3	20	4·06
19	Csanád	72·0	16	2·53
20	Nógrád	67·1	24	4·01
21	Békés	66·7	18	3·27
22	Abaúj	65·0	22	1·04
23	Tolna	63·3	21	5·55
24	Maros-Torda	59·5	24	1·19
25	Szatmár	55·6	23	3·90
26	Vas	50·9	21	7·67
27	Bihar	50·6	24	9·33

Hi tovább nem is kutatnék a más nemzetiségű megyéket is, láthatnánk, hogy ahol 18, 19, 20 lélekre esik már egy születés, a szaporulat 5, 6, 7% — ellenben a hol fogyatkozás van, mint Torna-, Nógrád, Biharmegyékben, csak minden 24 lélekre esik egy születés. — Itt még csak azt jegyezzük meg, hogy a magyar többségű megyék születési hányada 21, azaz minden 21 lélekre esik átlag egy születés, épügy, mint az országos átlagban.

Nem úgy áll a dolog, ha, észleléseinket folytatva, az o l á j többségű megyékre térünk.

		nemzeti- ségi %	egy születés esik lélekre	szaporodási fogyási %
1	Hunyad	93·5	29	5·14
2	Fogarás	91·3	27	2·30
3	Szörény	90·4	23	2·66
4	Alsó-Fehér	83·6	26	1·89
5	Krassó	81·2	26	4·59
6	Szolnok-Doboka	80·8	28	1·53
7	Besztercze-Naszód	71·8	29	0·20

Jegyzet. Az ezen oldalon előforduló dőlt számok a szaporodást jelentik.

		nemzeti- ségi ‰	egy születés esik lélekre	szaporodási fogyási ‰
8	Torda-Aranyos	68·2	26	1·62
9	Arad	66·0	20	7·17
10	Szeben	65·0	27	0·92
11	Szilágy	58·0	23	6·36
12	Kolozs	57·0	24	2·82
13	Kis-Küküllő	56·0	25	1·94

E megyéknek születési hányada már csak 25.5, de meg is van a fogatkozás, kettőnek kivételével, ámbar Arad és Fogaras kitérnek a sorozatból, amannak igen előnyös hányada lévén, mégis megfogyott; Fogarasban pedig csak minden 27 lélekre esik egy születés, mégis, bár gyöngén meggyarapodott. A kivételek, egyébiránt, hol annyi egyéb tényező is befolya a lehető változásokra, csak erősítik a szabályt. Azért folytathatjuk kutatásainkat, ezúttal

a tót többségű megyéknél

		nemzeti- ségi ‰	egy születés esik lélekre	szaporodási fogyási ‰
1	Árva	97·2	27	2·69
2	Zólyom	96·7	21	3·70
3	Trencsén	96·3	19	4·91
4	Liptó	96·3	24	2·51
5	Túróc	84·1	23	3·33
6	Nyitra	72·0	19	4·01
7	Sáros	62·5	21	4·62
8	Bars	60·0	19	7·15
9	Szepes	55·4	21	2·98

Jegyzet. Az ezen oldalon előforduló dőlt számok a szaporodást jelentik.

igen emelkedvén 4-en, kivéve az egy Bars megyét, de ott a születési hányad is 19 s így nem feltűnő az eredmény.

Hasonló fluctuatiók észlelhetők a többi megyéknél, melyeket nem szükséges újra felsorolnunk. Elég, ha megemlítjük, hogy a német többségű s erős szaporodású Mozsony megye születési hányada: 19; a vegyes nemzetiségű megyék közül a magyar-tót-német csoporté 23, a magyar-német-horváté 20, a magyar-tót-oroszé 22.5, a magyar-oláh-németé 23. Náluk is összeesik egyébiránt a kisebb születési hányad a nagyobb szaporodással, a nagyobb hányad stagnatióval vagy megfogyással.

Megjegyzendő azontúl, hogy a vegyes nemzetiségű megyékben is a m a g y a r és n é m e t elem együtt majd mindennütt túlsúlyban van, és pedig:

a magyar-tót-németben	54	%	a tót	46	%
a magyar-német-horvátban	74.7	»	a többi	25.3	»
a magyar-oláh-németben	52.7	»	a többi	47.3	»

Csak az egy magyar-orosz-tót csoport képez kivételt, hol is a magyar-német csak 40.5 százalékkal szerepel, a tót-orosz ellenben 60.4%-kal, de itt fogyatkozás is van a népességben s a születési hányad 22.5.

A felsorolt sok adatból, úgy látszik, eléggé kiderül, hogy a mely megyékben a magyar elem van túlsúlyban, ott legszámosabb a születés, melyet még a tót többségű megyék se múlnak fölül. S ezzel megczáfoltnak vehetnők a tévhitet a magyar faj szaporátlanságáról.

Lappang azonban a háttérben még egy komoly ellenvetés, melyre eddigelé nem reflektáltam, de a mely előtt mindamellett se szabad szemet hányunk, ha eddigi bizonyítgatásom több akar lenni pusztá állításnál.

Értem a halálózást s mindenekelőtt a gyermekhalandóságot. Az általános halálózás fölemlítésétől nem kell ugyan visszavonulnunk, mert hisz egész okoskodásom épen a születés és halálózás közötti különbözetben s az ebből eredő népszaporodáson alapul s így megczáfolhatatlan.

Annál lényegesebb azonban a gyermekhalandóság fölemlítése. S itt első pillanatra csakugyan azt kellene hinnünk: hiába születik éven át annyi gyermek, ha felük az

első öt év leforgása alatt ismét elhal, sokáig várhatjuk nemzetünknek számbeli megerősödését.

Hiú kísérlet volna tagadni akarni akár a nagy gyermekhalandóságot, akár a népesedési viszonyainkra ebből háramló nagy károkat.

Tagadhatatlan tény, hogy 1876-ban az ötödik életévén belől meghalt gyermekek száma volt

a Duna balparti területen . . .	32,384—52·79 ^o / _o
a Duna jobb » » . . .	44,035—53·22 »
a Duna-Tisza között . . .	48,436—55·76 »
a Tisza jobbparti területen . . .	22,679—46·51 »
a Tisza balparti » . . .	28,560—47·33 »
a Maros-Tisza-mentén . . .	37,593—52·53 »
Erdélyben	28,321—42·21 »
Összesen és átlag	<u>242,008—50·55°/_o</u>

A százalék itt azt jelenti, hogy az összes halálozási esetek közül az 5 éven belül meghalt gyermekeké volt 50·55%.

Elszomorodva a népességi ^statisztikának csakugyan eme legsötétebb ténye fölött, megdöbbenve kell észlelnünk, hogy az ország ép legjobb, népesedés tekintetében ép legegészségesebb viszonyoknak örvendő részei azok, melyek 50 százalékon fölüli, sőt majd 56%-ig terjedő gyermekhalandóságot mutatnak; holott azon országrészek, melyekről tudjuk, hogy népességükben épen meg is fogyatkoztak 1870 óta, hogy ez országrészek, mondom, Tisza jobb- és balpart és Erdély a 40-en is alig felül emelkedő gyermekhalandósági százalékot tüntetnek fel.

A megdöbbenés azonban csak pillanatig tart, mert csakhamar föleszmélünk, hogy itt voltaképen egészen természet-szerű tüneménynyel van dolgunk.

Mindnyájan tudjuk, mily gyöngé organizmussal bír az újszülött, nemcsak csecsemő korában, de fejlődése első éveiben is. Hányszor nem képes a leggondosabb ápolás, a legéberebb gondviselés is életben tartani a gyöngé magzatot, hány család dicsekedhetik, hogy nem adta meg első szülöttje elvesztésével az árát, melyen megszerezte a tapasztalatot, hogy a későbbi gyermekeket fölnevelhesse! Hogy az első éveiben

tehetetlen, gyöngye szervezetével kevés rezisztenciát kifejtteni képes, de annál több ellenségtől és speciális gyermekkortól megtámadott apró ember, nagyobb százalékban adózik a halálnak a felnőtt embernél, az természetes.

Európa majd minden országában körülbelül egy negyede az újszülötteknek bal meg az első év leforgása alatt. Mekkora nálunk e százalék, nem tudom, mert ennyire még nem fejlődött népességi statisztikánk, remélem azonban nem sokára oda is eljutunk. De az ötödik életkorig a többi államok veszteségi százaléka a 40 és 45% körül mozog, mi felvittük 50-ig s ez részben a mi bűnünk. Erre tagadhatatlanul van befolyása a rossz és fonák bánásmódnak, a sok kuruzslásnak, az orvostól való félelemnek, a babonának és mindezek szülőökának: a míveletlenségnek.

Íme senki se mondhatja, hogy kendőzöm bűneinket; de engedjék hozzátennem, ezek nem egyedüli okai a magyarországi nagy gyermekhalandóságnak. Legfő oka ennek a születési szaporaság.

Nem vindikálhatom magamnak ez okadatolás eredetiségét. Régóta kapcsolatba hozták — főleg Bajorországban, melynek egynémely tartományában szintén nagy a gyermekhalandóság — a születési szaporaságot a nagyobb gyermekhalandósággal. Az én érdemem csak ennek érthető és szemlélhető feltüntetése, ennek magyarországi adatokkal megvilágítása s az ebből folyó következményeknek, népünk szaporodására vonatkozó leszámoltatása.

Nemcsak az országrészek születési számainak s a gyermekhalandóság százalékainak kutatásakor tűnik szemünkbe a szoros viszony, mely a két népességi tényező közt létezik. Még világosabb lesz az, ha a viszonyt megyénként kutatjuk; kutatjuk pedig nem az abszolút számokban, melyek különbözőségeknél fogva semmit se magyaráznak, hanem egyforma értékre redukált viszonyszámokkal.

Ha vaú természetszerű kapcsolat a sok születés s a nagy gyermekhalandóság között, úgy annak nyilvánulni kell az születési hányadban s az öt éven alul meghalt gyermekek százalékában.

E két számot hasonlítottam tehát össze a következő táb-

látatban, hozzácsatolván még az egyes megyék szaporodását 1875-ről 1876-ra, még pedig azért nem 1870-től fogva, nehogy a koleraévek még itt-ott el nem mosódott nyomai valahogy megváltoztassák a nyújtandó képet.

		szaporodás 1875-től 1876-ra	születési hányad (hány fölékre esik egy születés)	Gyermekhalan- dóság %		szaporodás 1875-től 1876-ra	születési hányad (hány fölékre esik egy születés)	Gyermekhalan- dóság %	
1	Hunyad megye	0·85	29	36·7	34	Vas	1·66	21	47·2
2	Boszt.-Naszód	0·08	29	38·9	35	Branşó	1·02	21	48·1
3	Szolnok-Doboka	0·11	28	39·2	36	Zólyom	1·11	21	48·5
4	Fogarás	0·47	27	39·1	37	Máramaros	1·76	21	49·2
5	Nagy-Küküllő	0·87	27	40·8	38	Sáros	1·73	21	50·6
6	Árva	1·01	27	42·1	39	Temes	0·20	21	52·1
7	Szeben	0·94	27	42·3	40	Szepes	1·35	21	52·6
8	Torda-Aranyos	0·36	26	38·5	41	Csongrád	1·06	21	52·8
9	Alsó-Fehér	1·12	26	41·0	42	Győr	0·96	21	54·9
10	Krassó	0·56	26	41·0	43	Tulna	0·98	21	55·1
11	Gömör	0·99	26	42·3	44	Fehér	1·40	21	56·2
12	Kis-Küküllő	0·92	25	44·6	45	Szabolcs	0·96	20	48·1
13	Nógrád	0·36	24	40·0	46	Zala	1·54	20	49·2
14	Kolozs	0·67	24	43·7	47	Arad	1·52	20	51·0
15	Bihar	1·15	24	45·5	48	Heves	1·11	20	52·1
16	Maros-Torda	0·57	24	46·6	49	Sopron	1·59	20	53·1
17	Torna	0·53	24	46·6	50	Veszprém	1·33	20	53·5
18	Láptó	1·15	24	47·2	51	Jász-N.-K.-Szoln.	1·51	20	54·6
19	Szilágy	1·31	23	40·0	52	Pozsony	1·05	20	55·5
20	Zemplén	0·87	23	44·0	53	Komárom	1·06	20	56·0
21	Hont	1·02	23	44·9	54	Torontál	0·30	20	57·4
22	Szatmár	1·21	23	45·1	55	Nyitra	1·25	20	59·1
23	Szörény	1·10	23	46·7	56	Bars	1·44	19	52·0
24	Túróc	1·29	23	48·6	57	Trencsén	1·54	19	52·6
25	Ung	1·06	22	44·6	58	Pest	1·0	19	55·4
26	Udvarhely	1·22	22	45·3	59	Somogy	1·61	19	56·1
27	Borsod	0·96	22	45·8	60	Moson	1·06	19	56·4
28	Abaúj	1·08	22	49·9	61	Bács	0·69	19	58·1
29	Hajdú	1·23	22	51·4	62	Nyitra	1·25	19	59·1
30	Baranya	0·94	22	53·9	63	Esztergom	1·38	18	54·6
31	Bereg	1·34	21	43·2	64	Békés	2·17	18	57·5
32	Ugocsa	1·56	21	44·6	65	Csanád	2·22	16	59·8
33	Csik	1·66	21	46·6					

Jegyzet. Az ezen oldalon előforduló rólt számok a szaporodást jelentik.

Valóban meglepő rendszeresség a három számoszlop között, mely különböző irányban baladván, annál inkább feltűn-teti a belső kapcsolatot. Legelől sorakoznak a ritka születésű, oláh többség lakta megyék, hol csak minden 29,28,27 lélekre esik egy szülés, természetesen csekély, alig 36 — 38%-os gyermekhalandósággal, de csekély szaporulattal is. Sőt mindjárt a második helyen tűnik fel Besztercze-Naszód, az egyedi megye, a mely nép-deficittel zárta le az 1876 diki évet s utána hosszabb sorban az alig néhány tized százalékkal szaporodott megyék. A táblázat ellenkező végén a gazdag születésű magyar és többségű megyék, hol már minden 19, 18, sőt 16 lélekre jut egy születés, a hol nagy ugyan: 56, 57 sőt 59% a gyermekhalandóság, de a szaporulat mégis az előző évről egy és fél sőt 2% és azon fölül.

Vannak ugyan csekély eltérések, itt-ott még ugrások is és gyakran kisebb halandósági százalék, vagy csekélyebb szaporulat, mint a születési hányad után jogosan vártuk volna. Nem szabad azonban itt szem elől tévesztenünk a még nem is konstatalható helyi viszonyokat, lehet helyi kórokat is és azon körülményt, hogy még csak egy évi adatokkal van dolgunk, melyek soha se mutathatják oly szabatosan a rendszerességet, mintha például egy évtized adatai állnának már rendelkezésünkre, a mikor a szabályosság okvetlenül még jobban kitűnnék.

De vonjuk össze apróbb csoportokra a különben is terjedelmes adatokat, és látni fogjuk, hogy

a hol egy születés		— a gyermekhalandóság		— az egyévi szaporulat	
esik	29 lélekre	—	37·8 ‰	—	0·36 ‰
	28 »	—	39·2 »	—	0·11 »
	27 »	—	40·7 »	—	0·82 »
	26 »	—	40·0 »	—	0·76 »
	25 »	—	44·6 »	—	0·92 »
	24 »	—	44·6 »	—	0·74 »
	23 »	—	43·3 »	—	1·13 »
	22 »	—	49·2 »	—	1·08 »
	21 »	—	49·7 »	—	1·29 »
	20 »	—	53·6 »	—	1·20 »
	19 »	—	55·5 »	—	1·21 »
	18 »	—	56·0 »	—	1·77 »
	16 »	—	59·8 »	—	2·22 »

A felsorolt számok, minél közelebről vizsgáljuk azokat s az előbb bemutatottakkal összehasonlítjuk, annál inkább arról győznek meg:

1- or, hogy a nagy gyermekhalandóság főkövetkezménye a szopora szülésnek, a mi, természetesen ki nem zárja hogy melegen ne pártoljunk minden intézkedést, mely e káros százalékot apasztani képes;

2- or, hogy a nagy gyermekhalandóság nem gátolja meg a népesség természetes és egészséges arányú szaporodását;

3- or, hogy a nagy gyermekhalandóság kiválóan magyar többségű megyékre esvén, az ugyanitt tapasztalt gazdag születési arány amazt ellensúlyozza s a magyar faj erős szopora ságát bizonyítja.

Há netalán még kétely maradna fenn az iránt, vájjon a két tényező közül melyik bír a népesség szaporodására nagyobb befolyással, egy egyszerű számtani mütét ezt könnyen eloszlathatja.

Vegyünk fel 100—100,000-nyi lakosságot, mely kétféle irányban szaporodik.

A hol, mint az oláhtöbbséggel bíró megyéknél látuk, 29 lélekre esik egy születés és a született gyermekek 36'7 százaléka hal el, ott 100,000 után 3448 gyermek született, meghal az 5 éven belül 1265, megmarad 2183.

A hol azonban már 18 lélekre esik egy születés — ne hogy a legkirívóbb és egyetlen példát válaszszuk, a mikor már 16-ra jut egy—ott 100,000 lélek után 5555 gyermek születik s bár 57'5%-ka vagyis 3194 meghal, mégis fölnevelődik 2361, azaz 178-czal több, mint az előbbi esetben.

A két szélső ségi különbözet tehát 178 fölnevelt gyermeket ad azon vidék javára, hol legnagyobb ugyan a gyermekhalandóság, de legnagyobb a születés is. Vagy megfordítva, annyival kevesebb fölnevelt gyermeket állíthat ki azon vidék, mely csekélyebb gyermekhalandóságnak örvend ugyan, de kevesebb születéssel is dicsekedhetik.

E két szélsőségi eset között hullámszik különféle megyéink népessége; de a magyarok azon széle felé gravitálnak sőt erős állást foglalnak ott, ahol tényezőiben is, eredményeiben is erősebb a szaporodás.

A 100,000-nyi szám ugyan például vétetett csak föl, de a vele számításba hozott adatok a reális életből, az ezúttal már eléggé megbízható magyar statisztikából vétettek. Megnyugtathatnak tehát az iránt, hogy ha káros események nem sújtanak, az ország népessége egészségesen szaporodik és épen nem kevesbül a m a g y a r n e m z e t .

KÉT LEGÚJABB TÖRVÉNYHOZÁSI MŰ
A
POLGÁRI PERJOG
KÖRÉBŐL.

(A NÉMET PERREND ÉS AZ OSZTRÁK PERRENDTARTÁSI JAVASLAT.)

Z L I N S Z K Y I M R E

LEVELEZŐ TAGTÓL.

(Olvastatott a II. osztály ülésén 1878. decz. 9.)

BUDAPEST. 1879.

A. M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Bp. 1879. az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája

KÉT LEGÚJABB TÖRVÉNYHOZÁSI MŰ A POLGÁRI PERJOG KÖRÉBŐL.

I.

A polgári perjog reformja évtizedek során át foglalkoztatta Németország államait, mely működés közben kezdett a szóbeli közvetlen rendszer híveinek küzdelme az Írásbeli rendszer ellen megindulni, mely küzdelem a szóbeliség teljes diadalával végződött, s az Írásbeliség alapján megindult reform már Németország egyes államaiban is a közvetlen szóbeliség alapján álló egyes perrendek behozatalával lelte befejezését, legújabban pedig az egész Németországra kiterjedő perrend szintén a szóbeliség rendszerét fogadta el alapelvül, mely perrend ismertetése képezendi értekezésem egyik tárgyát. A német perrendet nyomban követte a hason alapon álló osztrák javaslat, melynek ismertetése értekezésem másik tárgyát képezendi.

Azt hiszem, hasznosak és tanulságosak e kitűnő művek hazai jogfejlődésünkre tekintettel is, mert bár nálunk a perjog reformjául megindult mozgalom még határozottan az írásbeliség elvén áll, ez nézetem szerint, nem ok a csüggedésre, hanem ellenkezőleg, kötelességévé teszi azoknak, kik a közvetlen szóbeliség előnyei felől meg vannak győződve, annak elveit ismertetni, terjeszteni, kifejteni, s így tekintettel, a mai európai jogszolgáltatási viszonyok a azon csak elhalasztható, de múlhatlan bekövetkező időpont mielőbbi bekövetkezését előmozdítani, melyben e rendszer hazai jogszolgáltatásunkban is elfogadást talál.

Másutt is keresztül kellett annak menni ily fejlődési processuson. Németországban pro és contra a legjelesebb

tudósok vitatkoztak annak helyessége fölött; alig néhány év-tizede még, hogy a jeles német tanár *Martin* német perrendnek előszavában következőleg szól: »Mit erneuerten Eifer habe ich die Durchsicht des Lehrbuchs begonnen, da die glückliche Wendung der Schicksale unseres deutschen Vaterlandes jede Besorgnisse eines aufdringens fremden *Sophismen*, *Gaukelspiele* und *Formelkrämerei* — denn dies ist im Ganzen genommen der französische Process — entfernt hat; so dass selbst die teutschen Lobredner jener ausländischen Waare nunmehr verstummt, einige meist *Zeitung Schreiber* oder *Rabulisten* etwa abgeschreckt, welche zumeist aus eigenem Interesse noch jetzt überreden möchten, dass die *Komödie* der öffentlichen Verhandlung jeder Privatstreitigkeit eine gründlichere und sicherere Rechtspflege gewährt, als das leidenschaftslose, ruhige und genau zu controllirende actenmässige Verfahren.«

Ily szigorú, ily kikelő hangon szólt e jogtudós, s táborához tartozott Németország jogászainak nagyrésze, s mégis ama nem csüggedő küzdelem után, melyet a másik oldalon főleg *Mittermayer* és *Feuerbach* kifejtettek, a diadalt ez utóbbi nézet hívei nyerték el.

A népszerű, a találó modor, melylyel ezek álláspontj okát védték, nem tévesztette el hatását. Így p. o. nem olvastam a közvetlenség jellemzésére meggyőzőbb s találóbbs hasonlatot, mint *Feuerbach* egyik művében, ki például egy malmot hoz fel, melyre a közel fekvő forrásból 100 és 100 munkáskez éjjelnappal hordja a vizet, s daczára, hogy a munkások folyton szaporíttatnak, a malom kereke csak döcögve forog; pedig mily egyszerű orvoslása volna a dolognak a forrást közvetlen összeköttetésbe hozni a malom kerekével, s a mozgást a közvetlenség természetes útján biztosítani. ¹⁾

Szóval, sikerült s győzött a jobb, mely győzelem egyik eredménye a német perrend, s másik eredménye, mely ha ténynyé válik, nem maradhat hazánkra sem kihatás nélkül: az osztrák javaslat, előttünk fekszenek.

A német perrend szerkesztői előtt, midőn ebbeli mun-

¹⁾ *Glaser*: Die Friedens-Gerichte und das Bagatell-Verfahren.

kálatukat megkezdték, igen terjedelmes törvényhozási anyag állott rendelkezésre a számos német államok különböző perrendjeiben. Ezeket a német javaslat 4 csoportra osztja:

Az első csoportba azokat a német perrendeket sorozza, melyek lényegileg fentartották a közönséges német perjog alapelveit.

A második csoportba sorozza az utósó évtizedben keletkezett porosz törvényeket, melyek folytán a porosz uralom alatt álló egyes államok perrendjeiben lényeges reformok létesültek.

A harmadik csoportba helyezi a rajnavidéki államrészekben uralgó »Code de procedure civile«-t és az annak alapján történt újabb alkotásokat.

A negyedik sorozat középpontját a *hannoverai perrend* képezi, mely a fennebb említett hannoverai általános német javaslatnak is alapjául szolgált, s mely azután ismét több állam, által köztük a württembergi perrend (1868) és az észak-német szövetségi javaslatnál alapúit vettett.

Míg a bádeni (1864. évi) és az oldenburgi (1857. évi) perrendek szintén e negyedik csoportba sorozhatók, addig a porosz (1864. évi) javaslat, és a bajor (1869. évi) perrend a 3. és 4. csoport között középpontú állanak, mert a per indítására s az eljárás constructiójára nézve a francia vagyis harmadik csoport perrendjeinek elveit követik, egyéb részeiben inkább a 4. csoport perrendjeit vették alapúit. A bajor perrendnek a porosz javaslat fölötti előnye különösen abban nyilatkozik, hogy míg emez a »Code de procedure civile« sajátlagos perjogi elveit igen finoman s túlhajtott következetességgel viszi keresztül, a bajor javaslat ment e hibától, s a bajor Pfalzban történt jogfejlődést vette alapúit.³⁾

E gazdag anyag felhasználásával látott napvilágot az általános német perrend első javaslata 1871-ben, melyet már 1872. évben egy második, 1874. évben egy harmadik követett,

²⁾ *Feuerbach*: Betrachtungen über die Öffentlichkeit und Mündlichkeit der Gerichte.

³⁾ Begründung des Entwurfes einer deutschen Civil-Processordnung. Berlin. 1872. 7—8 lap.

míg végre az a birodalmi tanács által elfogadtatván, a múlt évben törvénynyé vált.

Ausztriában mióta, a Magyarországra 1852 évben behozott perrend elkészült, a perrendtartás reformja folytonos munkálkodás tárgya volt, de ott is, épen mint nálunk, semmi tényleges eredmény sem birt napfényre kerülni mindaddig, míg a régi rendszerrel szakítás nem történt, minek először 1861-ben adott a »Reichsrath« kifejezést, melyben a perrendnek a szóbeliség és nyilvánosság alapján leendő reformja nemcsak kimondatott, hanem ennek alapján egy javaslat is készítettett. E javaslat ugyan, az osztrák államnak a hanuoverai konferencián való részvétele folytán, s ennek következtében az ott megállapított alapelvek alapján készült javaslat által háttérbe szorítottat, azonban magán a hannoverai konferencián történt tárgyalásoknál értékes anyagkép használtatott fel.

A hannoverai javaslat legfelsőbb elhatározás folytán átdolgoztatván, ennek eredménye ama javaslat lön, mely 1867. évi december 16-án mint kormányi előterjesztés lett a birodalmi tanácshoz benyújtva, melynek alsó háza azt 1870. évben elfogadta, s midőn 1871. évben az urak háza elé került, jött közbe a kormányváltás ⁴⁾, melynek folytán az igazságügy vezetése a ma is annak élén álló lángeszű s kitűnő jogász: *Glaser* kezébe kerülvén, az a munkálatot egészen újból átdolgozva, az új javaslatot 1876-ban terjesztette a törvényhozás elé.

Látjuk, mily számos vajúdon megy keresztül a rendszerváltozás akkor is, midőn már a kezdeményezést a kormány ragadta meg; mennyivel nagyobb erélyre s szívósságra van tehát ott szükség, hová még eddig sem jutottunk el; s azért is nem csüggedve küzdjünk ama biztos hitben, hogy a jónak győznie kell.

⁴⁾ Lásd az osztrák javaslat indokolását 22. lap.

II.

Az általam ismertetni czélzott mindkét javaslat a szóbeliség, közvetlenség s nyilvánosság elvén áll. Meg vagyunk szokva ez elvet mint czélt tekinteni, s azt szembeállítva az írásbeliséggel, azt a rendszert tartani helyesnek, melyben a szóbeliség elvei legkövetkezetesebben vanuak keresztülvive.

És tényleg ezt a nézponot látjuk uralgónak, nemcsak a szóbeliségről írt művekben, hanem magoknál a törvényhozásoknál is ez az irány volt a döntő, s a bírálóat annál nagyobb elismeréssel fogadott valamely alkotást, mennél inkább ki lett belőle szoritva az írás, s a szóbeli előadásra lett fektetve minden döntő momentum.

Pedig e kiindulási pont nem helyes; a szóbeliség nem czél, csak eszköz a czél elérésére. A czél csak az lehet s csakis annak szabad lennie, hogy az anyagi igazság kinyomozása lehetőleg eléi'hetővé váljék, és minthogy ez csakis a közvetlenség által érhető el, természetes, hogy a czél elérésére szolgált eszközt a közvetlenségnek kell képeznie.

Ámde ez nem zárja ki azt, hogy az írás minden döntő befolyástól megfosztassék, hogy az, ami íratott, az ügy eldöntésénél figyelembe ne vétessék.

A szóbeli közvetlenségnek is megvannak kétségkívül a maga hátrányai. Az írásbeli eljárásban — mint találóan mondja a német javaslat indokolása — a tényálladék biztosan le van rakva a periratokban, melyek a tárgyalás minden phásisában egyenlő s maradandó alakban jelentkeznek; másképen van ez a szóbeli eljárásban. Az élő szó elhangzik, azért, magában véve, valamint a tárgyalás további folyamára nézve, lényeges jelentőséggel bír, hogy a kimondott szó annyiban maradandóvá tétessék, mennyiben az a tényállásnak egyik lényeges részét képezi.⁵⁾

Ez eszme nem először nyert kifejezést a német javaslatban, tekintélyes jogászok már régen gondolkodtak azon, hogy a túlvitt szóbeliség hátrányai miké lennének ellensúlyozha-

⁵⁾ Lásd a német javaslat általános indokolásának 5. §-át.

tők. Ezek között kiváló figyelmet első sorban *Glaser* ⁶⁾ és *Bar* ⁷⁾ művei érdemelnek. Tisztán szóbeli per — mondja igen találóan *Glaser* — nem is képzelhető, bármily feltékenykedéssel czéloztassék is az írás kirekesztése, hosszabb időre rendezett jogszolgáltatás írásbeli följegyzés nélkül nem létezhetik. Majd a végből szükséges az írás, hogy a félnek azon állás felől szolgáljon bizonyítékul, melyet irányában ellenfele a perben elfoglal, s ez által egyszersmind a per további stádiumában leendő saját működéseinek előkészítésére, neki alkalom nyújtassék; majd ismét szükségesnek mutatkozik, hogy a bírói határozatnál állandó s tiszta, nyugodtabb megfontolást engedő anyag használata tétessék lehetővé, mint az a pusztá szó által történhetik; majd ismét szükséges, hogy a lényeges tényezők a jogorvoslatoknál, illetve az *exceptio rei judicatae* kifogás igénybe vehetése tekintetéből maradandóvá tétessenek. Ugyanezt hangsúlyozta *Gneist* is a IX. német jogászyűlésen, kiváló súlyt fektetvén arra, hogy az írás jelentősége a túlvitt következetesség által félre ne ismertessék, s a szóbeliség elve keresztülvitessék, de csak annyiban, a mennyiben ez czélszerű és kivihető.⁸⁾

Vagyis a mondott iránya felé törekszik, hogy az eljárás súlypontját ugyan a szóbeliség képezze, de e mellett az írásnak is megadassák a maga befolyása annyiban, a mennyiben

³⁾ *Bar*: Recht und Beweis 71. és 249. lap. E szerző egyúttal az előkészítő periratokban a felek által elfoglalt alapot, a szóbeli tárgyalás oly alapjául vagy keretül kívánja megállapíttatni, a melytől való eltérés a per elhúzásának megakadályozása tekintetéből is csak bizonyos korlátok között lenne megengedhető; erre vonatkozó álláspontját az északi német szövetségi javaslat felől írt bírálatában következőleg körvonalozza: »Die Partheien können in der mündlichen Verhandlung auch andere als in den Schriftsätzen angezeigten Thatsachen vortragen, nur insoweit nicht, dass durch das neue Vorbringen die Vertheidigung des Gegners wesentlich erschwert wird, im welchem Palle jedoch nur auf Antrag des Gegners eine Zurückweisung des neuen Vorbringens erfolgen kann. Das Gericht kann jedoch, wenn seiner Ansicht nach die Versäumniss eine unverschuldete war, statt der Zurückweisung des neuen Vorbringens eine Vertagung der Verhandlung aussprechen. (Gutachten über den Entwurf einer Civilprocessordnung für den Norddeutschen Bund. 16 lap.)

⁴⁾ *Glaser*: Gesammelte kleinere Schriften. II. kötet, 353 1.

⁵⁾ Verhandlungen des IX. deutschen Juristentages. III. kötet, 248. lap.

által a döntő momentumok maradandóvá tétetvén, az anyagi igazságszolgáltatás szem elől sóba sem téveszthető célja mozdítatik elő.

A dolgot ekkép tekintve, azzal a kérdéssel állunk szemben, hogy mily tér nyitassák tehát az Írásnak a szóbeli perben, s mily helyzetet foglaljon az el, szemben a szóbeli előadással.

E kérdés megoldásánál önként első sorban az előkészítő periratok s azoknak a tárgyalás további folyamára, s illetve az ügy eldöntésére gyakorlandó befolyása lép előtérbe.

Az előkészítő periratoknak a szóbeli perben való használata s azok befolyása az ügy további folyamára, hazai irodalmunkban is igen szakavatottan vitatott meg, jelesül a harmadik magyar jogászyűlésen érdekes vita tárgyát képezte, melynek alapjául *Szabó Miklós* kir. táblai elnök kitűnő véleménye szolgált. E helyen is igen tisztelt tagtársunk *Tóth Lőrincz* »a szóbeliség és közvetlenség« felől tartott felolvasásában szakavatottan fejtette ki e kérdés jelentőségét s e részben elfoglalt álláspontját; és hogy e jeles előzmények után, melyek által a kérdés tán hazai irodalmunkban is kimerítve látszik lenni, én azt ismét napirendre hoztam, annak oka nemcsak az, hogy értekezésem e nélkül csonka lenne, hogy e nélkül az ismertetni célzott törvények egyik jelentékeny s az egész rendszerre kiható része fogna mellőztetni, nemcsak az, hogy e kérdés oly nagy horderejű s oly sok oldalról felfogható, hogy azt néhány értekezés szűk körében ki nem meríthetni, hanem kiválólag az, hogy én e kérdésnél a most említett igen tisztelt jogtudósok nézetétől sok tekintetben eltérő álláspontot foglalok el, s azért a kérdést ez oldalról is bemutatni, ez oldalról is megvitatni nem véltem fölöslegesnek.

Az előkészítő periratok a francia perrendben igen alárendelt szerepre vannak utalva, azok a bíróság minden közbejötté nélkül az ügyészek (avoue) között, a bírósági végrehajtó közbejötté mellett cseréltetnek ki, s a perre való minden befolyás nélkül kizárólag a feleknek, az általok használatni kívánt bizonyítékok felőli értesítésre, s így arra, hogy azok a szóbeli tárgyalásra kellőleg elkészülve jelenjenek meg, számítvák.

Maga a kereset, mely a bírósági végrehajtó által oly alakban szerkesztett idézvényt képez, mely önkénytelenül is a nálunk 18-18 előtt szokásban volt »ajánlom hivatalbeli szolgálatom« bevezetéssel kezdődő citatoriákra emlékeztet, felperes kérelmét s annak sommás indokolását (exposé sommaire des moyens) tartalmazza⁹⁾, inig az előkészítő periratok is az ügyészek irodai személyzete által lehető selejtesen s csak arra való tekintettel szerkesztetnek, hogy mennél több lapra terjedjenek, mert a díj a lapok száma után fizetetik; minek következménye, hogy ez iratoknak semmi baszna sincs, s még a szóbeli tárgyalásnál a feleket képviselő ügyvédek (advocat) informatiójára sem alkalmasak¹⁰⁾, s azért, mint azt általában mindazon munkálatok, melyek a francia perrend reformja tárgyában íratok, egyhangúlag megerősítik, senki által sem olvastatnak el.¹¹⁾ Ennek további folyománya, hogy az ügyvédek készületlenül jelennek meg a tárgyaláson, sem a bíró, sem a képviselő nincs az ügy állása felől tájékozva; s azért is az első tárgyalás rendszerint halasztással végződik, s még a második tárgyalás is ritkán vezet eredményre, hanem rendszerint csak a harmadik tárgyaláson bocsátkoznak az ügy érdemébe.¹²⁾

De azért a francia perrend sem nélküli teljesen az írásbeli alapot, és ezt az indokolt zárkérelem (conclusion)

⁹⁾ Ez irat tartalma kellőleg szabályozva sincs, miért is az írást, hogy mit kell annak magában foglalnia, eltérők a nézetek. Így *Pigeu* nézete szerint elég az idézvénybeu azokra az okmányokra hivatkozni, melyeken a per tárgyát képező kötelezettség alapszik. (La procédure civile, 129 lap.) *Schlincl* meg épen nevétségesnek találná, ha az idézvényben más, mint az illető periratokra való hivatkozás foglaltatnék. (Commentar über die französische Civilprocessordnung, I. kötet, 458 lap. Különben lásd erről bővebben *Harrasovszky*: Die Vorbereitung der mündlichen Verhandlung, nach dem gegenwärtigen stände der Civilprocess-Gesetzgebung. Berlin, 1875, 2 lap.)

¹⁰⁾ *Bordeaux*: Philosophie de la procedure civile. Evreux 1857.451 lap, és *Ranter* Ueber schriftliches Vorverfahren, a *Mittennay* er által kiadott »Zeitschrift für die Gesetzgebung des Auslandes« czimú folyóirat IV. kötetében, 158. lap, továbbá *Harrasovszky* idézett művében, 5. lap.

¹¹⁾ *Harrasovszky* id. m. 4. lap.

¹²⁾ *Harrasovszky* id. m. 7. lap.

képezi, melyet az ügyészek a tárgyalásra kitűzött ülés előtt a törvényszéki jegyzői irodában átadni tartoznak, s mely nemcsak a kérelmet, hanem a tényálladék rövid tartalmát is magában foglalja.

Az előkészítő periratok e minősége mellett nem lehet csodálni, ha azokat a francia törvény után készült *genfi perrend*, valamint az 1869. évben a kamarák elé terjesztett *belga javaslat* teljesen mellőzte¹³⁾, míg más törvényhozások e hiányt más rendszabályokkal kívánták orvosolni¹⁴⁾

A német perrendeknek a francia perjogtól való egyik lényeges eltérése mindjárt az előkészítő periratoknál jelentkezik, s a tárgyalás alapját maga a kereset képezi, az Írásbeli periratok pedig a bírói ügyiratoknak egy részét képezik, melyeknek a mellett, hogy a felek információira szolgálnak azok, a legtöbb, a német újabb perrend szerint oly keretnek tekintik, melyen belül kell a szóbeli tárgyalásnak mozognia.¹⁵⁾

¹³⁾ A genfi perrend készítői ugyanis, a mint ez a *Bellát* által szerkesztett indokolásból kitűnik, abból az elvből indultak ki, hogy az ügyek rendszerint egyszerűek, és a bonyolódottabb ügyek a kivételek közé tartoznak, miért is azt, hogy van-e írásbeli előkészítésnek szüksége, helyesebbnek látták a bíróságra bízni. A törvényszék ugyanis fel van jogosítva az első tárgyalásnál elrendelni, hogy a felek indítványait, valamint bizonyítékul használni kívánt irományaikat egymással közöljék, s e célból a tárgyalást elnapolhatja (Art. 62); valamint a kereskedelmi ügyek kivételével minden peres ügyben előleges írásbeli közlést is rendelhet, ha azt a per tárgyának halmozottsága, vagy a tény, vagy a jogkérdések tárgyalása körül felmerült nehézségek kívánatossá teszik, és az ügy sürgős volta ez intézkedést nem gátolja. (Art. 72). A belga javaslat szerint pedig az időzvényben a kereseti kérelem tényleges és jogi alapja kellőleg előadandó. Azt, hogy van-e írásbeli előkészítésnek helye? a felek meghallgatása után a bíróság határozza meg. L. *Harrasovszky* i. m. 12—13.1.

¹⁴⁾ A *hollandi perrend* a francia sommás eljárást kiterjesztette, és a rendes perekben 4 előkészítő iratot rendszeresített, *A bajor perrend* a keresetben a tényleges és jogi alap kifejtését rendeli el, továbbá meg-hagyja, hogyha felek egymással indokolt indítványokat tartoznak közölni, melyek a tárgyalás alapjául szolgálnak. Ez indítványokban a felhozni ezéltott ténybeli állításokat kívül, az érvényesíteni ezéltott bizonyítékok is előadandók. (230.231. §§.) Ez indítványok pótolják az előkészítő iratokat, melyeket a kamara, a kormányjavaslat ellenére — mely az előkészítő iratokat az indítványok mellett fentartani kívánta mellőzött. (L. *Harrasovszky* i. m. 167.

¹⁵⁾ így p. o. lásd a hannoverai és württembergi perrend. továbbá a német s szász javaslatok ide vonatkozó szabályait.

Ez az irány foglalt helyet, éspedig a szakértő kritika általános helyeslése által kísérvé, a német szövetségi javaslatban¹⁶⁾, valamint a német perrendben¹⁷⁾; s még határozottabban az osztrák javaslatban, mely az írás jelentőségének, úgymint azt e javaslat teremtője *Glaser* annak idején vitatta, gyakorlatilag is megfelelő tért kíván juttatni akképen, hogy ez által nem-hogy az anyagi igazságszolgáltatás rovására illetéktelen tért nyerne az írásbeliség, de ellenkezőleg épen az írás által a bírói ítélet biztosabb alapra helyeztetvén, az írás az anyagi igazságszolgáltatás előmozdítására szolgáló egyik lényeges tényező gyanánt jelentkezik.

A német perrend ugyan c részben nem tartalmaz oly határozott szabályokat, mint az osztrák, de hogy az előkészítő periratoknak nem csupán a felek információjára czélzó jelentőséget tulajdonít, kitűnik nemcsak a javaslat általános indokolásából¹⁸⁾, hanem magának a törvény 284. §. zárpontjának ama rendelkezéséből is, mely szerint az ítéletben a tényálladék megállapításánál az előkészítő periratok tartalmára való hivatkozás nincs kizárva; tehát a mi ott mondatott, nem lényegtelennek, nem olyannak tekintetik, melyről a bírónak tudomást sem lenne szabad vennie; továbbá azt is rendeli hogy oly indítványok, melyek írásba foglalva nincsenek, figyelembe nem vehetők.

Különben az, hogy az írásnak s illetve az előkészítő periratoknak a per eldöntésére mily jelentőség tulajdonítatik. legjobban akkor bírálható meg, ha azokra a szabályokra, me-

¹⁶⁾ Lásd erre vonatkozólag: *Osterloh*, Gutachten über den Entwurf einer Processordnung in bürgerlichen Rechtstreitigkeiten für den Norddeutschen Bund 82—83. lap. *Bar* ugyanerre vonatkozó, fennebb is idézett bírálatát 15—16. lap. *Harries* ugyanerre vonatkozó bírálatát. 61. lap végre a porosz ügyvédegyletnek ide vonatkozó tárgyalásait (Verhandlungen des preussischen Anwaltsvereins über den Entwurf einer; Processordnung für den Norddeutschen Bund. Berlin, 1870.)

¹⁷⁾ Lásd erre vonatkozólag különösen: *Canstein*: Die rationellen Grundlagen des Civilprocess und deren Durchführung in den neuesten Civilprocessgesetz-Entwürfen Österreichs und Deutschlands. Wien, 1872 72. s köv. lap., és *Silberschlag*: Der Entwurf einer deutschen Civilprocessordnung. 15. s köv. lap.

¹⁸⁾ Lásd a német javaslat általános indokolásának 55. §-át.

lyek az ülési jegyzőkönyv tartalmára vonatkoznak, vetünk kellő figyelmet, mert az ülési jegyzőkönyv az írás használatának második momentum a szóbeli perben.

Mindkét perrend szerint ugyanis az ülési jegyzőkönyvbe a beismerések, lemondások, egyezségek, s a tanúi és szakértői kimondásokon kívül a szóbeli tárgyalás folyamán tett indítványok, melyek a per folyamára vagy eldöntésére befolyással vannak, s melyek az előkészítő iratokban nem foglaltatnak, a felek által Írásban adandók be, ugyané szabály tartandó szem előtt, ha az írásban tett indítványon lényeges változtatás történik. Oly indítványok, melyek az iratokban nem foglaltatnak, a határozat-hozatalnál figyelembe nem vehetők.

Ezenfölül a bíróság a felek kérelmére megengedheti, hogy általa vagy ellenfele által tett oly nyilatkozatok, melyek az írományokban nem foglaltatnak, s az ügy eldöntésére befolyással vannak, jegyzőkönyvbe vétessenek.¹⁹⁾

Tehát a tárgyalás kereténél az előkészítő periratok vannak kijelölve, azok nemcsak a felek kölcsönös értésére vannak szánva, hanem információul szolgálnak a bíróságnak is, belőlük értesül az ügy állása felől az ülés előtt az elnök, s nyer annak vezetésére alapot, nemcsak arra szolgálnak, hogy a felek, hanem arra is, hogy a tárgyalást vezető bíró ne legyen készületlen, ne legyen tájékozatlan az iránt, hogy mely irányban vezesse a tárgyalást? Ezek kiegészítésül szolgál az ülési jegyzőkönyv, mely képe a tárgyalás folyamának, s nem kis mérvben segíti elő a közvetlenül szerzett benyomás kellő méltatását az által, hogy egyes nyomós körülményeket idéz a bíró emlékébe, melyek keretében a részletek annak emlékeztébe élénken visszaidéztetnek.

Mert nem szabad szem elől téveszteni, hogy ritka ügy nyer az első tárgyalásnál befejezést, midőn még minden, a mi történt, élénken áll a bíró előtt. Ha eltekintünk az ügyvédeknek, a halasztás iránt való általános hajlamaitól s még azokat az eseteket is mellőzzük, melyeknél a halasztás a bizonyítékok megszerzése céljából valóban szükséges, szóval, ha nem azokat az eseteket vesszük is figyelembe, melyeknél az ügy az

¹⁹⁾ Német perrend 146. é. 207. §§. Osztrák javaslat 299. §.

első tárgyalásnál, halasztás folytán nem intéztetik el, hanem azokra vetjük tekintetünket, melyek letárgyalatnak, mégis arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy azok legnagyobb része a tárgyalás folytán nem intézhető el, mert a felek igényei nem kész bizonyítékokon alapulnak, hanem tanúk, szakértők, vagy bírói szemle képezik a bizonyítékot, kiknek kihallgatása rendszerint hetek múlva történik. Ki vonná kétségbe ily esetben oly biztos alap szükséges voltát, mely a bíró emlékező tehetségét, megbízható irányban támogassa P A pusztaszó annyi idő után könnyen feledésbe megy, főleg oly egyénnél, ki időközben talán 100 hasonló esetben bíraskodott, míg ha a körülmények az írásbeli fixírozás alapján emlékébe visszaidéztelek, élénken fog előtte állani a tárgyalás egész folyamata, s nem lesz kénytelen az ítélet kimondásánál tapogatózva, vagy magán feljegyzései után ítélni, melyek ha egyes bírónál eltérnek egymástól, igen bajos eldönteni, hogy melyik jegyzett helyesebben.

De e mellett én előttem mindig különösnek tűnt fel, hogy annak, ami az előkészítő iratokban foglaltatik, a per eldöntésénél semmi jelentősége se legyen. Egy magán levél, egy magán nyilatkozat már kisebb-nagyobb bizonyítékot képez, de annak, ami a fenforgó per céljából íratott, ne legyen semmi jelentősége, annak minden indok nélkül való visszavonása vagy módosításának ne legyen szabad befolyást gyakorolni a bírói meggyőződés alakulására.

Természetesen a súlypont a szóbeli tárgyaláson van; a szóbeli tárgyalás nem pusztán végtárgyalás, melynek célja az írásbeli periratoknak a bíró tudomására való juttatása, mint p. o. az orosz perrendben, vagy a porosz bagatell eljárásban van szabályozva ²⁰⁾, melyekben a szóbeli előadásnál az írásban foglaltaktól eltérni nem szabad. Ily eljárás csak gúnyja lenne

²⁰⁾ Ig'3* az orosz perrendben a szóbeli tárgyalást az előadónak az előkészítő periratokból merített szóbeli előadása előzi meg, s a szóbeli tárgyalásnál új ténybeli állítás vagy bizonyíték csak megelőző írásbeli bejelentés után terjeszthető elő. A porosz bagatell eljárásban pedig a szóbeli tárgyalás csak az írásbeli periratokban foglaltaknak, a felek ügyvédei által való előadásából áll, mely szóbeli tárgyalás a felek közös beleegyezésével el is maradhat.

a szóbeliségnek, mert a közvetlen benyomás hatását teljesen lerontaná, s utoljára is a bíró az írásból határozná. A most említett perrendek az írás használata mellett szigorún megőrizték a szóbeliségnek azt az elvét, hogy a szóbeli tárgyalásnál mondottak a döntők, a mi írásba van foglalva, alárrendeltebb jelentőséggel bír, de létezőnek tekintetik, melytől ugyan eltérni szabad, de ha ez eltérés minden indok nélkül történik, ez a bírói meggyőződésre a bizonyítékok mérlegelésénél kétségtelenül befolyást fog és kellend gyakorolnia.

Az írás további jelentősége a szóbeli pernél, az ítéletben jelentkezik. Az ítélet itt a dolog természeténél fogva egészen más szempont alá esik, mint az Írásbeli perben. Természetesen nem annak hatályára, hanem szerkezetére s tartalmára vonatkozólag.

Az Írásbeli perben a tényállás a periratokban fekszik, a bíró csak az ott felhozottakra alkalmazza a törvény szabályait vagyis a formális igazság mérvét szabályozó czirkalmat, míg a szóbeli perben az ítélet főrésze maga a tényálladék, mely ebben állapítatik meg, s mely az egyetlen okmányt képezi, melyben a szóval előadottak nemcsak a felsőbb bíróság használatára, hanem a jövő számára is megőriztetnek, hogy az *exceptio rei judicatae* s más hason kifogások esetén alapul szolgáljanak.

E részben mindkét perrend a tényállás megállapítására nézve azt rendelik hogy az az Ítéletnek annak rendelkező részétől és az indoktól elkülönített részét képezze. E tényálladék a szóbeli eljárás eredménye szerint állapítandó meg.²¹⁾

Mindkét perrend megengedi, hogy a tényálladék megállapításának az előkészítő periratokra, vagy az iilési jegyzőkönyvben foglaltakra hivatkozás történhessék ²²⁾, ezt azonban az osztrák javaslat azzal egészíti ki, hogy oly esetben, ha a tényálladékban az illető irományokra történik hivatkozás, a felek által érvényesített igények, melyek fölött az ítéletben határozat foglaltatik, tartalma előadandó, valamint abban az

²¹⁾ Német perrend 284. §. Osztrák javaslat 433. §.

²²⁾ Német perrend 284. §. Osztrák javaslat 435. §.

esetben, ha a bíróság akkép van meggyőződve, hogy valamely állítás vagy bizonyíték csak a per elhúzására való czélból hozott fel, s azt a 211. §. értelmében, az ellenfél kérelmére, visszautasították, ez állítások vagy bizonyítékok a tényálladékban megemlítendő; továbbá, hogy az iratokra történő hivatkozás esetén is az Ítélet indoklásába az ügy állásáról annyi befoglalandó, a mennyi a határozat megértetésére szükségesnek mutatkozik.²³⁾

Daczára, hogy az osztrák javaslat a német perrendnek a tényálladék megállapítására vonatkozólag, arra az esetre nézve, ha az iratokra történik hivatkozás, nagyon is oda vetett szabályait kibővítette, s arra, hogy az Ítélet érthető legyen, külön szabályt is állított fel, mégis e javaslat rendelkezéseire nézve is méltán lehet aggály.

A tényálladék fontosságát egyik perrend sem méltányolta kellőleg, s az irományokra való pusztá hivatkozás a mellett, hogy a tiszta átnézetet nehezíti meg, vagy gyakran lehetlenné is teszi, mint kényelmes dolog könnyen fölületeségre vezet. A bíró, midőn ítél, a szóbeli előadás benyomása alatt áll, s az Ítélet készítésénél bepillantván a periratba, úgy látja, hogy ahban ugyanaz van lényegileg, mi szóval mondott, s kap rajta, hogy egyszerűen az iratra hivatkozzék; pedig mily könnyű itt az elnézés, s ebből kifolyólag az ellenmondás a tényálladék és az ítélet indokai között, mert az egyiknek az írás, a másiknak az ettől eltérő szóbeli előadás képezi alapját.

Ily helyzetben valóban *malum necessarium* a német törvény azon intézkedése, hogy az Ítéletben megállapított tényálladék ellenében az ülési jegyzőkönyv — melyet a jegyző vezet — amennyiben azok egymással ellentétben vannak, bizonyítékul szolgál, míg az osztrák javaslat 444. §-ában foglalt s lényegileg helyes rendelkezés, hogy az ítéletben megállapított tényálladék az ülési jegyzőkönyv ellenében bizonyítékul szolgál, méltán aggályra adhat okot a javaslat abbéli intézkedésével szemben, melynél fogva a bíróság nem arra van kötelezve, hogy az általa megállapított tényálladékban az

²³⁾ Osztrák javaslat 435. §.

írományoktól, tehát az ülési jegyzőkönyv tartalmától is, történt eltéréseket indokolja, hanem csak arra, hogy az előkészítő iratokban foglaltaktól való azon eltéréseket említse föl melyek a jegyzőkönyvbe nincsenek fölveve.²⁴⁾

Szóval, a tényálladék fontosságára egyik törvény sem fektetett kellő súlyt. Nézetem szerint épen azért, mert a szóbeli benyomás és emlékezet a fő, s az írásban foglaltak a per során csak másod sorban lépnek előtérbe, a bíróság által megállapított tényálladékknak kell az egész tárgyalás eredményének, úgy mint azt a bíró felfogta, hű és érthető képét magában foglalnia, s azért ha az iratokban foglaltakra van is részben alapítva, azt, a mi ennek folytán megállapított, habár hivatkozással is az iratokra, de röviden elő kell adva lennie, mert ellenesetben könnyen oda juthat a dolog, hogy a tényálladék pusztá hivatkozásból áll, p. o. lásd az A. és B. per iratokat s a tárgyalási jegyzőkönyvet, melyhez megjegyeztetik, hogy felperes egy vagy más tekintetben az általa előadottat oda módosította sat.; vagyis formává törpül az egész tényálladék, melyet a bíró minél könnyebben igyekszik lerázni nyakáról, a mi annak nagy jelentősége mellett, a szóbeliség nem céljának, az anyagi igazságszolgáltatásnak nem csekély hátrányára fogna válni.

Az osztrák javaslat 441. §-a és a német törvény 291. §-a továbbá azt a határozatot is tartalmazza, hogy az Ítélet kézbesítésétől számítandó egy hét alatt mindegyik fél folytathat a tényállás kiigazítása iránt, mely kérelem fölött a bíróság szóbeli tárgyalás folytán minden bizonyítási eljárás kizárásával határoz.

Ez intézkedés alapjául szolgáló eszme, jóllehet a tényálladék megállapítása a francia perrendben egészen eltérőlog van szabályozva, mégis a francia perjogból származott át a német perrendek legtöbbjeibe. A francia perrend ugyanis abbéli elvének, hogy a bíró csak ítélethozatalra van és lehet hivatva, végletekig vitt következetes alkalmazásától a tényálladék megállapítása tekintetében sem akart eltérni; s azért a tényálladékot az illető ügyvéd készíti el s azt ellenfelének

²⁴⁾ V.ö. *Caustein* Die ration ellen Grundingem der Civilprocesses. 93. 1.

ügyvédjével közli, ki jogosítva van ez ellen 24 óra alatt ellenmondását érvényesíteni, ez esetben azután a bíró határoz.

E szabály magában Franciaországban is erős megtámadásra talált, s midőn az eljárás az 1667. évi ordonanceból a perrendbe átvétetni czéloztatott, több főtörvényszék nyilatkozott ellene, de a Code de procedure civile-be mégis fölvétetett; s jöllehet még a francia törvény alapján alkotott újabb perrendekbe, mint a genfibe vagy a belgába, sem fogadtatott el, és a német perrendek közül is egyedül a bajor az, mely e szabályt átvette, az éjszaki német szövetségi javaslat előtt készült minden német perrend s illetve javaslat fölvette azt a szabályt, hogy az Ítélet tényálladéka helyreigazításának a felek kérelmére helye van.²⁵⁾

A német szövetségi javaslat volt az első, mely hosszabb habozás után az egész eljárást mellőzte, s utána mellőzte az 1871. és 1872. évi német javaslat is, mindamellett a német perrendbe szintén fölvétetett.

A német javaslat e szabály mellőzésénél főleg abból indult ki, hogy annak kevés gyakorlati jelentősége van, mert minden törvény, mely e szabályt fölvette, azt is kimondotta, hogy a tényálladék kiigazításának a már hozott Ítéletre befolyása nincs, vagyis a bíró azért nincs jogosítva ítéletét megváltoztatni, hanem csupán a kiigazított tényálladékot közli azokkal a felekkel, kikkel az ítélet közöltetett; ennél fogva a tényálladék az indokokkal nem lesz összhangban, s a kiigazításból a félre gyakorlati eredmény nem származik, minek tulajdonítható, hogy a hannoverai törvényszéki elnökök jelentése szerint, az ily kiigazítás a legritkább esetek közé tartozik.²⁶⁾ A kérdés, nézetem szerint, szorosán a jogorvoslatok kérdésével van összefüggésben, vagyis abban, hogy a másodbíróságuk az első bírósággal szemben mily kör jelöltetik ki, mert ha a második bírónál az egész tárgyalás újból kezdődik, akkor a tényálladék kiigazítása fölösleges lesz, s minden ténytleges eredményt nélkülözni fog.

²⁵⁾ Így a hannoverai perrend 360., 361. §§. A württembergi perrend 373., 374. §§. A bajor perrend 283. §.

²⁶⁾ Lásd a német javaslat indokolását, 25. lap.

Hogy nem elvontan egy Európaszerte fennálló perjogi rendszerről akartam szólni, hanem első sorban saját hazánk igazságszolgáltatási reform-művének helyes, s a mai kor követelményeinek megfelelő alapelveken leendő újra szervezése lebegett szemem előtt, azt felolvasásom bevezetésében, főleg az abban kifejtett abbeli reményem által, hogy a jelenleg fennálló s magokat túlélő alapelvekre fektetett perjog nemcsak mai alakjában, hanem ha azt az Írásbeliség mellett bármily alakba fogjuk is önteni, fenn nem tarthatja magát, eléggé előtérbe állítottam, s azért mielőtt a szóban forgó perjogok ismertetésében tovább mennék, tartozom az a részben felmerülhető kérdésre válaszszal, hogy vajjon az általam mondottak, tekintettel arra, ha az eszme nálunk testet nyerne, teljes mérvben alkalmazást találhatna-e?

Annál kevésbbé akarok e kérdés elől kitérni, mert teljesen osztom Harrasovszkynak abbeli nézetét, hogy az ugyanazon elveknek a perrendekben egyes államokban különböző módon történt keresztülvitele annak következménye, hogy az e részbeni szabályok kiválólág a czélszerűség jellegét viselik magukon ²⁷⁾; s hogy ennél fogva az eljárás szabályozásánál nemcsak egy elmélet következetes keresztülvitelének kell szem előtt lebegni, hanem szem előtt kell tartani azok személyes tehetségeit is, kik az elvnek létet adni, kik azt az életben hasznossá tenni hivatva vannak.

Jóllehet nem osztom azokat az aggályokat, melyek a szóbeliség behozatala ellen bírói s ügyvédi karunk képességére tekintettel felkozattak; e részben azonban többet szólni azok után, melyek szerint *Tóth Lőrincz* ez ellenvetések minden oldalát oly szellemdúsan, mint kimerítően megczáfolta, fölösleges lenne; de jóllehet ezeket nem osztom, nem hunyhatok szemet a fennálló viszonyok s az okszerű haladás természetes menetének követelményei előtt.

Egy az írásbeliséghez szokott nemzedékkel állunk szemben, melytől azt a megszokott, azt a biztos alapot: az Írást minden jelentőségétől egyszerre megfosztani, csak az igazságszolgáltatás hátrányára fogna szolgálni. Hogy ne az írás

²⁷⁾ *Harrasovszky* i. m. 190. 1.

legyen a döntő, arról a perrend, mely a szóbeli előadásra fekteti a súlyt, kellőleg gondoskodik, de gondoskodni kell arról is, hogy azok, kik ifjú koruk óta megszokták az Írásból való ítéletbozást, az alap teljes elvonása által oly örvénybe ne sodortassanak, honnan csakis az igazságszolgáltatás, s így épen a reform céljának megsemmisítésével szabadulhatnak ki.

A materiális igazság kiszolgáltatásának főszköze a közvetlenség, s ez teljes mérvben fennáll, az írás, a mennyiben az alkalmazást talál, csak a közvetlenség biztosítékául szolgál akkor, midőn annak maradandóvá tételét czélozza lehetőleg eszközölni, s ez által egyúttal közvetíti az átmenetet is, megkönnyíti helyzetét a bírónak, biztosítja a fél érdekeit, s lehetővé tesz egy oly föllebbviteli rendszert, melynek behozatala hazánkban sem fogna nehézségekre találni.

Hogy az írás ez úton túlnyomó befolyásra fogna jutni, attól én, ismerve viszonyainkat, egyáltalán nem tartok. A materiális igazságszolgáltatás utáni törekvés annyira hangos nyilvánulást nyert a jogi közvéleményben, de magában a bíróságok Ítéleteiben is, hogy épen ez a főoka, hogy az írásbeliség alapján perrendet alkotni nem tudunk; s ha a materiális igazságszolgáltatás lehetőségének főszköze a közvetlenség, a dolog természetéből folyik, hogy az a bíró, ki az igazságot ekképen akarja kiszolgáltatni, erre fektetendi a súlyt; és utoljára is nem abban van a critérium, hogy abból a mi szóval mondatik, mennyi foglaltatik Írásba, hanem abban, hogy az legyen döntő, a mi szóval mondatott, hogy ebből mennyi állandósíttatik az írás által, s mily viszonyba hozatik ez a szóval: czélszerűségi kérdés, mely mindig a konkrét viszonyok szempontjából oldandó meg.

És azért az Írásnak annyi befolyást engedve, mint imént előadtam, s így hozni be a közvetlen szóbeliséget, tekintettel hazánk viszonyaira, meg fogná azokat is nyugtatni, kik a rendszer e változásának sikere fölött folyton kétkednek, habár annak előnyeit abstracte elismerni hajlandók is.

III.

Igen fontos kérdése a közvetlenség alapján nyugvó perrendnek, hogy mily befolyás engedessék a bírónak a per vezetése körül. Egy felől a tárgyalási alapelv és a feleknek ebből folyó rendelkezési joga, másfelől az anyagi igazság lehető kiderítésére czélzó irány állanak itt szemben egymással, melyek között látszó ellentét kiegyenlítendő. És épen ez utóbbi szempontnál fogva igen találóan mondja a német perrend indokolása, hogy bármiképen szabályoztassék is a per folyama, a szóbeli tárgyalásnál a bírónak a per vezetése körül igen terjedt, s élesen keresztülvitt jogkörrel való felruházása nem mellőzhető. ¹⁾ Ez tagadhatlanul áll, de én a bíró tevékenységét, ba annak csak ily mérvben nyitnáték tér, korlátozottabbnak látnám, mint azt az igazságszolgáltatás érdeke megkívánná, s azért ennél meg nem tudnék állapotni, és a bírónak a per vezetése körüli befolyását az egész per folyama alatt; tehát a szóbeli tárgyalás körén kívül is, a felek szabad rendelkezési jogával igenis összeegyeztethetőnek tartom. A német perrend és az osztrák javaslat sem zárják ki telyjesen, a bíró befolyását a szóbeli tárgyaláson kívül sem.

Amaz iránynak, mely a bírói tevékenységet a per előkészítésénél teljesen kizárja, a francia perrend volt teremtoj», melynek e részbeli intézkedései a német bürokratikus rendszerrel szemben, mely ellenkezőleg minden tevékenységet a bíró kezében pontosít össze, előtérbe lépett reactió igen hatalmas fegyvere gyanánt szolgáltak.²⁾ A francia perrend e

¹⁾ »Wie auch der Processbetrieb gestattet sein möge, immer wird ein ausgedehntes, und scharf durchgeführtes richterliches Processleistungsamt für die mündliche Verhandlung in der Gerichtssitzung als erforderlich, und gerechtfertigt sich ergeben.« (Motive 480. 1. 9. §.)

²⁾ Igen találóan mondja e részben *Enclemann*: »Die Reaction gegen die überhandnehmende bureaukratische Leitung des Gerichts musste naturgemäss eintreten, und fand in dem französischen Processe ihr Ideal, wo der Richter wenigstens ausserhalb der mündlichen Verhandlung jeder Processleitung bar ist. Langsam aber überzeugte man sich immer mehr von den Mängeln des französischen Verfahrens, welche dieser Passivität des Gerichtes ankleben, und so hat man denn ein Mittelweg eingeschla-

tekintetben különleges állást foglal el, míg ugyanis a szóbeli tárgyalásnál a bírónak tán túlságosan is terjedt jogkört enged, ezenkívül annak minden befolyását kizárja. Valamint a bíró a feleknek a végrehajtó közvetítésével történt előleges iratváltásáról tudomást sem nyer, s a perfolymatban létéről csak akkor értesül, midőn a per, melynek előkészítése már tán évek előtt befejeztetett, a törvényszéki lajstromba leendő beiktatás végett bejelentetik, épen úgy megszűnik a bíró minden működése, ba a szóbeli tárgyalás folytán közbeszóló Ítéletet hozott is.³⁾

A bírónak e passiv szerepre való kárhoytatása, mely Franciaországban is ismételt panaszokra adott alkalmat, már a genfi, valamint a hannoverai perrendek által kellőleg korlátoltatok⁴⁾ mennyiben a bíróság a keresetre azonnal határidőt tűz, s egyúttal az előkészítő periratok beadásának határidejét is meghatározza, és más részről különben sem zárja ki a bírónak a pervezetésre való befolyását, a szóbeli tárgyalás körén kívül sem.

A német perrend és az osztrák javaslat is tért engednek a bíró befolyásának az egész per során keresztül, s ezt következetesen keresztül is vizsik.

A kereset mindkét perrend szerint a bíróságnál nyújtandó be, mely ennek folytán a szóbeli tárgyalásra határidőt (üz ki⁵⁾, e határidő első $\frac{2}{3}$ részén belül tartozik az ellenfél a keresetre való válaszát az ellenféllel közölni. ⁶⁾ Azonban a periratok kézbesítését, az illető kézbesítők által, a felek magok eszközük, csakhoy tartoznak periratuk teljes hason példányát gen, der dem Richter last, was des Richters ist, und den Partheien nicht entzieht, was ihnen gebührt. (Archiv für die civilistische Praxis 49. kötet, 19. s köv. lap.)

³⁾ L. Carré: Les lois de la proc. civ. Schlink: Commentar über die ranzösische Civilprocess-Ordnung, II. kötet. 22. s köv. 1. V. ö. Metiger: System des österreichischen Civilprocessrechts, I. k. 272. 1.

⁴⁾ Y. ö. Glaser: Gesammelte kleinere Schriften, II. kötet, 356. lap Leonhardt: Zur Reform des Civilprocesses in Deutschland, II. kötet. 7. s köv. lap.

⁵⁾ Német perrend 233. §. Osztrák javaslat 277. §.

⁶⁾ Német perrend 244. §. Osztrák javaslat 284. §.

a bírósági iratokhoz leendő csatolás végett a törvényszéki, irodában átadni.⁷⁾ Habár tehát a felek egymással közvetlenül érintkeznek is, a bíró ellenőrködése kizárva épen nincs; sőt az osztrák javaslat iránya egészen oda látszik mutatni, hogy az a per czélszerű vezetését amaz elv következetes alkalmazásának, mely szerint a per vezetése a feleket illeti, egyáltalán fel nem áldozza, hanem a bíró jogkörét e részben is megóvni törekszik. Ide czéloz azon intézkedése is, melynél fogva a kereset hivatalból való megvizsgálását az elnök kötelességévé, s annak elfogadását vagy visszautasítását esetleg törvényszéki határozat tárgyává teszi. Jelesül, ha az elnök a keresetben oly hiányokat észlelne, melyek folytán, véleménye szerint, a törvényszék kénytelen lenne a perfüggőség bekövetkezése után azonnal illetéktelenségét mondani ki, vagy az eljárást a perlekedési képesség vagy a törvényszerű képviselő hiányánál fogva, semmisnek mondani ki⁸⁾, kötelességében áll a törvényszék határozatát kikérni az iránt, ha vajjon kitűzések-e tárgyalás, vagy a kereset, mint a szóbeli tárgyalásra nem alkalmas, hivatalból visszautasítsák.⁹⁾

A bíró per vezetése körüli befolyásának kifolyásai a javaslat azon intézkedései is, mely szerint a felek előadásainak a bírói irományokkal egyező voltát, s ez utóbbiak folytonos figyelembevételét rendeli, sőt bizonyos esetekben arra is feljogosítja a javaslat a bírót, hogy az egyik vagy mindkét fél kimaradása esetén, a bírósági irományokat, határozata hozatalánál hivatalból vegye figyelembe.¹⁰⁾

A bírónak a per vezetése körüli befolyása jelentkezik a szóban forgó mindkét törvényhozási mű azon intézkedéseiben, melynél fogva a bírót feljogosítják, hogy több külön érvénysített igényt együtt tárgyaljanak és intézzenek el, vagy több

⁷⁾ Osztrák javaslat 237. §.

⁸⁾ Az osztrák javaslat 86. §-a szerint, ugyanis, a bíró a perlekedési képesség és a törvényszerű képviselőre vonatkozó törvényes szabályokat hivatalból szem előtt tartani köteles, és ha az e részben felmerülő hiány nem hátritható el, a törvényszék a tárgyalás semmiségét hivatalból ki-mondani tartozik.

⁹⁾ Osztrák javaslat 277. §.

¹⁰⁾ Osztrák javaslat 305., 505., 517., 521., 528., 534., 572. §§.

együtt érvényesített igény elkülönülését elrendelhesék ¹¹⁾, hogy a per elhúzását oly esetben, ha nyilván látható, hogy e célból ajánlt bizonyítékok, azok felvételének mellőzésével, megakadályozhassák ¹²⁾, hogy a tárgyalás elhalasztassék, objectiv okoknál fogva elrendelhesék ¹³⁾, s több számos eset. ¹⁴⁾

Az a kérdés, hogy mily befolyás engedtesék a kirónak a per vezetése körül, azóta, mióta általános meggyőződéssé vált, hogy a perrend helyes reformja csak a közvetlen szóbeliség alapján eszközölhető, igen élénk nézeteltérések tárgyat képezte, túlhaladná e mű szerény körét ezekkel bővebben foglalkozni ¹⁵⁾, nem mellőzhetem azonban, hogy röviden ne érintsem azon igen érdekes s tudományos fejtegetéseket, melyekkel e kérdésre vonatkozólag hazai jogirodalmunk terén találkozunk. Itt is igen tekintélyes nézetek, ellenkező irányban nyilvánulnak. Már 1871. év elején pendítette meg e kérdést *Chorin Ferencz* »Jogrendszerünk átalakulásához« írt igen érdekes cikksorozatában ¹⁶⁾, melyben határozottan ama nézetének ad kifejezést, hogy a szóbeli eljárást előkészítő Írásbeli felszerelésnél fölötte szükségesnek tartja azon elv érvényesítését, hogy a keresetlevél az annak eldöntésére hivatott bíróság-

¹¹⁾ Német perrend 136—141. §. Osztr. jav. 216—218.. 22u.. 221.. 293.. 423., 426., 465., 507., 623. §§.

¹²⁾ Német perrend 252. §. Osztr. jav. 211., 384.. 435. §§.
Német perrend 206.. 245.. 336. §§. Osztrák javaslat 189.. 273.. 288., 293., 317., 462.. 463., 678. §§.

¹³⁾ Lásd ezeket részletesen felsorolva: *Canstein*: Die rationellen Grundlagen des Civilproces ses 234. s köv. lap.

¹⁴⁾ E tekintetben kiváló figyelmet érdemelnek: *Silberschlag*: Die Civilprocess-Ordnung, 9. 1., *Osterloli*: Die Reform des Civilprocess Gesetzgebung, 69. 1., *Glaser*: Gesammelte kleinere Schriften, II. k., 354. s köv. 1. *Leonhardt*: Zur Reform des Civilprocesses, 48. s köv. 1. *Mayer*: Bemerkungen zur Civilprocess Gesetzgebung, 12. 1. *Werenberg*: Erörterungen über den Entwurf einer Civilprocessordnung für den Norddeutschen Bund, 30 1. *Osterloh*: Gutachten über den Entwurf einer Processordnung für den Norddeutschen Bund, 55. lap. *Dr. Havries*: Beurtheilung des Entwurfes einer Civilprocessordnung für den Norddeutschen Bund, 34. 1. *Canstein*: Die rationellen Grundlagen des Civilprocesses, 230. s köv. 1.

¹⁵⁾ Az 1871. évi »Törvényészki Csarnok« 5. és köv. számaiban.

nál tétessék folyamatba, s hogy a további előiratok váltása is e bíróság vezetése és ellenőrzése alatt történjék. S reá mutat e részben azon hátrányokra, melyeket az ellenkező elv érvényesülése folytán Franciaországban tapasztalunk. Hasonló nézetnek ad kifejezést *Szabó Miklós* kir. táblai elnök úr a III. magyar jogászgyűléshez beadott véleményében ¹⁷⁾, s a bíró közreműködésének kizárását hazai szokásainkkal teljesen ellenkezőnek tartaná, minthogy nálunk mindenki megszokta a bírói jogsegélyt első sorban a bírónál keresni. És — mondja továbbá — hogy bár ügyvédi karunk irányában sem viseltetik e tekintetben aggálylyal, de a testületi szellemet és bizalmat uem látja még annyira megizmosodva, hogy a kölcsönös közléseket nehézség nélkül történketőknek gondolhatná, s az Írásbeliség mellett sokkal is inkább megszoktuk a halasztásokat, semhogy tartanunk ne kellene, miszerint a bíróság mellőzésével végbemenő per-előkészítés által a gyorsaság ne veszélyeztessék, — a szabad rendelkezés czíme alatt, de mégis a felek akaratának ellenére. Ellenkező véleményben van azonban e részben *Tóth Lőrincz* ¹⁸⁾ tisztelt tagtársunk, ki ámbár az ellennézetűek aggodalmainak forrását nagyon tiszteli, nem szeretné feláldozni ama nagy elvet, hogy a bíró ne legyen per-felkészítő közeg, hanem legyen csupán s egyedül bíró, kinek minden idejét s erejét szorosban bírói teendője vegye igénybe, s azért azokkal tart, kik a bírákat ezzel terhelni nem tartják szükségesnek, sőt ebben következtelenséget s hátrányt látnak. E mellett kimutatni törekszik azt is, hogy a per felszerelése, a felek ügyvédeire minden nagyobb hátrány nélkül reá bízható.

Igen bajos lenne annak vitatásába bocsátkozni, hogy ügyvédi karunk mennyiben érdemel bizalmat e részben. Ez utoljára is inkább meggyőződés dolga, s azért a kérdés ez oldalát mellőzve, inkább más oldaláról tekintem azt, s kimutatni megkísérlem, hogy a per előkészítésénél a bírói befolyás

¹⁷⁾ Lásd; i III. magyar Jogászgyűlés évkönyvét, 166. s köv. 1.

¹⁸⁾ A »Szóbeliség, közvetlenség és nyilvánosság rendszere a polgári törvénykezésben, magyar szempontból« című akadémiai értekezésében, 49. s köv. 1.

más szempontból is szükségesnek mutatkozik, sőt ennek minden része nem is mondható olyannak, mely bírói teendőt ne képezne.

Én ugyanis részemről, hosszas tapasztalataim után indulva, igen hasznosnak, sőt szükségesnek tartom az osztrák javaslat amaz intézkedését, mely a kereset hivatalból való megvizsgálását a bíró kötelességévé teszi. Tapasztalatból mondhatom, hogy számos per, mely miután letárgyaltatott, s ítéletileg eldöntetett, azzal nyeri befejezését, hogy a semmítőszék az egész tárgyalást hivatalból megsemmisíteni és a keresetet visszautasítani kénytelen, azonnal helyes medrébe tereltetnék, és sok idő, munka és költség megkíméltetnék, ha bíráink ma e részben fennálló jogukat s illetve kötelességüket szem előtt tartva, nem vaktában tűznék ki a perfelvételi határidőt, hanem lelkiismeretesen megvizsgálják a keresetet. E részben a helyzet még kényesebb a szóbeliségnél, hol egy ily hiányos kereset folytán nemcsak a perfelszerelés, hanem a szóbeli tárgyalás is kárba vesz, mi mind mellőzhető lenne, ha a bíró a kereset hivatalból való megvizsgálására köteleztetnék. Igen találóan mondják e részben az osztrák javaslat indokai: jóllehet az az elv állított fel, hogy a bíró a keresetről csak a szóbeli tárgyaláson történt előadás folytán nyer tulajdonképen értesülést, s azért valamely kereset helyt-foghatósága fölött a szóbeli tárgyalás előtt nem határozhat, mégis igen természetellenes lenne, ha ez elv következményei alól kivétel abban az esetben sem engedtetnék, ha már akkor, midőn a keresetre szóbeli tárgyalás tűzendő ki, nyilvánvaló, hogy a bíróság, ha ez ügy a szóbeli tárgyaláson előterjesztetnék, a kereset visszautasítását azonnal hivatalból elrendelni lenne kénytelen. A felek érdeke, valamint a céltalan procedúrák mellőzése által közvetlenül érintett közérdek nyilván igénylik, hogy a hivatalból való visszautasítás mindjárt akkor történjék meg, midőn erre először alkalom nyílik.¹⁹⁾

Ez már egy részről indokolja azon, más számos tekintetnél fogva is szükséges intézkedést, hogy a kereset — az előkészítő periratok elsője — a bíróságnál nyújtassék be; s

¹⁹⁾ Lásd az osztrák javaslat indokolását, annak 277—278. §§-hoz 99 — 100. 1.

midőn ez a fölött határoz, hogy a keresetre kitűzessék-e tárgyalás vagy nem — úgy hiszem — senki sem állíthatja, hogy bírói teendőt nem végez.

A mi már most a további előkészítő iratokat illeti, az az elv, hogy azok beadása körül a bírót ellenörködés illeti, nem annyit tesz, hogy átvételükkel, lajstromozásukkal, s mit tudom még mivel? közvetlenül a bíró terheltessék. Ott lehet e részben a pertár, melybe a periratok akkor épen úgy, mint ma, átadhatók lesznek. Ez által a bíró nem terheltetik, és míg egy részről hivatalosan ellenőriztetik, hogy megtartott-e a törvényes határidő? vagy melyik fél mulasztotta el azt? más részről, ha nem több, de semmi esetre sem kevesebb kényelemmel adhatja be az ügyvéd a per tárba periratát, mint ha azt az ellenfél ügyvédjének kézbesíthetnie kell, továbbá sokkal biztosabb lehet a felől, hogy az átadás megtörténte konstatálva van, mint, ha ellenfele ügyvédje irodájának valamely segédje vagy szolgájának adja kezéhez.

A nélkül tehát, hogy ügyvédek iránt bizalmatlan lennék, sőt az is, ki nálam tán irányukban, általában értve, sokkal nagyobb bizalmat táplál, kénytelen lesz megengedni, hogy elég kivétel találkozik e részben is, s ily kivételek azután vétkes eljárásukkal, melylyel azt a bizalmat, a melylyel a törvény őket megtisztelte, meg nem engedett úton s módon zsákmányolná ki, elegendő tápot nyújtanának a szóbeliség rendszerének elitélésére; mielőtt az gyökeret vert volna, midőn zsenge hajtását minden szellőtől megóvni mutatkozik szükségesnek.

Ha elfogadjuk is azt az elvet, melyet a nemzetgazda *Smitt Ádám* után *Silberschlag* Németországban igen találóan a fenforgó kérdésre alkalmazott²⁰⁾, s mely amaz irány híveinek, mely a per előkészítésénél minden bírói beavatkozást kizáraudónak tart, röpké szavakép alkalmaztatott, hogy t. i. az állam azt végeztesse csak hivatalnokai által, mit a magánosok épen nem, vagy nem oly jól tudnának elvégezni, még ez elvvel sem látom az általam ajánlott rendszert épen ellentétben állónak. A fél ugyanis ellenfelének keresetét nem utasíthatja vissza, ez esetben tehát az állam a bíró által oly teendőt

²⁰⁾ *Silberschlag*: Die deutache Civi]pvoecessordnung. 10. 1.

végeztet, melyet a fél maga nem végezhet. A per további felszerelése jobban s biztosabban történik hivatalos közbenjárás mellett, a beavatkozás tehát itt is indokolt, a nélkül, hogy a bíró hivatalával ellenkező teendőkkal terheltetnék.

A bírói tevékenység egyik legfontosabb részét és az anyagi igazság kiderítésére szolgáló leghatalmasabb eszközt képezi a *bíró kikérdezési joga*, mely mint a materiális igazság kiderítését céljául kitűzött közvetlen szóbeliségnek mellőzhetlen postulatuma, a francia perrend után a szóbeliség alapján álló minden perrendbe fölvetetett.

A francia perrend e kikérdezési jog terjedelmére nézve nem tartalmaz szabályt, azonban az a törvényszéki gyakorlat szerint legerjedtebb mérvben gyakoroltatik. Az elnök a felekhez vagy képviselőikhez minden korlátolás nélkül intézi mindazokat a kérdéseket, melyeket az ügy földerítése végett szükségesnek lát, s a felektől a következtetést a bíró belátása szerint vonja le.²¹⁾ És valóban annyira függ e részben minden a konkrét eset körülményeitől, hogy a törvényhozó legheylesebben teszi, ha általában megadja a bírónak a jogot, a nélkül, hogy annak határait körvonalozni erőködnék. A legheylesebbnek látszó határvonal egy vagy más konkrét eset körülményeinél fogva úgy megkötheti a bíró kezét, hogy az igazság kiderítése e korlátolás miatt nem válik lehetővé.

Ámde a német pedantéria ebben megnyugodni nem bírt, körvonalozni igyekezett a kikérdezési jog terjedelmét és ebbeli igyekezeténél a tárgyalási alapok s a polgári per permissiv minőségére, s illetve a feleknek ebből származó rendelkezési jogára tekintettel, a határvonalat sok tekintetben oly szűkre szabta, hogy annak folytán, igen sok esetben, a kikérdezési jog célja — az anyagi igazság kiderítése — fog az elveken való nyargalás folytán meghiúsíttatni.

Így a német perrend-tervezet készítése céljából Hannoverában összeült bizottság azt az elvet állította fel, hogy a bíró kikérdezési jogát csak abban az esetben gyakorolhatja, ha látja, hogy a főlek valami elnézést, vagy mulasztást követek el. Ebből

²¹⁾ *Zink*: Die Ermittlung des Sachverhaltes im französischen Civilproceße, I. k. 82. 1.

kifolyólag nem szabad a kikérdezési jog felhasználása által a félnek arra adni alkalmat, hogy határozott kérelmet terjeszzen elő, vagy előterjesztett kérelmét fel nem hozott ténykörmények pótlólag való felhozása által jobban indokolja, vagy valamely bizonyítékot, melyre nem hivatkozott, felhozzon, hanem csak legfeljebb figyelmeztetheti a felet, hogy valamely általa állított ténykörmény döntő lehet, s megkérdheti, nem akar-e arra bizonyítékot felhozni.²²⁾ A tanácskozmányban résztvett államok egyik képviselője különösen abban a véleményben volt, hogy az elnök ne legyen kötelezve oda hatni, hogy a felek minden döntő ténykörményre nézve bizonyítékaikat előterjeszszék, hanem ezt csak akkor tegye, ha a körülményekből oka van azt a meggyőződést meríteni, hogy a fél elnézésből nem hozott fel egy vagy más állításának támogatására bizonyítékot.²³⁾

Ugyanez iránynak van kifejezés adva a régibb osztrák perrend javaslatban is²⁴⁾; valamint ugyanezt az irányt látjuk a későbbi német törvényekben is.²⁵⁾

²²⁾ *Freydorf*: (Civilprocessordnung für das Grossherzogthum Baden, 6166) példákkl illusztrálja a dolgot. Álljon itt egy, mutatvány gyanánt. Egy esetben ugyanis az adós részletes fizetést állítván, előadta, hogy a szerződés kötése askalmával 3805 frtot H. községi tanácsosnál letétbe helyezett, és 4400 frtot ugyanazon tanácsosnál G. államtanácsosnak leendő kifizetés végett utalványozott. Ez azonban magában véve nem elegendő, mert ki kellett volna mutatni, hogy ez utalvány az adós által, fizetés helyett a hitelező vagy annak törvényes megbízottia részére történt; miután e körülmények nem is érintettek, a fél előadása bírói kérdések által sem volt kiegészíthető. (igy határozott egy bizonyos ügyben a freiburgi Hofgericht). Ez azután anyagi igazságszolgáltatás.

²³⁾ Comissions-Protocoll zum deutschen Entwurf, 5913—5917. lap.

²⁴⁾ »Das thatsächliche Vorbringen der Parthei — mond a kormány-előterjesztés — und ihr im Begehren zum Ausdruck gekommener Wille bilden die Schranken innerhalb welchen diese in einem gewissen Grade inquisitorische Thätigkeit des Richters in der Verhandlung zu halten hat. Es ist eben festzuhalten, dass es sich in dem Prozesse um privat also um permissiv Rechte handelt. Ausgeschlossen ist jedoch nicht, dass der Richter die Parthei aufmerksam mache, wenn sie aus einem bei der mündlichen Verhandlung allerdings erklärlichen Versehen unterlassen hat ein Beweis mit anzuführen, ein Begehren zu stellen oder zu begründen. (Regirungs Vorlage zu einer Civilprocessordnung §. 134.)

²⁵⁾ Így p. o. lásd a badeni perrendre nézve *Freydorf* id. művét, a

A német perrend ²⁶⁾ s vele egyezőleg az osztrák javaslat ²⁷⁾ e részben következőleg rendelkezik: »az elnök tartozik oda működni, hogy nem világos indítványok megmagyaráztassanak vagy felvilágosítottassanak, az érvényesített tényekre vonatkozólag tett hiányos állítások kiegészíttessenek, általában minden, a tézalladék megállapítására kellő nyilatkozatok megtesse. Ebhez még hozzá teszi az osztrák javaslat, hogy e célból a bíró a félhez vagy kérdést intéz, vagy más úton figyelmezteti a felet a szükséges felvilágosítások vagy kiegészítések nézve, és pedig különösen abban az esetben, midőn a felek előadásai a hivatalból figyelembe veendő bírósági iratokkal nincsenek összhangban.« Ebből kifolyólag mindkét törvény jogot ad a bíróságnak arra is, hogy már a berekesztett tárgyalás a szükségesnek mutató kiegészítések végett újból megnyitassék ²⁸⁾, hogy a felek a kezeik között levő irományokat átadják ²⁹⁾, megkívánhatja, hogy családfákat, terveket, vázrajzokat, vagy más a dolog helyzetének feltüntetésére kellő rajzokat terjeszzenek be.³⁰⁾

Mindkét törvény tartalmazza azt a szabályt is, hogy oly tények, melyek a bíróság előtt köztudomásúak, bizonyítást nem igényelnek ³¹⁾, hogy tehát a bíróság ebbeli tudomását a per eldöntésénél érvényesítheti; miből az a következtetés látszik folyni, hogy a bíróság előtte tudva lévő bizonyítékok felvételét is elrendelheti, abban az esetben is, ha a felek erre nem hivatkoztak, ámde e következtetés helyessége nem áll minden kétségen kívül, mert a törvények meghatározzák, hogy a felek által fel nem hozott mily nemű bizonyítékoknak felvételét rendelheti el a bíróság. Mindkét törvény szerint ugyanis jogában áll a bíróságnak bírói szemlét, vagy szakértők meghallgatását rendelni el, ha a felek erre nem hivatkoztak is³²⁾,

würtembergire *Fecht.* Civilprocessorclnung für das Königreich Württemberg, I. kötet, 304. s. köv. lap.

²⁶⁾ Német perrend 130. §.

²⁷⁾ Osztrák javaslat 214. §.

²⁸⁾ Német perrend 142. §. Osztrák javaslat 222. §.

²⁹⁾ Német perrend 133. §. Osztrák javaslat 215. §.

³⁰⁾ Német perrend 133. §. Osztrák javaslat 215. §.

³¹⁾ Német perrend 264. §. Osztrák javaslat 295. §.

³²⁾ Német perrend 135. §. Osztrák javaslat 215. §.

jogában áll a póteskü megítélni, ha azt a felek nem ajánlották is³³⁾, jogában áll továbbá a felek kezei között lévő s általok felhívott okmányok átadását, főleg ha azok valódisága kétséges, követelni³⁴⁾; de hogy áll-e ugyanez az elv a tanúkra nézve, a törvényekből sehol ki nem tűnik. És ez valóban nem indokolható következetlenség, mert be nem látható, hogy ha, a bíróságnak valamely vitás ténykörülmeny bebizonyítására minden bizonyítási módot lehet és szabad alkalmazni, a tanúk általi bizonyítás kivételével, hogy miért állítottott fel kivétel a tanúbizonyíték tekintetében? Annál kevesebbé érhető pedig ez, mert kivételesen a hivatalbóli tanúbizonyítás mégis meg van engedve, így p. o. az osztrák javaslat szerint a bíróság a kártérítés összegének meghatározása³⁵⁾, a peres tárgy értékének az illetőség eldönthetése szempontjából leendő megállapítása³⁶⁾ végett, hivatalból is rendelhet tanúbizonyítási eljárást.³⁷⁾

Általában — mint fennebb is mondtuk — nehéz és veszélyes lehet minden korlátolás czéltalan felhasználása, s gyakran az eljárás elvének czéljával ellenkező mederbe fogná terelni a bírót.

Csak egy konkrét esetet akarok e végből fölemlíteni. Egy esetet, mely a régi doctrinák szerint igen érdekes viták tárgyát képezte. Egyik fél perbe idézte a másikat 100 forint követelésért, melylyel az nekie tartozik. A másik fél elismerte a pénz felvételét, de azt állította, hogy azt felperes neki ajándékba adta. A vita a tudósok között a körül forgott, hogy ki tartozik bizonyítani? Egyik nézet szerint alperes, mert új tényt hozott fel, mely kifogást képez, s ennél fogva a bizonyítás annál is inkább őt terheli, mert az ajándékozás nem vélelmezhető. A másik nézet szerint az ajándékozás tényének felhozása tagadása a kereseti alapnak, s ennél fogva a bizonyítás felperest terheli.³⁸⁾

³³⁾ Német perrend 437. §.

³⁴⁾ Német perrend 133. §. Osztrák javaslat 215. §.

³⁵⁾ Osztrák javaslat 298. §.

³⁶⁾ Osztrák javaslat 17. §.

³⁷⁾ V. ö. mindezekre *Ganstein* i. m. 48—49. l.

³⁸⁾ Lásd *Kitka*: *Beweislehre* 34. s köv. 1.

Ha már most ez eset a közvetlen szóbeli eljárás szerint a bíró elé kerül, s az csak a felek által felhozott tények felvilágosítására, s a szükséges bizonyítékok előterjesztésére való figyelmeztetésre korlátozhatja kikérdezési jogát, legfeljebb arra irányozhatja kérdését, hogy melyik s mivel tudja állítását bizonyítani, s ha bizonyítéka egyiknek sincs, a karcz épen úgy előtérbe lép, mint a scholastikus doctrina fénykorában. Ez oly perrendnek, mely a materiális igazságot tartja szeme előtt, ezélja nem lehet, s a dolog nem is fog e mederbe jutni, ba a bíró kikérdezési joga nem szoríttatik korlátok közé. A dolog természetéből folyó következés ugyanis, hogy a bíró alpereshez először is az iránt intéz kérdést: miért ajándékozta ez összeget neki felperes? s kikérdezési jogát, ez irányban folytatván a kérdést, a felek által előadott ténykörülmenyek s ezek folytán felvett bizonyítékokból vont okszerű következtetés által fogja megállapítani, melyik fél állítását tartsa valóznak. Ez az eredmény természetes úton való elérése, minden oly korlát, mely ez utat elzárja, ellenkezik az elvvel, melyet a szóbeliség elvén álló perrend maga elé tűzött, hogy t. i. ne a formákban, hanem a dolog lényegében keressük az igazságot. Az osztrák javaslat fölvette azt a szabályt is, melyet a német perrend mellőzött, hogy a feleknek is van joguk, ha egymáshoz kérdést akarnak intézni, ezeket az elnök által, vagy annak engedelmével egymáshoz közvetlenül intézni. Ha az, hogy megengedhető-e az intézni czélzott kérdés, vitás, vagy ba azt az elnök mint nem oda tartozót visszautasítandónak véli, e fölött a törvényszék határoz. ³⁹⁾

A feleknek kölcsönös kikérdezési joga igen régi intézmény, mely már a római s utána a kánoni jogban is honos volt, azonban utóbb sok helyütt kiment szokásból, Franciaországban azonban állandóan fentartatott, s ugyanazon alakjában átment a perrendbe is. E szerint a fél előre Írásban beadja a kérdést s erre az ellenfél, a másik fél távollétébeu egy kiküldött bíró által hallgattatik ki. ⁴⁰⁾

³⁹⁾ Osztrák javaslat 214. §.

⁴⁰⁾ Code de procédure civile, Art. 119., 325., 334.; az eljárásra nézve lásd *Boncence*: Théorie de la procédure civile, vol. IV. 517. 1.

Nem nagy belátás vagy tapasztalat kell hozzá, hogy egyszerre átlássuk, miszerint ez intézmény ily alakjában teljesen célszerűtlen, s e mellett hosszadalmas és költséges ⁴¹⁾ s azért Franciaországban is mindinkább szaporodnak miatta a panaszok. A kérdések a féllel előre közöltetvén, az ügyvéde tanácsát veszi igénybe s ez által kitaníttatik, és annál könnyebben mondja el a valótlan, mert a nyilvánosság ellenőrzése is ki van zárva.⁴²⁾ Ez indoka, hogy ez intézményt most vázolt alakjában a francia perrend után készült svájci törvények sem vették át; ⁴³⁾ valamint az újabb német perrendek is, melyek legnagyobb részében szintén fel van véve a felek kölcsönös kikérdezési joga, ez oly alakban van szabályozva, mint az osztrák javaslatban.

És valóban ez intézmény célszerűségét elvitatni alig lehet, a mi egy replika során elmosódik, egy ügyesen intézett kérdés által egyszerre nyilvánvalóvá válhat. A bíró figyelmét elkerülheti, vagy nem tudhat egy vagy más körülményt, miért ne léphessen közbe itt saját érdekében a fél? hiszen föllépése a bíró közbenjövete mellett történvén, nem foroghat fenn aggály az iránt, hogy tán a bíróság tekintélyét sértő szóváltásoknak, vagy épen kölcsönös sértegetéseknek nyitattik ez úton tér vagy a per elhúzására zsákmányoltatik ki a szabadság. ⁴⁴⁾ Hátrányos oldala csak az lehetne, s ez ekkép el van hárítva; egyébiránt az anyagi igazságszolgáltatás szempontjából csak is előnyei vannak, s azért csak üdvözölhetjük az osztrák javaslatot, hogy e részben nem követve a német perrend példáját, fölvetve ez intézményt szabályai körébe.

Igen közel összeköttetésben áll e kérdéssel, ama másik, a bírónak a per vezetése körüli tevékenységére nézve igen

⁴¹⁾ *Regnard* szerint (De l'organisation judiciaire et de la procédure civile en France 533. lap) az interrogatoires-eknél a legegyszerűbb eljárás 150 franc költségbe kerül.

⁴²⁾ Lásd ezekről *Mittermayer*: Das Fragerecht der Partheien im bürgerlichen Verfahren (Archív für die civilistische Praxis, XXXIX. kötet, 290. lap.)

⁴³⁾ így a *genfi* perrend szerint a felek a nyilvános tárgyalásnál intézhetnek egymáshoz kérdéseket, hasonlólag a *freiburgi* perrend szerint, valamint a *thurgau*i szerint is. (L. bővebben *Mittermayer* id. ért. 291. s k. 1.

⁴⁴⁾ V. ö. *Mittermayer* id. értekezésével, 298. s köv. lap.

fontos, az osztrák javaslatban mellőzött, azonban a német perrendbe felvett ama joga a bírónak, melynélfogva a bíró jogosítva van, arra hogy ha az ügy földerítése végett szükségesnek látja, a feleket személyes megjelenésre megidézheti.⁴⁵⁾

E szabály a szóbeliség behozatala óta Németországban az anyagi igazság kiderítésére szolgáló oly természetes eszköznek tekintetett, hogy ez a legutóbbi német javaslat előtt, minden perrendbe és perrend-javaslatba fölvetetett.⁴⁶⁾ A német javaslat volt az első, mely azt mellőzte s e mellőzést azzal indokolja, hogy a személyes megjelenésre való kényszer, a személyes szabadság s a felek rendelkezési jogosultságának körébe nyúl be, tehát csak akkor lenne igazolva, ha jelentékeny gyakorlati következményei lennének. A fél személyes meghallgatásának szükséges volta azonban csak ritka esetben fog felmerülni. A bizonyítékok szabad mérlegezése által a bírónak oly eszköz van kezében, mely gyorsabban és egyszerűbb úton vezet a célhoz, mint a személyes megjelenés kényszerével összekötött hosszadalmas s időt rabló procedúra. E mellett a bíróság, szemben egy képzett és megbízható ügyvédi karral, igen kelletlenül nyúlna e rendszabályhoz, mert az könnyen oly színben tűnhetnék fel, mintha a személyes megjelenés elrendelése a felet képviselő ügyvéd irányában való bizalmatlanságban találná indokát.⁴⁷⁾

Mindemellett a törvényhozás nem osztotta a javaslat aggályait s a perrendben a bíró abbéli joga, hogy a feleket személyes megjelenésre idézhesse, fölvetetett.⁴⁸⁾

Ennek ellenére az osztrák javaslat ugyanazt az állás-

⁴⁵⁾ így a bajor perrend, Art. 155., a -würtembergi, Art. 202., alianoverai német javaslat 138., 139. §§., a régiebb osztrák javaslat 135. §-a, a hesseni javaslat 199. §-a, a porosz javaslat 263. §-a, az éjszaki német szövetségi javaslat 312. §-a.

⁴⁶⁾ Lásd: Begründung einer deutschen Civilprocessordnung. Berlin, 1872. 167. lap. (Indokok a javaslat 126. §-ához.)

⁴⁷⁾ A német perrend 132. §-a ugyanis következőleg szól: »Das Gericht kann das persönliche Erscheinen einer Partei zur Aufklärung der Sachverhaltes anordnen.«

⁴⁸⁾ Erleutende Bemerkungen zu dem im abgeordneten Hause des Reichsrathes eingebrachten Entwürfe einer Civilprocessordnung, 85. lap. (Indokok a javaslat 213—215. §§-hoz.)

pontot foglalta el a kérdésben, melyen annak idején a német javaslat állott, s a bírónak a fél személyes megidézésére jogot nem ad.

Indokául felhossa, hogy ha a fél a perben meghatalmazott által van képviselve, azt azzal minden tekintetben identifkálni kell, s nem szabad oly föltevésből kiindulni, hogy a fél és megbízottja között ellentét foroghatna fenn.

A per folyamára nézve érvényes elvekkkel nem lenne összeegyeztethető, a félre csak abból az okból gyakorolni kényszerít, hogy kitudathassék, mi legyen az ügy eldöntésénél a fél-irányadó nyilatkozata gyanánt tekinthető. E felől a meghatalmazott megkérdezése által is kellő tájékozás lesz szereshető.

Ha pedig a felek a személyes megjelenésre azért kényszerítettének, hogy azok hajlandók lesznek oly beismeréseket tenni, melyektől a megbízottak tartózkodnak, vagy hogy lehető lesz a felek válaszaiból az igazságot azok akaratja ellen is kinyomozni, akkor oly cél elérése után törekszünk, mely a polgári per bíróját csak is a bizonyítási eljárás folyamán illetheti meg.

Engem azonban ez indokok legkevesebbé sem győznek meg; bizonyos a felek rendelkezési és permissiv jogokon való nyargalás, ha egy esetben annak jogosultsága elismertetik, azt más esetben elvitatni nem szabad. A kérdés súlya csakis abban öszpontosúlhat, hogy a felek személyes meghallgatása által előmozdítatik-e az anyagi igazság kiderítése, s ha erre igenlőleg válaszolunk, a többi érvek önként elesnek. ⁴⁹⁾

Hogy valamely szabály alkalmazására gyakran, vagy ritkán lesz-e szükség, annak a perrendbe fel- vagy fel-nem-vételére indokul nem szolgálhat; azért nem szabad a perrendből szabályt kihagyni, hogy alkalmazására ritkán lesz szükség,

⁴⁹⁾ Már a genfi törvény nagyhírű készítője: *Bellot*, ahból az elvből indult ki, hogy egy törvényhozónak sem szabad magát abban a reményben ringatni, hogy csak az ügyvédek — mint a felek s a bíró között közvetítő személyek — útján nyomozható ki kellőleg az igazság, — kell oly eszköz, melynél fogva a felek magok közvetlenül a bíró elé állíthatassanak s személyesen kikérdeztethessenek, azonban a kérdéseket, melyek liozzájok intézendők lesznek, előre ne tudják. (*L'oi sur la procédure civile du canton de Geneve* pár *Bellot*. Geneve, 1837. 147. 1.)

mert még kivételes esetekben sem szabad a bírót arra kényszeríteni, hogy igazságtalan ítéletet hozzon, midőn az igazságot kideríthette volna, ha erre a törvény neki módot nyújt vala.

Az ügyvédek iránt látszó bizalmatlanság sem nyom itt a latban. Az ügyvéd fő érdeme a kérdés jogi oldalának helyes kifejtése; hiszen lehet, hogy a ténykérdésre nézve — mint ez száz és száz esetben történik — ő sem informáltatott kellőleg fele által; de különben a szabály egyenlő alkalmazást nyervén minden ügyvéd irányában, a bizalmatlanság vélelme csak érzékenykedés kifolyása lehet, melyért a törvényhozónak az anyagi igazság kiderítésére szolgáló egy hatalmas eszközt eljteni nem szabad.

Áttérve az osztrák javaslat indokaira: a személyes megidézés nem is abból a föltevésből indul ki, hogy a fél és ügyvédje között ellentét létezik, hanem, hogy a felet akarátja ellen az igazság kimondására erkölcsileg kényszerítse, mit az ügyvédnél, vagy mert kellőleg informálva nem volt, vagy mert mindig könnyebb dolog a nyilvánosság előtt más tényeit eltagadni, mint saját tényeit, elérnie nem sikerült.⁵⁰⁾ És épen az osztrák javaslatnál feltűnő, hogy ebben megütközött lát, midőn az, az eskü intézménye helyett, a feleknek saját ügyökben hit alatt tanúkép leendő kihallgatását rendeli el, s a felet ez úton kívánja saját akarátja ellen is, az igazság kimondására kényszeríteni. És én legalább nem tudom belátni, a fél személyes jogaira tekintettel, azt a különbséget, mely a között jelentkezik, hogy a fél a vallomásra a tárgyalás vagy a bizonyítási eljárás során kényszerítettik; sőt a tárgyalás során való személyes megidézést azért is előnyösnek látnám, mert beismerés esetén, a tanúképen való kihallgatás elmaradhat, s az Ítélet mindenesetre sokkal biztosabb alapot nyer, ha az a beismerésre, mint a tanúkép kihallgatott felek vallomásaiból vont okszerű következtetésekre alapítatik.

A kérdés tehát csak az, hogy remélhető-e a fél személyes kikérdezése által az anyagi igazság kiderítése tekinte-

⁵⁰⁾ *Mittermayer*: Das Fragerecht der Partheien im bürgerlichen Verfahren (Archiv für die civilistische Praxis, XXXIX. kötet, 291. lap. ⁶⁸⁾ jegyzet alatt.

tében hasznos eredmény. Erre határozottan igenlőleg merek válaszolni. A fél saját személyében, szemben ellenfelével midőn ez a tagadott legcsekélyebb részleteit szemébe mondja, vagy nem soká marad a tagadás terén, vagy feleleteiben oly ellenmondásokba bonyolódik, hogy a bíró meggyőződésére a felől, melyik fél mond valót, kétség alig fog fenmaradni. Ezt csak az tagadhatja, ki nem tapasztalta még, hogy a fenytő ügyekben a szembesítés, még a legelvetemültebb gonosztevőre is mily befolyást gyakorol.

Sajnálom, hogy nem rendelkezem statisztikai adatokkal e részben, egyedül a Genfben tett tapasztalatok felől bírok *Mittermayer* egy értekezése után néhány, bár régiebb, de igen fontos adatot. Az 1829—1835. évig terjedő statisztikai kimutatás szerint, a személyes kihallgatások évenkénti közép száma 68. 1852-ben 52 esetben, 1854-ben 68 esetben történt a felek beismerése alapján elmarasztalás.⁶¹⁾ Úgy hiszszük, ez elég eredmény.

Miután ezek szerint a felek személyes megidézését az anyagi igazság kiderítésére szolgáló igen hathatós eszköznek tartom, mely mellett az ez intézmény ellen felhozott elvi érvek tekintetbe nem jöhetnek: a kirónak a felek személyes megidézésére való jogosultságát oly perrendbe, mely az anyagi igazság kiszolgáltatását tűzte ki céljául, föltétlenül fölveendőnek tartom.

IV.

Igen nevezetes része a perrendnek az úgynevezett makacssági eljárás, melyre nézve igen találóan mondja *Bar* e tárgyról irt egy értekezésében,¹⁾ hogy a makacssági eljárásnak nem szabad nagyon enyhének lenni, mert gyakran nem más, mint a végrehajtás eszközlése végett tett lépés oly adós ellen, ki nem tudja, vagy nem akarja megtagadni tartozását, de mindamelltt nem fizet, másrésztől azonban a túlságos gyorsaság és szigorok is megvannak hátrányai e részben,

⁵¹⁾ Das Fragereclit der Partheien (id. helyen) című értekezésében.

¹⁾ *Behrend* folyóiratában 5 köt. 369. lap.

mert egy nem kellő garantiákkal ellátott makacssági eljárás könnyen visszaélésekre vezethet, mi által az általános jogbiztonság szenved, s e mellett a túlságos szigor az anyagi jogot fogná könnyen megsérthetni.

És valóban, ha végig tekintünk a régibb és az újabb perrendeken, a meg nem jelenést a legkülönbözőbb alakban látjuk felfogni, s a szerint bírálni meg ennek következményeit. A *canoni*,²⁾ magyar³⁾ és a régibb német perjog⁴⁾ a megjelenés elmulasztása a bírói tekintély megsértésének tekintetett, s e miatt az illető pénzbírsággal is sújtott. Innen származott a makacs és makacssági eljárás elnevezés, mely ugyan abból a szempontból, melyből a mai törvényhozások a meg nem jelenőt tekintik, már nem találó; de megtartattuk azt, mint megszokottat.

Az általános német perjog már eltért a kánoni felfogástól, s a meg nem jelenés e törvény szerint nem makacsságnak, hanem »affirmativa litis contestatio«-nak tekintetett; s ennek folytán alperest ugyan perbe szállónak, de felperesi állításokat tagadónak tekintvén, felperes kereseti igényét bebizonyítani tartozott, vagyis az elmaradásnak nem volt a meg nem jelenőre nézve más következménye, mint, hogy az ügy távollétében tárgyalatott s ehhez képest hozatott ítélet.⁴⁾ Minthogy azonban ez elv szigorú alkalmazása mellett a meg nem jelenő fél gyakran előnyösebb helyzetben volt, mint a megjelenő, s felperes gyakran czéltalanul a bizonyítási kötelezettséggel és bizonyítással terheltetett, e vizzásság szükségessé vált orvos-

²⁾ *A kánoni jog* szerint a megjelenés elmulasztása a közjog megsértésének (*laesio juris publici*) tekintetett, s a meg nem jelenő fél makacssága miatt pénzbírsággal sújtott. L. *Endemann*: *Beweislehre* 175; továbbá *Heinbach*: *Weiske Bechtslexiconjában* »Ungehorsam« szó alatt.

³⁾ 1723. XXXII. törv. czikk; 1728. XXXV. törv. czikk. *Kelemen* (i. m.) a makacsságról értekezve mondja: »Obspertam iudicis auctoritatem omnia jura clamant, cumque severe distinguenda disponent « (*Institutiones juris privati hungarici* III. kötet 1424.) V. ö. *Huszy*: *Jurisprudentia practica* 224. *Frank*: *A közigazság törvénye* II. k. 105. lap.

⁴⁾ *Walter*: *Deutsche Bechtsgeschichte* II. kötet 681. §.

⁵⁾ L. *Mittermayr*: *Der gemeine deutsche Civilprocess* II. k. 118. *Bayer*: *Vorträge über den gemeinen deutschen ordentlichen Civilprocess* 664. lap.

lásának megkísértése ama másik végletre vezetett, mely szerint a meg nem jelenő ellenfélnek igénye *hallgatólagosan beismerőnek* tekintett. ⁶⁾

Azonban ez elv merev keresztül vitele ismét sok igazságtalanságnak válván szülőjévé, azt már az Írásbeliség alapján álló legtöbb perrend, és köztük az osztrák perrend, ⁷⁾ és utána a magyar törvénykezési rendtartás ⁸⁾ az által törekedtek korlátozni, hogy szabályul állították fel, miszerint alperes meg nem jelenése esetén csak abban az esetben marasztalandó el, ha felperes előadása a keresete mellett bemutatott okmányok által nem zárfoltatik meg.

Azonban, midőn e törvények az anyagi igazságot e korlátozás által megvédeni igyekeztek, észre sem látszottak venni, hogy önmagokkal jönnek ellenkezésbe, mert:

a) felállították a hallgatag beismerés kötelmét, melynek tehát hatályára a határozott beismeréssel egyenlőnek kellene lennie, pedig aligha fogná valaki kétségbe vonni, hogy oly esetben, midőn felperes keresetéhez csatolt 200 firtos kötvény alapján 400 firt megfizetését követeli, s alperes e tartozását beismeri, ebben ne fogna elmarasztaltatni, ellenére annak, hogy az okmány tartalmával a beismerés ellenkezik, miért történik tehát kivétel a költött beismerésnél? bizonyára az elv gyarlóságánál fogva, melyet ugyan kimondott a törvényhozás, de következetesen alkalmazni nem mert;

h) az ekként felállított költött beismerés csak az okmányoknál szenved korlátozást, s csak e bizonyíték esetén fosztatik meg a beismerés lényegétől, mert ha felperes kereset-

⁶⁾ *Guyet*: Das fingirte Geständniss, Archiv für die civilistische Praxis. XL. kötet, 154. l. V. ö. *Mittermayer* i. m. 118. s köv. lap.

⁷⁾ 1852. évi osztrák perrend 40. §. Y. ö. *Schuster*: Commentar. 259. l. *Haimel* (az österreichische Vierteljahrschrift. II. kötet, 116. lapján foglalt értekezésében.)

⁸⁾ Magyar polg. törvk. rendt. 111. §. Hasonló elv volt felállítva az 1840. XV. törvczikk n. részében szabályozott váltó eljárás 96. §-ában mely ide vonatkozólag következőleg szól: »a megjelenési határnap elmulasztása a törvényszék előtti elismerésnek tartatik, mely azonban csak az ellenfél állításait bizonyítja be a nélkül, hogy a keresetjogot is megállapítaná, melyet a bíró csak az állításnak, és a lett dolognak a törvényre alkalmazása után határozhat el.

levelében tanúkra hivatkozik, vagy bírói szemlét kér, szóval, ha nem kész bizonyítékokkal áll elé, ez esetben a hallgatóságos beismerés kötelme már merev alkalmazást nyer, mert e bizonyítékok felvétele nem rendeltetik el, pedig oly perrendben, melyben semmi bizonyíték sincs kizárva, s a bizonyítékok bizonyító ereje, tekintet nélkül a peres tárgy értékére, összegére, vagy minőségére, egyenlő hatálylyal érvényesíthető, e megkülönböztetés szintén az elvnek alig indokolható rovására esik.⁹⁾

A francia perrend már helyesebb alapon áll. Megkülönböztetést tesz a: felperes mulasztása, s alperes mulasztása között. Az első esetben felperes a megjelent alperes kérelmére keresetével elutasítatik, a másik esetben alperes csak akkor marasztaltatik, ha felperes igénye igazságos s kellőleg igazoltatik.¹⁰⁾ Mulasztás esete azonban csak akkor forog fenn, ha az írásbeli conclusiók a bíróságnak át nem adtak, mert ha azok át vannak adva, s a fél meg nem jelen, nem tárgyal vagy eltávozik, az Ítélet ennek alapján hozatik, illetve a megjelent féllel tartatik meg a tárgyalás, kinek azonban ez esetben újításokat, felhozni nem szabad. Ez esetben tehát az eljárás, az egyik fél elmaradása esetén, egészen contradictorius jelleggel bír.^{1 *)}

A hannoverai perrend, s utána a szóbeliség alapján álló német perrendek legtöbbjei, a hallgatóságos beismerés kötelmét tolják előtérbe, de bizonyos korlátolással, mennyiben a meg nem jelent félnek csak azon állításait tekintik beismereteknek, melyek előkészítő irataiban már felhozattak.¹²⁾

Az előttünk fekvő törvényhozási művek általában annyit mondanak ki, hogy a megjelenés elmulasztásának az a

⁹⁾ V. ö. *Zlinszky*: Bizonyítás elmélete. 208. 1.

¹⁰⁾ »Les conclusions sont si trouvées justes et bien vérifiées. V. ö. *Schlinck*: Commentar über die französische Civilprocessordnung. II. köt. 180. 1. V. ö. *Zink*: Über die Ermittlung des Sacliverhaltes in französischen Civilprocess. I. kötet, 180. lap.

¹¹⁾ *Carré*: Les lois de la proc. civ. II. k. 1. s. k. 1. *Schlinck* i. m. II. k. 624. 1. *Zirik* i. m. 179. 1.

¹²⁾ *Leonhardt*: Die bürgerliche Processordnung. Hannovera, 367. §, s. köv. §-hoz. *Osterloh*: Gutachten über den Entwurf einer Processordnung für den Norddeutschen Bund. 96. 1.

következménye, hogy a mulasztó fél azon perbeli cselekvény tárgyalásából, melyre megjelenni elmulasztott, ki van zárva.¹³⁾ Kimondja a német perrend azonban azt is, hogy a szóbeli tárgyaláson meg nem jelenő alperes, a felperesnek a szóbeli tárgyaláson tett előadásait beismerőnek tekintendő, ezt az osztrák javaslat alkalmazza nemcsak alperes, hanem felperes elmaradása esetére is; de csak annyiban, a mennyiben a szóval előadottak az előkészítő iratban foglaltakkal megegyeznek, míg oly szóbeli előadás, mely az ellenféllel az előkészítő iratban nem közöltetett, az ügy eldöntésénél figyelembe nem vehető.¹⁴⁾

Mint látjuk, kivált az osztrák javaslatban, a beismerés költelme nincs egész merevséggel felállítva, habár teljesen nem is mellőztetett; a kötelmek felállítása pedig célra nem vezet, s a kérdést nem fictiók felállítása, hanem a polgári per céljaira és követelményeire való tekintettel kell eldönteni.

A polgári per amaz elve szerint: »audiatur et altera pars« követelheti minden fél, hogy mielőtt ügyében ítélet hozatik, meghallgattassék, de követelheti felperes, hogy igénye mindenestre elintéztessék.

A polgári per elve továbbá, hogy a maga védelmére senki sem kényszeríthető, tehát azon fél, ki a bírói idézésre önként meg nem jelen, sem kötelezhető a megjelenésre, de

¹³⁾ A német perrend 295. §-a szerint: »erscheint der Kläger im Termine zur mündlicher Verhandlung nicht, so ist auf Antrag das Versäumniss-Urtheil dahin zu erlassen, dass Kläger mit der Klage abgewiesen wird.« Ezzel lényegileg egyező szabályt tartalmaz az osztrák javaslat 193. §-a.

¹⁴⁾ A német perrend 296. §-a e részben következőleg szól: »Beantragt der Kläger gegen den im Termine nur mündlichen Verhandlung nicht erschienenen Beklagten das Versäumniss-Urtheil, so ist das tatsächliche mündliche Vorbringen des Klägers als Zugestanden zu betrachten.« Az osztrák javaslat 301. §-a szerint pedig: »Erscheint eine Partei bei der zur mündlichen Verhandlung bestirnten Tagfahrt nicht, so sind die von der erschienenen Partei behaupteten Thatsachen als zugestanden, und die von ihr angebotenen Beweismitteln als unangefochten anzusehen, wenn dieses Vorbringen mit dem Inhalte der Schriftsätze, welche der nicht erschienenen Partei früher mitgetheilt worden sind, übereinstimmt. Ein Vorbringen, welches der nicht erschienenen Partei nicht mitgetheilt, war, ist bei der Entscheidung nicht zu berücksichtigen.«

másrészről a másik fél is követelheti, hogy jogos igényének elintézése ne tétessék az ellenfél tetszésétől függővé; tehát az mindenestre intéztessék el.

Az állam bírói kötelessége csakis abban áll, hogy az ügyet az igazság követelményei szerint intézze el, s a fél mást, mint, hogy ez elintézés a másik fél akaratától függővé ne tétessék, nem követelhet. Nagyobb szigor, mint a mennyi e cél elérésére igényeltetik, épen oly kevésbé lenne indokolt, a mily kevésbé nyugodhat helyes alapon a jogköltelmek czéltalan felállítására.

A meg nem jelenést e szempontból fogva fel, s kellő tekintetbe véve azon kimondott alapelvet, melyre a polgári per minden kérdéseinél kellő súlyt kívánunk fektetni, hogy t. i. a bizonyítékok szabad mérlegelése mellett, a bizonyítási kötelezettség meghatározása ne korlátoztassék, s csakis az anyagi igazság kiszolgáltatása tartassák a bíró által szem előtt, annak eldöntése, hogy egyik fél elmaradása mily következményeket vonjon maga után, s milyen eljárás legyen e részben követendő? annál kevesebb nehézségekbe fog ütközni, mint, hogy kiindulási pontunk ez esetben is, mint a perrend minden részének szabályozásánál a dolog természetéből folyó következés, mely alapon e kérdés is leghelyesebb megoldást nyerend.

Ehhez képest oly esetben, midőn valamelyik fél nem jelen meg, a védelemről lemondottnak tekintendő, s a másik fél igényei, tekintve bizonyítékainak előadására, hívandó fel, melyeket előadván a bíró, azokat vizsgálata tárgyává teszi, illetőleg az ügyet az ellenfél távollétében a megjelenő féllel folytatja,¹⁵⁾ s e tárgyalás eredménye alapján mondja ki ítéletét. ¹⁶⁾ Mennyiben feleltek meg perrendjeink e követelményeknek? a mulasztás következményeinek további részletes szabályozásának? a mindjárt előadandók fogják megmutatni.

¹⁵⁾ Hogy e tárgyalásnál az előkészítő iratokban előadottak az elmaradó fél előnyére vagy kátrányára, mennyiben veendő figyelembe, attól föltétetiztetik, hogy az emez iratokban foglaltaknak általában mily hatály tulajdonítatik. Y. ö. *Bar.*: Becht und Beweis im Civilprocess. 195. lap.

¹⁶⁾ V. ö. *Zlinszky*: Bizonyítás elmélete. 211. lap.

A mulasztás következményeit tekintve, a német perrend és osztrák javaslat között igen lényeges különbség mutatkozik, azon szabály által, melyet az osztrák javaslat a tárgyalás elhalasztása és elnapolása (Verlegung und Vertagung der Verhandlung) közötti különbség felállításával rendszeresített.

Míg ugyanis a német perrend abból azt a kérdést illetően, hogy az ítélet meg nem jelenésén, vagy contradictorius alapon létrejöttek tekintessék-e? az Ítéletet megelőzőleg legutószor kitűzött tárgyalást tekinti döntőnek, s az Ítélet minőségét attól, hogy e tárgyaláson megjelent vagy elmaradt-e valamelyik fél? föltételezi még abban az esetben is, ha a tárgyalásnál csak valamely mellék körülmény, p. o. a bizonyítási eljárás egyes kérdése lett volna tárgyalandó, s az előzőleg tartott tárgyalásnál az egész ügy contradictorie lett tárgyalva, az osztrák javaslat a tárgyalás elhalasztása és elnapolása között felállított különbség alapján czélozza e kérdés eldöntését. A csak elhalasztott tárgyalásnál, ugyanis a javaslat 191. §-a szerint, a már egyszer szóval előadottak ismétlése nem igényeltetik, ellenben ha a tárgyalás elnapoltatik, a már előadottak ismételt előadása megkívántatik; tehát csakis az utóbbi esetben elmaradó fél ellen alkalmazandók a mulasztás következményei, illetve a beismerés költelme.¹⁷⁾

Úgy látszik, hogy itt ama pontok egyike áll előttünk, melyekben a szóbeliség és anyagi igazságszolgáltatás viszonyának helyes meghatározása képezi a döntő körülményt. Ha a szóbeliséget absolut elv gyanánt tekintjük, akkor a német perrend elvének álláspontját kell elfogadnunk; ha ellenben az anyagi igazságszolgáltatást tekintjük czél gyanánt, s ezt csak annyiban fogadjuk el, a mennyiben az anyagi igazság kiderítéseinek eszközéül szolgál, akkor inkább az osztrák javaslat álláspontját kell helyeselnünk, habár ez sem tekinthető e részben teljesen korrektnek.

A szóbeliség elve szerint csak az vehető az ítélelhoztalnál tekintetbe, a mi szóval adatott elő. Ha tehát az ügy a kitűzött tárgyalási határnapon el nem intéztetik, s ennél fogva újabb tárgyalás kitűzése válik szükségessé, akkor a félnek el

¹⁷⁾ Német perrend 297. §.; osztrák javaslat 301. §.

kell készülve lenni arra, hogy miután a bíró csak abból határoz, mit mint szóval előadottat emlékező tehetsége megőrzeni volt képes, hogy csakis az fog a határozat alapjául szolgálni, a mi e későbbi határnapon lett előterjesztve. Ha tehát e határnapon nem jelen meg, arra is el kell készülve lennie, hogy a bíró, ha mind azt, mit a fél az előbbi határnapon tartott tárgyalásnál elmondott, elfeledte, a féllel úgy bánik el, mintha mit sem mondott, mintha ellenfelének mit sem felelt volna, vagyis el kell készülve lennie arra, hogy beismerőnek fog tekintetni.

A német perrend ezt a lehetőséget a bíró föltétien kötelességévé változtatja, a félnek minden esetben beismerőnek *kell* tekintenie, habár tán a bíró az általa az előbbi határnapon előadottakra igen élénken emlékezik is. ¹⁸⁾ E viszás helyzet csak az által válik indokolhatóvá, hogy a törvényhozó a szóbeliséget nem eszköz, hanem cél gyanánt fogta fel. A szóbeliség elve szerint mindaz, a mi az utolsó tárgyalásnál előadatik, kellő időben felhozottnak tekintendő. E tételt megfordítva alkalmazzuk, vagyis ha azt az elvet állítjuk fel, hogy a mi az utolsó tárgyalásnál elő nem adatott, úgy tekintetik, mintha fel sem hozatott volna, arra az álláspontra jutunk, melyet e részben a német perrend elfoglalt, s melynek következménye, hogy a bíró egy ily mulasztás folytán, a mindjárt a per kezdetén határozottan tagadott, az ellenfél által utóbb mivel sem bizonyított, sőt e bizonyítási eljárás által tán megczáfolt állítást valónak kell kimondania, hacsak az ellenfél ügyvédje az által, hogy a meg nem jelent fél elmarasztalását nem kívánja, s új határidőt kér kitűzteni, őt e kényszerhelyzetből meg nem szabadítja.

Sokkal helyesebben intézkedik e részben az osztrák javaslat. E javaslat szerint ugyanis a jegyzőkönyvbe vett körülmények hivatalból figyelembe veendő, s ha a jegyzőkönyv azt tartalmazza, hogy a tárgyalás az előkészítő periratok keretében mozgott, akkor a tárgyalás elhalasztása esetén az föltételezendő, hogy az újabb tárgyalási határnapon meg nem jelent fél az előkészítő iratában foglaltak szerint tette a meg-

¹⁸⁾ Német perrend. 295 — 297. §§.

előző tárgyalásnál szóbeli előadását,¹⁹⁾ Azonban e szabály sem föltétlenül kötelező a bíróra. Az előbbi tárgyaláson tett szóbeli előadások pedig csak a tárgyalás elnapolása esetén, vagyis ha a két tárgyalás között rövidebb időköz folyt le, vehetők tekintetbe; ha a tárgyalás elhalasztatott, az előbb szóval előadottak egészen figyelmen kívül hagyandók.

Eme kétségkívül helyes és a gyakorlati igényeknek megfelelő szabályt azonban csak az által volt és lehetett képes elérni a javaslat, hogy a makacsságra nézve általa is — a többi perrendek mintájára felállított ama merev alapelvet, hogy a fél elmaradása esetén, az ellenfél által felhozottak föltétlenül valóknak tekintendők,²⁰⁾ a fenforgó esetre nézve elejti, mi önkéntelenül is azt a kérdést tolja előtérbe, ba vájjon nem volna-e indokolt az egész merev makacssági elvet a javaslatból kiküszöbölni, mi által az abban jelenleg a tárgyalás elhalasztását és elnapolását illetőleg felvett, meg lehetősén komplikált, és a konkrét követelményeknek mégis meg nem felelő intézmények egyszerűsítése is lehetővé válnék.

Ha a francia perrend mintájára azt az elvet állítjuk fel a törvény, hogy az egyik fél elmaradása esetén e mulasztás az ellenfél által előadottak beismeréseképp legyen-e tekintendő? tekintettel a fenforgó körülményekre, a bíró állapítja meg, akkor, mint a francia gyakorlat tanúsítja, nem lehet attól tartani, hogy a makacssági eljárás nélkülöznék a kellő szigort, s másrésről nem lesz a bíróság abba a kényszerhelyzetbe szorítva, hogy beismeréseket költsön akkor is, midőn az irományok szerint épen az ellenkező eset forog fenn.²¹⁾ A bíró-

¹⁹⁾ Osztrák javaslat 306. §.

²⁰⁾ V. ö. *Bar*: Diferentspunkte des Entwurfs einer Civilprocessordnung für die im Reichsrathe vertretenen Länder des österreichischen Kaiserstaates, und der Civillproceßordnung für das deutsche Reich. (Grünhut folyóiratában. IV. kötet, 599. lap.)

²¹⁾ Annak, hogy ez a szóban forgó perrendekben nem ekképp lett megállapítva, nincs is semmi tartható indoka. Mint ugyanis a német birodalmi tanács jegyzőkönyvei (115. lap) tanúsítják, *Reichensperger* képviselőfrancia eljárás elvének elfogadását ajánlotta, azonban e javaslat a többség által azért nem fogadtatott el, mert az affirmativa litis contestatio alkalmazása Poroszországban semmi figyelemre méltó pana-

nak módjában lenne ekkor megbírálni azt is, hogy tekintettel az előbbi tárgyalásokra, az előkészítő iratokban foglaltak, mennyiben veendők figyelembe.

Az osztrák javaslat, midőn a mulasztás következményeinek merev alkalmazására nézve általa felállított szabály alól 306. §-ában kivételt állapítván meg, előírja, hogy a tárgyalás elnapolása esetén az írásbeli periratok tartalma szó szerint tekintetbe veendő, egyrészt az írásbeliség örvényébe esik vissza, másrészt a tárgyalás elhalasztása és elnapolása közötti különbség által mesterséges s gyakorlatilag tarthatlan ²²⁾ megkülönböztetést állított fel.

E megkülönböztetés azon magában véve helyes eszmén nyugszik, hogy a tárgyalás elhalasztása esetén az előbbi tárgyaláson előadottak a bíró emlékezetéből már kieshetnek, azonban hogy ez nem szükségkép kell, hogy így legyen minden esetben. Azért rendeli a javaslat,²³⁾ hogy a tárgyalásnak

szoknak indokál nem szolgált. Hogy egy oly törvény eredményeire, mely sem a szóbeliséget, sem a szabad bizonyítási rendszert nem ismeri, hivatkozni mennyire téves felfogás, azt bővebben indokolni sem kell, míg az osztrák javaslat, indokai szerint, abból az elvből indul ki, hogy a bíró belátására minél kevesebb bizassék, azonban úgy látszik, ez elvet nem mindenütt tekintette döntőnek, s főleg akkor nem, midőn a bizonyítékok mérlegelése körül a bírónak lehető tág tért engedett, e térnek e helyűtt való elvonása tehát szintén nem bir kellő indokkal. V. ö. *Bar* id. értekezésével. 600 l.

²²⁾ Lásd ez intézmény ellen *Canstein* idézett művében 88. s köv. lapon irt szelleműs érveit.

²³⁾ Az osztrák javaslat 191. §-a erre vonatkozólag következőket tartalmazza: Das Gericht hat in jedem Falle der Uebertragung einer Tagfahrt zur mündlichen Verhandlung ausdrücklich auszusprechen, ob eine Vertagung oder Verlegung der Tagfahrt angeordnet werde. Die Vertagung ist anzufordnen, wenn die nächste Tagfahrt auf eine nahe Zeit bestimmt werden kann, und sich für dieselbe die Mitwirkung derselben Mitglieder des Gerichtes erwarten lässt. In anderen Fällen ist die Verlegung anzuordnen. Auch wenn eine Vertagung angeordnet wurde, gilt die neue Tagfahrt als eine verlegte, wenn nicht dieselben Mitglieder des Gerichtes mitwirken, welche der früheren Tagfahrt beigewohnt haben. Bei einer verlegten Tagfahrt haben die Parteien das bei einer früheren Tagfahrt gemachte mündliche Vorbringen, soweit dasselbe für die Entscheidung erheblich sein kann, nochmals vorzubringen. Ergibt es sich, dass die Vorträge der Parteien mit den von Amstwegen zu berücksichti-

hosszabb határidőre történt elhalasztása esetén a tárgyalás teljes ismétlésének kell helyet foglalnia, nem így az elnapolás esetén, mely rövidebb időre történvén, valószínű, hogy annál ugyanazok a bírósági tagok vehetnek részt. A hiba azonban abban rejlik, hogy a bíróság arra való tekintettel, hogy az újabb tárgyalás hosszabb vagy rövidebb határidőre tűzhető-e ki? határozza meg, hogy az elhalasztottnak, vagy elnapoltnak legyen-e tekintendő? E részben pedig még magában véve az idő nem lehet határozó; egy egyszerű eset tovább megmarad a bíró emlékezetében, mint valamely bonyolult ügy, s gyakran oly ügy, mely kezdetben egyszerűnek látszik, utóbb már ténybeli momentumok hozzájárulása folytán igen bonyolodottá válhat.²⁴⁾ Ehhez járul, hogy gyakran merül fel az az eset, hogy több halasztást kell egymás után engedni, melyek együtt nagyobb időközt foglalnak el, mintha az első tárgyalásnál azonnal az elnapolás mondatott volna ki,²⁵⁾ s maga a javaslat is beismeri, hogy e megkülönböztetés előre nem minden esetben határozható meg, mert ha a bírósági személyzetben az új tárgyalásnál változás történt, az elhalasztott tárgyalás is elnapoltnak tekintendő, s így az, hogy a mulasztás következményei mily mértékkel méretnek, gyakran a véletlentől függ.

Mind ez elhárítható, ha a bíróság belátására bizatik, hogy az új tárgyalásnál újból kívánja-e s mennyiben előadatni az ügyet, hiszen gyakran néhány kérdés után annyira visszaemlékezik minden egyes tag az előbbi tárgyalásra, hogy annak ismétlése valóságos időpazarlás lenne.

És épen ez a bizonytalanság, hogy a bíróság az új tárgyalásnál mit kíván újból előadatni, nyújt biztosítékot az iránt, hogy az eljárás nem fog az Írásbeliség ösvényeire tereltetni; az ügyvédek bizonyára nem fognak kényelemből egy határidőt sem elmulasztani, mire igen nagy kísértés, ha tudjuk, hogy a jegyzőkönyvek s előkészítő iratok szószerinti tartalma az ítélelhozatalnál a nélkül is figyelembe veendő leszen.

genden Acten nicht im Einklänge stehen, so hat der Vorsitzende darauf aufmerksam zu machen.

²⁴⁾ V. ö. *Bar* id. értekezésével. 601. lap.

²⁵⁾ V. ü. *Canstein* id. művével. 254. s köv. 1.

Teljesen egyetértek azért Bar-ral,²⁶⁾ midőn az osztrák javaslat fennebbi szabályát akkép véli módosítandónak, hogy ha a tárgyalás elhalasztatott, a felek indítványai folytán a bíróság határozza meg, hogy mennyiben kell a múlt tárgyalásnál előadottnak ismételtetniök. Ha azonban egy bírósági személyben változás történt is, minden fél megkívánhatja, hogy előadásait az új tárgyaláson ismételhesse.

Ha a későbbi batáridőben valamelyik fél nem jelent meg, a bíróság az előbbi tárgyalásokat e fél javára figyelembe venni tartozik, a bíróság ez esetben sincs az Írásbeli feljegyzések tartalmához nagyobb mérvben kötve, mint az más esetekre nézve előírva van.

Igen lényeges különbség van a német törvény és az osztrák javaslat között a részben is, hogy míg a német törvény szerint a batáridő elmulasztása esetén bizonyos határidő alatt emelt ellenmondás — Einspruch — által, a mulasztó fél minden további igazolás nélkül orvosolhatja mulasztását,²⁷⁾ az osztrák törvény ezt csak az előbbi állapotba való visszahelyezés útján engedi orvosolhatni, melynél a mulasztás vétlen volta igazolandó.²⁸⁾

A fölött, hogy melyik helyesebb a két rendszer között, igen sokat lehet vitázni. Az ellenmondási jogorvoslat védői főleg arra hivatkoznak, hogy már az emberi intézmények tökéletlenségénél fogva is ellenkezőnek látszik a méltányossággal, hogy már az első mulasztásnak jogvesztés legyen a következménye, főleg midőn naponkint tapasztalhatjuk, hogy a nem szabályosan történt idézések az illető közegek által szabályosan eszközölteknek bizonyíttatnak, s az idézés megtörténte még magában véve nem nyújt biztosítékot arra nézve, hogy arról a fél valóban értesült is.²⁹⁾ De az igazolás nem is éri el célját, mert tapasztaljuk, hogy az ritkán tagadtatik, minek tehát azt, a minek eredménye a nélkül is a legtöbb esetben előre látható, hosszas tárgyalásoktól tenni függővé, sokkal czélszerűbb ennél a mulasztásnak egyszerű ellenmondással

²⁶⁾ Idézett értekezésében 603. lap.

²⁷⁾ Német perrend 303. s köv. §§.

²⁸⁾ Osztrák javaslat 196. s köv. §§.

²⁹⁾ V. ö. Bar idézett értekezésével 609. lap.

való orvoslását engedni meg. A visszaélések ellen úgy is leg-
hatályosabb eszköz: a nyilvánosság. Míg a visszahelyezés védői
csak ott kívannak méltányosságot gyakorolni, hol ennek gya-
korlása valóban indokolt is, hanyagságot vagy rossz akaratot
azonban nem hajlandók ilyenemű védelemben részesíteni. Ily
véleményben vannak hazai jogászaink közül *Vajkay* és *Balos*
is,³⁰⁾ kik határozottan az igazolást veszik védelmök alá, míg
Halmosy az ellenmondás mellett nyilatkozik, és abban a véle-
ményben van, hogy eme humánus intézmény hazánkra is
nagyon javasolható, különösen tekintettel földnépünkre, mely
sokszor ily makacssági határozatok áldozatja, s bizton hiszi,
hogy ennek folytán sok felperes, ki a bepanaszoltnak tudatlan-
ságára számítva, ily makacssági határozatok által igazolatlan
követelését érvényesíteni szokta, vissza fog tartóztatatni.³¹⁾

Én ugyan nem vagyok ily véres reményben, de azért
még sem vonakodnám az ellenmondás jogorvoslatának el-
fogadásától.

Teszem pedig ezt, tekintettel hazai viszonyainkra, s
mert ismerem népünk gondolkodásmódját, mely könnyeden
veszi az idézést és csak akkor ijed meg, midőn makacskodásá-
nak, vagy könnyelműségének következményeit látja; ily egyénre,
ignorantiája miatt oly súlyos következményeket róni, hogy
egyszeri mulasztásának orvoslására semmi útát és módot ne
találjon, túlszigorú, és semmi esetben méltányos dolognak nem
találnám. Hozzájárul ehhez azon — már fennebb is érintett
könnyelműség', az a felületesség, melylyel nálunk a kézbesíté-
sek eszközöltetnek. A jegyző oda adja a kézbesítendő iratot a
kisbírónak, ez, nem találván otthon a felet, átadja a szomszéd-
nak, s az azzal a másik fél helyett a jegyző úr által előre
aláírt név mellé oda teszi keresztvonását, — a szomszédnak
pedig akkor jut eszébe, hogy szomszédja részére valami
írást hagytak nála, midőn az mulasztásának következményei
miatt jajveszékkel; de a jegyző úr reá írta az ívre, hogy
személyesen kézbesítette, és e közokmányt (!) nem képes a

³⁰⁾ L. *Vajkay Károly* véleményét a X. magyar jogászgylűlés év-
könyvei IV. kötetében. 294. s köv. 1.

³¹⁾ *Halmosy*: A nyilvános és szóbeli polgári peres eljárás alap-
elvei. 47. s köv. lap.

fél megdönteni, hacsak fenyítő per útján nem jut talán eredményhez.

Hogy nálunk annak ellenére, hogy az igazolás rendszere áll fenn, több panasz e részben fel nem merült, indoka egyrészt az, hogy az igazolásnál bíróságaink nem szigorúak, és hogy a hamis bizonyítványok alapján való igazolások napi rendben vannak, másrészt, hogy az új bizonyítékok alapján való perújítás, mulasztás esetén is megengedtetik; minthogy pedig az, ki nem jelent meg, semmi bizonyítékot sem mutatott fel, annak minden bizonyítéka új, s ha igazolással nem él, nyitva áll előtte a perújítás.

Visszaélésektől tartanak az ellenmondás ellenzői. Igazuk van; visszaélés volt és lesz mindig, míg emberi intézmények létezni fognak. Visszaélés követetik el elég az igazolásnál is. A mulasztás indokolása a körmönfont szándékos mulasztót nem sújtja, kész a vétkes mulasztás igazolására, s kisebb gondja is nagyobb annál, hogy erre bizonyítékot gyártani képes ne legyen; mint azt a napi élet tapasztalatai tanúsítják. A jámbor, ártatlan embert sújtja a szigor, ki nincs beavatva azokba a titkokba, hogy miképp szokták a járatosak a vétkes mulasztást igazolni.

Azért mindezeket figyelembe véve, az egyszerű mulasztás igazolására előnyt adok a német perrend ellenmondási intézményének, az osztrák perrend visszahelyezési intézményének ez esetre való alkalmazása fölött.

V.

A perrend egyik, mondhatni legfontosabb része a bizonyítási rendszer. Kizárólag ezen fordul meg a per sorsa; s azért e rendszer miképp szabályozása képezi fő kritériumát a perrend helyes voltának.

A felől, hogy a szóbeliség rendszerében csakis a szabad bizonyítási vagyis az az elmélet foglalhat helyett, melyben a bíró a bizonyítékokat szabadon mérlegeli, s hogy e részben a bíró meggyőződésének törvényes szabályok felállítása által való korlátozása ellensúlyozná a rendszer majd minden előnyét, melyeket az Írásbeliség fölött bír, annyira elismert kérdés úgy a gyakorlatban, mint a törvényhozások által, hogy ezt bővebb-

ben fejtegetni fölösleges. Kérdés tárgyát kiválólág csak az képezheti, ha vájjon a bírónak engedett e szabad kéz, teljesen korlátlan legyen-e? vagy állíttassanak, bizonyos tekintetek folytán kivételek, melyekben a bíró is bizonyos szabályokat köteles szem előtt tartani, a bizonyítékok mérlegelésénél?

Első mindjárt, mely, ba e kérdést felvetjük, jelentkezik: a bizonyítási kötelezettség meghatározása, vagyis cél-szerű, sőt szükséges-e, hogy arra nézve, hogy melyik fél tartozzék bizonyítani a törvényben: egy a bírót kötelező általános szabály állíttassék fel, vagy e kérdés is a bíróra bizassék, vagyis a bíró a fenforgó eset öszeredményéből vont következtetés által határozza meg, hogy az egyik vagy másik döntő tény a perben bizonyítatlanul maradt, melyik félnek váljék hátrányára azért, mert a fenforgó dolog természetéből kifolyólág, azt nekie kellett volna bizonyítania.

A francia perrend a bizonyítási kötelezettségre nézve nem tartalmaz részletes szabályokat. A polgári törvénykönyv 1315. §-a ugyan intézkedik a bizonyítási kötelezettség felől,*) ámde tévedne, ki azt hinné, hogy ez intézkedések által a bizonyítási kötelezettség a törvényes elmélet szerint lenne szabályozva. 2) A bíró szabad meggyőződése e téren is érvény nyer, s bármelyik fél hozott fel valamely körülményt, ez még magában véve nem szolgál irányadóul, a bizonyítási kötelezettség megállapításánál; a bíró az összes tárgyalás eredményét mérlegeli az Ítélethozatalnál, s kinek ez eredmény szerint igénye, vagy védelme kétes maradt, kinek állításai mellett kevesebb valószínűség harczol, azt terheli annak elmulasztása is, hogy nem bizonyított. 3)

Ellenben a szóbeliségre alapított német perrendek és javaslatok mind állítanak fel a bizonyítási kötelezettség megállapítására nézve határozott szabályt. Jelesül ezt találjuk a

1) E szakasz szerint: ki valamely kötelezettség teljesítését igényli, tartozik azt bizonyítani, a ki viszont a kötelezettség megszüntét vitatja, tartozik a fizetést, vagy azon tényt bizonyítani, mely kötelezettsége megszüntét eredményezte.

2) *Zink*: Feststellung des Thatbestandes im Französischen Civil-process. I. k. 151. l.

3) *Zink* i. m. 171. lap.

bannoverai,⁴⁾ badeni,⁵⁾ württembergi,⁶⁾ bajor ⁷⁾ perrendekben, a szász,⁸⁾ a hannoverai általános német,⁹⁾ a régibb osztrák ¹⁰⁾ javaslatokban.

Hogy ezt nem találom helyesnek, hogy a felek szerepeinek a bizonyítási kötelezettségre való tekintettel történt előleges meghatározását a szóbeliség rendszerével kiegyeztethetőnek, s a bíró kikérdezési jogának kellő alkalmazása mellett kivihetőnek nem tartom, azt más alkalommal bővebben kifejtettem, ¹¹⁾ s ugyanott kimutatni igyekeztem, hogy a bizonyítási kötelezettséget meghatározó oly szabályok felállítása, melyek minden előforduló esetre alkalmazhatók lennének, eddig nem sikerült, hogy ezek ennél fogva egyenlő eljárást nem eredményeznek, s a feleket a helyett, hogy az anyagi igazság kiderítése körül a bíróval együtt közreműködnének, oda vezetik, hogy perbeszédekben a tagadást használják fel fő fegyver gyanánt, és az ügy tulajdonképi érdeme helyett, a bizonyítás terhe, s illetőleg az képezi vitájok tárgyát, hogy melyik felet terheli a bizonyítás kötelezettsége; s hogy miután a szóbeliség fő célját az anyagi igazság kiderítése képezi, ami a bizonyítékok szabad mérlegelése nélkül nem létesíthető, a szabad bizonyítási elméletnek pedig a bizonyítási kötelezettség szabad meghatározása lényeges alkatrészét képezi, s hogy ennél fogva, véleményem szerint, a közvetlen szóbeli eljárásra alapított perrendben a bizonyítási kötelezettségre vonatkozó szabályok felállítása teljesen mellőzendő, és e kötelezettség meghatározása a bírónak a fenforgó eset körülményeiből merített szabad meggyőződésére bízandó. ¹²⁾

És miután akkori véleményemtől való eltérésre nemcsak hogy okom nincs, sőt azóta az bennem még szilárdabbá

4) Hanuoverai perrend 215. §.

5) Bádeni perrend 376. §.

6) Württembergi perrend 410. §.

7) Bajor perrend 319. §.

8) Szász javaslat 394. §.

8) Hannoverai német javaslat 280. §.

¹⁰⁾ Osztrák (1866. évi) javaslat 280. §.

¹¹⁾ Bizonyítás elmélete 116. s köv. I.

¹²⁾ *Zlinszky*: Bizonyítás elmélete 129. I.

vált, csak üdvözölhetem a fenforgó törvényhozási művek azon irányát, melynélfogva azok e részben is szabadabb kezet engednek a bírónak, elődjeiknél.

Mind a két perrend ugyanis egyezőleg azt a szabályt állítja fel, hogy: a bíróság az egész tárgyalás anyagának gondos figyelembe vétele mellett határozza meg, hogy valamely ténybeli állítás valónak tartandó-e vagy sem? ¹³⁾

Igen helyesen abból az alapelvből indul itt ki a két perrend, hogy a tényálladék megállapításánál nemcsak a bizonyítási eljárás, hanem a tárgyalás összes eredménye veendő figyelembe. E szabály nevezetes és üdvös haladást képez, szemben a többi német perrendekkel és javaslatokkal. Ha a ténykérdésben hozott határozatnak a bíró meggyőződése kifolyásának kell lennie, akkor — főleg az úgynevezett mesterséges bizonyítéknál lehetetlen azokat a momentumokat, melyek afelek nyilatkozataiból folynak, a bizonyítási eljárás eredménye folytán felmerült momentumoktól elkülöníteni, s azok jelentőségét amazok mögé háttérbe tolni. Ha a bírónak joga van a tárgyalás összes eredményét, meggyőződése szerint méltányolni, annak az a jog is megadandó, hogy valamely vitatott tény valóságát, minden erre vonatkozó közvetlen bizonyíték nélkül, más kétségtelen tényből vont okszerű következtetés által állapítsa meg. Hogy ezt a bíró nem pusztán subjectiv, hanem objectiv indokok alapján tegye, arra nézve biztosítékot, illetve ellenőrzést nyújt, a mondott perrendek ama szabálya, melynél fogva a bíró amaz okokat, melyek kimondott meggyőződésének alapjául szolgáltak, az ítélet indokaiban kifejtteni tartozik.¹⁴⁾

Kimondja mind a két perrend azt is, hogy a bíró a bizonyítékok mérlegelésénél törvényes szabályokhoz, a törvényben megállapított kivételeken kívül, kötve nincs.

Kérdés, helyén van és összeegyeztethető-e a szabad bizonyítási rendszer elvével, általában bármily kivételek felállítására?

¹³⁾ A német perrend 259. §-a, egyezőleg az osztrák javaslat 297. §-ával, e részben következőleg szól: »Das Gericht hat nach sorgfältiger Würdigung des ganzen Inhaltes der Verhandlung zu beurtheilen, ob eine thatsächliche Behauptung für wahr oder nicht wahr zu halten ist.«

¹⁴⁾ Német perrend 259. §.; osztrák javaslat 297. §.

Mint általában ott, hol elvi szabály állítatik föl, szabályul kell tartani, hogy a kivételek lehetőleg megszoríttassanak, úgy azt e jelen esetben is szem előtt kell tartani, s a kivételeknél is az általános elv lehető megóvására törekedni; de nézetem szerint a kivételek egészen itt sem mellőzhetők.

Áll ez különösen azokra a kivételekre, melyeket mindkét perrend az okmányok által való bizonyításra nézve felállított.

Így kimondja mind a két perrend:

a) hogy a közokmányok azokról nézve, a ami ez okmányokban rendeltetik, kinyilatkoztatik, vagy tanúsítatik, teljes bizonyító erővel bírnak;¹⁵⁾

b) hogy a magánokmányok, ha azok a kiállító által aláíratlak, vagy annak bíróilag, vagy közjegyzőileg hitelesített kézjeggyével vannak ellátva, teljes bizonyítékot képeznek arra nézve, hogy az abban foglalt nyilatkozat a kiállítótól származott.¹⁶⁾

Ez megszorítása ugyan a bizonyítékok szabad mérlegelésének, de ezt eddig egy törvényhozás sem merete mellőzni, s én is szükséges megszorításnak tartom.

Az okirat végcélját: a bizonyítás biztosítása képezi vagyis: miről különben tanúk, bírói szemle, szakértők, vagy skü útján kellene a bírót meggyőzni, maradandóvá tétetik az okiratban,¹⁷⁾ s ez által a szó múlandóságának hátrányai megelőztetnek, másrésről a bizonyíték tétele emeltetik; mert az okirat biztosítékot nyújt a felől, hogy nem véletlenül jelen volt tanúk adják elő futólagos észleleteiket, hanem e célra meghívott egyéneknek, a tény megtörténte alkalmával szerzett közvetlen tudomása, úgy mint az észleltetett, juttatik a bíró elé, s nem mint a tanúknál, kik gyakran hosszabb idő lefolyta után akkép, a mint a tanúságot képező tárgyra visszaemlékeznek, tesznek arról bizonyosságot. E mellett az érdeklétt fél szándéka és akarat-kijelentése komoly voltának is biztosabb tanúságaul szolgál az okirat, melyben az illető akaratát, tudva,

¹⁵⁾ Német perrend 380. §.; osztrák javaslat 349. §.

¹⁶⁾ Német perrend 381. §.; osztrák javaslat 350. §.

¹⁷⁾ *Kroll*: Ueber die Betveisführung im Civilprocess. Leipzig, 1862. 57. lap.

hogyan annak kijelentése maradandó úton és mód történik, nyilatkoztatta ki — mint a szóbeli kijelentés, mely a következmények meg nem fontolása miatt, gyakran könnyelműen s a kötelezettség valódi szándéka nélkül nyer kifejezést.

Az okirat fontossága így a jogosított, mint a kötelezett fél helyzetét tekintve, egyenlő. Amaz biztosságot kíván magának az által szerezni, míg emez tudva, hogy akaratkijelentéséről maradandó bizonyítványt ad ellenfele kezébe, állította ki az okiratot.

E szempontból indulva ki, kétségtelen, hogy minél nagyobb biztosíték van az okmány tartalmának valódiságában, annál nagyobb hitellel kell annak bírnia az abban foglalt tények, s az annak tanúsága szerint elvállalt kötelezettségek tekintetében.¹⁸⁾

E szempont a köz- és magán-okmányok bizonyító ereje közötti különbség eredetének adja meg egyrészt a kulcsát, másrészt indokál szolgál a fenforgó perrendek amaz intézkedései helyességének, melyet a közokmányok, s a fél által aláírt magánokmány bizonyító ereje tekintetében felállított.

E felfogás ellen ugyan egyike a legszellemesebb német jogtudósok: *Endemann* szállott síkra,¹⁹⁾ ki az okiratbizonyítékra nézve is teljesen a szabad bizonyítási elmélet elfogadása mellett harcolván, a köz- és magán-okiratok közötti különbséget, a szabad bizonyítási elmélet szempontjából teljesen mellőzendőnek véli.

Nem látja ugyanis indokolva, hogy az államhatalom csalhatatlansága feltétlenül átvitessék annak egyes közegeire, s ezeknél már a személy hite az általa elfoglalt állás folytán minden kétséget kizárólag decretáltassék. Nem vonja ugyan

¹⁸⁾ V. ö. *Zlinszley*: Bizonyítás elmélete 414—415. 1.

¹⁹⁾ Der Urkundenbeweis ohne gesetzlicher Beweisregeln (Archiv für die civilisl. Praxis, 33. köt. 2. köv. lap.) *Bar* általában védi a bizonyítékok szabad mérlegelését, s úgy látszik, hogy e részben az okiratbizonyítékra nézve sem akar kivételt tenni, legalább a »Hédit und Beweis im Civilprocess« című művének 37. lapján felhozott példa erre enged következtetést, azonban annak szükséges voltát, hogy e bizonyítékra nézve is eltöröltessenek a törvényes szabályok, nem indokolja, s így tudtommal eddig csak *Endemann* küzdött részletes érveléssel e téren.

kétségbe, hogy a közhivatal vagy nyilvános állás, a kiállító személyes hitelét, és ebből kifolyólag az általa kiállított okmány hitelességét emelni fogja, de e hitel föltétienem lehet, mert bár az állam becsületes és jellemes egyéneket igyekszik is alkalmazni, s rendszerint alkalmaz is, ez nem történik kivétel nélkül; s azért az államszolgálat még a subjectív hitel föltétlenül nem állapítja meg, de e mellett a hivatalnok is ember lévén, tévedhet az okmány fölvételénél, s azért nincs indokolva, hogy az általa felvett okmány, tartalmának bizonyító ereje tekintetében, előnnyel ruháztassék fel.²⁰⁾

E nézetet azonban én egyáltalán nem oszthatom, s némi alappal csak akkor birna, ha a közokmány elleni ellenbizonyítás ki volna zárva.²¹⁾ De ez perrendjeinkben kizárva nemcsak nincs, de határozottan meg van engedve,²²⁾ s így a visszaélés vagy tévedés kimutatása az állító félnek mindig módjában van, s itt nyílik a szabad bizonyítási elméletnek kellő tere,²³⁾ mert azt már, hogy a felhozott kifogások és azok igazolására érvényesített bizonyítékok mennyiben rontják le

²⁰⁾ *Endemann* id. ért. 16. s köv. lap.

²¹⁾ *Endemann* nem tartja elegendőnek, hogy ellenbizonyítás meg van engedve, s erre vonatkozólag mondja: »Der Gegenbeweis ist die Anerkennung eines vorläufigen Wahrheitsrechtes auf der anderen Seite. Wie viel damit in Process der Verhandlungsmaxime gewährt wird, bedarf keiner Ausführung. Das vorläufige Recht wird von selbst schon zum definitiven, wenn es der Gegner nicht durch selbständige Mitteln, nach einer häufigen Praxis sogar durch sog. überwiegende Gegenbeweise wiederlegt« (id. ért. 14. lap).

²²⁾ Német perrend 380. és 383. §§. Osztrák javaslat 353. §. Ez utóbbi szerint: »In wiefern die Beweiskraft einer Erklärung oder eines Zeugnisses, welche in einer öffentlichen Urkunde enthalten sind, so wie die Beweiskraft einer Privat Urkunde durch andere Beweismitteln gemindert oder aufgehoben werde, hat das Gericht nach 297 §. (szabad meggyőződése szerint) zu beurtheilen.

²³⁾ Helyesen mondja erre vonatkozólag az osztrák bagatell eljárás indoklásában: »Die Nothwendigkeit der freien richterlichen Ueberzeugung das Feld zu eröffnen, tritt beim Urkundenbeweise erst dann ein, wenn es sich um die Beurtheilung eines Gegenbeweises, oder solcher Thatsachen handelt, welche zur Bekämpfung der Beweiskraft der Urkunde vorgebracht werden, mögen diese Thatsachen Mängeln der Urkunde selbst, oder ihre Einrichtung, oder andere Umstände betreffen« (Motive zu dem Gesetzentwürfe über das Bagatellverfahren 34. lap.)

az okmány hitelét, a bíró, meggyőződése szerint állapítja meg, tehát mihelyt vitássá válik az okmány, a szabad bizonyítási rendszernek kellő tér nyílik.

Ennél nagyobb tért engedni a jogbiztosságra veszélyesnek tartanék. Ugyanis leketne-e észszerűen indokolni, hogy ha valaki valamely jogügylet létesítésével oly óvatosan jár el, hogy az állam által közhitellel felruházott egyén közreműködését veszi igénybe, s mégis oly helyzetbe juthasson, hogy midőn ez okmányon alapuló jogait érvényesíteni kívánja, még ő tartozzék esetleg azt, hogy a jogügylet valóban ügy jött létre, mint az az okmányban foglaltatik, — vagy hogy a kiállító által aláírt okmány tartalmának valóságát az arra hivatkozó fél, s nem a valótlanságot tartozzék az aláíró fél bizonyítani.

A közokmány és a fél által aláírt magánokmány bizonyító erejének vélelme annyira megfelel az észszerűségnek, hogy ez által az észszerűségen alapuló szabad bizonyítási elemélet lényege meg nem sértetik.

A másik korlátolás, mely a bizonyítékok szabad mérlegelésére fel van állítva, a német perrendben az eskü által bizonyításnál foglal helyet. És e részben igen lényeges és fontos különbség merül fel a német perrend és az osztrák javaslat ide vonatkozó intézkedései között.

A német perrend ugyanis fentartja a főeskü általi bizonyítást, melyet a bizonyító fél ellenfelének kínálni, s az annak elfogadása, vagy visszakínálása iránt nyilatkozni tartozik, ellenesetben ügy tekintetik, mint a ki az esküt el nem fogadta.²⁴⁾

E mellett fentartja a bírói esküt, mely oly esetben foglal helyet, ha a tárgyalás és bizonyítási eljárás eredménye nem elegendő arra, hogy a bíróban valamely tény valóságága vagy valótlansága iránt meggyőződés származzék, mely esetben joga van a bírónak a vitás ténykörülmenyre, egyik vagy másik félnek esküt ítélni.²⁵⁾

Az osztrák javaslat ellenben eltörli az esküt s e helyett a feleknek saját ügyökben tanúképen leendő kihallgatását engedi meg.

²⁴⁾ Német per rend 410. s köv. §.

²⁵⁾ Német perreud 437. §.

A bíróság ugyanis jogosítva van hivatalból vagy a fél kérelmére, a félnek tanúképen teendő kihallgatását elrendelni, ha a rendelkezésre álló bizonyítási eszközök által valamely vitatott tény valóságosága nem bizonyított be.²⁶⁾

Először az a fél hallgatandó ki, ki a vitás tényt állította, azonban ennek kihallgatása után kívánhatja a másik fél is, hogy ő is hallgattassék ki tanúképen. Az ellenfél kihallgatását a bíróság akkor is elrendelheti, ha a másik fél a vallomást megtámadja, vagy ha annak vallomása nem képez kellő bizonyítékot.²⁷⁾

Volt alkalmam már más helyen²⁸⁾ ez intézményt, midőn az még csak mint egyes jogászok műveiben megpendített indítvány²⁹⁾ foglalt helyet, méltányolni, s azért ezúttal csak röviden kívánom azon fő érveket előadni, melyek annak helyes voltát támogatják.

Ha figyelembe vesszük, hogy tulajdonképen nem az eskü maga a bizonyítási mód, hanem az eskü csak tulajdonképeni ok, hogy a fél előadása valónak vétessék, megtörik éle azon érveknek, melyek abban anomáliát véltek feltalálni, hogy a fél saját ügyében tanúképen hallgattassék ki.

Azok a számos hátrányok, melyek a fő eskü mai alakjában jelentkeznek, már régen érezhetővé teszik annak szükségességét, hogy ez intézmény más czélszerűbbel helyettesítsék.

A fő eskü mai érvényében egészen az alakra van a súly fektetve, a tény, mely az esküvel bizonyíttatni czéloztatik, a dolognál igen mellékes szerepet játszik. A bizonyító fél, ha más bizonyítéka nincs, meg tartozik ellenfelét kínálni a fő esküvel, s ez által a per sorsát annak adni kezébe; a bíró csak constatálja az eredményt, s ha az eskü megítéltetett, mindenk

²⁶⁾ Osztrák javaslat 411. s köv. §§.

²⁷⁾ Osztrák javaslat 415. §.

²⁸⁾ Bizonyítás elmélete 518. s küv. lap.

²⁹⁾ Már *Zink*: Ermittlung des Thatbestandes im französischen Civilprocess című művében megpendítette ez eszmét, habár igen könnyedén hatolt át rajta. Először alaposan s minden részletében kifejtve tárgyalta *Glaser* (Gemischte kleinere Schriften) s azután *Bar*: Recht und Beweis im Civilprocess című művében.

nyertnek tekinti perét, rá sem gondolva arra, hogy tán valótlan tényre kell esküdni, leteszi azt, még pedig gyakran jó hiszemben teszi le, mert ügyének igazságos voltáról megvan győződve, s nem is gondol arra, hogy nem ügyének meggyőződése szerint igazságos voltára, hanem egy meghatározott ténykörülmény valóságára kellett esküdni. ³⁰⁾

Hogy ez így áll, majd minden perből, melyben eskü van szóban, meggyőződhetünk. Biztosan merem állítani, hogy a kínált eskünek $\frac{1}{10}$ -ed része elfogadtatik, s csak $\frac{1}{10}$ -ed része kínáltatik vissza; $\frac{9}{10}$ -ed részben tehát a felek valamelyikének hamis esküre kellett jelentkeznie, mert egyik vagy másik félnek azt valótlan tényre kellett ajánlania, vagy elfogadnia. Ha ehhez liozzáteszszük, hogy a megítélt eskü le nem tétele a valódi ritkaságok közé tartozik, mindenki tiszta képet alkothat magának a felől, hogy a letett eskük közül mennyi hamis eskünek kell lenni.

Más módot kell tehát találni, és én nem vonakodnám e részben a félnek saját ügyében tanúképen leendő kihallgatását elfogadni.

Fennebb már említettük, hogy az eskü nem bizonyítási mód, csak okul szolgál arra, hogy a felek előadásainak hitel adassék. A fő eskü tényre kínáltatik és fogadtatik el, a tény tehát, melyre az eskü megítéltetik, a fél által kell, hogy előadatott legyen, s így tulajdonképen annak vallomását képezi, s még akkor is, ha a fél ügyvéd által van képviselve, az, hogy a fél tudomásával hír az eskünek, megkívántatik, mert az eskü kínálására, vagy elfogadására külön meghatalmazással kell az ügyvédnek bírnia. ³¹⁾

De ha így áll a dolog, ha tulajdonképen a fél előadása, annak saját ügyében tett vallomása, nem észszerűbb-e a vallo-
más közvetlen előadását kívánni, mint megelegetni egy meg-

³⁰⁾ V. ö. *Zink* i. m. 520. *Endemann*: Den Eid bei fried. Beweisprüfung (Archiv für die civilistische Praxis 43. köt. 354. 1.) *Bar*; Recht und Beweis im Civilprocess 130. s köv. lap, és az osztrák bagatell eljárás indokolásával a törvény 53—61. §§-aihoz, 37. lap.

³¹⁾ Habár a különleges megbízás üres alakisággá törpült, is, de alapja, hogy megkívántatik, tagadhatlanul az, hogy az eskü tárgyában való nyilatkozat a fél tényeköpen legyen tekinthető.

bízott közegnek a fél nevében tett előterjesztésével, nem ésszerűbb-e akkor is, ha más bizonyíték nincs, a fél közvetlen kihallgatása után, annak adni igazat, kinek előadása mellett több valószínűség harcol, mint reá kényszeríteni a felet, hogy ellenfelét, kiről tudja, hogy a hamis eskü nagyon lelkéhez fér, esküvel kínálja meg? s ügyét biztos veszteségnek tegye ki.

Én, ki hosszas bírói gyakorlatomban elég tapasztalást szereztem arra, hogy a bírónak a féllel magával való közvetlen érintkezése mily hatalmas eszköz az anyagi igazság kiderítésére, ez intézménytől igen szép eredményt várok.

Azonban e mellett a fő eskü, ha annak egyezségi jellege szigorúan megóvatik, fenn lenne tartható.³²⁾ Az anyagi igazság kinyomozásának ezzel semmi összeköttetése sincs, a felek ez esetben a per tárgya fölött magok rendelkeznek, s a bírói cognitio kizárásával kívánják ügyüket rendezni; minek gátat vetni ok nem forog fenn.

Aggály csak abban lehetne, ha vájjon az eskü szentségével megegyeztethető-e, hogy az a valódi igazságra való tekintet nélkül a felek rendelkezésére bizassék. Helyesen mondja azonban *Endemann*, hogy ez az aggály teljesen alaptalan, ellenkezőleg azok a felek, kik az igazságnak bírói úton leendő kinyomozása előtt előnyt adnak az eskünek, az eskü szentsége felőli meggyőződésöknek adnak e tettök által kifejezést. De különben is az eskü vallási oldala a polgári törvény előtt úgy is mellékes dolog, s a törvénynek nem lehet az ellen kifogása, hogy a felek ügyök eldöntését egyik vagy másik fél érzelmeinek ünnepélyes kifejezésétől függék függővé.³³⁾

Az egyezség megkísértése egyik, vagy másik fél részéről, úgy az esküre való ajánlkozás, mint annak oda kínálása által történhetnék, elfogadása azonban a másik fél tetszésétől tételenek függővé, a nélkül, hogy az el nem fogadással bármi jog-

³²⁾ Ennek fentartása mellett szólal fel *Bar* is, midőn különben az osztrák javaslat abbéli intézkedését, mely szerint a feleknek saját ügyökben tanúképen leendő kihallgatásának intézményét felvette, helyesli. (Grünhut folyóiratában 618. lap 34. jegyz. alatt.)

³³⁾ *Endemann* id. értekezésében (Archiv für die civilistische Praxis la. köt. 382. lap).

következmény lenne is összekötve; vagyis az eskü egyezségi jellege szigorúan meg lenne óvando.

Igen nevezetes amaz eltérés, mely a szóban forgó két perrend között a jogorvoslatok rendszerében jelentkezik; minthogy azonban ebbeli nézeteimet, tekintettel a külföldi törvényhozásokra s kiválólág a most méltatott két törvényhozási műre is, egy önálló műben kísérlettem meg kifejteni, e kérdést e helyütt mellőzendőnek tartottam.

EMLÉKBESZÉD

ALSÓVISZTI

FOGARASI JÁNOS

K. TAG FŐLŐTT.

TÓTH LŐRINCZ

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1879. febr. 24-iki összes ülésén.)

BUDAPEST, 187.9.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

Az Akadémia épületében.

Budapest, 1879. Az A t h e n a e u m r. társ. könyvnyomdája.

EMLÉKBESZÉD ALSÓVISZTI FOGARASI JÁNOS

R. TAG FÖLÖTT.

(Olvastatott a m. tud. Akadémia 1879. február 24-diki összes ülésében)

I.

1874. évi május hó 18-ikán lélekemelő jelenetnek volt tanúja a magyar tud. Akadémia. Fogarasi János rendes tag jelentését olvasta föl a »Magyar nyelv szótáráról«, mely szerint a nagy mű, 1845-ben megkezdve, 29 évi munka után, teljesen elkészült, s mivel a nehéz akadályokkal küzdve létesített műben, a nyelvtudomány időközben történt óriási haladása mellett tapasztalt hézagok pótlásának, hibák kiigazításának és e miatt toldalékkötetek szerkesztésének szükségét maga is szerényen elismerte, e pótlás elkészítésére ajánlá föl, 74 éves korában, még hátralevő napjait. Számot adott ezúttal a szerkesztésnél általa s korán elhunyt társa Czuczor Gergely által követett vezérelvekről, fölemlítette az akadályokat, melyek legyőzése oly kitartó erőfeszítésbe került, a kebel mélyéből felbuzgó baráti kegyelettel emlékezett meg már 8 év előtt elhalt szerkesztőtársáról, s végre hálás köszönetét fejezte ki az Akadémia azon bizalmáért, hogy e nagyszerű munka fáradságával őt is megtisztelte. — Az akadémiai osztályülés érezte a teljesített föladat egész nagyságát; érezte, hogy Fogarasi e föladatnak, élete egyéb tömeges teendői közt, melyek őt mint közhivatalnokot igénybe vették, bármilyen lett legyen különben nyelvtudományi és szerkesztési — az Akadémia több kitűnő nyelvtudósáétól sokban eltérő — egyéni felfogása, s bármily távol áll is műve, mint minden emberi mű, a tökéletestől: csakugyan híven és lelkesen felelt meg, hogy a terhes és fárasztó munkában, több mint egy negyedszázadon át, soha

nem lankadott, soha elcsüggedést nem ismert, mely érdeme annál nagyobb s elismerésre méltóbb, minél töretlenebb volt az út, melyet megjárnia kellett. Az osztály, Toldy Ferencz indítványára, azonnal jegyzőkönyvi köszönétét szavazott meg az érdemdús férfiúnak, a munka egyik hősenek, ki az Akadémia e legnagyobb s nemzeti szempontból legfontosabb és legbecsesebb vállalatát, A-tól Zs-ig feldolgozta, s átadta az annak folytonos tökéletesítésére hivatott utókornak; s egyszersmind e bála kifejezésével újabb koszorút tett szerkesztő társának, Czuczornak, már bemehosodott sírjára is. Fogarasi ajánlata, hogy a toldalékkötetet is elkészíti, örömmel fogadtatott, s ő e munkával megbízott.

A méltó bálának e lelkesedése még fokozódott, s árja még nagyobb gyűrűket képezett a május 28-iki elegyes ülésben, hol az elnök bejelentvén, hogy a magyar nyelv szótára teljesen elkészült s ezt hat nagy 4-edrétű kötetben, 570 ivén, 110,784 czikkkel — előszóval és végszóval ellátva — be is mutatván, felolvastatta az osztály említett határozatait, melyeket az elegyes ülés készséggel tett magáéivá. — Toldy ez alkalommal elzékenyedve s a legmelegebb szavakban emelte ki a szótár-szerkesztő férfiak érdemeit, önfeláldozó buzgalmut, s az Akadémia méltó örömét az aegise alatt megjelent nagy mű befejezése fölött. S ki ne osztozott volna ez örömben, e szives méltánylásban? ha komolyan, egyoldalú elfogultság, s túlzó követelések nélkül megfontoljuk, hogy a nagy mű létrejvetelének, a járatlan úton, az előkészületek csekély jelentősége mellett, oly sok és súlyos akadály szegült ellene, s azt mégis két szerény de fáradhatlan tudós, a magyar hazának s nemzetiségnek két hű napszámosa, aránylag oly rövid idő alatt foganatosította. Gróf Cziráky János, az Igazgatótanács tagja, az eredményt, melynek elérése az Akadémiának, már alapításakor, kijelentett egyik legfőbb óhajtása, s kitűzött célja volt, oly nagyszerűnek mondá, melyet nemcsak a jegyzőkönyvbe foglalt bármily meleg bálaszavakkal, hanem más módon is meg kell örökíteni, s indítványozta, hogy a nagy szótár elkészülésének s az azt kihirdető nevezetes napnak, e valódi nemzeti ünnepnek, emlékezete emlékéremmel örökíttessék meg, s ennek elkészíttetése végett bizottság neveztessek ki.

A következő nagygyűlés, az indítványozó gróf Cziráky János elnöklete alatt Ipolyi Arnold, Pulszky Ferencz, Römer Flóris és Toldy Ferencz műértő tagjait választotta meg, s e bizottság a július 1-jei összes ülésre már megtette javaslatát. Radniczky, híres bécsi vésnök, bízott meg az érem elkészítésével; négy példány aranyban készült Fogarasi János, a pannonhalmi főapátság mint Czuczor örököse, az Akadémia s a nemzeti múzeum részére, 11 darab ezüstben a szótári bizottság tagjai számára, s 200 darab bronzban azon tudományos intézeteknek, melyekkel az Akadémia csereviszonyban áll, s részint eladásra. Az előlapon Czuczor és Fogarasi arczképei állanak egymás mellett, a mint ők a bálás nemzet szívébe s emlékezetébe is együtt vannak bevésvé.

Ő Felsőge, hazánknek a magyar nyelv érdekeit mindenkör szíven hordozó fejedelme, ki a szótárnak magán könyvtárába leendő fölvetelét azonnal elrendelni kegyeskedett, Fogarasi JÁNOS sokoldalú érdemeit — főleg a szótár befejezése alkalmából — a Szent-Istvánrend keresztjével tüntette ki. S e kereszt, a rend felállítása óta, alig-alig diszité érdemdúsabb s eredményekben gazdagabb hazafi keblét, mint Fogarasi Jánosét. — A rend vitézei között sokaknak pályája volt fényesebb, zajosabb; de bizonynyal egyiké sem volt munkásabb, hasznosabb, a nemzet legszentebb érdekeire nézve hatályosabb s gyümölcsözőbb.

Az 1874. évi május 28-iki gyűlésen az Akadémia hálás elismerésének koszorúja azon óhajtással nyújtott át az öreg bajnoknak, hogy »a *monumentum aere perennius* teljességében még hiányzó utómunkálatok bevégezhetésére, és a híven végzett munka feletti öntudatos, méltó öröm teljes élvezésére őt a Mindenható még számos évig tartsa meg.« Az örök végezt máskép akarta.

A tiszteletreméltó férfiúnak az 1874-iki ünnepélyes jelet utolsó öröme volt. Hét évtizeden túl vidám s erőteljes élete utolsó éveit nehéz anyagi gondok fellegei borították el, melyekbe ízléses és drágán épült királyutczai házának jól ki nem számított vállalata s ennek, és értékpapirjainak az időviszonyok által okozott elértéktelenedése zavarta. Végső óhajtása,

hogy a szótári toldalékot teljesen befejezhesse, melyhez az Akadémia neki hosszú életet s erőt kívánt, nem teljesülhetett. Ernyedetlen szorgalma keveset csökkent ugyan, s a halálát megelőző utolsó időkben is folyton járt önként elvállalt kedves feladata után, hogy a pótlék kötetet elkészítse, melynek anyagát már csakugyan össze is gyűjtötte, előkészületeit befejezte, s még csak az összeállítás módozatai iránt tanácskozott a nyelvtudományi osztálylyal, midőn a műre végpontot tenni akaró kezét megdermesztette a halál hideg anyyala. A tört lélek visszahatótt a különben ritka ép s erős testalkatra is. Beteges lett, s 1878. jún. 10-én végső álomra hunyta megtört semeit, melyekből mindenkor csak szelíd jószág, emberszeretet, barátság és kedélyesség sugárzott.

Mily döbentő ellentét! mily különböző két kép, az 1874-iki élénk örömjongás, lelkesült üdvözlés, s legmagasabb kitüntetés, és a gyászzászló, mely az 1878-iki nagygyűlés tartama alatt az akadémiai palota homlokán leng, s melyre a nagy Révay szobra is bánatosan látszik letekinteni a párkányzatról! akkor diadal és örömjaj fogta körül a nap kitüntetett bősét, és semeiben örömkönyvek ragyogtak, míg négy évvel későbbben betegágyára elhagyatott magány csöndje borúit s búfellegek nehezdedek a királyutczai házban, melyet épített magának, mint nemes ízlése szerette, szép terv és rajz szerint, hogy annak díszes falai közt pihenjen majd késő vénségére nemes »otium negotiosum«-ot élvezve, a bölcsek e legszebb jutalmát, — de e ház nem volt övé többé s ő abban csak zsellér, s a kert, hol dinnyetermesztési szenvedélyének víg kedélylyel áldozott egykor, szintén nem övé többé; szép teivei nemes szándékai meghíusulva, — kedvencz hegedűje porral lepve, húrjai lepattanva; az élet harmóniája fájdalmasan fel-dúlva!

II.

Mielőtt az Akadémia ez egyik legrégebb, legbuzgóbb s legmunkásabb tagjának, mint ilyennek, elévülhetlen érdemeit felsorolnám: előrebocsátom rövid élettörténetét, a mennyire ahhoz anyagokat gyűjthettem. Régi ember volt ő, s kortársai többnyire kihaltak már. — Kevesen vannak, kik emlékeznek

gyermekjátékaira s ifjúsága örömei- és küzdelmeire.¹⁾ Én csak azóta ismerém őt, hogy a nyilvános életbe lépett, s mióta a közpályán vele sokat érintkezve, barátságával, rokonszenvével dicsekedhettem. S ennek köszönöm a szerencsét, hogy az Akadémia, emlékbeszéd tartására Fogarasi fölött, kinek legfőbb érdeme a nyelvtudomány terén van, engemet bizott meg, ki nyelvtudós nem vagyok s távol állok attól, hogy őt munkásságának e legsajátabb mezején kellőleg méltányolni képes legyek. Azonban ez itt, hol most állok, nem a bíráló helye; elvégzik azt a »Nyelvtudományi Füzetek« s a »Nyelvőr«, mindegyik azon modorban, mely Ízlésének megfelel; ez itt az érdem elismerésének, a kegyeletes visszaemlékezésnek helye, melyben velem s velünk az egész haza s Akadémia szívesen osztozik.

Alsóviszti Fogarasi János régi, és pedig erdélyi eredetű nemes családból származott, melynek ősi nemességét s fogarasföldi birtoka utáni adómentességét 1638. július 20-ikán kelt levelével (Litterae Boeronaes) erősítette meg Rákóczy György fejedelem, Alsóviszti, máskép Dridiffi Mátyás kérelmére, s Kemény János febéri főispán s fogarasi várkapitány ajánlata. A család egy ága kijött Erdélyből Abaújmegyébe s elfelejtve a Dridiffi nevet, Fogarasi nevet vett fel, megtartva Alsóviszti praedicatumát; s ez ágból eredt annak dísze s büszkesége, Fogarasi János, ki 1801-ben ápril 17-ikén született Felső-Kázsmárkon.

Felső- és Alsó-Kázsinárk földmivelő, curiális nemes lakosai a múlt század utolsó tizedében, gazdag, ki nem merült, a szorgalmat bőven jutalmazó földeiken, patriarchális jólétben, példás egyetértésben éltek, s dicsekedni szoktak a boldog határral, hol a gabona búzává változik. Növelte vagyonságukat a hegyaljaihoz hasonló bort bőven adó szőlőbegyök, melynek híres termését arannyal fizették a lengyel kereskedők. E jólét meglátszott a lakosok külsején is; erőteljes, piros, jól megtermett nép lakta a boldog határt, nagy részben

¹⁾ Ez adatokat, miket itt felhasználtam, szellemdús tanulóársának, Szemere Miklósnak, rokonának Szentpéteri Sámuel pelsőczy lelkész s nyug. esperes, a s-pataki főiskolai tanárok, s végre Farkas István abaúji szolgabíró uraknak köszönöm.

kurucz faj, Rákóczi hadának utódai, kik mintha perczenkint várták volna, honnét harsan meg a tárogató. Az egyszerű családok leányai is méltók voltak a férfiakhoz, mit többi közt azon adat is bizonyít, hogy volt idő, midőn egyszerre 18 papnő élt, kázmárki születésű, a vidéken; jele a magasabb fokú műveltségnek e szalmatető házak alatt. Mert az említett boldog anyagi helyzet koronája az volt, hogy a kázmárkiak nemcsak otthon, jó karban tartott elemi iskolájokban, hanem a szomszéd felsőbb iskolákban is, Szikszón, Miskolczon, Sáros-Patakon, hagyományos szép szokásuk szerint, gondosan tanították gyermekeiket. Íme. ez a boldog kis falu, ez az egyszerű, de testi s lelki jólétnek örülő helyzet az, melyben a Fogarasi-család is élt hosszú időn át. Azonban e jólétet megrontotta s az előbb vagyonos köznemeseket szegénységre juttatta egy zálogváltó per, melynek folytán elvesztették öröknek hitt földeiket, s Fogarasi atyja is azok közé tartozott, kik elszegényedtek. Régi, rozszant, de elég térés és hosszú szalmafedelű épület volt az, mintegy másfél holdnyi belső telken, hol a kora tehetséget mutató kis fiú eljátszotta gyermekjátékait, s tanulta abéczejét. E szerény lakházat, s a hozzá tartozó szőlőt, atyja s nevelő rokonai halála után maga adta el.

Atyja a régi, de kis vagyonú nemes, szintén János nevű (ki 1831-ben halt el), édes anyja, a szikszói születésű Guszner Zsuzsánna volt. Édes atyjának testvérei, József bácsi, és egy hajadon nővér, csekély vagyonnal, de okos takarékoság mellett nagy hiányt nem szenvedve, s elég tűrhetően élve, együtt laktak a közös apai házban, a legszebb patriarchai egyetértésben, s legidősebb tesvéröket családfőül szerették és tisztelték, s összes törekvésöket arra központosították, hogy a szép s élénk fiút, ki már kicsiny korában sokat Ígérő tehetségeket mutatott, minél jobb vallásos és erényes nevelésben részesítsék. A tisztos öreg leány hú dajkája, második anyja volt, ki boldogabb időkben gyűjtögetett, s élelmes utánjárással szaporított pénzét utolsó fillérig kedvenczére költötte. A patriarchális, puritán jellemű kálvinista család papot akart belőle nevelni s ez elhatározásához sokáig makacsul ragaszkodott, míg a jó szándék a felnőtt s önállásra jutott ifjú ellenszegülésén végre is meghiúsult. A helybeli kázmárki jól rendezett s a latin

nyelv tanítására is kiterjeszkedő, jeles tanítókkal ellátott népiskolában 1807-től 1811-ig tanulgatott, s a latin nyelv első elemeit már itt sajátította el; ekkor vitték Szikszóra, az akkor jólirú s látogatott gymnasiumba, hol 1814-ig végezte a gymnasiumi tanfolyam egy részét, s az iskola legjelesebb növendéke volt; s azután a sárospataki helv. hitv. főiskolába, bol 1814. szept. 12-kén történt beiratása után 1818-ig a gymnasiumi, s ez év júliusán az akadémiai pályára lépve, folytatta, s 1823-ban végezte tanulmányait. »Iskolatársam volt« — írja felőle Szemere Miklós — »az év legelső tanóráján egy piros arczú »új fiú« tűnt szemembe, Fogarasi Jancsi. Majdnem a legvégső padon ült, s fél év múlva már a legelsőn. Szorgalom, könnyű felfogás, s minden, minden egyesült benne. Én voltam ugyan a »primus«, de azért ő volt a valóban »legelső.« Nem emlékszem, hogy csak egyszer is játszott volna velünk, s míg mi többiek ugyancsak vertük a tekét, csürküt, pigét, ő hol ide, bol oda elbújva tanúit. Poéták levénk, bámultam hibátlan mértékű deák hexameterreit; én csak fül után írtam, s mint a Gaál Peleskei nótáriusának baktere »jó ha épen eltaláltam.«

Már kitűnő képességet vitt magával Szikszóról Patakra. A szikszói iskola, Debreczenre támaszkodva, azon szerencsében részesült, hogy az ottani főiskolából a legjelesebb ifjakat nyerte igazgató tanároknak, s egy ily ifjú tanár, a mi ma hihetlenné látszik, őt grádust tanított egy maga, és pedig oly sikerrel, hogy jelesebb tanítványai a legelső rendű iskolák ifjaival is kiállották a versenyt. Mert aránylag kevés volt a tantárgy, s kevés a tanulók száma, és örökifjú a tanár, telve nemes dicsvágygyal, megmutatni a világnak: »mit tehet egy ember, ha akar«, s midőn a feszült erő lankadni kezdett, új üde erőnek engedte át a tért. Örökké a tanár szeme előtt lenni, írni, fejteni meg a feladványokat, óránként felelni, mindenben folytonos útmutatást nyerni, — ez a rendszer fejlesztette Fogarasi szép tehetségeit s képesítette őt arra, hogy később, egész életén át több embernek való munkát is el tudjon végezni.

Midőn a jeles készületű szikszói deák a körülbelől 1500 tanulóval birt sárospataki főiskolába belépett: igen kedvesen s bátorítólag hatott rá ifjúsága egyik leghűbb s példányszerű

barátjának, a kázmárki volt kitűnő pap egyik fiának, Kálniczki Benedeknek, ki akkor senior volt s később tanár lett, szíves fogadása, ki előtte az utat már elegyengette, s azután is mind végig tanácsával s pártfogásával kísérte. A gymnasium felső grádusaiban Imre István professor alatt, 150 tanuló közt, bár sok kitűnő társa volt, rövid időn valamennyit túlszárnyalva, elsővé lett.

Tovább baladva az iskolai pályán, folytonosan saját szorgalmára s keresetére volt utalva. Alsóbb osztályú tanuló úrfiak mellett tanítóskodott, hogy csekély vagyónú apja s rokonai terhét könnyítse, — miről tudjuk, hogy nem épen tövistelen pálya — névszerint nevelője volt Jászay József fiainak Abauj-Szántón, kiknek egyike Jászay Pál, akadémiáknak volt jeles tagja, s kitűnő történetbúvár, — azután Fáy Abrahamnak Jánosdon, kivel a Szepességen is megfordult, s így küzdte át magát, elég nehezen, de egészséges véralkatához képest ernyedetlen jó kedvvel, a tanulási éveken. Az élélhetés gondjaival elfoglalva is mindenkor kitűnt iskolai pályatársai közt; ritka tehetségéről és szorgalmáról hivatalos tanúságot tesznek az említett iskolák jegyzőkönyvei, s jogtanára Kövy Sándor csak neki adott »praestanter« calculust osztályában, s az év végén tartott jogi vizsgán így szólította fel feleletre: »Domine Fogarasi, unus pro omnibus!« Szorgalma mellett, minden egyéb tulajdon is meg volt benne, a mi egy nagyra - törő, minden aljast megvető, fölemelkedett lelkű s nemes szívű ifjat ékesíthet; s mindez annyira kedvelté s becsültté tette ifjú kortársai közt, hogy azt az időt, melyet a pataki főiskolában töltött, sokan még ma is »Fogarasi korának« nevezik.

Kitűnőbb tanárai voltak az akadémiai pályán: »Kövy Sándor, Nyiry István, Rozgonyi József, Somossi János és Szombatki János, — s tantárgyai: minden, a mi csak tanulni való volt, theologia és philosophia, mathesis és physika, deák és német irodalom s irodalomtörténet, neveléstan, gazdaságtan, statisztika, közönséges hazai és egyházi történet, ékesszólás és hazai jog. Akkor a világi pályára készülöket a kálvinista főiskolákon publicusoknak, az egyházi pályára törekvöket togátusoknak nevezték; amazok, többnyire vagyonosabb házak gyermekei, nemes úrfiak, nem élveztek iskolai jótéteményeket,

lakást s étkezést; az utóbbiak, többnyire szegény ifjak, igen. Fogarasi, mint szegényebb sorsú, bár nemes ház gyermeke, szerény tógátus volt. De az akkori rendszer úgy hozta magával, hogy a tógátusok is kötelezve voltak a jogi tudományok hallgatására, mint ismét, megfordítva, a tisztas tógába nem öltözött attilás és pengő sarkantyús publicusok is hallgatták a theologiai tudományokat, kivéve csupán a héber nyelvet. — Fogarasi is, bár akkor tógába öltözve sujtásos dolmány helyett, szorgalmasan hallgatta Kövynél a jogtudományt, kinek, a néhány évvel ifjabb Kossuthot kivéve, aligha volt kitünőbb tanítványa, egész tanári pályája alatt; s e mellett kiváló hajlammal gyakorolta a zenét, szép dallos, ügyes tánczos és gymnasta volt. Egyes zenedarabjai még ma is életben vannak, s el nem felejtettek Patakon, melyekhez úgy a zenét, mint a szöveget ő írta. Egy ily műve pataki deákkorából birtokomban van, s igen érzékeny és szívreható; nem sejtetve szerzőjében a majdani nyelv- és jogtudóst. Tisztán hegedült, de ennél többre nem vitte. Festeni is kezdett, tanulgatva a »picturae praeses« című öreg diáktól, ki maga sem tudott sokat. Ebben is példás türelmet tanúsított, de sokra nem mehetett; simán, úgyesen festett virágokat s római és görög oszlopotkat.

A szünidőket Kázmárkon, Szikszón s vidéki rokonainál töltvén, kikhez haláláig gyöngéd szeretettel viseltetett, gyakran tartott és pedig igen hatályos és tetsző egyházi szónoklatokat az említett hitközségek templomaiban; egyszer, mint a pataki főiskola legátusa, vagyis: ünnepi követe oly sikerrel tartotta egyházi szónoklatát egyik alföldi városban, hogy egy hitbuzgó úrhölgy, tetszése jeléül, ékes selyem papi paláttal ajándékozta meg, s ez időtől fogva theologus társai »selyem deáknak« nevezték. Más forrás szerint, gyöngéden szerető hajadon nénje látta el e finomabb burkolattal. — Mindenütt» hol iskoláit járta, közszeretet, sőt bámulás tárgya volt, mert ha szerették művelt viselete és szerénysége miatt, bámulták vas szorgalmát s magasabb észtehetségét. Már gyermekkorában tanult meg hegedülni, s ha valamely házi mulatságba hívták, kedvelt hangszerét is magával vitte a vendégek örömére; később pedig, midőn erszénye engedte, a bires Bihartól szerzett értékes hegedűt. Mint kitünő sopránhangú, állandó

tagja s aztán előéneke (praecentora) lett az ifjúsági éneklő karnak, s azt, minden más külön tanító nélkül, a jelesség s jó hírnév addig el nem ért magaslatára emelte. — Több derék pajtást vevén maga mellé, zenekart is szervezett, melynek ő volt primása, és karmestere. Mint alkalmi költő, Rozgonyi József nagynevű tanára halálára írt, classikus latinsággal, 1823-ban gyászkölteményt, melyet az ifjúság kinyomatott, s Baranyai József barátja távoztakor egy búcsúdalt, mely ma is énekeltetik s melylyel, midőn a pataki collegiumot elhagyta, tőle is elbúcsúztak szerető társai, áldással bocsátva őt el az élet nagy útaira. Jámbor és szerény természete mellett, szerette a vig társaságot, — ügyes társalgó s finom modorú ifjú volt, ritkább jelenség a régibb, zárdaszerű collegiumok növendékei közt.

Fogarasink tehát, szegényes sorsban születve s növekedve, már fél gyermekkorában saját szorgalmával kereste kenyerét. Hány fényes és érdemkoszorús életpályának kezdete ez, míg annyian a selyempárnán született, s kényeztető mamák sima kezeinek czirógatásai alatt elpubúlt s gyökeresen elrontott úrfiak közül, hitvány semmisségbe siilyednek s nyomtalanéi enyésznek el a hínárban, szomorú czáfolatai az egyedül a madár- s állatvilágban igaz, de az emberekre csak nagy ritkán alkalmazható költői phrasisnak, hogy:

»Csak sast nemzenek a sasok,
S nem szül gyáva nyulat Núbia párduczsa.«

S kell, hogy minden ily példa, mint Fogarasié, emelve s lelkesítve hasson a nemzedékekre; győződjenek meg, hogy a becsületes szorgalomnak, a fáradhatlan s kitartó munkának, Istenbe s önerejükbe vetett szilárd bizodalomnak el nem marad megérdemlett jutalma. Emelő, vigasztaló, kedvderítő előkép Fogarasié minden ifjú előtt, kinek szegény anya munkában edzett kezei által ringatott bölcsőjénél az anyagi jólét anyala nem mosolygott, de a kit teremtője kiművelést érdemlő tehetségekkel áldott meg, hogy ne ijedjen vissza az élettől, ne riasztással el magát a nehézségek által, melyek a pálya kezdetén elébe tornyosulnak, hanem higgyen, reméljen, s mint bátor tengerész, elszántan küzdjön a háborgó elemekkel, s úsz-

szón feszült karokkal a hullámokon, míg hite, bátorsága jutalmat zöld partot ér.

Patakon, mint említtem, nemcsak a philosophiát s theologiát hallgatta, hanem különös kedvvel s szenvedéllyel, a jogtudományt is a nagynevű Kövy Sándortól. Theologiai tanárai mindent elkövettek, hogy a reménydús ifjúból papot csináljanak, s családjának kedvenc eszméjét valósítsák, de erősebben hatott az ifjúra Kövy tanácsa, s inkább atyja és rokonai ideiglenes neheztelésének tette ki magát, mint azon kényszernek, hogy szabad hajlamát ne kövesse. Midőn e miatt tanárai közt, kik egyenkint sokat vártak tőle saját szakuk s hivatásuk érdekében, éles versengés támadt, Kövy azzal vetett véget a vitának: »legyen belőle jogtanár« — úgymond — »hogy legyen majd, ki tudományomat folytassa s helyemet elfoglalja.« Lehet-e szebb dicséret s az ifjú tanítvány nagy tehetségei méltánylásának élénkebb kifejezése, mint e szavak Kövy ajkairól, ki annyira szerette tanszékét, s oly igen szíven viselte annak jövőjét?

Kövynek volt tehát kedvence, azon Kövynek, kinél senki sem képezett több kitűnő magyar jogászt az 1848 előtti Magyarország számára. E nevezetes férfiú, a sárospataki collegium egyik fődisze, rendkívüli sikereit, alapos, mélyreható jogtudományán kívül, saját életteljes szóbeli előadása, modora, úgyszeretete s tárgyáért leikesülése által érte el, melylyel tanítványait úgy tudta érdekelni s magával ragadni, mint akkor senki más, jogtanár-társai közül.

Fogarasi, a hálás tanítvány, a ki azután Kövy »Elementáit« magyar nyelven adta át a közönségnek, e művének előszavában érdekes képet vázol szeretve tisztelt tanítójáról, melyet itt felmutatni nem tartok érdektelennek, mint egy-szersmind Fogarasi érzelmvilágára s előadási modorára nézve is jellemző adatot.

»Mintha most is látnám« — úgymond — »a hetven esztendő felé járó inkább férfit, mint öregot, több mint 30 éves tanítói székében felmelegülni; mintha látnám, miként ömlik el a legszebb pirosság arczán a magyarázasi hév és buzgóság miatt, miként beszéli bele még középszerű elméjű s figyelmetlenebb hallgatóiba is tudományát. Ő a tanításban, a beszédben

kifogyhatlan volt. Az egyes tárgyakat többféle oldalról tudta és szerette előadni s megfogatni. Hallgatóit még magyarázás előtt és alatt felszólította, s kimondhatlanul szerette és becsülte, ha látszanak a tárgyból, melyet előadandó vala, valamicskét is érteni. És ha észrevette, hogy nehezebben fogják fel, újra elől vagy más oldalról kezdte a tárgyat fejtegetni. E szerint gondolhatni, hogy könyvnek a leczkén senki sem veheté hasznát; hallgatói közöl a szorgalmasabbak inkább jegyezgettek, a helyett, hogy könyvet vigyenek vala hasztalanúl az iskolába; ő magánál sem láttam könyvet soha. Egyszer hallván, hogy valaki a könyvből szóról-szóra tanúi, nyilvánosan mondta magáról: »meg nem tanulnám azt a könyvet Debreczen városáért, pedig magam Írtam.« Következő órán ismételve elkerdezte, s újra magyarázta, a mit a megelőzőn mondott vala, és mégis az egészet elvégezte hat hét alatt. Hallgatóit ezek szerint, kik többnyire meghaladák a száz számot, egy hét alatt nagyobb részint ismerte nemcsak nevékről, hanem lelki tehetségökről is. Mindezek mutatják, hogy tanításának módja egykisében (ma már egyéniséget mondunk) s lángeszében alapúit ugyan: lehete mindazáltal ellesni tőle némely elveket, melyekhez alkalmazkodott előadásában, u. m. szókhoz magát teljességgel nem kötötte, apróságokkal nem bíbelődött, hanem főképen a tudomány szellemét és fonalát tartotta szüntelen szemei előtt. Sokszor veték szemére, hogy munkájában alig vannak definitiók, de ő azt mondogatta: »nyomorult ember az a törvénytudományban, a ki ilyesmit kérdez: »quid est donatio?« stb. Különben is alig lehetne jól felelni reá másképen, mint, a mit róla tudunk, mind elmondani.«

E most jellemzett genialis tanártól hallgatta a törvényt a mi Fogarasink, azon lelkesült mestertől, s tanítványai hű barátjától, ki, midőn egyik eszes növendéke kitünően fejtette meg feladatait, elragadtatva kiáltott fel: »többet tud, amice, mint a personális«, — a miért azután Kövy pataki tanítványaira nehéz sor várt a királyi tábla előtt letett ügyvédi cenzuráknál, mert Kövy fenhéjázó kitorése bántotta a bírói székek nagy urait, kik előtt vizsgálatot kellett tenniük.

Bocsássa meg a t. Akadémia, ha eme, félek, a francziák szerint legrosszabb fajhoz, t. i. az unalmashoz tartozó emlék-

beszédben, némi kedvderítőül, megemlítek a Fogarasi életére szorosan nem tartozó, de a háttért képező kort jellemző adatokat. Kövy tanítványa volt a még élő tisztos öreg, Bernáth Zsigmond is, ki a dicső emléké első Majláth György kir. személynök alatt tette le az ügyvédi vizsgát; azon férfiú előtt, ki a tekintélynek, s az igazságnak megtestesülése volt. — Bernáth Zsigmond, beléptekor, igen legényesen találta összeütni a sarkantyúját. A kir. személynök, szigorú censora a kihívó viseletű fiataloknak, végig mérte komoly szemeivel, s azzal kapóra veszik, a szokott időnél sokkal tovább forgatják, nehéz kérdésekkel faggatják; azonban a jól készült Kövy-tanítványt nem tudják zavarba hozni s megakasztani. Végző felelete után még egyszer rászegezi cátói szemeit a personalis, s így szól: »most az úr — összeütheti a sarkantyúját.«

Kövy hatályos és elragadó előadásain kívül nagy mértékben mozdította elő a pataki tanuló ifjak jogászai fejlődését azon szokásban volt intézmény — multság és tanulás egyszersmind — mely 1813-ban engedtetett meg először, hogy t. i. gyakorlás czéljából úgynevezett »vármegyét« állítsanak a collegiumban. A megyei élet s működés ez utánzása úgy a törvénykezés mint a közigazgatás terén, alispánokkal s fő- és alszolgabírákkal, táblabírákkal, jegyzőkkel és ügyvédekkel, rendkívüli elevenséget s érdekességet adott az iskolai életnek, ha olykor némi kihágásokra nyújtott is alkalmat. Ez utóbbi ürügy miatt az úgynevezett szent szövetség szellemében intézkedő kormány 1822-ben eltöröltetni parancsolta az életrevaló gyakorlatot, mivel az »újonczállítást« megtagadták; s csak 1832-ben engedtetett meg újra igen korlátolt hatáskörrel, t. i. hogy csak perekben ítélhessen a vármegye, mely egykor politikai s mindennemű reformkérdéseket is vitatott. Ez iskolai vármegye, képmása kicsiben a megyei gyűléseknek s országgyűlésnek, Pánczél vármegye nevet viselt azon s.-pataki Pánczél nevű hegy után, melyről a Rákóczi-féle pataki vár ágyúztatott a labanczok által. A Pánczél vármegye ülésein, megfordítva, a kurucz szellemű ifjúság ágyúzott ékes szavakkal, s erős érvekkel és csípős élczekkel a labancz-elvekre. Minden évben egyszer országgyűlés, háromszor megyei tisztválasztás tartatott, s ez utóbbinak olykor tréfás eredménye az volt, hogy

az előbbi első alispán tolvaj-commissarius, s a volt segéd-
esküdt első alispán lett. Az országgyűlésre kardosán, menté-
sen, s a város utczáin párszor körülnyargalva gyűlt össze a
nemes ifjúság a jogi tanterembe, hol azután ugyancsak haza-
fias buzgalommal szónokolt. Ezüst pecsétnyomójokon e felirat
volt vésvé: »Pánczél vármegye.« S egy ily pecséttel megjárta
boldog emlékezetű Jankovich Miklós, a régiséggyűjtő. Drágán
vette meg valami kóbor pataki diáktól, s futott vele azonnal
Horváth Istvánhoz. »Nézd csak, mily ritka s becses fölfedezés;
eddig nem is tudtuk, hogy Pánczél nevű vármegye is volt.« —
Csak később világosította fel nagy nevetve Szemere Pál. ¹⁾)

Fogarasi is, úgy látszik, előkelő részt vett e mozgalmas
és izgalmas iskolai életben, mert a pánczélmegyei intézmény-
ből a tógátusok sem voltak kizárva, s azok közül választattak
a »praelatusok«, kik a papi befolyást képviselték. Már ekkor
kedvencze s büszkesége lévén az iskolai ifjúságnak, a jogászok
őt választották »tabulae praelatusá.«

1827 év végén iktattatott a kir. táblai jegyzők sorába,
Szirmay Ádám mellett nyerve alkalmazást, mint az iroda
levéltárnoka. 1829-ben nyert ügyvédi oklevelet. — Megnyílt
előtte az ügyvédi pálya, melyen, kítűnő törvény tudományával
s kedves alkalmazkodásával kétségtől nagy sikereket érhe-
tett, talán meggazdagodhatott, s nevét a Szathmáryak, Kubi-
nyi Miklósok, Benyovszky Péterek sorába küzdhetne volna fel;
ő azonban szelid, mondhatni, lágy kedélyével, perpatvartól
irtózó természetével, békés és kíméletes hajlamával az ügy-
védkedésre semmi hivatást sem érzett magában, s már előbb
megkedvelt tudományos munkálkodásától megválni semmi
áron sem akart, sőt kizárólag a »doctarum hederæ proemia
frontium« után sóvárogva, annak kívánta szentelni egész
életét. Nevelői állást fogadott tehát el Komáromy György,
szabolcsi s bihari nagybirtokos özvegyének úri házánál, s
mentora lett a később a forradalomban feltűnő szerepet játszott
ifjú Komáromy Györgynek. E vagyonos és hazafias érzelmű
háznál több éven át, az idő egy részét Bécsben is töltve, baráti
bánásmódban részesült, s elég ideje maradt tudományos kedv-
teléseinek élni, s magát mind inkább kimívelni. Már itt

¹⁾ Mindezeket Szemere Miklós kedélyes közléséből merítettem.

kezde meg, a dúsgazdag magyar alföldi úrnó patriarchalis házának teljes kényelmében, nagyterjű, sokoldalú irodalmi munkásságát.

Mentori pályáját bevégezve, már 1834-ben vette nőül Tretter Erzsébetet, társalkodónót a Komáromy-házban, az özvegy úrhölgy rokona, Vay kisasszony mellett, s Tretter, később Járý Györgynek, a ki pestvárosi tisztviselő volt, s később nagy befolyásra emelkedett, német nyelvű s nevelésű, de férje oldala mellett jó magyar asszonynya lett nővérét, kivel a legboldogabb, bár gyermekkel meg nem áldott házasságban élt 1867. márczius 16-áig, midőn életének legnagyobb fájdalma sújtotta e kedves, művelt, vele mindenkor egyetértő hitvestársa halála által. Szerény állásban csöndes boldogságot élvezve, kölcsönös rokonszenv, szeretet és segédbatás karjain, vidám kedélylyel haladtak az életpályán, nem irigyelve a gazdagabbakat, nem szomjazva fényt s zajos örömeket, a házi tűzhely édes melegénél oly jól érezték magokat, mintha Horác, és magyar szellemrokona Berzsenyi rólok írták volna az arany középszert, a jámbor megelégedést, és Szabinának hív keze főztét magasztaló ódákat. — Fogarasi csöndesen boldog életéből kimaradtak a fiatal kor szenvedélyei s kicsapongásai, s ha az emberi élet rendszerint egy nagy folyam, például a Rajna pályájához hasonlítható, mely sziklabölcsojéből kiszökellvén, fiatal korában, pezsgó, szilaj hullámzással, zuhatagokat képezve, törve-zúzva, s töretve és zúzatva rohan alá a szirtéken, míg a sík mezőre vagy tágasabb völgyekbe ér, hol azután megkezdí üdvös, tápláló hatását, és sima tükrén, nyugodt s méltóságos hajbain kincsterhelt hajókat hordoz, s azután ismét, betöltve a teremő erő által kimért hivatását, elerőtlenedve, elsekélyesedve, mintegy megvénülve temetkezik a világtenger végtelen árjaiba: —Fogarasi életéről elmondható, hogy ő gyenge gyermekkorából, a zajos kalandok, a könnyelmű játékok korát átugorva, egyenesen a szelíden komoly, munkás férfikorba lépett, tehetetlen bárgyú vénségbe nem sülyedt soha, sőt a férfikor erejét mindvégig megtartotta s közhasznú munkásságra fordította; életének csak két kora volt: az ártatlan gyermekkor, s munkabíró férfikor. Élete folyamát tekintve, jól alkalmazhatjuk arra a Gőthe egyik szép epigrammjából vett képet:

»Bedeutende Bilder des Lebens

Schweben, lieblich und ernst, über die Fläche dahin.«

1841-ben mégis, érezve, hogy biztosabb s tekintélyesebb állást kell az életben elfoglalnia, hol az írói, tudósi foglalkozás még akkor állásnak nem igen tekintetett s emberét az anyagi szükségétől föl nem mentette, s tudományos törekvései kielégítésére a fővárosi állandó lakást szükségesnek vélvén,— miután 1841. márcz. 1 -jén a váltóügyvédi vizsgálatot is kitünően letette, az újdónúj váltófeltörvényszéknél tanácsjegyzői hivatalt vállalt, s mint helyettes előadó is működvén, ettől kezdve a pontos, lelkiismeretes, buzgó hivatalnok remekpéldánya lett, és e mellett a váltójog tudományos művelését is kiváló teendői közé sorozta. E hivatalt 1848. február végéig, hét éven át viselte.

1848-ban, a nagyszerű átalakulási mozgalmak kezdetén, István főherceg nádor oldala mellé titkárnak szemeltetett ki, bírói ügykörben, s az ügynevezett nádori, mint a jáász-kún kerületi legfőbb törvényszéken, előadó volt; de már egy pár hónap múlva, midőn e reményteljes fejedelmi sarjat a forradalom vihara elsodorta, 1848. május 1-től fogva Kossuth Lajos pénzügyi minisztériumában tanácsosi állásra emeltvén, ő készítette az akkori pénzügyi tervek s javaslatok egy részét; adórendszeren s bankterven dolgozott, s az első magyar alkotmányos pénzügyminiszter becsülését s bizodalját nagy mértékben megnyerte és birta a kormánynak Pestről elmene kiüléseig, midőn azután, a merészebb forradalmi lépésekkel nem rokonszenvezve, mint ovatos csiga, héjába visszavonult s az üldözéseket, melyek annyit közölünk hadi törvényszékek sorompói elé, börtönbe s részint golyó vagy kötél általi halálba taszítottak, vagy erdők, puszták és lápok búvhelyein lappangani, vagy idegen földre menekülni kényszerítettek, csakugyan kikerülte, s míg mi sokan az Újépület, Kuffstein és Spielberg falai közt imádkoztunk és nem egy káromkodott is, ő csendes elvonultságban élt rejtett tűzhelyénél, szeretett nejével s könyveivel, ezekben keresve vigasztalást, bár, nem kétlem, hogy ő is velünk egyet érezve imádkozott, ha bár szelid természetéhez képest, a káromkodástól bizonynyal tartózkodott is.

Visszavonulását, bár jelentékenyebb vagyonnal még akkor nem bírt s a hivatalra reá szorult, folytatni akarta a forradalom lezajlását követő szomorú években is; azonban szeretett neje Tretter Erzsébet fivérének, az akkor nagy befolyású Járy (Tretter) Györgynek, de még inkább akadémiai barátainak s társainak unszolására mégis hivatalt vállalt, nem azért, hogy az abszolút hatalom céljainak szolgáljon, hanem főleg azon okból, hogy az Akadémia által még 1844-ben Czuczorra és reá bízott nagy feladatnak, a nagy szótár szerkesztésének, mely állandó Pesten tartózkodását tette szükségessé, tovább is megfelelhessen. — 1850. február 1-től kezdve bíró lett az ideiglenes pesti törvényszéknél, a gyűlölt Bach-korszakban, midőn a hivatalos alkalmazást megvetni hazafiságnak, s kormányi kinevezéstől függő hivatalt vállalni megbélyegzőnek tartott. — Szabad-e őt a catói szigornak e hiányáért catói szigorral elkárhozhatni? — ez a felfogás dolga. Nem szenved kétséget, s egész hivatalos működése és azon kívüli munkálkodása bizonyította, hogy őt ez elhatározásában csak nemes indokok vezették. Már előbb föl lévén kérve a m Akadémia részéről, hogy Czuczor Gergelyt a nagy szótár szerkesztésében segítse, — e megkezdett nemzeti nagy munkát folytatni annyival sürgősebb kötelességének tartotta, mert szerkesztőtársa, a kuffsteini várfogságban elzárva, kiragadtott tevékenysége köréből, s mert a magyarság életét a civilizáció nevében megtámadó rendszer átkos működése fokozott mérvben követelte a haza minden bü fiától, hogy a nemzeti kincseket óvja s őrizze, a magyar nyelvet, s e nyelven a tudományt művelje, mint csak Istene tudnia adta. — E célból Pesten kellett laknia, ha sikerrel akart dolgozni, mert a Hortobágy vagy Bakony közepén, kellő segédforrások s közreműködés hiányában, szótárt szerkeszteni nem lehetett; azonban az Akadémia, akkori szűk jövedelmi forrásaiból, melyek csak az 1860-ki nagyobb körű izgatás s adakozás folytán lettek dúsabbakká, nem jutalmazhatta illő arányban idejének s erejének e célra kizárólagos feláldozását; ha tehát kedvencz feladatától megválni nem akart, kénytelen volt más jövedelmi forrást keresni, melyből a drága fővárosban megélhessen, s idejének fenmaradó részét, s ha napjaiból ki nem telnék, éber

éjeit a nagy műnek szentelhesse. — Ő maga is, kétségkívül, keserves áldozatnak tekintette ez elhatározást, melyet nem csekély belső harcz után hozott kedvencz tudományának, a magyar nyelv ügyének s az intézetnek, mely által e nagy munkára megbízatva lenni fő büszkesége volt. Egyébiránt szelíd, dacztalan, békés véralkatával teljes öszhangzásban állott azon nézet is, hogy a túlerőnek ellenszegülni céltalan hősködés; és ismét munkás, tevékeny s gyakorlatias irányával teljesen meggyezett a felfogás, hogy meddő visszavonulással a haza ügyén lendíteni nem lehet; hogy a mely helyet jó magyar ember foglalhat el az államgépezetben, melynek fennakadni egy perczre sem szabad, azt ne engedje magyarfaló idegennek, s a nagy hajótörésből igyekezzék menteni, a mit s a mennyit lehet. Ugyanazon nézet, mely vezette Zádor és Zsoldos tisztelt társainkat ugyanazon időben, s vezette Noszlopyt, német col-légéi erős vaspörölyét, és országunk sok kitűnő biráját. Némi megnyugtatóra szolgált, hogy a nemzeti anathéma, mely a Bach-korszak tisztviselőit sújtotta, a politikától távol álló bírói hivatalokra kevesbbé irányult. Mégis csak átlátták, legalább a kevesbbé szenvedélyes s haragos hazafiak, főleg ha magoknak is szerencsétlenségük volt a perlekedő felek számát szaporítani s pro A. vagy I. érdekelteim, hogy kívánatosabb, ha a bírói mérleg magyar törvénytudók, mintha csupa importált német és cseh civilizátorok kezében van, s hogy kelleme-sebb dolog, ha ügyes-bajos dolgaikban magyarul értő s érző bírákkal fesztelenül, szívélyesen érintkezhetnek, mint látni a mindenre, a mi magyar, kicsinyléssel sőt gyűlölettel tekintő cseh és operenciántúli anekdotahősök magas szemüidéit, s pedáns fontoskodását, vagy épen gúnyos arezfintorait.

Végre is az azon korbéli hivatal-vállalás megbocútható-sága vagy elkárhoztatása attól függ, hogy a hivatalnok mikép fogta fel s hogyan teljesítette és egyeztette össze hivatalos teendőivel a haza s nemzet iránti kötelmeit. Kétségkívül emelő látvány volt, látni egy Olgyay Tituszt, egykor Pozsomnyeje alispánját s követét, majd a királyi tábla bíróját, durva posztóba öltözve hajtani s itatni ökreit csekély ősi földjén; de legalább volt egy darab ősi telke, mely neki szükén bár, kenyeret adott. A kiknek ez sem volt, de volt szeretett, éhező családok

s volt nemes életcéljok. melyet megközelítői akartak: megalkudtak ugyan a kénytelenséggel, de azon jó szándékkal kebleikben, hogy helyzetüket lehetőleg hazájok, nemzetük, s honfirtásaik javára használják fel. S mi elátkozzuk-e e férfiakat, kik hogy életüket, családikat s így az irodalmi tevékenység lehetőségét fentarhassák, s az anyagiakon túl szellemi szükségseiket is fődözthessék, kénytelenek voltak folytatni azon életpályát, melyre készültek, s fizetést húzni a tetteges hatalomtól, melyet gyűlöltek s megvetettek épen úgy, mint az ősi telken kényelmesen duzzogó hazafiak? — Én bátran elmondhatom, s ürültem ez alkalommal ismételve is elmondhatni e nézeteket, mert magam oly szerencsés voltam, hogy az élet és sors ily helyzetbe nem kény szeri tett, míg más részről alkalmam volt ismerni azon korban is hivatalnokokat, a szemét küzt gyöngyüket, különösen bírákat, kik hazafiúi tiszteltem teljes mértékét kiérdemelték, s érintkezni pléhgallérosokkal, kik azért álltak meg, elég kellemetlenséget s üldöztetést túrve, helyeiken, hogy mentsenek annyit, a mennyit menteni lehetett, segítsenek, vigasztaljanak, enyhítsenek a lehetőség bármi szűk korlátái közt, elrejsék, szöktessék, útlevelekkel ellássák az üldözötteket, s tiszta öntudatukba burkolva, túrják a rájok szórt sarat, inkább martyrokhoz hasonlók, mint azon kétségkívül nagyszámú collegáikhoz, kik kész eszközökké, lettek az elnyomó s magyarfaló hatalom kezében, nem rabszolgák — a mi szerencsétlenség; hanem inasok — a mi gyalázat.

Eogarasi tehát 1850-től fogva 4 és fél évig a pesti kir. országos törvényszék bírāja, s 1854 aug. 10-dikétől ugyanott főtvényszeki tanácsossá nevezetvén ki, mint ilyen másfél évig a büntető osztály elnöke, azután 1856. február 18-ától fogva 1861. márczius 29-éig a pesti kereskedelmi törvényszék elnöke, egyszersmind a pesti országos törvényszék alelnöke volt, midőn aztán a visszaállított pesti magyar váltótörvényszék elnökségét vette át s viselte 2 évig s 2 hónapig. Ez idő közben több fontos bírói kiküldetéssel s külön eljárással is bízott meg, nevezetesen a budai pénzügyigazgatóságnál a fegyelmi ügyekben tartott ülésekben is bíraskodott, s a pesti országos törvényszék fenyítő osztályánál a felhalmozódott hátralékok letisztázásának vezetésénél roppant szorgalmat

igénylő munkát végzett, s az igazságügyminisztérium leiratban nyilvánított teljes méltánylását vívta ki, — A mi pedig független bírói jellemét illeti, tanúja valék, mint akkor ügyvéd, s nevezetesebb fenyítő perekben védő, Fogarasi bátor és lelkes eljárásának; tanúja valék különösen egy »cause célébre«ben, mint tette ki magát egy üldözött magyar ügyvéd érdekében az üldöző hatalommal szemközt, midőn az üldözésnek, az elnyomásnak keresztülviteléből, az illetőnek elítéltetéséből a magyar bírói székekbe importált németiség elvi kérdést csinált, midőn saját törvényszékének akkor hatalmas elnöke volt a szenvedélyes ellenfél, s jobbra és balra sokan meghunyászkodtak, mint leforrázott ebek. — Ő volt továbbá, a ki váltótörvényszéki elnöki állásában kieszközölte, hogy magyar nyelven szerkesztett beadványok elfogadtassanak a törvényszéknél, melyet a hatalom éveken át teljesen elnémetesített. A Komers- és Umlauff-szellem ellenében a Fogarasi-szellem tartott, erősen küzdve, némi egyensúlyt. — Sokat mondhatnék még az igazságos, elfogulatlan bíróról, de nem akarok e helyen újra meg újra ismétlésekbe esni, mert volt alkalmam már ugyanez asztalnál Péchy Imre és Zádor György septemvirek emlékének áldozva, arcképet festenem oly bíróról, milyennek lenni kell. Fogarasinak nem volt alkalma nagy politikai perekben bírászkodni s bizonyítani függetlenségét, mint Péchy Imrének, Földváry Ferencznek s Császár Sándornak, de az egész pesti jogászvilág tanúságára hivatkozhatom, hogy mint bíró, mindenkor megfelelt magas feladatának, s a buzgó hivatalnok soha sem szűnt meg hű hazafi lenni.

1863-ban, nov. 5-kén a hétszemélyes tábla birájává nevezetvéni ki, elérte a bírói rang legmagasabb fokát, s a váltói osztályban volt hetedfél év hosszát kitűnő szorgalmú, világos itéletű, szaktudós előadó; honnét azután 1869-ben, máj. 1-jén az új polgári törvénykezési rendtartás behozatalával a kir. Curia legfőbb ítélőszéki osztályához soroztatott be az érdemeit méltányló alkotmányos magyar igazságügyi minisztérium által. Tehát fokonkint haladt, a mint saját erős szárnyai, érdemei emelték, ellenkezőleg a protectionnak némely rögtönözve nagyra fejlődő silány gombáival, kik, midőn őket egyszerre magas és fontos hivatalokban látjuk, melyeknek meg-

felelni nem képesek, azon már nagy s felnött korukban átültetett fákra emlékeztetnek a kertekben, melyeket a nélkül, hogy kezdetöket s fejlődésöket ismernek, egy reggelen oly kitűnő szép helyen látunk díszleni, a hol sohasem láttuk őket felnőni, — s ott lenézöleg, kevélyen állani a mellözött társak fölött mindaddig, míg el nem korhadnak, vagy az istennyila beléjük nem csap. Itteni munkássága is példás volt, bírói teendőit ritka szorgalommal s lelkiismeretességgel végezte. Pedig mit mindent teljesített e mellett a jogi és nyelvtudományi irodalom terén! s e fáradhatlan munkakedvet, szellemének e nagy-szerű rugékonyságát élete végéig megtartotta. Azt sem előre haladt életkora, sem a reá torlódott anyagi bajok, munkával szerzett vagyonában érzékeny veszteségei, melyeket a nehéz idők reá mértek, nem voltak képesek megtörni soha. Dolgozott híven s ernyedetlenül élete végperczéig, s ezt legalább nagy tehetségeinek becsmérői is kénytelenek elismerni.

III.

Irodalmi munkássága, melynek méltatását e helyen, az Akadémia kebelében, kiváló feladatommak kell tekintenem, oly gazdag és sokoldalú, hogy azt röviden előterjeszteni alig lehet. E sokoldalúság, s e mellett mindenben, a mihez fogott, kivéven a nyelvésznek némely kedvencz ábrándjait, — mélyreható alaposság, ma már a legkritkább tünemények egyike. Századokkal ezelőtt találtattak olykor, főleg a zárdák csöndes, contemplációra s tanulmányokra alkalmas falai között, egyes férfiak, a kik majdnem mindent tudtak, a mit ama korban tudni lehetett, s ma is bámulatot keltenek sokoldalúságukkal. Ma, a tudományok roppant kül- és belterjes fejlettsége mellett, ily mindent átölelő tudás már lehetetlen; mindenkitől elég, ha választott szaktudományát alaposan ismeri s műveli. Fogarasi e tekintetben csakugyan kivételes férfiú; ő nyelvész, jogász, philosoph, nemzetgazda, pénzügytudós, zenész és ker-tész, s mind e szakokban alaposság, részint eredetiség által kitűnő. íróasztalán ott fekszenek a fáradhatlan szorgalommal szerkesztett nagy szótár végtelen ívei; általa előadott perek kivonatai, s ítélettervei; általa írt törvénytudományi kézikönyvek, e szak minden ágából a legkitűnőbb commentárok

magyar nyelven, magánjog, váltó- s kereskedelmi jog és közjog; felállítandó magyar bank, nemzeti játékszín, örökváltság s adórendszer tervei, — se mellett értékes hegedűje, melyet elég ügyesen kezel; végre hasonlíthatlan zamatú s alakú, olykor 30—40 fontos dinnye-ideálok, melyeket Turkesztán is megirigyelhet.

E nagyszerű munkásság azonban főleg két irányban mozgott s gyümölcsözött. Eleinte párhuzamosan, majdnem egyenlően megosztott erővel dolgozott mindkét irányban; későbben erejének legjobb részét, s magán munkálkodásra fenmaradt egész idejét a nyelvészetnek szentelte; a jog inkább csak hivatalos, gyakorlati tevékenységének tárgya maradt, s már legfőlegb csak egyes apróbb értekezéseket irt a jogtudományi szakfolyóiratokba. Kétágú munkássága egybeolvadt a jogtudományi műszavak megteremtése- s gyűjtésében, hol mint jogász és nyelvész egyesülve mutatott föl eléggé meg nem becsülhető eredményeket.

Az Akadémia, örömet méltányolva kétágú becses munkásságát, és ugyan első vonalban a már akkor feltűnő nyelvtudományit, 1838-ban szeptember 7-kén választá, az akkor még Debreczenben lakót, levelező tagjává, az Igazgatótanács pedig rendes taggá nevezte ki, 1841. szept. 3-ikán, a törvénytudományi osztály akkorig betöltetlenül állott helybeli harmadik helyére.

1844-ben lett az ez évben rendszeresített szótárszerkesztőség, 1856-ban pedig, bár nem volt nyelvtudományi osztálybeli tag, az ekkor felállított nyelvtudományi bizottság tagjává, a melynek feladata volt a helyesírás s nyelvtan revisióját eszközölni, s nyelvészeti kérdésekben folytonosan véleményezni — Ballagi Mór, Czuczor, Hunfalvy Pál, Lukács Móricz, Toldy Ferencz társaságában, kikhez azután még számos kitűnő nyelvésztag soroztatott a különféle iskolák s irányok jelesei közül, egyenkint tanúi Fogarasi ernyedetlen ügybuzgalmának s fáradhatlanul búvárkodó szellemének. Általában azon 40 év alatt, melyen keresztül, társaitól tisztelve és szeretve ült akadémiai székén, mindenkor hű részvevője volt a gyűléseknek s bizottságoknak, és egyik legbuzgóbb, leggyakrabban fellépő munkása az intézetnek.

Egyik nagy ága tehát irodalmi munkásságának, mint említém, a jogtudományi. E téren föllépése későbbi, mint a nyelvtudósé, mert a Magyar nyelv metaphysikája, és Zseb-szótára évekkel előbb jelentek meg, mint magyar Kövyje s váltóügyi művei. E szakbeli írói tevékenységre, úgy látszik ugyanakkor határozta el magát, midőn a törvényszéki hivatalvállalásra. Először is a »Magyarhoni magános törvénytudomány elemei«-vel lépett föl, melyet, mint a lelkes Kövynek bálados tanítványa, s iskolájának híve, ennek tankönyvei után dolgozott ki. E tankönyvhöz, melynek első kiadása 1839-ben jelent meg, s mely nagy nyolczadrétben X és 462 lapot tesz ki, járult 1840-ben »Pótlék a magyarhoni magános törvénytudomány elemeihez«, az 1840-ki törvényczikkek beiktatásával, s némi javításokkal, 35 lapon. E gondosan szerkesztett, hasznos, sőt élénken érzett szükségét fedező mű, valódi kincs annak idejében az ügyvédi censurára készülő fiatalságnak, 1847-ig hat kiadást ért, s már az első kiadás, a benne levő kimutatás szerint, csak 25 helyről 1033 előfizetővel dicsekedhetett; hallatlan szám azon időben Magyarországon! Kövy latin nyelvű kézi könyvének, melynek nyomán, korszerű bővítésekkel s javításokkal, készült Fogarasi becses magyar kézi könyve, — nagy gyakorlati becsét bizonyítja, annak 1800-tól 1835-ig hatszor ismételt kiadása. S kézi könyvül fölvételése Patakon, szülőhelyén kívül, a debreczeni, pápai, kecskeméti és mármaroszi belvét hitvallású és eperjesi s késmárki evangy. hitvallású, s így majdnem az összes protestáns főiskolákban, s a keszthelyi Georgiconban. Fogarasi tehát, eltekintve a személyes bálától s tisztelettől is, melylyel nagyhírű tanítója iránt viseltetett, valóban jól választotta meg a szerzőt, kinek művét magyar nyelvre átültesse. Kövy elsőrendű volt a magyar törvénytudomány jobb fajta tanárai közt, kik a pusztá ismeretet a valódi tudomány magasabb színvonalára emelni törekedtek; ő a száraz leczkékbe, melyeknek egy pedáns és unalmas vaskalapos jogprofessor ajkairól a mákony altató hatásával szoktak csepegni az unatkozott ifjúság füleibe, lelket s életet tudott önteni, mert nemcsak a száraz törvényszöveget olvastatta s magoltatta, hanem törvényeinket más nemzetekéivel összehasonlította, azok eredetétől

ténetileg fejtegette, s az ész- és természetjog általános szempontjaiból is magyarázta; a felsőbb bírói Ítéleteket nem csak idézte, hanem a törvények szellemében, s a jogphilosophia és méltányosság eszméihez mérve, eszesen s bátran bírálta, és ily módon nem csak némi fölületes törvényismerettel bíró, a positiv törvények száraz kérgén rágódó, silány formalismus békóiba vert, szellemtelen rabulákat, hanem valódi, gondolkodó, mélyreható jogtudósokat, sőt a hozott törvények homályos helyeit világosságra derítette, s hézagait józan okoskodással, analógiával pótolta, s a »mivan és hogyan van?« határán túl, a »mi kellene s mint kellene?« magasabb rétegeibe is felszállott, ez által értelmes törvényhozókat is képezett s készített. E kitűnő, s páratlan sikerű jogtanár könyvét, és szóbeli előadásait szemelte ki Fogarasi azon célra, hogy jó magyar kézi könyvet adjon a tanulni vágyó fiatal jogászok kezébe.

Azonban a kissé szórakozott, és a formákra keveset adó genialis Kövy nem igen gondolt a külsőségekkel s apróságokkal; idézeteit sok pontatlanság, számos sajtóhiba disztelenítette; hibás felosztásához, a közkívánat ellenére is, fejlesen ragaszkodott, az emlékezés s eligazodás könnyítésére szolgáló szokott módokat, p. o. a címek szabatos berendezését, vezéreszmék külső jelekkel kitüntetését megvetette, s könyve e tekintetben, az ismételt kiadások folytán, nem csak nem javult, sőt mindinkább elégtelenült és hibákkal tömöttebb lett. E gyarlóságokat a Fogarasi-féle magyar kiadás lényegesen orvosolta; a §-usok tárgyainak s tartalmának a §-usok fölébe jegyzése, a tudomány vezér-eszméire, lényegére s fonalára különösebben mutató kalauz-szavaknak magában a szövegben is eszközölt kiemelése s megkülönböztetése, s világos átnézetet nyújtó rendszeres »Mutató« előre bocsátása, a hibás idézetek kiigazítása, az előadás rendének czélszerű változtatása által, melyre nézve csak azt lehet óhajtani, hogy bár abban még tovább ment volna. Fogarasi egész seregét jelölé ki a hibás idézeteknek, melyeket nagy munkával s gondnal kijegyzett s az eredeti törvény és decisio-szöveggel összehasonlított; egyes részeket, mint p. o. a személyek jogairól s a házasságról szólókat újra s bővebben dolgozta ki; az újabb törvényeket, mint az úrbérieket stb. kellő helyen fölvette, s mindezen javítások által a

magyar kiadást az eredeti latinnál sokkal világosabbá, biztosabbá, használhatóbbá és becsesebbé tette, a nélkül azonban, hogy a szerző alapelveitől s nézeteitől bármiben eltávozzék. Mindenekfölött pedig ki kell emelnem a munkában használt műnyelvnek, melyet nagyobbrészt Fogarasi teremtett, szigorúan tudományos és nyelvészeti szabatoságát. Ő a jogi eszmék finom különbségeit s árnyalatait külön, saját szavakkal törekedett kifejezni, s ezek kevés kivétellel, igen szerencsésen és úgy lettek megalkotva, hogy ma is élnek, vagy legalább megérdemelnék, hogy éljenek. Nem hagyhatom itt említetlenül azon jól sikerült verset, melybe az ismeretes latin »Error, conditio — stb.« nyomán a házasságbontó akadályokat, emlékezet segélléseül, oly szerencsésen fordította:

Tévesztés, föltét, fogadás, vérség, bűn, erőszak,
Tisztesség, papi rend, kötelék, vallási különbség,
Nősztehetetlenség, sógorság, lopva-menyegzés,
Rablott nőd ha szabad helyben nem monda igen szót,
Házasságotat elbontják, vagy tiltanak attól.

A műhöz csatolt todalékban példákat ad a törvénykezési írásmódból, s némely közönséges törvényszabályok fordításait, melyek egynémelyike talpraesett szabatoság s rövidség által tűnik ki, mint p. o. a ki előbb, az az elsőbb; — (qui prior tempore, potior iure); jobb a dolga, a ki bírja (potior conditio possidentis); — hibád, károd; — írt árt, nem írt nem árt stb. (expressa docent, non expressa non nocent).

Fogarasinak érdemét a magyar Kövy kiadásában annál magasabbra fogja értékelni, a ki meggondolja a munka nagyságát, melyet ő a nyelv körüli akadályok leküzdésére fordított. Mert nem volt ugyan egészen elődök nélkül. Etrekarchai Georch Illés, maga Kövy, Czövek István, Kelemen nagy latin munkájának gyarló fordítója, s főleg akadémiánk nagyérdemű tagja Szlemenics Pál adtak már némi, s nevezetesen az utóbb nevezett derék jogtudós, igen becses és figyelemreméltó elődolgozatokat, első sorban győzve le azoknak gyáva előítéletét, kik a magyar nyelvet a jogtudomány kellő művelésére alkalmatlannak hirdették; de mily mérhetlen magasságban áll a

mi Fogarasink, talpraesett műszavak teremtésében, mindannyi fölött! Szerencsésen alkotott műszavai mai napig is többnyire élnek s uralkodnak, s megannyi apró kövek halhatatlan érdemének oszlopához. P. o. érvényes, érvénytelen, semmis, végzemény, szállomás, liáramlás, kötbér, hitlevél, avatmány, közömbös stb.

1841. évben jelent mega »Magyar kereskedési és váltójog, eredeti alaptannal világosítva, rendszerítve s a szomszéd nemzetek, főleg Ausztria váltótörvényével a főbb pontokban összehasonlítva«, — első kiadásban, Budán, nagy 8-ad r. XVIII. és 375. l., melyet 1846-ban a második követett. — Fogarasi tudományos munkálkodásának súlyát s értékét nem csupán művei nagyszáma s tömege, hanem főleg az adja meg, hogy e művek nagy részben újak és úttörők valónak, úgy a nyelv-, mint a jogtudomány terén. Különösen a váltójog majdnem egészen járatlan mezején, mely annyira ismeretlen volt nálunk 1840. előtt, hogy a váltótörvényt mindinkább sürgetett megalkotására, hazai erők hiányában, Dr. Maithsteini Wildner Ignác lovagot, az ennek folytán magyar indigenátussal ékesítettet, kellett lehívni Bécsből, ügyvédi irodájából, Pozsonyba, a magyar törvényhozás támogatására; s a leginkább Sardagna ausztriai váltójog-tervezete nyomán készült törvényszöveg, szakértő megvitatás nélkül, egyszerűen felolvasva ment át az országgyűlésen. A táblabírák s földbirtokosok tisztes gyülekezete, mely a váltótörvényt követelő közhangulat s korszellem áramlatának ellenszegülni nem mert, bár ezen »zsidóknak való« jogot szive mélyén utálta, megnyugodott abban, hogy a bölcs Deák Perencz és a sokat utazott és sokat s alaposan tudó Pulszky Perencz is ott volt a bizottságban, s ott ült a német doctor, ki gyökeresen érti a dolgot, s a szöveget, bizalmat gerjesztő szemüvegén át, bizonyosan jól megvizsgálta. Noha a váltótörvény behozataláról már több miut félszázad előtt volt szó, s a m. kir. Ouriát Mária Terézia már 1779-ben megbizta váltó- és kereskedelmi jog szerkesztésével, s a Curia munkálata az 1791-iki országgyűlésen bemutatattván, országos választmányhoz utasítottatott: a választmányi munkálat, valamint az 1827-iki újabban kiküldött

országgyűlési választmányé sem jöttek tárgyalás alá, mely utóbbit — a mi meglepően csodálatos — legnagyobb részt Palugyay Imre püspök készítette. Az irodalomban pedig csupán Sáfár 1825-ben Budán megjelent deák munkájának (Institutiones Iuris cambialis) Stettner György (Zádor) által készült s 1832-ben kiadott magyar fordítása volt a tárgyban eléggé jártas, a műszavak alkotásában is elég szerencsés, de mégis ki nem elégitő s hiányos útmutató, és Tbaisz Endre adott ugyancsak 1832-ben »Nyíltszívű észrevételek«et Wackler után, többnyire megtartva az idegen szavakat. Az 1840-ki országgyűlésen elkészülvén s törvényerőre emeltetvén a kerületi választmány javaslata, a törvény megteremtette az irodalmat is, s annak tanítása az akadémiai leczkék sorába is fölvétetvén, a kézi könyvek gomba módra szaporodtak. — Wildnernek még 1840-beu megjelent terjedelmes commentárján kívül, melyet Jászay adott magyarul, Császár Ferencz, Ekstein Adolf, Zsoldos Ignác (táblázatokban), Sárváry, magyar nyelven, Plath latinul, Pulszky Ferencz, Hauser, Klein, Bibanco németül dolgozták fel az új és ismeretlen anyagot, részint megelőzve, részint követve Fogarasit. Császár Ferencz, úgy hozván magával szerencséje, Fiúméban töltötte ifjúságát, s ott szerzett magának váltói, kereskedelmi s tengerészeti jogi ismereteket, melyek őt azonnal a váltófeltörvényszéki bírák sorába emelték. Két kötetes, jeles váltójogi munkája már 1840-ben megjelenve, megelőzte Fogarasit, valamint Wildner commentárja is. — Azonban nem ártottak sem Fogarasi eredetiségének, sem csak 1841-ben megjelent váltójogi műve keletének. Ő is, gyakorlati eszével s tapintatával, mely csak egyszer hagyta el öreg korában, midőn t. i. kölcsönpenzen házat épített, azonnal felfogva az idők jeleit, s követve a Sbakspeare szavaiban fekvő bölcseséget: »The spirit of the times shall teach me speed« sietett bele okúlni az új pálya szükségeibe, s alapos ismereteket szerezni magának a magvetésre s aratásra kínálkozó új téren. Elővette Eineitet és Sardagnát, megtanulta a váltójog alapelveit, le is fordította az utóbb említettnek könyvét, a váltók gyakorlati ismeretét pedig kereskedőktől tanulta meg, s így mint kiképzett szakember, midőn a váltótörvényszék jegyzőjévé neveztetett, az új

téren már teljesen kész, ügyes közeg volt, már nem tanút, hanem tanított, s csakhamar oly tekintélyre emelkedett, melyben vele kevesen osztoztak. Nem akarom Fogarasi kereskedelmi s váltójogi munkáját a többiek rovására magasztalni, de meggyőződéssel mondhatom, hogy alaposságra, világosságra, s czélszerű berendezésre nézve egyiknek sem enged. Előre bocsátja a tartalmat; a váltótörvény fejezeteit, számuk és címök szerint, a munkában is mindenütt megtartja; azután jó a bevezetés s a váltói alaptan vagyis a szükséges előfogalmak, és ugyan a váltóüzlet világos ismertetése, s a váltók céljának és jogfogalmainak magyarázata; a kellő alap leraktván, következik maga az anyagi s alaki váltójog, azután a különös kereskedői jog, az 1840-iki törvények szerint; végre, a munka gyakorlati becsének emelésére, az Írásmódra tartozó példák és minták illő helyen mindenütt beiktatvák (váltók, forgatmány, óváslevél, folyamjegyzék, keresetlevelek, törvényszéki s könyviteli minták.) Neveli érdemét, hogy jobbnál jobb műszavakat teremtett; nem nyugodva meg abban, hogy más nyelvek sem igen bírnak a váltójogban saját műszavakkal, hanem leginkább az olasz kifejezéseket használják, szükségesnek látta: magyar műszavakat alkotni, miután eredetiséggel méltán dicsekvő s nyugateurópai nyelvekkel rokonságban nem levő magyar nyelvünk, véleménye szerint, nem örömezt túri az idegen szókat.

Midőn 1850-ben hazánkban is a német közönséges váltórendszabály s azután bárom évvel a német váltóeljárás lett életbe léptetve: Fogarasi is jónak látta azok sorába lépni, kik a nálunk új törvény magyarázatát adva, gyakorlati és hasznos ismereteket terjesztettek s mint Karvasy, Subayda, Szinovác, Fináli akad. társaink s Nagy, Szeniczey, líáth és Kassai e tárgyú commentáiraikat, — megírta ő is »a közönséges vállórendszabályok alapvonalait, váltójogi alaptannal.« (Pest, 1854; második kiadás: 1857.) Írt továbbá az osztrák uralom korában: Törvénykezési kalauzst a magyarországi bírák és ügyvédek fontosabb teendőiben. (Pest, 1850; 2-ik kiadás u. o. 1851); Tájékoztót az ideiglenes bélyegadó-törvényben (1851) s a »magyarországi új polgári perrendtartás alapvonalait«

a bírósági illetőségeket, váltójogi eljárást, ősiséget, zálogvisszaváltást stb. szabályozó rendeletek főbb elveivel. (Pest, 1853.)

1861-ben az alkotmánynak egy részben való ideiglenes visszaállítását követően, adta ki a »Magyarhoni országos alkotmány fő ágazatait régebb és újabb időben« (Pest, nagy 8-ad r. 238 lap), melyeket rendszerbe foglalva s az alap- s egyéb lényeges törvénycikkek teljes szövegével, illetőleg bünyő magyarításával is ellátva, állított össze. — E kísérlete, mint előszavában mondja, az 1848-at követő időben készült, czélul tűzve ki különösen annak kitüntetését, hogy az 1848-iki törvények, a fő hatalom irányában, alig tartalmaznak olyas valamit, a miről régebbi törvényeink is már többé-kevésbé nem rendelkeztek, s a mi ezekben érdemleges új foglaltatik, az nem a nemzet részére, a korona irányában kivívott valamely újabb jog, hanem csupán: a terhek közös viselése, s a jogoknak minden állampolgárral való megosztása, az egész magyar nép érdekében. — Világos és tiszta képet ad alkotmányunkról, az eredeti források megnyitásával, s hasznos, rendszeres segédkönyv, mely annak idejében hézagot pótol.

Az ő indítványa volt az Akadémiában Verbőczy Hármastörvénykönyvének magyarítása, s a fordításban munkás részt vett ő maga is. Az 1844-ben készített első fordítás egészen elfogyván, tekintettel a jogi műnyelv időközben történt haladására, 1864-ben új, átvizsgált s kiigazított kiadás eszközöltetett, s az e czélra kiküldött bizottságnak ő is tagja volt.

Nagyobb törvénytudományi munkáin kívül, több folyóiratban jelentek meg apróbb dolgozatai, fejtegetései, bírálati s polémiái. Az Athenaeum- s Figyelmezőnek, a Bajza-, Toldy- s Vörösmartyból álló lelkes baráti triász kitűnő, s annak idején irodalmi nagyhatalmat képező folyóiratának rendes dolgozótársa lévén, itt jelentek meg tőle több éven keresztül: »Előszmői s eszmői a jogphilosophiához«, ¹⁾ értekezések az ősiségről,²⁾ a Corpus Juris magyarításáról; ³⁾ váltójogi előfogalmak, ⁴⁾ s váltójogi és kereskedelmi műszók gyűjteményei,

¹⁾ 1840-iki évf. 7. 16. 21. 30. sz.

²⁾ Ath. 1839. 2-ik félév 23. sz.

³⁾ U. o. 27. sz.

⁴⁾ 1840. első félév 32. s köv. számok.

s egyebek közt Wildner Hiteltörvényeinek s Császár Ferencz a »Váltó-óvások« és »Váltójogi műszótár« című munkáinak alapos bírálata, mely utóbbi közte és a túlérzékeny s büszke pályatárs közt erősebb polémiát idézett elő; mert noha Fogarasi e bírálatot, a szerkesztőség által felszólítatva, s igen higgadtan, mindenütt okokkal támogatva s a bírált szerző érdemét méltányolva írta meg, Császár e nemes és kíméletes bírálatra gúnyolva, vádolva s nemtelen szándékról gyanúsítva felelt, a mi azután a szerény bíráló részéről is keményebb visszautasítást vont maga után; mert Fogarasi szelíd és szerény jellemű s békeszerető, de önérzetében szintén büszke volt.

Az akadémiai értekezések során is nagy tömeget képeznek apróbb munkálatai, de már ezek inkább a nyelvészet kertjében zsonganak, mint mézet gyűjtő méhek, míg végre a szerzeményeket, a gyűjtött kincset, a nagy szótár kasába rakja le, hol azután együtt található az egész eredmény. És most már térjünk át tudományos működésének másik még fontosabb s érdekesebb ágára, a nyelvtudományira.

IV.

A magyar Akadémiának, melynek felállítása a múlt század végétől, Bessenyei, liévay s Kazinczy korától fogva, annyi hű kebelnek legfőbb vágya, annyi lelkes törekvés és izgatás magasztos célja volt, melyet végre, hosszasabb küzdelem, gyakori visszavetetés, de soha nem csüggedő reménykedés után, 1827-ben Nagy Pál dörgő szava és Széchenyi István s társai nemes áldozatkészsége a kegyes álmok országából élő létre, s megtestesült életműködésre idéztek, azon nagyszerű hivatása van, hogy a tudományt, e legnagyobb emberi hatalmat, mely az istenivel rokon, a hazai nyelv kimívelésének segélyével, fajunk sajátjává tegye, s azt, a mi a mindenséget átölelő természeténél fogva cosmopolitai s általános emberi, — nemzetivé szentelje s a nemzet vérébe s életébe átvigye, melyről meg van írva a könyvek könyvében, hogy »elvéssz, ha tudomány nélkül való.« — Azok tehát, kik életük munkabíró idejét és szellemük legjobb erejét a nyelv növelésére, a magyar nyelvkincs minél teljesebb kifejtésére s gazdagítására fordítják, kétségkívül a nemzet leghasznosabb

munkásai, s e magyar Akadémiának első rendű hősei, legfőbb méltánylást érdemlő bajnokai közé tartoznak, kik nemes öntudatukban, s feladatuk nagyszerűségének érzetében csak szánó mosolylyal fogadhatják némelyeknek azon felületes, mondhatni, huta felfogását, mely a nyelvészetet üres játéknak s meddő elmefuttatásnak tekinti. Mert ők adják a mívelt, az eszméket híven, szabatosan, világosan és melegen visszaadni, megértetni képes nyelvet, azon eszközök s közeget, mely által a tudomány, a természet erőinek ismerete, a mathesis örök igazságai, jog és bölcsesség, a történetek üdvös tanulsága, a költészet elragadó bűbája, — mindaz, a mi lelkesítő és emelő, gazdagító és gyarapító, hasznot és élvezetet nyújtó, a férfit hőssé, a nőt Grachusok anyjává, az embert félistenné nemesítő, — a nemzet sajátjává lesznek, annak véérébe s életébe mennek át. Ugyan mit tenne, hogyan érezné magát a matematikus, a természettudós, kit a tudomány szeretete mellett egyszerűs mind magyar vér, és szülő nemzete dicsőbb jövőjének sóvár vágya, a Széchenyi keblében lángoló szent tűz melegít ha a légnak s villámnak, a növényeknek és ásványoknak, a vegytani s földtani elemeknek nevet adni nem tudna? A törvényhozó, ha népének a szabadság törvényeit és a közrend szabályait érthetőkké nem tehetné? Mi örömet érezné a történetbűvár, ha azt, a mit a múltak ködéből napfényre derít s a századok mély aknáiból kiemel, fájának oktatására, lelkesítésére, jobbá, nemesebbé s bölcsébbé tételére nem fordíthatná oly mívelt s gazdag nyelv segélyével, melynek zengése előtt a keblek felnyílnak, s a tanulás elfogadására fogékonyakká lesznek? — A nyelv a gondolatok tolmácsa, a szellemi belvilág kifejezője; a gondolkodó elme a nyelvben lesz testté, s a népnek nincs eszméje, — úgymond Herder, — ha ahhoz szava nincsen. Már 1806-ban elmondta gr. Teleki László, a magyar nyelv s tudományosság történetében örökké élő dicső faj egyik nagy fia »Buzgó esdekléseiben a magyar nyelv előmozdításáról«, hogy »a nyelv művelése a nemzet mindennemű egyéb pallérozásával annyira egybe van köttetve, hogy ezt ama nélkül hiába kívánná az ember előmozdítani.«

S e nyelvalkotó hősök sorába tartozik, sőt azok során a legmunkásabbak egyike Fogarasi János, ki, bár szelleme

sokoldalúságában, a nyelvészetten kívül jogtudománnyal, nemzetgazdasággal s pénzügygyel sőt zenészettel és kertészettel is nagy terjedelemben és sikeresen foglalkozott, a nyelvészet terén különös előszeretettel s buzdító hatással forogva, oly roppant munkásságot fejtett ki, mely valóban bámulatra méltó, s kinek e szakbeli tevékenysége nemcsak mennyiség s külső kiterjedés, hanem belső becs s tartalom tekintetében is teljes tiszteletünket érdemli. Mert ha voltak is úgynevezett »bogarai« — ha »Methaphisikáját«, korábbi törekvései ba talán hibás alapú, de mindenesetre szellemdús eredményét, az újabb iskolák férfiai az álmok s ábrándok országába utasítják is, ba Grimm és Bopp tanítványai kisebb mértékkel mérik is a túlhaladt eszmék mezején járó »legmagyarabb« nyelvtudós érdemeit, az újabb tudományos vívmányok világánál: mégis marad fenn ezekből annyi, a mi háromnak is elég.

Röviden összefoglalva Fogarasinknak, mint magyar nyelvésznek, halhatatlan érdemeit, hogy saját önérzetes szavaival éljek, melyekkel »a magyar igeidőkről« az Akadémiában felolvasott nagybecsű értekezését, némely méltatlan becsmérések ellenében, befejezé:

Sikerült neki a magyar szórendnek előtte senki által nem formulázott elveit a mondatsúly alapján fölfedezni; neki köszöni szókötéstanunk a szórend titkának fölfedezését.

Sikerült a magyar nyelvet a »Magyar nyelv szelleme« című munkájában az idegen nyelvek bilincseiből megszabadítva, önálló megalakulhatásra képessé tenni, s ez által a »nemzeti nyelv rendszerének« utat törni.

Sikerült a magyar nyelv rhytmusát a magyar népdalokból napfényre hozni.

Sikerült a magyar helyesírást, úgy a mint az most általában elfogadva van, már 40 év előtt kiadott munkáiban megkísérteni s részben megalapítani; a ma divatozó helyesírás az Akadémiában s újabb irodalomban az ő, Czuczorral, Vörösmartyval és Toldyval közös elvei s nézetei szerint alakult.

Tömérdek jó új műszó is köszöni neki lételét, főleg a jogtudományban, de azon kívül is.

1) Athenaeum 1838. »Eureka« című czikkek.

Nagymérvű gerjesztő hatással volt munkái, példája, áldozatai által, mint Toldy is kiemeli irodalomtörténetében.

Mihez még hozzá tehetjük:

Sikerült neki a magyar nyelv nagy szótárát, e monumentális művet, mely hiányai mellett is nagyszerű nyelvkiucset foglal magában, rendkívüli szorgalommal, kitartással, s önfeláldozással befejezni s a közönségnek, a jövőnek átadni, fennmaradván utódainak annak tökéletesbitése.

S e nagy érdemeknek, s az azokat megillető elismerésnek és tiszteletnek valóban mit sem árthat azon célra soha nem vezető szenvedélyesség, melylyel Fogarasi nyelvész, különösen szótárszerkesztői eljárása megtámadatott, mert ha a némelyek által becsmélrt nagy műből mind kivetjük is, a mi a szigorú bírálatot ki nem állja, az a mi megmarad, mégis oly becses nyelvanyag, melynek nagy értékét minden igazságos bírónak hálásan kell elismerni; kincsekkel terhelt gályához hasonló az, melyből, ha szükség esetén a fölösleges túlsúly, az értéktelen lom tengerbe hányatik is, még mindig marad annyi becses tartalom, mely a gazdának vágyait kielégítheti, s a tulajdonost büszke örömmel töltheti el. És szabad legyen emlékénel megjegyezmem, hogy a cél, mely szép nyelvünk minden igaz barátja előtt eszményképül lebeg, s melyet nemcsak egy úton lehet megközelíteni igyekezni, sokkal inkább elérhető higgadt s kíméletes eszmecsere, mint szenvedélyes, gúnyos és elkésérítő megtámadások által, melyek minden téren, s főleg a tudományokén, csak áldástalanok lehetnek, s hogy a bírálók helyesebben járnának el, ba az ellenvéleményűeket, kikben a jóakarát szentségét kétségbe vonni nem lehet, nem ledorongolni, hanem meggyőzni törekednének, s a hitők szerint nem helyes eljárás kitüntetése mellett, a régi és tagadhatlan érdemeknek tartozott tisztelet-ről meg nem felejtkeznének.

Fogarasi, nem tagadom, korával s az Akadémiával együtt, melynek helyeslése csak megerősítette véleményeiben, társával Czuczorral együtt, kinek tekintélye támogatta, azon időben, midőn munkálkodni kezdett, nem egy nézetében eltért a haladó tudomány által azóta kivívott eredményektől, s részint hibás elméletet állított fel s követett a szótárszerkesz-

tésnél; igaz az is, hogy megszokott véleményeitől, melyekbe magát hosszas munka s gondolkodás után beleélte, nem egy könnyen tudott megválni; nemes ábrándokba is merült olykor, melyek az elfogulatlanul bíráló ész bonczkését ki nem állják; igen sokféle nyelvet nem tudott, különösen a szlávot nem ismervén, fel sem használta a szótárszerkesztésnél (s még meglepőbb, hogy a tótul tudó Czuczor is elkövette ugyané mellőzést); hogy tehát összes munkálkodásai nagy tömegében ma már olyanokúii bizonyúlt tévtanok s tetemes hiányok is vannak: azonban ugyanő nagy mennyiségű s igen sokoldalú ép és egészséges eszméket s tanokat teremtett, — ugyanő a nyelvhasznításnak is elismerte roppant nagy fontosságát, s az újabb tudományos bűvárkatokot eléggé méltányolta, s Grimmet és Boppot s a nyelvtudomány legújabb magasságait csak oly kegyelettel tisztelte, mint az ifjabb nemzedék, ha nem fordíthatott is annyi időt tanulmányozásukra. »Azok közé tartozott, (hogy Lugossy jellemzését használjam) — kik már előzőleg a régibb nyelvészet, főleg pedig a hazai nyelv belső ismeretének és szeretetének tején táplálkozva, szintén ízlelték a külföld haladásának nemes itallal telt kelyhét, a nélkül, hogy mámorában osztoznának; kik hazai nyelvünk bizonyos fokiglani egyediségének s autonómiájának védői s hirdetői, s a hasonló nyelvészet biztosabb lépteinek ösvényét saját nyelvünk beható tanulmányozásával vélték megegyengetendőnek, s magában a nyelvhasznításban is nem végczélt, hanem csak eszközt láttak magasabb végczélok megközelítésére.« Egyáltalán nem volt egyoldalú, elfogult, maradi, s hogy Döbrentey szavával éljek, megfeneklett természetű, és így semmi ok sincs rá, hogy a némely nézeteiben egyet nem értők tisztos fejen vaskalapot képzeljenek, s arra szeges buzogánnyal ütö-gessenek.

De hadd menjek át némi részletekre.

Első nyelvtudományi munkája volt a »D i á k-m a g y a r m ű s z ó k ö n y v a m a g y a r h o n i t ö r v é n y - é s o r s z á g - t u d o m á n y b ó l« (Pest, 1833. 8. r. XXIV és 50 l.); liozzá kapcsolva egy fametszvény, mely a rokonság fáját mutatja, a közepett álló »Én«-ből kiindulva negyedízig felfelé és lefelé; — s ugyanez bővített kiadásban 1835-ben, négy lappal több

az előbbinél. Fogarasi e nagybecsű kísérletében az akkorig igen ingadozó s határozatlan magyar jogtudományi műnyelvet nagyobb szabatosságra emelte, bár ez akkor még a mai fokot, a mely egyébiránt még most is igen távol áll a tökélytől, el nem érhetette. — Fogarasi e kis szótárt élőbeszéddel látta el, melyben kifejti vezérelveit s eljárása alapjait s a használt helyesírásra nézve is számot ad. — Ő mindent szeret indokolni, s kötelességének tartja lelkiismeretesen számot adni, mit miért tesz így és nem másképen, kitézni a célt, mely vezet, megismertetni a módot, melyet követni célszerűnek talál, s e szokása igen épületessé, s gyakorlativá teszi minden legkisebb művét is. Abból indulva ki, hogy a műszökönyveknek a legnagyobb határozottsággal, s a legkisebb különbségeknek is gondos kifürkészésével kell készülniök, s tapasztalva, hogy e részben meglevő szökönyveink s irataink hibákkal teljeseek, a legnagyobb szorgalommal s meggondolással vizsgálta meg az akkorig szokásban volt s könyvekben találtató szökat s igyekezett mindegyiknek saját értelmét megadni, szabatosan meghatározni; előtte nem mindegy az igaz (verum), a való (reale) és a j o g o s (iustum); atörvényes és a törvénykezési út, a szenvedély-becs és a kénybecs (pretium affectionis, és pretium arbitrarium); a k e r e s ő (acquistor) és a szerző (auctor); a számítás (calculus), számolás (liquidatio), számlálás (numeratio), számadás (ratiocinium) s összeszámítás (computus); a javaslan i (svadere) és javalni (approbare); a tudomány (scientia), tanulmány (stúdium) és tanítmány (doctrina); nem mindegy, ha a szökö vány, vény, vagy ha mány, mény képzökkel alakúinak stb. A nyelvben előforduló részecskéket, képzöket és végtagokat a különbségek kijelentésére használta fel, még az *i* és *beli* végtagok sem jelentették ugyanazt finom, különböztető érzeke előtt. Sok használt szó ellentételeit is feljegyezte, nagyobb felvilágosítás okáért; olykor a közszökástöl eltávozott, de csak fontos okoknál fogva, szökatlan összetételeket s ragasztásokat is használt, de csak ha múlhatlan szükségé volt reá; honosult idegen szökat is felvett, a hol nem talált jobb magyart; a szép Ízlésre, jó hangzásra mindenkor figyelt. El kell hinnünk, a mit előszökában mond, hogy mindez

elég bíbelődésébe került, s tisztelnünk szerénységét és lelkesedését nemzeti nyelvért. »A kezdet sohasem lehet tökéletes«, úgymond, »és sok idő fog még mellettünk elsuhanni, míg a deák igából egészen kiverekedvén, magyar nyelvünknek, lehető, hogy a képződő emberiség első nyelvének, belidomját a philosophia útján tökéletesen kifejtendjük, és magasabb alakulását ahhoz alkalmazandjuk.« — Műszavai nagy részét igen szerencsésen s oly tetsző tapintattal alkotta, hogy azok ma is élnek s használtak. ¹⁾ Ki nem akarná elismerni jelentékeny érdemét annak, ki a nemzeti nyelv épületét, mely ma már kis vályogkunyhóból márványpalotává nőtt, annyi hasznavehető, becses kődarabbal gyarapította? — Műszókönyve kedvezően fogadtatott, több kiadást ért, s nyelvünknek a törvénykezési gyakorlatba, és ez által, minthogy minden tudományos gyakorlatok közt ez jár az élethez legközelebb, — az életbe vezetésére is nem kis befolyással volt.

Egy év múlva, 1834-ben (ne felejtjük, hogy ez előtt csaknem félszázaddal) következett nagy nyelvtudományi munkája: A magyar nyelv metapbysikája, vagy a betűknek eredeti jelentése a magyar nyelvre alkalmaztatva. (Pest, nagy 8-ad rét, 118. l.) Bármily eszményi legyen is kiindulási pontja, melyet az újabb nyelvtudomány, mint már mondtam, az álmok országába utasít: tagadni nem lehet, hogy eredeti, eszmékben gazdag, s nagyratörő mű, s mély és hosszas gondolkodás s buvárlat eredménye, melyre nézve csak sajnálni lehet, hogy annyi szellemi erő s munka, ábránd-alapon, s így a fáradozás-

¹⁾ Mint az igenleges, nemleges, fogalom, öszveg, elmélet, ország nagy, rendőr, tanár, díj nők, fogalmazó, anyag, okszerű, létszer, elővélem én y«, és sok száz más; egyebek idővel elejtettek, vagy közdivatba nem is jöttek, bár többre nézve mondhatni, hogy többet érnek a divatba jöttéknél. — Nem használtak a parancsár (dictator), ország nők (diplomata), országiár (minister), országász (politikus), képszer, alakszer (formalitás), e l ő f i (majoresco), az egykisegyi (individuum, személy és dolog), ön mi, ön mileges (objectum, objectív); ö n k i, ö n k i l e g e s (subjectum, subjectív), g y a k o r l á s z (practicus, főnév) és g y a k o r l o n c z (practicans), s o m o k (registrator), e l m é l é s z (theoretikus); f é n y l a k (residentia) stb. A földész-törvény helyébe Bertha Sándor úr béré lépett.

nak megfelelő haszon nélkül pazaroltatott. Maga is elismeri, hogy e műve sem a közönségnél, sem a szakferfiaknál nem igen pártoltatott, a mit azonban hajlandó inkább egyéni gyöngye erejének s a hiányos előadásnak, mint az eszme hibás voltának róni fel. E közöny azonban további buzgalmát nem csökkenté.

Az előszóban fejti ki szempontjait, hogy t. i. az alapos nyelvfejtőgetésnek meg kell előzni a nyelvmívelést, s hogy csak nyelvünk filosofiai rendszerességének köszönhető, ha az, ezen elv nem követése miatt, még egészen ki nem vetkőztetett eredetiségéből. »A magyar philologusok«, úgymond, »vagy más nyelvekből fejtegették s magyarázgatták nyelvünket, a napnak akarva fényt kölcsönözni, vagy ha önmagából magyarázták is, philosophiai elvek s rendszer nélkül keresgéltek s tapogatóztak a sötétben. Ő más úton akart hatni a nyelv belsejébe; a metaphysika törvényeit kísérli meg alkalmazni a nyelvre; a betűk metaphysikai és előleges jelentéseit törekszik felkeresni a philosophia világánál, oly reményben, hogy ezek a gondolkodó fejek figyelmét nyelvünkre fogják vonni, s erre fényt és dicsőséget árasztani. Szép és nemes czél kétségkívül, melynek alaptalanságát, elérhetlenségét állítani s bizonyítani is lehet, de a mely magas szemöldű lenézést s gúnyolást bizonynyal nem érdemel. Ő maga is elismeri, hogy műve csak első kísérlet, hogy elveit nagyobb s több oldalú értelmességnek kell bővebben kifejteni; de ezt tartja azon egyedüli útnak, melyen csodaszépségű s tökélyű nyelvünket magasra emelni s minden nyelv fölébe állítani lehet. Elismeri továbbá, hogy bár a munkán évekig dolgozott, több rend és világosság kívánatos volna abban, de e hiányt azzal menti, hogy a munkában egészen újnemű s addig ismeretlen tudomány foglaltatik, melyet egyszerre tökéletességre vinni nem lehet. Az elmélkedés és subtilizálás vádja ellen, melyre számít, azt állítja fel, hogyha elvei s fejtegetései igazak, úgy nem árt, ha subtilisak; ha nem igazak, úgy, szerinte, nem marad egyéb bátra, mint a Danába dobni egész philológiáukat; mert ha az elvek célboz nem vezetnek, úgy az eddigi tapogatózások még kevesbbé. — Azon merész, s ma már csak mosolylyal fogadott elméletet állítja fel, hogy a nyelvfejtegetés fő alapjai nem

lehetnek sem a szokás, sem a régi nyelvemlékek, sem a rokonnyelvekhez hasonlítás, hanem egyedül a betűkre alkalmazott metaphysika, a hetüknek ez úton fölfedezett előleges jelentése, s hogy a hangok s a fogalmak közt eredeti és szükséges összeköttetés áll fenn. — 0 ebben minden egyéb nyelvféjtegetők alapjaitól eltér, s oly elveket igyekszik felállítani, melyek, hite szerint, az emberi elmében gyökereznek s melyeknek már a nyelv első alkotójának elméjében is meg kellett lenniök. Ez által, mint Toldy is mondja »Irodalomtörténetében«, téves és meddő elvet oltott a magyar szóvizsgálatba, mely, bár a tudomány rajta túlment, s Kerekesnek alapos czáfolata daczára, még hosszasabban kísértgetett, szerzőjét azonban nem gátolta valárdabb térre lépni. Tiszteletreméltó mindenesetre a meleg szeretet, melylyel nemzeti nyelvét dicsőíti, s annak elsősegeit más nyelvek fölött kimutatja, — s nemes törekvése, a magyar nyelvre fényt árasztani, mely úgy itt, mint minden más nyelvtudományi művében ismételtelen soly melegséggel van kifejezve, mely Fogarasit majdnem költővé teszi.

De íme átmege a valárdabb térre, mint Toldy mondja felőle, 1844-ben kiadja másik nagy nyelvtudományi művének, mely a »Magyar nyelv szelleme« czimet viseli, első kötetét: a »Műveit magyar nyelvten elemi részét, minden eddigi magyar nyelvtenok kiegészítésére s megigazításaul« (Pest, 8-ad r. 397 lap), valódi úttörő, szerzőjét a legérdemesebb nyelvtudósok közé emelő mű, melyben, Toldy szerint is, bíráló revisió alá vévén összes nyelvészetünket, s a nyelvnek számos történeti, nyelvjárási és irodalmi jeleneteit, annyit észlelt s annyi tényt vitt vissza szabályokra, hogy nálánál Kévay óta senki többet. Az előszót, melyben, dicséretes szokása szerint, előadja indokait s vezéreszméit, melyek a munka elkészítésére bírták s annak így és nem máskép alkotásában irányadók voltak, s a bevezetést követi az elemi nyelvten, és ugyan első rész: a szólástan, több cikkelyre és ezek ismét szakaszokra, alszakaszokra s fejezetekre osztva; s második rész: az írástan, melynek tetemes alkatrésze a »verselés« és ugyan a verstan elemei s alapelvei, s alkalmazott verstan, hol a verslábaknak magyar neveket ad, mint már előbb Vajda, de jobbakat, szem előtt

tartva, hogy a név a verslábak mind szellemének, mind mértékének megfelelően.¹⁾ Előszavában elbeszéli, hogy nemzeti nyelvünk műveltségének nagy befolyását a honi általánosabb műveltségre már jókor érezve s átlátva, egyes erejét minden alkalommal, mely körében ajánlkozott, arra törekedett fordítani, hogy apáinktól maradt e legnagyobb kincsünknek, melyben főleg rejlik jövőnk nagyságunk, kiaknázásához szintén járulhasson. S jóllehet hasonló munkálatok, időben, térben s hatáskörben korlátolt egyes erőt felülmúlnak: mindazáltal, elvégre is, egyes részekből alakulván az egész, egyes igyekezeteket ki nem zárnak, sőt igényelnek. Munkálkodása közt észrevév, hogy eddigi nyelvtanítóink egy része a magyar nyelv igazi szellemébe épen nem hatott, más része pedig részint tekintélyekhez, részint idegen nyelvek alakjaihoz kelletlenül nagyobbban ragaszkodott, mi őket tespedésbe hozta vagy épen tévutakra vezette, úgy hogy nem lettek kifejtve azon alapelvek, melyekhez kelljen nyelvtani rendszerben mindenkor alkalmazkodnunk, s melyek czáfolhatlanul megmondják minden lehető esetben: mi a jobb, s miért jobb? — félretett tehát minden magyar nyelvtant, s fejét újabb kidolgozáson törte, a szótárakat végig kutatta, a szavakat taglalás, elemzés, vizsgálat alá vette, s csak ezen előkészületek után kezdett az előtte álló nagy tömeg rendszeresítésén, újabb nyelvbölcselek oktatása mellett, gondolkodni, s e gondolkodás eredménye lett, több év után, a jelen munka, melynek két fő célja: a magyar nyelvet az eddigi nyelvtanok idegen formáiból, s idegen nyelvek nyűgéből kiszabadítani, s azután egy lehetőségig teljes, útba igazító elemi nyelvtant adni a gondolkodni szerető kezébe. Az elemi nyelvtanon túl más egyebek is fordulnak elő a munkában, p. o. némely szóköti szabályok, nyelvbüvárlati jegyzetek, melyek eddigi nyelvtanainkban ismeretlen szabályokat s vizsgálatokat érintenek; igazításokat s kiegészítéseket találhatni leginkább a hajlítási, illetőleg ragozási tan nagy részében, s teljesen új dolgo-

¹⁾ P. o. szökö (jambus, az első tag rövid, a második hosszú (—), s értelme is megegyezik a görög Jelentéssel; lépő (spondaeus — l e j t i (trochaeus) — ; lengedi (dactylus) — l e b e g ő (anapestus) — j a n d a l g ó (molossus) — — —

kát a vezérelvekben, az egész mód- és rendszerben eleitől végig, különösen a magyar verselésre nézve stb. — Említi itt is, mint minden alkalommal, a hő vonzalmat, melylyel hasonlíthatlan nyelvünk iránt viseltetik, e nyelv iránt, melyet rajtunk kívül e nagy világon, bár a külföld tudósai már a legtávolabb s legrégebb nyelveket is kibúvárolták, senki sem ért, senki sem ismer, s viseltetik nem csak azért, mert anyja tejével szívta magába, hanem főképen, mint nyelvbúvár, ki e nyelv szépségeit, tökélyeit csodálni nem győzi, s azt az egész világgal megismertetni, s megkedveltetni óhajtja.« — A második kötet lett volna a nyelvtani szótár, vagyis: a magyar nyelv alkatrészei, u. m. gyökök, ragok és képzők betűsorban; — ez azonban nem készült el, mint külön munka, hanem beolvadt a nagy szótárba, melynek kidolgozására fordította 1844 óta minden idejét s erejét.

Az 1858-iki akad. nagygyűlés e kitűnő nyelvtani munkát a Marczibányi-féle másodjuttalommal tünteté ki, s csak azért nem az akadémiai 200 aranyos nagyjuttalommal, mert ez, azon évsorozatban, Petőfi nagy költőnk dicső emlékezetének áldozva, s ennek örökösét a halhatatlan híró apa érdeméért díjazni óhajtva, Petőfi Sándor összes költeményeinek adatott.

Ez említettek Fogarasinak nagy nyelvtudományi munkái, a szótáron kívül, ezelőtt három, négy évtizeddel írva, tehát akkor, midőn a nyelvtudomány, mostani magaslatához mérve, még sokkal fejletlenebb fokon állott. — Sokszor azonban nem a kiterjedés, a nagyobb tömeg, hanem épen a szűk héjba szorított zamat adja meg a tudománj-os munkázkodás becsét, midőn méltán elmondhatni a nép találós nyelvén, hogy: kicsiny a bors, de erős. Ilyenek Fogarasinak az Atkenaeuruban, apróbb dolgozatai tárházában, az 1838-iki évfolyamban »Eureka« ez.alatt megjelent czikkei »a szóhelyezésről a magyar nyelvben.« 1) Kedélyes modorban tartott, figyelemgerjesztő bevezetés után, melyben egy, a nyelvtudósokodást fitymáló barátjával élezésén társalog, három rövid, tartalmas cikkben felállítja a magyar szóhelyezésnek általa feltalált vezérelveit, melyeket itt bővebben felsorolni nem engednek a hely s idő

1) Ath. 1838. első félév, 193. 241. 259. 454. s köv. lapokon.

korlátái, s csak annyit említek, hogy nem sok, tiszta, világos, egyszerű szabályok ezek, melyeket mindenki akár könyv nélkül is megtanulhat. Általános elv: »minden mondatban a hangsúlyos szót követi tüstént a határozott módban levő ige, melytől még előraga is elválik; a többi szók előbb s utóbb állhatnak, s akármely renddel következhetnek. Ha a hangsúly magán az igrén fekszik, előraga nem válik el, hanem az igrével egybeolvad s akárhol állhat, de ha nem előragos, legalkalmasabban előre tétethetik. Ha az előragos ige határozatlan módban van, s a hangsúly valamely határozó módban levő segédvagy más igrén fekszik: az előragot ezen ige veszi magához, különben a határozatlan mód előtt vagy utána is állhat, de ebben is kell ügyelni a hangsúlyra. A tagadó mondatban az előrag majd mindig elválik, csak azon esetben nem, midőn a tagadó igrének állítólag tétetik valami ellenébe. A kérdő mondatban is úgy kell a hangsúlyra ügyelni, mint a megelőzőtt szabályokban. A parancsoló módban, midőn ezen fekszik a hangsúly, a kérdésben utól, a szoros parancsolásban elől áll az előrag. Következnek azután némely kivételek. — Kimutatja, hogy az addigi grammatikusok e részbeli tanai többnyire hibásak, s példákat hord fel meglevő grammatikákból. Kiemeli ez oldalról is a magyar nyelv minden mást meghaladó tökéletességét. Míg más nyelvek, egyes szótagok kiejtésében, mindig bizonyos szótagot nyújtanak meg, mint a francia az utótagot, az angol az elsőbket, a német a gyökérszótagokat: a magyar, a legszebb változatossággal s bizonyos philosophiai szellemmel, sem az elő, sem az utó-, sem a gyökérszótaghoz nem köti magát; így a szóhelyezésben is, míg p. o. a németben úgynevezett természetes rendet állítanak fel, a mi a nyelvet nagyon feszesé teszi, a mennyiben ott minden szónak megvan a maga helye, hová be van mintegy szegezve, míg a latinban azon szó, melyen a hangsúly fekszik, mindig megelőzi a vele összeköttetésben álló azon szót, melyen hangsúly nem nyugszik, mi ismét a nyelvet igen monotonná teszi: a magyar nyelvben sem egyik, sem másik dísztelenség nincs meg; itt nem szükség a szókat katonai rendbe állítani, s ezek, ámbár bizonyos szabályra ügyelve, szabadon mozogunk előre, körbe és hátra, a mint a beszélő, a szónok, az író-művész ízlése

kívánja; a magyarban a hangsúly miatt nem szükséges, hogy a szó elől álljon. — S mily természetes, egyszerű, és mily hajlékony, változatos az ilyen nyelv, mily alkalmas a költészetre, szónoklatra, énekekre, színészetre, ízléssel írásra s beszélésre! — E cikksorozatában is bizonyítani törekszik, hogy a m. nyelvben philosophia van; s általában kedves eszméje, hogy nemzete kiválóan philosophus-nép, melynek ősei már ezer év előtt megalapították az Árpáddal kötött szerződésben a legjobb uralkodási formát, az örökös, korlátolt monarchiát s azt annyi viszontagság közt meg is tudták őrizni, tehát a philosophiát tetteleg gyakorolták, míg a legjobb philosophusoknak híresztelt németek csak sokkal később jöttek reá, akkor is csak elméletben s könyvekben.« — íme a nemzetét imádó magyar, kinek, a mennyiben imádata a nemzet valóban szép, hajlékony, költésre és szavalásra oly igen alkalmas, zengzetes és erőteljes nyelvére vonatkozik, úgy hiszem, mindnyájan igazat adunk, ha azután azon merészebb állításához, hogy a szép nyelvű nemzet egyéb dolgainak elintézésében is következetesen valamely magasabb philosophiát tanúsítana, a legújabb tapasztalatok nyomása alatt, némi kételyeink férnének is.

Nagyszámú akadémiai értekezései során egyike a legbecesebbeknek bárom közlése »A magyar igeidőkről«, melyeket az 1858. évi ápril 12-iki, s május 10-ki ülésekben olvasott fel (I—XXXV. Fejezet, és Zárszó)¹⁾ — Kiemelve, hogy a fenforgó nyelvészeti kérdések körül vezérelvek hiánya tűnik fel, bár szerényen bevallja, hogy terhes hivatalos elfoglaltatása mellett alig marad ideje, hogy a nyelvészeti mozgalmakat kellő figyelemmel kísérhesse, kötelességének tartja mégis a vezérelvek tisztázásához járulni, s különösen bárom tárgyat szemel ki feldolgozásra: a helyesírást, a hangsúlyt, s az igeidők használatát. A helyesírást illetőleg büszke öntudattal constatálja, hogy elveit, melyek a helyesírásban évtizedek óta vezették, a m. Akadémia is elfogadta, azon különbséggel, hogy ő az egyszerű c-t nem használja, és pedig azért, mert azt az

¹⁾ M. tud. Akad. Értesítő 1858. IV. V. VII. sz. 165—201, 217—272 s 334—48, összesen tehát 205 nagy 8-ad r. lap, és így jókora kötetre menő nagyobbszerű mű.

írók s olvasók többsége pártolni nem akarja, nyelv dolgában pedig erőltető törvénynek helye nincs. — A hangsúlyra nézve a »Magyar nyelv szelleme« című munkája megjelent első elemi részében adta a főbb szabályokat, melyekről előtte senki sem értekezett. — Most említett akadémiai felolvasásában a m. igeidők már égető kérdéssé vált használatáról adja elő eredeti nézeteit, hogy eme, minden nyelvben legnagyobb szerepet játszó tárgyat, mely iránt legjelesebb Íróink sem voltak teljesen tisztában, világosságra derítse. Ő abból indulva ki, hogy az idő három fő része, jelen, múlt és jövő nem állanak mindenkor egyszerűen, vagyis egyedül és közvetlenül a beszélőre, illetőleg íróra viszonyultan, hanem mind önmagokkal, mind egymással is viszonyban gondoltathatnak, sőt valóban léteznek is (a mit bő példákkal világosít): összeállítja azon időket, melyek okvetlenül mindazon időrészeket, vagy tartamokat magokban foglalják, melyeket az emberi elme kigondolni képes, s ilyen van szerinte 12, úgymint 3 a beszélőre vonatkozó, általános főidő: jelen, múlt és jövő, s 9 viszonyos, azaz: a főidők valamelyikére viszonyuló, némely időköriülményeket különösebben festő idő, úgymint: jelen a jelenben, jelen a múltban s jelen a jövőben; múlt a jelenben, múlt a múltban, s múlt a jövőben; végre, jövő a jelenben, jövő a múltban, s jövő a jövőben, — s ezek ismét úgy gondoltathatnak, hogy hosszabb vagy rövidebb tartamot is fejezzenek ki, mint a: várva vártam, nőttön nő stb. — Bemélyed azután e felállított tan subtilitásaiba; vizsgálja a latin s az ennek ivadékaúl tekinthető franczia nyelv, azután a német, az angol, persa, tatár, török, görög s héber nyelvek szellemét, kimutatja a hasonlóságokat, s különbségeket, kiemeli a magyar nyelv elsőbbségeit, s azután a m. nyelvész méltó büszkeségével felkiált: »vájjon létezik-e nyelv, mely az igeidők bőségében, szabatoságában a m. nyelvet nem felülmúlná, hanem csak meg is közelíthetné! — végig megy, hasonlítva, bírálva, czáfolva s elveket állapítva, példákkal világosítva az összes módokon s időkön, s befejezván a minden nyelvben, tehát a magyarban is, legszövevényesebb s legnevezetesebb bűvárlatot, végre zársvárában, a hazai nyelvnek tett lényeges szolgálatai büszke öntudatában, azok ellenében, kik nyelvészi képességét kétségbe

vonnák, egy az »Exegi monumentumra« emlékeztető nyilatkozatban tör ki. — Jól teszi, mert nagy érdemeit csak a leg-hálátlanabb irigység tagadhatná. — »S eddig kivívott sikerei, »úgymond«, azon reményteljes hiedelemre bátorítják, hogy az ezen értekezésében kifejtett állítások és elvek is kellő alappal bírnak, s elhomályosulandott szemeit, midőn az örök végzet úgy fog rendelkezni vele, nyugodtan hunyhatja be, mert a m. nyelvben e tekintetben is uralgó szellemet önálló és hasonlíthatlanul fönséges szárnyalltából senki többé ki nem zavarhatja.«

Fogarasink, a tudomány s az élet embere egyszersmind, mindenkor szerette és tudta az elméletet gyakorlattal, a csak keveseket érdeklő mélyebb buvárlatot a nagyobb közönség érdekeivel, a saját öröme szolgáló philosophusi kedvtöltést, anyagi tekintetben időpazarlást, jövedelmező vállalatokkal párosítani, s roppant szorgalma már 1836-ban megteremtette a »Német-magyar és magyar-német zsebszótárt legújabb helyesírás szerint, s az újonnan alakított vagy felélesztett szókkal bővítve« két nagy kötetben (Pest, nagy 12-edr.; a magyar-német rész XVI és 367 l., a német-magyar rész 584. l.) E zsebszótár évekkal előzte meg az Akadémia zsebszótárát, s négy kiadásban forog közkézben, ma is egyenlő kelendőségben részesülve az Akadémiáéval s Ballagiéval. — Ezt követte 1843-ban a »Kereskedői szótár magyar és német nyelven«; 1845-ben pedig a »Magyar-német segédszótár, pótlékai l minden eddig megjelent magyar-német zsebszótárak hoz.« (I—II. Pest, 8-ad r.)

De a nyelvészet terén kifejtett nagyszerű munkásságának, melynek bőven termett gyümölcseit futólag felsoroltam, legtömegesebb eredménye a »Nagy Szótár«, ez emlékszerű mű, melyre több mint 30 éven keresztül, a legbivebb önfeláldozással, fordította legjobb erejét. E nagy vállalat töltötte be, főleg Czuczor halála óta, egész lelkét, összenőtt vele, ha felsütött a hajnal első sugára, s ha a dolgozó szoba csöndében felgyült a téli lámpavilág, ez foglalta el éjei nagy részét, s ba ágyába tért, ezzel álmodott, ez volt öröme, szerelme, büszkesége. Nemzete nyelvkincsét kibányászni, összegyűjteni, ren-

dezni, volt életének legkedvesebb feladata. — Istene megengedte érni a nagy örömet, hogy a munkát bevégezhesse, s e nagy mű, tetemes és elég kíméletlenül felhányt hiányai mellett is, Fogarasi hamvai fölött koszorús érdemoszlop, mert a részben túlhaladott, noha akkor, midőn a munka megkezdett, még csaknem általánosan helyeselt s elfogadott irány, s mindazon hiányok és foltok, melyeket felmutat a szigorú bírálat, nem sokkal ártanak többet a nagy mű lelkiismeretes, és páratlan szorgalmú szerkesztője subjectiv érdemének, mint egyes kövek csorbái az egyiptomi gúlák s obeliszkek nagyszerűségének.

Az Akadémia, azonnal kezdetleges megalakulása után, megkezdte beható munkálkodását a honi nyelv művelés érdekében. Az egyes osztályok tagjai, segítettve más nem kebelbeli hazafiak által, szorgalmasan kezdték gyűjteni s rendezni a szakukba tartozó tudományos s egyéb műszavakat s a táj-szavakat; felszólítás bocsátatott ki az elavult, vagy nem mindenütt ismert tájszavak, a kézművesek közt divó műszernevek stb. összeírására; előre bocsátatott a Zsebszótár magyarnémet s német-magyar része; az ülésekben megvitattatott a nagy szótár szerkesztésének tervezete, gróf Teleki József dicső elnökünk erről készült s 1817-ben megkoszorúzott munkája alapján, s már 1840-ben tétetett közzé a nagy szótár belső elrendezésének s miképen dolgoztatásának terve, utasításul a tagok számára. Nem sokára azonban meggyőződven az Akadémia, hogy az időnkint tagok s ügyszerető nem-tagok által beadott mutatóványok, a legeltérőbb nézetekből indulva ki, czélra nem vezethetnek, elhatározta, hogy más, czélszerűbb úton folytatja feladatának valósítását, központosítja a munkát s 1844-ben Czuczort bízta meg a nagy mű elkészítésével, segédszerkesztőül rendelve mellé Fogarasit. Ne felejtjük, hogy 35 éve múlt ennek, t. Akadémia, s legyünk igazságosak. — Azontúl is többen járultak ahhoz becses segédmunkálatokkal, mű- és tájszavak gyűjteményeivel, ¹⁾ s a munka azon alapon,

¹⁾ Philosophiai műszavakat gyűjtöttek s adtak be: B e k e K r i s tóf, Dohovics Vazúl, Hetényilstván, Horváth Cyrilh Kállay Ferencz, Kiss József, stb.; természettudományiakat: Bugát Pál; orvosiakat ö és Flór Ferencz; matematikaikat

mely akkor helyesnek tartatott, s az Akadémia által szentesített, lelkesen haladt előre egész a mindent felzavaró, s rendkívüli pályákra ragadó kitörésig, mely a századok új rendét, s a szabadságáért küzdő nemzetnek a történetből soha ki nem törülhető dicsőségét teremtette meg, de egy időre gyászos elnyomatást s tespedést vont maga után. Czuczor 1849-ben egy költeményéért, melyben a hazafi-szerzetes lelkének egész heve lángolt, az üldöző hatalom által hosszabb fogságra vettvén, két évnél tovább a kufsteini sziklabörtönben elmélkedhetett a szótárszerkesztés elveiről a nélkül, hogy azokat alkalmazhatta volna. A dolgok akkori bizonytalansága, a szét-

D é g h y István, Sárvány Pál, Sófalvi József; bányászatiakat: Bugát, F ü l e p p József, Privaldszky Imre, G o m b o s Imre, K a c s k o v i c s Lajos; törvénytudományiakat: Lassú István, Pergel János, Szász Károly, Szlemenics Pál, Sztrokay Antal, Zsivora György; hadtudományiakat: Kiss Károly, b. Lakos János, Sebestyén László, Tannárky Sándor, Virágh József, stb.; elévült szavakat régi forrásokból: Bar tál János, Csatskó Imre, Döbrentei Gábor, Fábán Gábor stb.; ritkább szavak gyűjteményét: E d v i Illés Pál, Fábán, Péczely József; tájszavakat az ország minden részeiből, melyekből a Nagy Szótárt megelőzőleg a Tájszótár keletkezett: Acsády Sándor, Beke Kristóf, Czecli J 6 zsef; Dobóczky István, Döbrentey Gábor, Drnovszky Ferencz; Fabó András, Gáspár János, Gegő Elek, Hanák János, Hollók Imre, Horváth János, József és Zsigmond; Makáry György, Matics Imre; Matusik József; Ordódy Tamás; Pajor István, Ploetz Endre; Ruchietl Miklós; Sümeghv Pál, Sztrokay Antal, Vas József stb. S már az Akadémia munkálkodásának megkezdése óta gondoskodva lett a m. nyelvnek más nyelvekkel való összehasonlításáról; nevezetesen: Czuczor és Egyed Antal a latinnal, G u z m i c s Izidor a göröggel, Kállay Ferencz a zsidóval, Fabriczy Sámuel és Karácsonyi Miliálya némettel, Dohovics Vázéi az oroszszal, Bárány Ágoston a törökkel, Lukács K r i s t ó f az örménynyel, Pergel* az oláhval, Hoblik Márton a horvátal, szerbvel; Kállay Ferencz és Enzsel Sándor a cigánynyal, Nagy János az arab- és persával, Somosy János a cialdadei és syriaival; Lassú István a finnrel, tettek, már a Szótár szerkesztését megelőzve, többé-kevesbbé becses összehasonlításokat; — kiknek buzgalmát akkor, midőn a nagy szótár létrejöttének érdeméről van szó, nem szabad elfelejteni.

tépett nemzeti élet, tétlenségre kárhoztatta Fogarasit is. Így a Szótár az Akadémiának 1850. július 10-én lett újból megnyitásaig az 7 betűnél tovább nem haladhatott. Az újra megnyílt Akadémia, már 1850. július 17-iki, gróf Teleki József elnöklete alatt tartott, ülésében első kötelelességei közé számította lépést tenni, hogy Czuczornak szabadon bocsátása eszközöltessék. Czuczor csakugyan megszabadult s 1851. nov. 8-kán már föllépett az Akadémia nyelvtudományi osztályának ülésén. A munka ismét erélyesen folyt, s Czuczor az 1858. október 11-ki ülésben az első kidolgozásnak befejezését jelentette. Következett az átdolgozás, a revisió nagy munkája. Azonban a cholera vézangyala nem volt tekintettel a szótárra, a főszerkesztő, Czuczor Gergely, 1866-ban, nemzetétől méltán siratva, örök nyugalomra hajtotta érdemkoszorús fejét, s a feladat egész terhe és felelőssége Fogarasi vállaira nehezedett, s ő napot és éjét egyesített, hogy azt befejezze.

És befejezte! Koszorút s áldást emlékére! — Adjunk hálát a Gondviselésnek, hogy neki elég hosszú életpályát szabott ki, mert 78 évet élt. a mi kevés embernek adatik. Ily bosszú élet volt szükséges arra, hogy egyes ember, roppant szorgalom mellett is, annyi eredményt mutathasson fel, mint ő. Az Akadémia ünnepet ült, s nem csak jegyzőkönyvi hálás elismeréssel, hanem ezen fölül, a mi csak gróf Széchenyivel és Toldyval történt, emlékéremmel tisztelte, jutalmazta. Erezte szerénységében, önzésen s hiúságon túlemelkedett ügybuzgalmában, hogy vannak pótlandó, kijavítandó nagy hiányok a harmincz évvel az előtt megkezdett, a lap el ve re nézve részben elavúlt, de más alapokra már át nem vihető műben, s ismét munkához fogott, hogy azokat pótolja, kijavítsa; elkészült a pótláshoz szükséges anyag összegyűjtésével; teljes elkészítésében már meggátolta a közös emberi sors.

Fogarasinak tehát bőven elnyerte az Akadémia részéről az elismerés érdemlett jutalmát. De a bírálat sem húnyt szemt, s a mű és szerzője többé-kevésbé éles megtámadásoknak lett kitéve, a mi igen természetes a tudományos republikában s főleg a nyelvészek részéről. — Grammatici certaut! s nem jól volna, ha máskép volna. — De a vélemények szabad nyilatkozásai, a korholó szózatok mellett is. ki ne ismerné el,

e helyen, munkásságának színpadán, hol annyit értekezett, magyarázott, vitázott — hová méhszorgalmának gyűjtéseit behordta — melyet oltárnak tekintett, évtizedeken át soha nem szűnő, soha ki nem fogyó áldozatai oltárának, — hogy ő híven, férfiasan teljesítette a reá bízott nehéz feladatot, s egészben véve oly művel ajándékozta meg nemzetét, a melyet ez, a lehetőség határai közt, tőle várhatott, s melyre, hiányai daczára is, méltó megelégedéssel tekinthet. — Fogarasink épen olyan egyéniség volt, a milyen megkívántatott a nagy szótár szerkesztőjében. Éber szellem, erős értelmiség, s a korhoz mérve, melyben nyelvtudományi munkásságát megkezdé, bő tudományos előkészület mellett, mely azonban az újabb vívmányokra már teljesen ki nem terjedhetett, mert ebben kora s hivatalos nagy elfoglaltsága is gátolta, — ki-meríthetlen türelem, vas szorgalom, lelkesítve mély nemzeti érzelem, hazaszeretet s áldozatkészség által. Szótárkészítéshez, melynél főleg azon törekvés szükséges, hogy az minél teljesebb legyen, — nem annyira lángelme, mint kitartás, türelem, fáradhatlan szorgalom kívántatik. Helyesen mondta e helyen Éiedl Szende tisztelt társunk, Grimm Jakab, a nagy német nyelvtudós fölött tartott emlékbeszédében, hogy a szótárkészítés valóságos napszámos-munka. S e munkát teljesítette önfeláldozással Fogarasi János, egyéb igen sok és sokoldalú teendői mellett, erre szánta el magát Czuczorral, s még inkább Czuczor halála után.

S érdemének méltatásánál ne felejtjük a roppant nehézségeket, melyekkel küzdeni kellett a szótárszerkesztőnek nálunk, hol a nyelvtudományi irodalom egész a legújabb korig még bizony elég hiányos és fejletlen volt s egybegyűjtött és idomított anyagot csak szűkén szolgáltatott. A szótárszerkesztés még ott is, hol bő anyag van, ennek kiválogatását s czélszerű elrendezését követelvén, óriási munkának mondható, mely nagyszerű munkaerőt, kitartást s vas türelmet igényel; mennyivel nagyobbak voltak a legyőzendő nehézségek hazánkban, hol műtani nyelv még alig-alig létezett, s a műszavak csak úgyszólván napról-napra alkottattak a parancsoló szükséghez képest, egyik a másikat, a jobb a rosszabbat s olykor a rosszabb is a jobbat leszorítva az élet mezejéről; hol a tájszótár is

még hiányos volt, a régi nyelvemlékekben rejlő kincsek eléggé ki nem szemelve; a szóelemzés álláspontja határozatlan s ingadozó, az idegen, rokon és nem rokon nyelvekkel való hasonlítás munkája csak alig megkezdve stb. Czuczornak s Fogarasinak, ezelőtt három évtizeddel, mind e nehézségekkel kellett küzdeniük. — »A kor, melyben a nagy szótár készülni kezdett s nagy részben elkészült«, mint helyesen mondja Toldy Irodalomtörténetében, »a készülődés s tanulmányozás, nem pedig a már kifejlettebb nyelvtudomány kora volt.«

Nem csoda tehát, hogy a szigorú s magas szemöldű bíráló, a nagy szótárt nem azon korhoz, melyben megkezdett s jó részben elkészült, hanem az újabb tanulmányok, az újabb iskolák vívmányai, az összehasonlító nyelvészet nagyszerű eredményeihez mérve, sok hiányt s hibát fog találni lapjain; de a szerkesztési munka érdemének nagysága örökké el lesz ismerve minden igazságos bíró által s élni fog a nemzet és az Akadémia hátlájában; mert — a mit nem lehet eléggé ivsmóteluem — ha a hibás anyagot kiválasztjuk, a hiányok pótlásának szükségét elismerjük is, mint elismerte ő maga, a fenmaradó s örökké becses nyelvkinccs, mely szorgalmának gyümölcse, oly nagy tömeget képez, melyet az idők viharai soha el nem sodorhatnak, s a feledékenység hamujával el nem boríthatnak.

Én, kit az Akadémia azzal tisztelt meg, hogy a főképen nyelvész Fogarasi fölött, ki egyébiránt az Akadémia második osztályába, a társadalmi tudományokéba, volt besorozva, emlékbeszédet tartsak, s megtisztelt talán épen azon okból, hogy mint a nyelvészeti vitákon kívül álló s el nem fogúit társ, teljesen független véleményt mondjak dicsőült barátunk összes működéséről, — egyáltalán nem vagyok nyelvtudós, s távol azon öntúlbecsléstől, hogy a nyelvtudományi vitás kérdésekhez, mint szakértő, akarjak szólani, — főleg csak a nemes szándék, s a gazdag eredmények felmutatására szorítkozhattam. A megdicsőült hamvai fölött hangoztatott emlékbeszéd feladata nem is lehet részletes fejtegetésekbe s polémiákba bocsátkozni — a mi a szakbeli viták s értekezések dolga — feladata csupán a végtisztelet tárgyát, a tagadhatlanul nagy érdeműt, minden pártálláson fölülemelkedő érdemeinek kellő

s igazságos méltánylásával kíséрни. — Nem mellőzietek el azonban némely megjegyzéseket.

Ma már alig vonatik kétségbe, hogy Fogarasi a szótár-szerkesztésben régi, azóta a tudomány által túlhaladott, álláspontról indult el, melyben vele Czuczor s az Akadémia is osztozott; de hiszen nem állottak egyedül, mert az európai híru német philologusok közöl is többen voltak akkor hasonló vagy megközelítö rokonnézetben. — Czuczor és Fogarasi, s velök azon időben, midön a szótárszerkesztés munkája megkezdett, az összes akadémia úgy voltak meggyőződve, hogy a nyelv első sorban önmagából magyarázandó, ha kétséget nem szenvedhet is, hogy a rokon nyelvek, melyek közt, akkori nézet szerint, legelső vonalban állott a török-tatár, szintén figyelmet érdemelnek, hogy azonban az ezekkel való basoulitás, mely hogy kimerítö legyen, lehetetlen emberi tudást föltételez, csak sovány anyagot nyújt, s legfőbb, legdúsabb segélyforrás a szók gyökei s képzései elemezése- s értelmezéséhez, maga a magyar nyelv. A kufsteini börtönből kiszabadult Czuczor, ugyanakkor, midön az évekig pihenő munkát fokozott élénkséggel folytatni kezdé, szemben Hunfalvy Pálnak az Új Magyar Múzeum 12-ik füzetében a »Nyelvhasonlítás elveiről s elemeiről« megjelent s egyéb jeles értekezéseivel, az Akadémia 1851. nov. 8-iki ülésében előadta nézeteit a »Magyar nyelv etymologiai és hasonlító vizsgálati elvéről.« Hunfalvy Pál, halhatatlan érdemű s európai híru nyelvtudósunk ugyanis már az 1850-es években kezdte fejtegetni s előadni, a nyelvtudomány újabb nagyszerű haladásaihoz csatlakozva, eszméit a nyelvhasonlításról, mely nélkül szerinte nincs alapos nyelvtudomány, s nyelvek fölött helyes Ítéletet alkotni lehetetlen, rosszalta a magyar nyelv-vizsgálók azon tévhitét, hogy a sajátságos keleti m. nyelvet önmagából lehet és kell megismerni, miután nyelvhasonlítás nélkül azt sem lehet megmondani: mi sajátságos a m. nyelvben; — rosszalta azon eljárást, melyet Czuczor s Fogarasi a szóelemzés körül követnek, midön a betűk jelentésével és szógyökök meghatározásával foglalkoznak a nélkül, hogy az idegen, főleg rokonnnyelveket illő tekintetbe vennék, mely utóbbiaknak alapos tudása nélkül nyelvünk szógyökereiről okosan beszélni sem lehet; gáncsolta tehát a nagy szótár szerkesztése

körül azon eljárást is, melyet Czuczor s Fogarasi követtek, s rosszalta és elvetette a képzelt szógyökök tanát. — Czuczor, válaszában, elismerte ugyan a nyelvhasznítás hasznát, mely a szóelemzésre sok világot derít s elismerte, hogy sok esetben csak az idegen, főleg rokonnyelvekkel való hasonlítás útján juthatni biztos eredményhez, de tagadja, hogy nyelvhasznítás nélkül, melyet különben is egy ember élete nem képes kimeríteni, egyáltalában nem lehetne a betűk és gyökök jelentéseit meghatározni, sőt ellenkezőleg magát a magyar nyelvet véli e célra legbiztosabb forrásnak. — Czuczor és Fogarasi tehát, előbb az összes akadémia által is osztott véleményük s vezérelvük szerint, szóelemzéseiket a hangok és eszmék rokonságára építve, s főleg és majdnem kizárólag a magyar nyelvanyagra támaszkodva, akartak eredményre jutni, s e célra főleg a m. nyelv belső természetének titkait buvárolták, s belülről fejtegették a szók értelmét, a helyett, hogy kívülről, idegen nyelvekből magyarázták volna azt. A két iskola közti lényeges különbség tehát főképen a nyelvhasznításnak tulajdonított fontosság kisebb s nagyobb foka körül forgott; Fogarasi s Czuczor tanát speciálisabban magyar-nak, Hunfalvy s társaiét inkább európainak mondhatjuk. — Azonban a tudós ellenfelek mindegyike szívesen méltányolta a másíknak törekvéseit; Hunfalvynak »Nyelvtudományi füzetek« az európai nyelvtudomány magaslatán álló irányuk s dús tartalmuk által, égető szükségét fedezve, az ő szakértő vezetése alatt, mely minden színezetű véleményeknek minél szabadabb mozgást s képviselést engedett, igen üdvös befolyást gyakoroltak nyelvtudományuk fejlesztésére s magára a nagy szótár későbbi szerkesztésére is. A nagy szótár, a mint előre haladt, folyást tökéletesbedett, s bővítettebb, több oldalú terv szerint dolgoztatott föl; már nem csak az értelmező s szóelemző munkásság, hanem a nyelvhasznítás is nagyobb arányban szerepelt lapjain.

Ez a tudományos haladás rendes útja; s a minél élénkebb, de tisztességes hangú eszmecseréknek s versengéseknek csak örülni lehet. A túlságok, melyekre a hosszas és fáradtságos gondolkodás s munka árán szerzett eszmékbe szerelmes, egyoldalú elfogultságra hajlandó, gyarló ember könnyen téved, —

egyazon szent célra irányzott becsületes és hű törekvés mellett. végre is kiegyenlítettnek; a tények biztos alapjáról letérő, képzéleti régiókba csapongó túlkapások kellő mértékre szállítatnak, s a nyelvészet lassankint positiv tudományyá lesz, milyennek lennie kell, ha a Voltaire-féle csipős gúnyok tárgya lenni nem akar. — Az egyazon célra vezető, egymást kiegészítő s elősegítő irányok tehát ne legyenek egymásnak elkeseredett s gúnyos ellenei, s én úgy vélem, hogy csak örömmel üdvözölhetjük Akadémiánkban az egyazon célzt kereső, de az arra vezető utak s módok czélszerűségének méltánylásában egymástól eltérő nyelvtudósokat, kik szép nyelvünk fejlesztésére saját meggyőződésöknek megfelelő kedvencz utakon haladnak, s a jövődő számára, akár a nyelv belső természetének s történetének vizsgálása, akár a rokonnyelvek tanulmányozása s idegen nyelvek összehasonlítása által, eléggé meg nem becsülhető kincseket gyűjtenek. Én részemről nem látom át, miért tiszteljem kevesebbé Czuczort, Fogarasit, Ballagit, Lugossyt, mint Hunfalvyt és Budenczet, és a más-más úton járó, de egy szent célra törő többieket? — Melyikünk nem emlékszik vissza örömmel s büszkeséggel amaz érdekes nyelvtudományi vitákra, melyek itt a nyelvészeti eltérő irányok tudós férfiai részéről időnkint tartattak, — az említett akadémikusok s társaik tartalmas és művelt hangú versengéseire, melyek az Akadémia üléseinek s Értesítőinek valódi fénypontjait képezik? — s legyen bárki bármily elfogúlt egyik vagy másik vélemény mellett, annyit csakugyan el kell ismernie, hogy az érdem koszorúja egyik részen sem hiányzik, mert szent akarat, s a nemzeti nyelv hű szeretete ragadja mindkét tábor zászlóseit s trombitásait. — Igen természetes, hogy saját kedvencz útján mindegyik iskola némi túlságokra is juthat s bizonyos egyoldalúságokba esketik; de ez sem baj, mint Ballagi Mór e helyen még 1855-iki decz. 3-án a »Magyar szónyomozás s az összehasonlító nyelvészet« kérdésében tartott jeles és részrehajlatlan értekezésében igen helyesen megjegyzi: »Jó úton vagyunk«, úgymond, »nyelvésztünk ügyére nézve, s bár paradoxonnak lássék, épen az egyoldalúságok azok, melyek e felől biztosítanak. Mert a tudományok fejlődése miudig így ment; egyes emberek a tudo-

mánynak egyes oldalait karolták fel, és ha folyvást egy irányban haladva, gyakran szélsőségekre mentek is, de a tudomány legbecesebb fölfedezéseit ez exclusiv egyoldalúságnak köszönheti, valamint a tudomány egésze, különböző irányú művelők öszmüködése által épül föl, mert a szentírás szavaival szólva: »a tudomány csak részenként van bennünk.«

Sokan azonban, megengedem, hogy tiszta tudományszettetből, nagyon is szenvedélyes hangra, s más véleményű társaik ellenében sértőleg kemény föllépésre hagyják magokat ragadtatni. Fogarasi is, különösen miut szerkesztő, éles megtámadásoknak volt s van halála után is, kiteve. — Dicső emlékü ideges Révaynk. bár pap, s gyakran mások segélyére szoruló szegény tanár, ily baugú megtámadások által kétségkívül keserű kitörésekre s bunkós visszatorlásra ingereltetek volna; Fogarasi, szolid s bíróhoz illőleg higgadt természetéhez képest, bölcs nyugalommal viselte azokat, s valóban úgy érzett s cselekedett, mint a tüzes Révay csak mondá, hogy érez s cselekedni akar, de heves véralkata szerint, elméletét a valóságban nem követte. »Ti engem megtámadhattok«, mondá ő,¹⁾ »a mint akarjátok s a mint magával hozza buzgóságtok, nem bánom, akár hidegen, zápor-jégesővel, akár jó melegen leforrázva. Mind édesen esik nekem; először hogy tőletek jó, azután, hogy sokat tanulok is.« Ezt mondá, de ugyancsak erősen s bosszúsán visszavágott. — Fogarasi csöndes, öntudatos méltósággal fogadta a támadásokat, melyekből természetesen azon akadémiának is kijut a maga része, melynek megbizásából, s utasításai szerint a nyelvtudomány akkori állásához képest hazánkban, sőt egyebütt is, — a nagy szótár készült, — mely ezt méltányolta s jutalmazta. Ő a nagy és bölcs Góthé-vel azt gondolta magában:

»Manch' gutes Werk hab ich verricht,
Ihr nehmt das Lob, das kränkt mich nicht.« —

szerényen elismerte a hiányokat, vállalkozott azok pótlására s kiegészítő kötetten dolgozott. A már nagy részben kész munkát természetesen más alapokra át nem rakhatta, mint a

¹⁾ Lásd: Révay élete s munkái Bánóczytól.

melyekről kiindult, de igyekezett a jó tanácsokat, melyeket ilyekül ismert, fölhasználni s az előhaladó művet tökéletesbíteni. — Jobban és szebben nem válaszolhatott a sokszor kíméletlen s méltánytalan modorú támadásokra.

Fogarasinak a kritikáról igen egészséges nézetei voltak. »Lob und Tadel muss ja sein«, gondolta ismét Götbével, s bírált és hagyta magát bíraltatni harag és szenvedély nélkül. Már ezelőtt negyven évvel az 1839-iki Figyelmezőben adta-elő ez iránti nézeteit, melyekhez mind végig hű maradt, azon alkalommal, midőn a magyar Kövyjére írt bírálatra némely ellenjegyzeteket adott. »Az írók rendszerint igen haragusznak a kritikára«, úgymond, »de a kritikusok son kevesbbé az anti-kritikára, a minél én furcsábbat gondolni sem tudok. Az írók hibázhatnak, s melyikünk nem hiház? de hát a kritikusok mi okhói csalhatatlanok? — Az igaz, ha a kritika objective s az emberektől különválva létezhetnék: előtte mindnyájunknak meg kellene hajolni, de hogy a kritika subjective, azaz: a kritikusok, mint embertársaink, a többi írók fölött állának, kereken tagadom. Mert mindnyájan csak saját elveik s elveink szerint írhatnak és írhatunk, s hogy a kritikának egyetemes mértéke volna, mint a kalmárnak a rőf és font, s a csaplárnak az iteze, ezt senki sem fogja állítani. De azért a kritikának igen nagy hasznát nem tagadom, s nem csupán azon okból, hogy az írók hibáikra figyelmeztetnek, hanem azon okhói is, mivel antikritikát szül. — De legyen a kritika igazi kritika, nem mocskolódás, hanem a tárgyhoz szóló, mert csak ez válhatik a tudomány gyarapodására. Megismerem én egyes kritikusok jeles érdemét is, s a nyomos vizsgálatot vagy bírálatot még akkor is tisztetem, mikor ellenem van, s benne meg nem győződhetem.« — Említi különösen Kerekes professornak a Magyar nyelv metaphysikája ellen írt vizsgálatát, mint a kritikában jó példát, mert »nem általánosságban forog, hanem fölkeresi a részleteket és alapokat, s azokat vitatja meg.« — Mindez oly szerény és okos, de egyszersmind szabad szellemű beszéd, mely illik a bölcshöz, és a későbbi bíróhoz. — Császár Ferencz munkáinak s egyéb irodalmi műveknek bírálatában maga is ily elveket követ. A helyeket, tételeket, melyekben kezet nem foghat, pontosan kijelöli, s igen részletesen meg-

bírálja, fölbonczolja, szétszedi, de mindenütt okokkal támogatva, és szerény bangón, mint a tudomány érdeke s az azzal foglalkodó pályatársak iránti tisztelet követeli. — Egy ily méltányos és igazságos, épen nem makacs és elfogult ember hogy ne látta volna örömmel az óriási haladásokat, melyeket azóta a nyelvtudomány Európaszerte, s különösen a magyar nyelvészet is tett újabb nagyérdemű munkások fáradozásai s kutatásai által? — az ismeretek nagyszerű tágulását s gazdagodását, sok zavaros eszme tisztázását, különösen pedig az összehasonlító nyelvészet vívmányait? hogy ne ismerte volna el tisztelettel Hunfalvy és társai nagy és eléggé nem magasztalható érdemeit, kedves tudományának több oldalú beható művelésében, a nyelvészet előbb bizony szűkkörű láthatárának tágításában, a meder mélyebbre ásásában, melyben a nyelvtudomány mai árja már nem balkai csergedez, hanem hatalmasan előre rohan? E nagyjelentőségű reformokat ő is kétségkívül teljes lélekkel méltányolta, s a szótárszeikesztés előbaladása közben hasznára is fordította. — »A világért sem vagyok«, úgymond a magyar igeidőkről szóló nevezetes akadémiai értekezésébe szőtt egyik kitérésében, »mint sokan rám akarják fogni, a nyelvhasznítás ellensége, csakhogy Curtiussal természetesebbnek tartom előbb a hazai kincset lehetőleg kiaknázni, azután vándorolni messze földek- és tengerekre. A nyelvhasznítás adhat felvilágosítást, de az eredetiséggel bíró nyelvben, milyennek a magyart egy jóakaró értő sem tagadhatja, az csak másodrangú; maga az eredeti ösmere, búvárlata a fődolog, tehát ez marad mindenha főtudományunk. Jól teszi, a ki arra különös hivatást érez, ha idegen vagy rokon nyelvek tanulására adja magát s ez által a magyar nyelvtudományt, helyesen felfogott elvek szerint gyarapítja, (csak »gyarapítja« s »megállapítani« nem fogja soha, mert ez csak saját nyelvünk minden oldalú vizsgálata teheti); csak azt ne állítsa, hogy a mit más ember csinált és csinál, az mind »nem tudomány«, hanem csillám és haszontalanság. Művelje kiki, ha elegendő készülsége van, a hasonlító nyelvészetet, s búvárolja ez vagy amaz saját nyelvét azon oldalról, melyet leginkább kedvel, s melyre legtöbb hivatása van, egyik a régi iratokat, másik az élő népnyelvet, harmadik a közelebbi vagy

távolabbi rokon népek nyelvét, ez ellen senkinek józan kifogása nem lehet, sőt mivel »non omnia possumus omnes« a munkafelosztás elve szerint csak ez úton juthatunk nagyobb eredményre. De ha mindenki azt hiszi, hogy csak ő tudja az igazat, csak övé a tudomány, s fitymálja mindazt, a mit nem ő művel vagy kedvel különösebben: a tudománynak jó szolgálatot aligha teszünk. A hasonlító nyelvészet sem egyedül üdvözítő hit, s az sem igényelhet magának csalhatatlanságot. De ám hibázzanak s hibázzunk egyben-másban mindnyájan, csak méltányolja kiki a mások ügyekezését is; eljön majd a rendező ész, vagy segít a dolgon saját belátásunk, tanúi egyikünk a másiktól, megigazítja egyikünk nézete a másikét s célhoz jutunk vagy jutnak utódaink.« — így szól az igazságos Fogarasi; a szótárhoz csatolt végszóban ugyan e nézeteket vallja; a szótárra vonatkozólag pedig maga fölemlíti, hogy azon időközben, mely alatt a szótár kéziratban elkészült, hatalmas lendületet vett a m. nyelvészkedés nemcsak a nyelv sajátosságainak fürkészése s régi nyelvemlékek kiadása, hanem a többkevesebbé rokon nyelvekkel összehasonlítás által is, s ennek folytán elismeri, hogy a munka hiányos; de hiányos maradna akkor is, ha előlről kezdve, újra dolgoztatnék, mert az új kidolgozás ideje alatt a tudomány ismét csak haladni fogna, s túlszárnyalná az újabban gyűjtött anyagot is. Ama kérdésre, hogy a részletes végrehajtásban megfelelt-e teljesen föladatának? határozott nemmel felel, de mentségül fölhozza, hogy míg a Grimm testvérekkel már kezdetben nyolczvannál több tudós szövetkezett a szótárkészítésre oly nyelvben, melyben már annyi előzmény s gyűjtemény áll vala rendelkezésükre: itt két ember, kis porszem ama hatalmas szövetkezők mellett, s kis porszem azon anyaggyűjtélék is, mely rendelkezésükre állott, midőn működni kezdőnek. És mégis nemcsak nálunk lett szükséges toldalékkal pótolni a hézagokat s kiigazítani a hibákat, hanem Grimm szótárához is két kötet pótléket adtak Diefenbach és Wülker. — Azon társainak, kik 40 év előtti munkája (a *Metaphysika*) miatt, melyet ma másképp írna, mint akkor, — a fölött aggódtak, hogy bölcselmi metaphysikai elvekbe fog bocsátkozni, megjegyzi, hogy ezeket teljesen mellőzte, — s ismételve hivatkozik maga a munka minden

lapjára annak igazolásául, hogy a történelmi hasonlító nyelv-búvárlatnak épen nem ellensége, s csak azon elfogultságot kárhoztatja, mely minden egyéb nyelvtudományi tényezőtől meg akarja tagadni a jelentőséget. A hasonlító nyelvészet még nem az egész nyelvészet, s egyéb nyelvészeti czélok és alapok hason jogosultságát ki nem zárja. Azok, kik egyedül a hasonlító nyelvészetet emelik trónra, s a hazai nyelv egyediségét kegyelemtérre s a nyelvtudomány örök végczéljait az ábrándok országába utasítják, épen úgy túlságba mennek, mint a kik a hasonlító nyelvészetet megvetik, »mond Lugossy« — de hiszen ilyenek nincsenek is.

De nem időzők tovább Fogarasi szerénységének, elfogulatlanságának, s igazságszeretetének e példánál, s csupán teljesség kedvéért említek még föl némely adatokat akadémiai nyelvtudományi működése mezejéről.

A szótárszerkesztéssel folytonos összefüggésben voltak felolvasásai az akadémiai ülésekben; ismételve mutatott be ő is, mint Czuczor, kész dolgozatokat a szótárból, s fejtegette az elveket, melyeket munkálkodásában követett.

Az 1863. évi nagygyűlésen »A személyragokról s azok viszonyairól« szóló nyelvtani értekezése találatván az 1861-ben megjelentek közt legkitűnőbbnek, elnyerte a Sámuel-féle díjt.

Az akadémiai nyelvtudományi Értesítőkön kívül a Nyelvtudományi Közleményekbe rakta le elméltedése apróbb gyűmölceit.

Az 1865. július 19-iki ülésben segélynyújtást indítványozott Kriza János »Vadrózsá«-inak, ez üde illatú és zamatú székely népköltési gyűjteménynek folytathatására, melyet, anyagi eszközök hiánya miatt, fennakadás veszélye fenyegetett, s az Akadémia, ez indítvány folytán, elrendelte 60 példány megvétélét, s a tagok közt kiosztását.

Az 1867. május 23-iki ülésben a pesti kereskedői testület, köszönetét mondván az Akadémiának a magyar kereskedelmi műszótár készítése körül nyújtott segédkezéseért, különösen kiemelte Fogarasi közreműködésének érdemét, magasztalva említvén ennek tudományosságát s ernyedetlen munkásságát.

Az 1868. decz. 21-iki ülésben »Mongol tanulmányok« czinü értekezését olvasván föl, ugyanekkor a mongol és magyar nyelv rokonságának kinyomozása végett egy fiatal nyelv tudós kiküldetését hozta indítványba, ki előbb Oroszországban s ott szerzett előkészületek után a mongolok, tatárok és sinaiak közt tanulmányozza azon nyelveket, melyek, rokonságuknál fogva, fényt deríthetnek a magyar nyelvre; egyszersmind négy évre évenként 100 darab aranyat ajánlott föl a vállalkozó ifjú nyelv tudós részére, ki némi előkészülettel, az Akadémia törtenelmi s nyelv tudományi bizottságainak utasítása szerint, a mondott czél kivitelére magát elszánja. Ez ifjú Bálinth Gábor volt, ki azután 1871—73. években folytonosan közölte tapasztalatait s tanulmányait mesterével s jóltevőjével s általa az Akadémiával. Fogarasi nagy örömmel szokta felolvasni az Akadémiában e tanulságos közléseket, mígnem 1874. január 5-kén a hazatért Bálinth maga adott jelentést Oroszországban s Ázsiában tett utazásairól, tatár, mongol és mandzsu tanulmányairól, s bemutatta nyelvanyag-gyűjteményeit. — Ha ez által a nyelvtudomány gyarapodott s az Akadémia dicsősége bármi kis öregbedést nyert: ez egészen Fogarasi érdeme, a ki Bálinthot fölfedezte, s az utazásra szükséges segélylyel részint maga ellátta, részint az Akadémia által látta.

1874-ben deczember 19-kén nyelvtudományi czélokra ismét és ugyan 5 évre évenként 500 forintot ajánlott föl, egyenlő összeget rendes tagi fizetésével, melyet ki nem vett, míg a szótárszerkesztői csekély tiszteletdíjat húzta. Tehát nem ő fogadott el fizetést fáradalmiért, hanem ő adott ajándékot azon örömeért, hogy a hazai nyelvtudományt előmozdít-hassa. A nemeslelkű adomány Bálinth Gábornak utalványoztatok, hogy kazáni tatár szövegeit kiadás alá földolgozhassa. — 1876-ban azonban, anyagi körülményei rosszra fordultával, kénytelen volt ez adományt beszüntetni s ezt nagy szívfájdalommal bejelenteni.

1875-ben a m. kir. közlekedési minisztérium fölkérvén az Akadémiát, hogy a kebelében szerkesztett vasúti szótárt bíraltassa meg, az első osztály e munkával Fogarasit bízta meg, mint oly sok talpraesett műszó teremőjét. Ő e munká-

ban is gondosan és szakértőleg járt el, s ezért a minisztérium neki köszönetét nyilvánított.

Ugyanazon év máj. 24-kén a Nyitramegyében Andódon, Czuczor születésbelyén rendezett Czuczor-emlékünnepeélyre lett kiküldve, Fraknói, Gyulai és Pulszky társaságában, meghozni az Akadémia koszorúját dicsőült szerkesztőtársa emlékére.

Sziutazon év november 9-én az írói tulajdonjog tárgyában kirendelt, a Kisfaludy-Társasággal vegyes bizottságba választott meg, a második osztály részéről.

V.

De a jog- és nyelvtudomány széles két mezeje nem volt elég az ő fáradhatlan, sokoldalú tevékenységének. Gazdag szelleme s hazafias gondja felölelte a közelet sok egyéb tényezőit is, s mindenütt alapos, és eredeti felfogással. Kiterjedt gondja a játékszínre, melynél hathatósabb eszközt a főváros megmagyarosítására nem ismer, az örökváltságra, tehát a jobbágyság felszabadítására; az eladósodott földbirtok tulajdonosainak, tehát a magyar faj zömének, megmentésére.

Így már 1834-ben jelent meg tőle: Egyetlenegy mód a magyar játékszín célirányos megalapítására (Pest, nagy 8-ad r. 8 lap).

1841-ben pedig Magyar bank (Pest, nagy 8-ad r. 46 l.). E tervet az Akadémia 1841. július 19-iki ülésében terjesztette elő, s azután ugyanazon évben ki is nyomatta s közbirálat alá bocsátotta. Huszonöt rövid fejezetben adja egy m. bank rövid tervezetét, s azután 28 §-ból álló alapszabály-tervet, csak a főpontokra szorítkozva. Jegybankot javasol Pesten, ötven éves kiváltsággal, melynek alapját részint aláírás (részvények) útján begyűlendő 5 millió forint aranyban s ezüstben, részint az összes hazai törvényhatóságok házi adója képezné, mely a bank pénztárába folyna be s ez azután a tisztviselők fizetéséről gondoskodnék, ezek pedig tartoznának az adót felelősség terhe alatt behajtani s beszedtetni. A bank föl lenne a törvény által hatalmazva bankjegyek kibocsátására, melyek minden pénztárban elfogadtatnának, s jegyeit, melyek egyharmad

része arannyal s ezüsttel lenne fedezve, bármikor rögtön beváltani lenne köteles. Hitelezései után csak 4 perczentet (mint F. e munkájában nevezi: századbér) követelne; közös magánpénzeket átvenne őrizetre, kamatoztatásra; kölcsönöket adna biztos földbirtokra s kézi zálogra, váltókat számítolnala, természetmenyek- s iparczikkekre előlegezne stb. Összeköttetésbe hozza e banktervével a jobbágyi terhek megváltásának módozatát is, mely akkoriban még a szabadelvű hazafiaknak csak kedves álmái közé tartozott. A kis munka során, mely csak vázlat, ismételten is kiemeli egy ily banknak remélhető óriási hasznait s halaszthatlan égető szükségét a magyar földbirtok megmentésére a vérszopó uzsora kezeiből, s fölvirágoztatására. Fogarasi valódi gyermekkedélylyel hisz és remél, szerinte csak akarni s merni kell; s miután az osztrák bank Magyarország igényeinek meg nem felel, nem is kételkedik, hogy az engedély egy külön magyar jegybank fölállítására meg fog adatni; a fenforgó nehézségek nem feszélyezik, azok megoldásával nem is vesződik. — Jó s nemes szándéka mindenesetre dicséretet érdemel, s a legnagyobb méltánnyal kell fogadnunk, hogy ő már 1841-ben, az akkor még egészen járatlan úton, midőn ily eszméssel csak igen kevesen foglalkoztak, oly banktervvel állott elő, mely úgy buzgó hazaszeregetének, mint értelmességének csak becsületére válik, habár ma, midőn a gyakorlati nehézségekkel egy külön m. jegybank létesítése körüli elég sajnosán megismerkedtünk, csak fájdalomosan mosolyognunk lehet a naiv hit fölött, mely előtte akkor a gordiusi csomó megoldását oly egyszerűnek s könnyűnek tüntette föl. — A bankterv ügyében erős polémia fejlett ki közte s N. K. (Nagy Károly magyar akad. rendes tag) közt, ki a pozsonyi Századunk 1841-iki 77-ik számában fitymálva támadta meg javaslatát, mely gyakorlatiatlan, kivihetetlen s melynek előadása a trivialiság elemi, — és megtagadott tőle minden tapasztalást s komoly megfontolást. — E megtámadásra Fogarasi az Athenaeum 1841-ik évi második félévi folyamában felelt, szintén igen kemény modorban, szokása ellen. — Bántotta a lenéző hang, az Orosz-féle »Századunk« e szokásos hangja, azon férfitől, ki akadémiai társa volt; a »Daguerreotyp« Írója, kétségkívül genialis de

rendkívüli utakon járó szellem, kíméletlen gúnyoló, fájó élezek mestere, gróf Széchenyi eljárásainak is éles ostorozója, kit Dessewffy Aurél »Ein Geist der stets verneint« czímmel jellemzett, mint Góthe Mepkistót, — ki azonban sok száz példányban elkelt Daguerreotypja stép jövedelmét egészen egy elhalt nagyérdemű magyar író családja fölsegélésére aján-dékozta. — Ha közelebb ismerték volna egymást Fogarasival, jó barátok lettek volna kétségkívül, mert a gúnjos Nagy Károlynak nemes jelleme volt, s csak azért viselt tövises burkot, mint az illatos rózsza, melynek sok százféle faját termeszté bicskei kertében, hogy a szamarak egy könnyen hozzá ne férjenek. Ilyen maradt mind halálig, s elnyomott hazáját elhagyva, a korcs emberiséget megvetve, de egy józan eszű magyar parasztot minden miniszternél inkább tisztelve, s minden kis madarat, zöld békát s virágot szeretve, balt meg.

Fogarasi sokoldalúságának jeléül még megemlítem, hogy 1850-ben megjelentek tőle »Az egyszerű és kettős könyvvitel alapelvei, a m. k. ipartanoda számára« (Buda) s kéziratban a »Zenei hangegyezmény alaptudományát« hagyta bátra. Természettudományokkal is örömet foglalkozott; többek közt az országban gyakrabban mutatkozó földrengések okait is fejtegette, kijelölni igyekezve a helyet, hol azoknak labora-tóriuma (műgóczcza) van.

Ennyit foglalatoskodva a tudás mindennemű ágaival, de különösen nyelvbuvárlattal, egyéni hajlamból, és azon tudománynyal, mely a bírónak szükséges, — kötelességből: Fogarasink még sem volt soha száraz és pedáns könyvmoly s pör-féreg; szerette a zenét, hegedűt, s ifjabb korában »Népszerű magyar dalokat s hangműveket« is adott ki, énekre és zongorára alkalmazva. ¹⁾ És szerette nem csak a szobai könyvtár könyveit — Adelungot, Grimmet, Révayt — hanem a nagy természet könyvét is, s idejét íróasztala és kertje közt osztotta meg sok éven át, hol kitűnő szakértelemmel, tudo-

¹⁾ Melynek egy példányát a Nemzeti Casinó könyvtárban lát-tam (év nélkül) VI darab, ebből bárom énekszöveggel, bárom a nélkül; az énekszövegek következők: 1) Úgy meg vagyok határozva, mint a csikó kantározva; 2) Beh hiába szerettem én; 3) Kertembe' van egy fa, száraz ág van rajta.

mányosan úzte a fatenyésztést, és különösen, Szontagh Gusztáv barátjával kedélyes társaságban, a dinnyemívelést. Ifjú lélek örömeivel mutogatta, kóstoltatta páratlan nagyságú, szépségű s ízű kutabiáit, dólóit, turkesztánjait, Mészárosait, kantaluppjait, zöld és fehér bélű s narancssárga zamatos kedvenceit, s vékony héjú, finom húsú görög dinnyéit, a netovábbig érve ezek tökéletesítésében. Ez volt komoly tanulmányokkal elfoglalt életének költészete, meit verset tudtomra, mióta az ifjúkori tógát S.-Patakon levetette, nem igen írt, a házassági akadályokat felszámoló hexametereken kívül. — Sokszor lehetett őt látni városligeti szép kertjében, már kora hajnalban, öntöző edénnyel kezében, és meleg nyári estéken, saját izlése s rajza szerint épített tornyos, festői kerti lakának pitvarában s lúgosaiban, vidám baráti kör előtt, mosolyogva s magyarázva szeldelni föl fűszeres magyar csemetéit, jobbkat minden narancs- s ananásznál, melyekhez soha czukrot nem adott, mert megvetette a dinnyét, melyet czukorral kell édesíteni.

A mi politikai meggyőződéseit illeti, józan szabadelvű, a szabadsággal egyesített rend mély meggyőződésű barátja volt, mint bírói állásához illett. A napi politikába azonban, melytől bírói tiszte különben is eltiltá, nem avatkozott, s annak viharait csakugyan elkerülte. Neki a magyar haza s a nemzetiség volt mindenekelőtt, s azt tartotta jó politikának, mely akár Széchenyi, akár Kossuth szellemében a parancsoló körülményekhez alkalmazkodva, a haza s nemzet javára, megmentésére vezet. — E czélnek szolgált, mint akadémikus, mint István főherczeg titkára, mint Kossuth tanácsosa, s mint provisorium alatti, s alkotmányos bíró. Felmerült politikai s nemzetiségi vitás kérdésekben véleménye és modora szelíd és közvetítő volt mindenkor, már fiatalabb korában is. Ily jellemű p. o. az Akadémia 1847. ápril 12-iki ülésében a nyelvpurismus kérdésében nyilvánított véleménye. Bajza, e szigorú jellem, az idegen nyelvek közéletünkben vaió használatáról értekezvén, érelyesen s tüzesen róttá meg az idegen szavakkal kaczerkódó divatos szokást, mint a nemzeti jellemre károsan ható tüneeményt. Fogarasi s vele Toldy ez állítás iránt közvetítőleg s módosítólag nyilatkoztak. Ő is óhajtó, hogy a magyar nyelv

legyen a hivatalos nyelv, s a csinos társalgás, a családélet s köz- és házi oktatás kirekesztő közege, de nem szeretné, ha Bajza éles és keserű előadása nem szándékolt túlhatást idézne elő, főleg a túlságok iránt fogékony ifjúságnál, s nyerseséget, macacsságot, elszigetelést eredményezne. Idegen nyelvek tanítása s tudása igenis hasznos lehet, ha az a nemzetet ki nem zárja s ha ennek tanítása amaszt megelőzi. A kirekesztő nemzeti irány csak tagadólag hasznos, a többoldalú kiképzés pedig fölvilágosít, szélesebb látkört nyit, s hasonlítás útján a hazai nyelvnek használ; idegen nyelvek s műveltség előtt tehát elzárkózni nem szabad stb. Ilyen volt véleménye más vitákban is, kiegyeztető, közvetítő, békére vezető.

Fogarasi irodalmi művei, értekezései nem tűnnek ki ragyogó nyelvezet, szépség és formatökély által, sőt van rajtuk többnyire valami nehézkesség, s az előadás kellemének érezhető hiánya. — Előadásában ékes szavakat nem keresett, »mondja ő maga is«, s ezekkel nem is bírt. De mindenben, a mi tollából származott, volt mag és tartalom. Szellemének minden terméke rámutat a gondolkodó, eszmedús főre, a feladványait minden oldalról s alaposan megvilágítani törekvő bűvárra, rendszeres logikai észre, a választott szakát komolyan szerető s képviselő valódi tudósra, ki előtt mindenkor ott lebeg életének fő célja: a közhasznúság, s fenlobogó zászlója: a hazaszeretet. Egyébiránt szerette a szépet, az ízletest, lakásában, ruházatában, egész környezetében, s örömet olvasta a költőket. Nincs ember, »úgymond«, ki egyedül zordon valóban élne; még a legműveletlenebb is olykor eszmei világba kívánczik; de ismét nem helyesli emez irányt, ha túlságba csap, s a valót elhanyagolja. »Vannak ismét emberek,« úgymond, »kiknek csak szellem kell; csodálatos, hogy esznek, isznak s rukázkodnak. A hiba csak az, ha az emberi természet ellenére akár a valónak, akár az eszmeinek, túlsúlyt engedünk.«

Kitűnő példája Fogarasi amaz igazságnak, mit talán senki sem von kétségbe, hogy elméleti s gyakorlati képességet egyesítő, szorgalmas szakemberek jótékonyabb s gyümölcsözőbb hatással lehetnek a közéletre, a haza s emberiség javára, ha írói s szónoki teketségök nem lenne is legelső rendű, mint sokkal geniálisabb s ékesszólóbb egyének, s hogy a szellem

szerényebb, zajtalanabb, de folytonos szorgalmú hangya-tevékenysége több üdvöt áraszt az emberi nemre s tudományra, mint hatályosabb, csattanósabb, megrázóbb föllépések, oly arányban állva ezekhez, mint csendes, termékenyítő zápor a világrengető viharokhoz. A lanyha zápor nem oly szép, nem oly szemkápráztató s megragadó, mint a villámos és »dörge-delmes« égi háború; de rendszerint hasznosabb és kívánatosabb, noha nem tagadhatjuk, hogy a megromlott lég felüldítésére, az egészségtelen gőzök szétosztatására, a rothadva tespedő világ fölriasztására olykor Zeusz mennydörgő s villámszóró haragjára is szükség van.

Becsületessége, tiszta emberi s bírói jelleme példányszerű volt. Yégerpczeiben is arról gondoskodott, hogy hitelező barátait biztosítsa s kielégítse, nehogy azok már bizonyosnak hitt halála által, mely korábban lepte meg, mintsem tartozásait tervszerűleg kielégíthette volna, anyagi kárt szenvedjenek. — Még 1871. május 16-kán kelt végrendeletében, midőn azt gondolhatá, hogy legalább is százezer forintnyi vagyonnal bír, csinos épülettel ellátott 9750 □ öl kiterjedésű, jól művelt városligeti kertjében, s értékes ingóságokban, — általános örökösül a m. Akadémiát rendelte, egyenkint 1000 forintnyi, összesen 3000 frtnyi alapítványt szánva a kázmárki és szikszai iskoláknak s a sárospataki főtanodának, hol tanulmányait végezte, 200 frtot az irói segélyegyletnek, s ugyanannyit a pesti reform, gymnásiumnak, s minden ingóságát hű gondviselő cselédeinek tulajdonába bocsátván, egyedül könyvtára kivételével, melyet az említett reform, iskolának hagyományozott, s arra kötelezván általános örökösét, hogy hű cselédeinek, míg élnek, évenkint 600 forintot fizessen. Végrendelete végrehajtójává az Akadémia főtitkárát nevezte, 50 arany tiszteletdíjjal. — A végrendeletben kifejezett nemes szándék meghiúsult; a kert jó áron eladatván, ára drága házépítésbe fordított, s a végrendelet-alkotás idején még tetemes vagyon kevés év alatt semmivé lett. A csak nem rég vagyonos férfiút, ki szeretett akadémiáját sok ezerrel akarta megajándékozni, ezen Akadémia temettette el, így hozván magával az emberi dolgok forgandósága. — Az említett iskolák részére 1870. ápril 17-ikén, 70-ik születésnapján, kiállított, s a tizáninenni

reform, egyházkerület ugyanaz évi május hó 3-ki közgyűlésén kihirdetett s hálás köszönettel fogadott alapítványlevelében így nyilatkozik, — se jellemző nyilatkozatot érdemesnek tartottam itt főlemlíteni: — Istennek érdemem feletti jóvoltából, mai napon léptem, testi és lelki teljes erőben, életemnek hetvenedik évébe. — Visszagondolva eltöltött éveimre, a mennyei gondviselés után, már régebben elbűnyt szüléimén s nevelő rokonaimon kívül, főleg azon iskolai intézetek vonták magokra hálás érzelmeimet, melyeknek szellemi képeztetésem alapjait köszönhetém. Ifjú- és férfikoromban az emberi sorsok intézője nyújtott annyi eszközt számomra, mennyi további magamképeztetésére és életem fentartására nélkülözhetetlen vala; de utóbbi időben már némi megtakarításokat is eszközölhetek, s ez indított arra, hogy az érintett intézetek irányában hálámat, ha csak némi részben is, nyilvánítsam.«

E bevezetés után kéri a superintendentiát, hogy alapítványa fölött a felügyeletet fogadja el, s az alapított 1000—1000 írtnak 6 százalékos kamatait, melyeket 1870-ik évtől folyókká tett, Felső-Kázmárkon, születése helyén, hol a legelső elemi oktatást nyerte, s hol atyja és ennek testvérei, mint gondos ápolóinak s nevelőinek tetemei nyugosznak, iskolai s egyházi czélokra, és ugyan fele részben a papi s tanítói fizetés némi emelésére, s iskolai könyvtár alapítására, s fele részben ösztöndíjakra, — Szikszó városában, hol tanulmányait folytatta, s hol anyja és anyai nagyanyja porait fedezik a sírgöröngyök, csupán iskolai czélokra, u. m. iskolai könyvtár alapítására és ösztöndíjakra; végre Sái'ospatakon, hol jeles tanárok vezetése mellett, iskolai pályáját bevégezte, csupán ösztöndíjakra, különös tekintettel a családjából származott tanulókra — rendelte fordíttatni. A nemes célú alapítvány ugyan a megfogyatkozott hagyatékból aligha telik ki, de mindenestre az említett iskolákra hálás visszaemlékezésének s a nevelésügy felvirágoztatására irányzott hő buzgalmának jele, s minthogy a kamatokat, míg élt, pontosan fizette, az iskolai könyvtárakat hét éven át jelentékenyen növelte, s ösztöndíjai által a tanulási szorgalmat élesztette. Ezen kívül a szikszói iskola tárát, a gróf Batthyányi Kázmér-féle szép

magyar földtekével, melyet Nagy Károly adott ki, melyben egyébiránt az a nevezetes, hogy a legelső magyar nyelvű földtekéről Magyarország neve kifejejtetett, szintén gyarapította. — A kázmárki reform, egyház, illetőleg ottani pap s tanító javára 30—40 holdnyi birtokot is akart venni, s ez iránt már meg is volt az egyezség, midőn rövid idő alatt vagyónát vesztette.

Fogarasinál a kitűnő szellemi tehetségek a szív jóságával s nemességével voltak párosulva; s ezért volt ő egészen tiszteletreméltó ember. Kinek egyedül hatalmas ész ad fényt, szívjóság nélkül: e fény oly hideg, mint amaz éj szaki égtüemény, mely ragyogásával bámulatra kelt, — s nem, mint az áldott napé, mely táplál és melegít. Elmondhatta ő is, szíves szolgálatra készségében minden felebarátja iránt, La Bruyerreel: »előszobám nem azért van, hogy abban unatkozva várakozzatok, jertek be hozzám jelentés nélkül; kedvesebb dolgot hoztok nekem aranyból s ezüstből, ha alkalmat adtok titeket lekötelezni; szóljatok, mit akartok? mit tehetek értetek? —« Nemes jellemének egyik szép vonása volt szegény rokonainak segélyezése is, mennyire ereje s magasabb céljai engedték, s ha e tekintetben valamely részről panasz volt, az nem egyéb, mint a spanyol koldusokéhoz hasonló szemérmetlen követelés, mely fejős tőkének szeretné tekinteni a családi nevet, a melyre nem ő hozott fényt.

VI.

De befejezem már jóakarátú, bár a szép eredetinek megfelelni s azt híven visszatükrözni nem képes rajzomat. Igyekeztem előállítani nemcsak — a mire e helyen főszűly fektetendő — a sokoldalú, munkás és eredménydús akadémikus tudós képét, hanem egyszersmind a derék bírót, a közpálya érdemes férfiút, s a kedves, szeretetreméltó jó emberét, kinek párja csak ritkán találkozik igaz humanitásban, rokonszenves nyájasságban és szelídségben, baráti hűségben, tiszteletreméltó magán erényekben. Igyekeztem benne felmutatni egy buzdító példát, mint lehet becsületes munka, szorgalom, és soha meg

nem hazudtolt tiszta jellem útján szegény ifjúnak jólétre s magasabb társasági állásra emelkedni, s a földi viszonyok közt lehetséges s elérhető fokig, boldog emberré lenni. Fogarasink, élete végső éveiiig, valóban boldog és megelégedett volt, életét ép testalkat s azzal járó, rend és mértékletesség által őrzött egészség, derűit kedély, munkásság, szeretet, a természet, kertészet, íróasztal, és zene örömei, jó barátok, kedves feleség, kinek elvesztése borított csupán felleget férfikora rózsaszínű egére, — s munka és becsületesség által szerzett szép társadalmi állás s anyagi jólét fűszerezték. Aggódott ő is a haza sorsa fölött, érezte a jó hazafiak fájalmát, de munkában keresett s talált is vigasztalást, és a haza feltámadásának reményéről le nem mondott soha s azt meg is érte. Ha az enyészet anygala néhány évvel előbb zárja be szemeit: ily boldog s nyugodt kedélylyel szállt volna sirjába. De, a kit terhes munkában átélt ifjúság s férfiasán leküzdött nehézségek után, minden javak környeztek egy hosszas, erőteljes férfikoron s vidám, erőben alig csökkent aggkoron át: a végóra, anyagi jóléte romjain s e miatt roncsolt és zilált kedélylyel találta, s a haza ege is erősen kezdett borongani fáradt szemei előtt.

De mi a bosszú, díszes élet vidámabb képét őrizzük meg emlékezetünkben. Mert ráillenek Jókainak egyik új évi elmélkedéséből e vigasztaló igazságok:

A ki szorgalmas: az gyarapodik.

A ki szeretetet vet: szeretetet arat.

A ki érdemeket szerez: jutalmakat talál.

Fogarasi becsületben öszült meg; bosszú életének, tiszta jellemének tükörén folt és szenny nem található; szorgalma páratlan volt s annak nem hiányzott sem erkölcsi, sem anyagi jutalma; szerető szív lakott a bíró és tudós kebelében (bár e kebelek azon rossz hirben vannak, hogy sokszor szárazak és kérgesek szoktak lenni) s azért szerette is őt mindenki; — érdemei gazdag koszorújába pedig, a köztisztelet követelésének megfelelően, a királyi felség keze tűzte fel a fényes külső díszet: a Szent István rend keresztjét.

Így maradjon ő fenn emlékezetünkben, tiszteletünk rokonszenves tárgya, míg az »ibimus, ibitis« törvénye reánk is bekövetkezik.

Öreg kort ért közöttünk, de bár közel nyolcz évtizedre terjedt élete: azon fájó érzelmet hagyta hátra, hogy a mindig ép, egészséges, mértékletes, erőteljes, tiszta és vidám öreg úr még több évet is élhetett volna. Nemes munkában sikeresen töltött hosszú életpálya után hagyott el bennünket, de mégis nagy és nehezen pótolható ür támadt elköltözése által sorainkban. — Családja nem maradt, csak a felső megyékben elszórva élő, általa mindig szeretett és szívesen látott rokonai, s nagyszámú jó barátai gyászolják, kiket nyájas jóságával lekötelezett, s gyászolja e föld, e nemzet, melynek egyik leg-hívebb, legmunkásabb, leghasznosabb fia volt. Legkisebb gyermekkorától fogva megszokva a munkát, szorgalmat s kitartást, miután emez erényei kitűnő természeti tehetségekkel s a legnemesebb hajlamokkal párosultak, lett azon becses tagja fájának s az emberiségnek, kinek elporló tetemeivel lelke, szelleme és hatása el nem tűnik. Ő valóban kétszeresen is megérdemli, s nem egyéb, mint szoros igazságszolgáltatás, melyet ő maga is gyakorolt bírói székén, hogy a nemzet ez első nyelv-művelő s irodalmi intézete ünnepelve dicsőítse szelíd fényben ragyogó emlékezetét, mert huzamos, ernyedetlen munkásság, s e munkásság önzetlen nemessége és nagyszerű hatására nézve első sorban áll. — Jól esik a társadalmi s politikai izgalmakban görcsösen rángó, anyagias, érzéki élvezeteket sovárgó, pénzvágó, hiú külszillám után kapkodó korunkban ismét egy jobb fajta ember képét mutatni föl, kinek egyszerű bölcsője alacsony falusi házban rengett, s ki e szerény bölcsőből, e kis házból emelkedett nem hizelgés s árulás, hanem valódi érdem által kitűnőbb polgári magasságra, nem kapzsi ság s piszkos üzletek útján, »multis congesta rapinis« rossz illatú gazdagságra, hanem munka s takarékoság által mérsékleti jólétre, s maradt e mellett folytonosan a nemzeti munka hű napszámosa, — s a haza és nemzetiség javára önzetlenül fordított, soha nem pihenő tevékenység hű tejesítésében kereste s találta egyedüli örömét s dicsőségét. Aldozott dolgozott, és végre szegényen halt meg.

Ily férfi sírja fölött nem csüggeteg jajveszéklésnek hanem, komoly visszapillantás mellett életére, jellemére, megfutott pályájára, nemes felbuzdulásnak, lelkesülésnek és azon elhatározásnak van helye, hogy ti ifjak, kik előtt még hosszú életpálya van, követni igyekezzetek erényes példáját s ez által dicsőítsétek legméltóbban emlékezetét, Berzsenyi kérését intézve hamvaihoz:

Oh taníts, mint kell az idővel élni
S bölesen örülni,
Oh taníts nyugodt megelégedéssel
Szent erény s munka menedéköléből
A vad orkánok s habok üldözését
Nézni mosolygva.

Mi pedig, aggkorának társai, ha majdan utána megyünk, oda, hol ő már szállást készít nekünk, megvihatjuk-e neki az örömhírt, hogy: a nemzet élni fog, mert erényes, dolgozik és tanul?

ÖT ÉV
MAGYAR ORSZÁG BŰN VÁDI
STATISZTIKÁJÁBÓL.

KONEK SÁNDOR

R. TAGTÓL.

(Olvastatott, a II. osztály 1879. máj. 12. tartott ülésén.)

BUDAPEST, 1879.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Budapest, 1879. Az A t h e n a e u m r. társ. könyvnyomdája.

ÖT ÉV MAGYARORSZÁG BŰNVÁDI STATISZTIKÁJÁBÓL.

Mintegy négy éve annak, hogy szerencsém vala a tisztelt akadémiának újabb adatainkat bemutatni Magyarország bűnvádi statisztikájából. Alkalmul szolgált reá, hogy 1875-ben legelőször jelent meg hosszabb félbeszakadás után, az egész mai értelemben vett Magyarországra vonatkozó ebbeli hivatalos kimutatás, és jólehet egy évnek adatai legkevesebbé sem alkalmasak biztos következtetések levezetésére, az oly kényes természetű téren, milyen a közerkölcsiség mérvül jelentkező bűnvádi statisztika: még sem akartam akkorra elmulasztani azon régóta várt, ha mindjárt csak egy évet, t. i. az 1873-dikit felölelő adatkészletet felhasználni tanulságos elmélkedésre hazánk bűnvádi viszonyai felett, nem ugyan vajmi merész combinációkra mint inkább a concret viszonyokon gyökerező észleletek jelzésére.

Azóta az 1874-, 1875-ik és 1876-dik évekre szóló kimutatások az országos statisztikai hivatal évkönyveiben jelentek meg, az 1877-dik évre vonatkozó adatok pedig összeállítva, az igazságügyi minisztérium szívességéből bocsáttattak rendelkezésemre. Van tehát öt évre terjedő adatkészlet, mely jóval inkább alkalmas arra, hogy büntetőügyi viszonyaink megvilágításául, jelesen törvényszékeink eljárása és a büntettség évi hullámzása megbírálásául szolgáljon, mint csak az egy évre vonatkozott adatok.

Aki nem ismeri a statisztikai adatoknak összeállításával járó technikai nehézségeket, a mint azok jelesen az amúgy is fontos hivatásuk teendőivel túlterhelt bíróságaink részéről mutatkoznak, talán meg fog azon ütközni, hogy őszinte örömmel üdvözljük a magyar igazságügyi minisztériumnak az

adatok gyors összeállításában való buzgalmát, midőn 1879. elején csak az 1877-diki és nem a legközelebb lejárt 1878-iki évek is állanak rendelkezésre. Azonban nagyon kevés európai állam van, melynek közrebocsátott hason kimutatásai mai napig vagy csak 1877-ig, határozottan egy sincs, melyek azon túl terjednének. Még Ausztriában is, a hol pedig újabban az adatok gyors közlésében rendkívüli erélyt fejtenek ki, az 1877-diki igazságszolgáltatási adatok csak az igazságügyi minisztérium szívességéből lettek legújában megismertetve, a Stat. Monatschrift ez évi márcziusi és áprilisi füzetében, tehát hivatalosan ott sem kerültek még együttes kiadásban színre.

Öt évre terjedő kimutatások nemcsak a bűnvádi ügy folyam szabályosságát engedik elég megbízhatóan felismerni, liánéin tartalmuk belértéke és a közlött adatoknak megbízhatósága iránt is nagyobb kezességet nyújtanak, főleg nálunk, hol csak ezen quinquennium első évével kezdődik az újabb szervezetű bíróságoknak e téren is biztosabb mozgása, jóllehet még ez öt évi kimutatások sem zárnak ki minden óhajt nagyobb pontosság és az egyes tételek számszerű összevágása iránt, így azon följelentések száma, melyekre nézve a vizsgálati eljárás a megelőző évben nem fejeztetett be, az utolsó 1877-iki kimutatást kivéve, egyikben sem vág össze azon följelentések számával, melyekre nézve a vizsgálati eljárás a megelőző év végével nem lett befejezve, szintűgy a vizsgálat alatti személyek száma, kiknek fogsága az előző év végével meg nem szűnt, a reá következő év kimutatása egyikében sem felel meg azon vizsgálat alatti személyek számának, kik mint a korábbi év végével fogva maradtak jelentkeznek. Ha képzelhető is, hogy a reá jött évben kevesebb szerepel akár a még be nem fejezett eljárásokból, akár a fogva maradt személyekből, mint a mennyi a korábbi év végén szerepelt, bár ez sincsen rendben, vagy legalább némi magyarázást igényelne, de sehogysem érthető, hogy legyen az átszármazott számtétel nagyobb, mint az előző év maradványa, pedig az egyik-másik évi kimutatásban csakugyan ily rejtélyes többlet jelentkezik, elég ok méltó megütközésre és kir. ügyészeink, meg bíróságaink komoly figyelemzetetésére, hogy a számtételek teljes összhangzására lelkiismeretesebben törekedjenek, nem pusztán azért, mivel efféle

szembetűnő különbözetek nagyon is képesek devalválni a számadatok megbízhatóságát, hanem maga az igazságügy érdekében is, mert tudni kell, hogy hová lettek azon feljelentések, melyek iránt az eljárás nem lett befejezve, a nélkül, hogy a reá következő évben újra fel lettek véve, és még jóval fontosabb tudni, hogy hová lettek a vizsgálati fogságban maradt személyek, kik az utána való év kimutatásában nem jelentkeznek, természetesen megfejthetlen rejtély maradván, hogy honnan kerültek elő azon vizsgálati fogságban talált személyek, kik a korábbi év végével nincsenek olyanokká kimutatva. *)

Szóról szóra ismételhetem azt, a mivel négy év előtt kezdtem hasonlártyú értekezésemet, hogy t. i. a hűntetőügyi statisztikában már az évenként előforduló *följelentések* és *bűnvádi nyomozások* száma, főleg pedig a megejtett vizsgálatok eredménye bir némi fontossággal: az elkövetett bűntettekről való följelentések létszámában, azoknak évről évre való hullámzásában, részint az egy évben valóban helyet foglalt törvényszégek abszolút száma, részint az eljáró bírói közegek nagyobb-kisebb erélye, részint végre hol a királyi ügyészek hivatali túlbuzgalma, hol a nép jellemében rejlő vádolási hajlammak erősebb vagy gyöngébb nyilvánulása jut némi kifejezésre, jelesül ha a megejtett vizsgálatok a följelentéseket nagyobbrészt alaptalanoknak tüntetik fel.

Ha az 1873—77-ig terjedő ötévi időközt áttekintjük, azt találjuk, hogy a bűntettek és vétségek miatti följelentések száma évről-évre inkább emelkedett, jelesen 1873-tól egész 1875-ig, mely évben a maximumot érte el, nyilván ez évig terjedő uralma alatt ama pénz- és hitelválságnak, meg azon általános üzletpangásnak, mely 1873-ban, valamint másutt, úgy

*) Hogy csakugyan ez adatok az öt évi kimutatásokban nem vágnak össze, következő párhuzamból tűnik ki:

följelentések száma, melyekre nézve a vizsg. eljárás az év végén be nem fejeztetett		feljelentések száma, melyekre nézve a vizsg. eljárás az előző évben be nem fejeztetett		a vizsg. fogságban levő személyek kiknek fogsága még nem szűnt		kik mint az előző évben fogva maradtak	
1873.	28511	1874.	27027	1873 végén	4249	1874-ben	4208
1874.	26702	1875.	26908	1874	> 3883	1875	> 3911
1875.	25147	1876.	24569	1875	> 3024	1876	< 3005
1876.	22107	1877.	22107	1876	> 3116	1877	> 3167
1877.	21166	1878.	?	1877	> 3226	1878	> ?

nálunk is oly érezhető mérvben köszönt be, csak 1876-ban szállt némileg alá azoknak száma, de csak is azért, mivel bíróságaink fokozottabb tevékenysége folytán évről-évre kevesebb följelentési eset ment át a következő évre, de az egyes években beérkezett új följelentések száma 1873—77-ig folyton folyvást emelkedett, így volt

följelentés:	1873	1874	1875	1876	1877	1873-hoz képest
korábbi évb. való	26901	27027	26908	24509	22107	— 4794
az évben történt	40782	43635	44944	44071	47950	+ 7168
összesen	67683	70662	71852	68580	70057	+ 2374

Bíróságaink fokozottabb erő kifejtését még világosabban tünteti fel azon körülmény, hogy azon följelentéseknek száma még jóval nagyobb mérvben emelkedett, melyek ugyanazon évben elintézve lettek, és pedig az emelkedés nemcsak abszolút, hanem viszonylagos is; így az évi följelentésekből:

		<i>elintéztetett</i>			<i>elintézetlenül maradt</i>	
<i>vizsgálati eljárás megindítása nélkül</i>	<i>vizsgálati eljárás mellett</i>	<i>összesen</i>	<i>%</i>		<i>%</i>	
1873.	2893	36279	39172	57.₈₈	28511	42.₁₂
1874.	4243	39717	43960	62.₂₂	26702	37.₇₈
1875.	4434	42281	46705	65.₀₀	25147	35.₀₀
1876.	3026	43447	46473	67.₇₇	22107	32.₂₈
1877.	3420	45471	48891	69.₇₉	21166	30.₂₁

1877-ben 1873-hoz képest közel 12%-nyi emelkedést, az elintézetlenül maradiaknál ugyanily arányapadást mutat, vagyis közel 12%-nyi javulás állott be.

Az eljáró bíróságok nagyobb erélyére továbbá még azon körülmény is mutat, hogy az általános följelentésekből évről-évre nagyobb arányszázalék jut ki azoknak, melyek valósággal bűnvádi tárgyalásra vezettek, melyek ennél fogva nem voltak egészen alaptalanok, nem teljesen indokolatlanok, így:

		bűnvádi tárgyalásra vezetett	
1873.	összes 67683 följelentésből	18374	vagyis 27.₁₅ %
1874.	» 70662	» 19750	» 27.₉₅ »
1875.	» 71852	» 20931	» 29.₁₃ »
1876.	» 68580	» 22410	» 32.₆₈ »
1877.	» 70057	» 22103	» 31.₅₅ »

De másképp áll a dolog, hogyha csak azon följelentéseket vesszük tekintetbe, melyek vizsgálati eljárás megindításával lettek elintézve, főleg ha az elintézés módját és eredményét vesszük fontolóra, akkor csakugyan mind az öt évi kimutatásokból egyaránt kitűnik, hogy alig felerésze a vizsgálatilag elintézett följelentéseknek eredményezett tényleges bűnvádi eljárást, a másik felerésze a nyomozásoknak, hol a tényálladéknak teljes hiánya, hol a büntett vagy a tettes ki nem puhatolhatása miatt, hol végre az esetnek más bírósághoz való áttétele vagy más vizsgálatba való beolvasztása folytán nyert véget; oly eredmény, mely a bűnvádi nyomozás komoly céljával semmi arányban nem áll és csakugyan szomorú illusztrációja a nálunk nagyobb mérvben, mint másutt előforduló vádolgatási hajlamnak, mi ellen még a bíróságok erélyesebb eljárása sem képes óvszerűl szolgálni, a munkaerő- és időben nagy pazarlás, melyet ily alaptalan gyanúsítás, vagy eredménytelen nyomozás okoz, e tekintetben is jellemzi nemzetünket, melynek különben is a tékozlás egyik sajátlagos gyöngesége. Hogy pedig ez irányban a legutóbbi időben sem mutatkozik javulás, sőt hogy még rosszabbodott a viszony, főleg a minden tényálladék nélküli alaptalan följelentéseknek évről-évre mind általán mind viszonylag mutatkozó sajnos emelkedéséből félreismerhetlenül tűnik fel, így:

végződött

a vizsgálatilag elintézett	tényálladék hiánya miatt	tettes ki nem puhatolása %	más bírósághoz át- / tétel miatt %	össze- sen	bűnvádi tárgyalással %					
1873. 36279	följelentésből 8994	24. ₆₀	5877	16. ₃₀	3034	8. ₃₆	49. ₅₆	18374	50. ₆₄	
1874. 39717		9249	23. ₂₆	7728	19. ₀₀	2990	7. ₅₂	49. ₅₁	19750	50. ₇₂
1875. 42281		10329	24. ₄₃	7624	18. ₀₃	3397	8. ₀₃	50. ₄₉	20931	49. ₅₁
1876. 43447		12070	27. ₇₉	6845	15. ₇₅	2122	4. ₈₉	48. ₄₁	22410	51. ₅₈
1877. 45471		12797	28. ₇₄	7865	17. ₅₂	2706	5. ₉₅	51. ₀₅	22103	49. ₆₂

Valamint négy év előtt, úgy a legutóbbi évek adatai után ma még inkább felsóhajthatunk, mennyi hiábavaló idő és pénzfecsérlés, mennyire lassítatik ez által az igazságszolgáltatás menete, mily sajnos mérvben ásatik alá úgy a közbizodalom, mint a bírói tekintély, mennyi egyéb teendőiktől vonatnak el ez által a bírói közegek és így mennyi fontos társadalmi és államérdek sértetik az ily könnyelmű eljárás által. Ma támaszkodva öt évi tapasztalásra, még nagyobb jogosultsággal

állíthatjuk, hogy a bűnvádi följelentések ügye individuális és adminisztratív érdekek szempontjából sürgősen igényel oly reformot, mely midőn egyrészt a teljesen alaptalan följelentéseknek útját szegi, másrészt a büntényt nyomban követő szigorú igazságszolgáltatásnak szabad és lehető gyors lefolyását képes legyen biztosítani. Ezt elvárjuk a jelenleg tanácskozás alatt levő és nemsokára a legislativa elé kerülő büntető törvénykezési javaslattól. Valamint a már törvény erejére emelkedett, de még életbe nem lépett új büntető törvénykönyvünktől méltán elvárjuk, hogy egyrészt a büntettek és vétségek szabatosak!) értelmezése folytán, másrészt Magyarország Királyhágón inneni és túli területére való kiterjedésénél fogva nem fog többé statisztikai kimutatásainkban azon visszasság észlelhető lenni, mint jelenleg, midőn gyakran ugyanazon bűnös cselekvény, mint péld. a tiltott nősülés, az izgatás, jelesen a nemzeti-ségek elleni izgatás hol vétségnek, hol büntettnek minősítve jelentkezik: a Királyhágón túl eddig még az osztrák büntető törvény lévén érvényben.

A vizsgálati fogságban volt egyének irányában az öt évi időközben helyet nyert eljárás csak annyiban mutat némi javulást, hogy azoknak számaránya, kiknek fogsága az év folyamában véget ért, valamivel emelkedett, szemben azokéval, kik az év végével fogva maradtak, a mi következő összeállításból tűnik ki:

volt vizsgálati fogság- ba	az év folyamában megszűnt a fogság	o/ o	fogva maradt az év végével	o/ o
1873. 23487 személy	19238 személyre nézve vagy	81.91	4249 vagyis	18.07
1874. 24782 „	20839 „ „ „	84.36	3863 „	15.64
1875. 22432 „	19408 „ „ „	86.52	3024 „	13.48
1876. 19981 „	16868 „ „ „	84.40	3116 „	15.60
1877. 22147 „	18911 „ „ „	84.94	3236 „	15.06

tehát az 1874 — 77-diki évek végén 3—5 százalékkal kevesebb személy maradt fogva, mint az 1873-iki év végén, ami kétségkívül némi jobbra fordul ást jelez, a vizsgálati eljárásban: csak-hogy ez a javulás nem sokat jelent, ha azt vesszük tekintetbe, hogy miképen végződött a vizsgálati fogság és meddig tartott az, már pedig:

			elbocsátás által	halállal	szökéssel	a büntetés	foganatosi-	0/0
			0/0			tása folytán	0/0	
1873. szeptember 1.	19238	közül megadott a fogságban	10618-nál	55.13	170 0.88	60 0.31	8390-nél	43.57
1874.	20839	»	10749	51.60	129 0.61	52 0.25	8909	47.54
1875.	19408	»	10384	53.51	70 0.36	36 0.18	8918	45.95
1876.	16865	»	9462	56.16	60 0.36	32 0.19	7311	43.35
1877.	18911	»	10678	56.46	95 0.51	36 0.19	8102	42.84

ez egész öt évi időközben tehát évről-évre jóval több mint fele részénél a vizsgálati fogságban levőknek, a fogság az által ért véget, mivel a letartóztatott személyek egyszerűen elbocsátottak és pedig hol a vizsgálat folytatában vagy annak megszüntetése folytán, hol bizonyítékok elégtelensége miatt felmentő, hol végre teljes büntetlenségi ítélet következtében, holott alig több mint két ötöd hagyja el évenként a fogságot büntető Ítélet folytán; mert az öt évi átlag szerint minden egyes évben 54.57%-nál a vizsgálati fogság elbocsátással, 0.54%-nál halállal, 0.23%-nál szökéssel, és 44.66%-nál a büntetés foganatosításával végződik a fogság, pedig ez arányviszonynak legkevesebbé sem felel meg amaz arány viszony, mely a vizsgálati fogság tartamára nézve észlelhető, mert ugyanazon öt évi átlag szerint a fogság csak 47.66%-nál nem tartott tovább egy hónapnál, ellenben 51.34%-nál egy hónapon túl terjedt, sőt 8%-nál félévnél hosszabbra nyúlt a letartóztatás és e tekintetben újabban csak annyiban mutatkozik némi javulás, hogy az egy éven túl terjedő vizsgálati fogságra nézve folytonos csökkenés tapasztalható, azoknak száma, kik egy évnél tovább vizsgálati fogságban letartóztatva maradtak 558-ról 1873-ban 263-ra szállt alá 1876-ban, de 1877-ben megint némileg emelkedett 313-ra; mindamellett ez utolsó évben is, szemben az 1873-diki évvel, egy és egynegyed százalékkal kevesebb fogolyra nézve nyúlt ki letartóztatásuk egy évnél hosszabb időre; jóllehet még mindig sajnos jelenségnek mondható, hogy még az utóbbi öt év átlaga szerint is nálunk egyre-másra évenként 1545 személy egy féleven túl fetreng merőben vizsgálati fogságban, mennyi idő és munkaveszteség, mennyi lelki gyötrelém a nem vétkesnek talált, mennyi időpazarlás és büntetëshalogatás a vétkesnek bizonyult egyének irányában! Az öt évnek ebbeli adatai következő abszolút és viszonylagos számokat tüntetnek fel; a vizsgálati fogság:

	1873.	1874.	1875.	1876.	1877.
	egyénénél ^o / _o	egyénénél ^o / _o	egyénénél ^o / _o	egyénénél ^o / _o	egyénénél ^o / _o
1 hón tul nem terjedt	9140 47. ₆₃	9546 45. ₈₁	9396 48. ₄₂	8045 47. ₇₆	9240 48. ₅₇
1—3 hóig tartott	5407 28. ₁₁	6768 32. ₄₇	6197 31. ₃₃	5739 34. ₀₃	5964 31. ₅₁
3—6 „ „	2718 14. ₇₃	2620 12. ₃₅	2252 11. ₀₀	2092 12. ₄₀	2423 12. ₀₁
6 hótól egy évig tart.	1415 7. ₂₆	1393 6. ₆₃	1136 5. ₆₅	726 4. ₃₁	971 5. ₂₃
egy évnél tovább „	556 2. ₈₀	514 2. ₄₈	427 2. ₂₀	263 1. ₆₆	313 1. ₀₅
együtt	19238	20839	19403	16865	18911

Az évi följelentések nagy számához képest természetesen jelentékeny a *perbefogottak* száma is.

A valamely *büntett* vagy *vétség* miatt perbefogott személyek száma, a szóban levő öt évi időközben, az egy 1874-iki évet kivéve, folytonos apadást tanúsít, a mi mindenesetre örvendetes jelenségnek veendő, és még örvendetesebb amaz észlelet, hogy az év végén perbe fogva maradt személyek száma nemcsak általán véve, hanem viszonylagosan is évről-évre és pedig alig szembetűnő arányban száll alá, a mi kétség kívül első sorban törvényszékeink részéről ez irányban kifejtett nagyobb ügybuzgalomnak köszönhető.

E tekintetben a hivatalos kimutatások szerkesztésében is jóval helyesebb az eljárás, miután az egy évről a másik évre megmaradt perbefogottak számeredményében korántsem mutatkoznak oly eltérések, minőket a nyomozó eljárásra nézve fentebb jeleztünk, sőt az utóbbi évek kimutatásaiban teljes összhangzás constatálható. Hány személy lett az utóbbi öt év mindegyikében perbefogva, és hány ellen végeztetett be a bűnvádi eljárás, hány ellen nem, következő összeállításból tűnik ki:

a perbefogottak száma általán	a bűnvádi tárgyalás az év végén befejeztetett	egyénre nézve	az év végén perbefogva maradt
1873. 48848	33837	69. ₂₇ ⁰ / _o	15011 szem. 30. ₇₃ ⁰ / _o
1874. 50654	37757	» » 74. ₅₄ »	12897 » 25. ₄₆ »
1875. 48969	37054	» » 75. ₄₆ »	11915 » 24. ₉₄ »
1876. 46949	35086	» » 74. ₇₃ »	11863 » 25. ₂₇ »
1877. 46671	35471	» » 76. ₀₀ »	11200 » 24. ₀₀ »
átlag	48118 35841	74. ₀₃	12577 25. ₉₇

De ha mindjárt 1877-ben 3811 személylyel kevesebb is maradt azon éven túl perbefogva, mint 1873-ban, ha mindjárt továbbá azoknak számviszonya az összes perbefogott személyek számához 6.73%-al javult is, mégis elég sajnos, hogy még

az utolsó 1877-diki évben is 11,200 személyre nézve, kik ez évben bűnvádi tárgyalás alá vonattak, a tárgyalás nem vala befejezhető. Mert ha meggondoljuk, mint már négy év előtt szerencsém vala megjegyezni, hogy eltekintve a positiv hátrányoktól, melyeket a törvényhozás a vád alá helyezéssel egybeköt, mennyi bajt gördít az élet azok elé, kik, habár talán egészen ártatlanul, criminalis perbe vonattak; ha meggondoljuk, hogy mennyi keserű perczet szül a vád alá helyezés, főleg azon esetben, a midőn merő gyanú a vádemelés alapja, akkor megérthetjük, mi az, hogy nálunk még az utóbbi öt év átlaga szerint is évenként 12577 ember, vagyis az átlagosan évenként perbefogottak 25.97%-a, meglehet nagyrészt ártatlanul, egyik évről a másikra marad a bélyegező vád súlya alatt, csupán azért, mert a bíróságnak nincs elég ideje és módja ugyanazon év folyama alatt akár meggyőződve a vád alaposságáról, a vétkest a kiérdemlt büntetéssel megfenyíteni, akár kiderítettén a vád alaptalansága, a nem vétkest az igazságtalan megtámadás ellen védeni, sértett becsületét mielőbb rehabilitálni.

Igaz ugyan, hogy mint szintén már négy évvel ezelőtt alkalmam vala megjegyezni, nem csekély része az évenként kimutatott perbefogottaknak csak az év utolsó hónapjaiban kerül vád alá, és így természetes, hogy ügyök még ugyanazon évben nem intézhető el, de ha a két utolsó hónapnak jutalékját figyelmen kívül hagyjuk is, még mindig elég jelentékeny azoknak száma, kik irányában az évben nem lett befejezve a bűnvádi tárgyalás, bár az hosszabb időn át folyt ellenök. Sőt ha azt vesszük, hogy az utolsó három évben a perbefogottak általános létszáma leginkább annál fogva szállt alább, mert évről-évre kevesebb ment át az előbbi évből a perbefogva maradtak közül, akkor bíróságaink fokozatos munkássága csakis relatív becses bir, mert az absolut számokat tekintve, a három utolsó évben határozottan csekélyebb az ügyködési eredmény, mint volt 1874-ben, midőn 37757 személy irányában fejeztett be a bűnvádi tárgyalás, míg 1875-ben csak 37054-re, 1876-ban 35086-ra és 1877-ben 35471-re nézve végeztetttbe a tárgyalás; tehát a bírósági működés általános számokban mérve, legújban inkább hanyatlást, mint emelkedést tüntet

fel, mi talán az előfordult bűnvádi esetek nehezebb volta által némileg ellensúlyozva lehet, de koránt sincs teljesen kiegyenlítve, főleg miután nálunk, mint jobbára másutt is, az évenként előfordulni szokott bűnvádi esetek minőségükre nézve nem igen változnak, mint ezt még alantabb alkalmam lesz tüzetesebben megmutatni.

Mindamellett azt találjuk, hogy, tekintve a büntettek egyes kategóriáit, az évenként perbe fogva maradni szokott személyek számarányában nagy változatok mutatkoznak az egyes évek közt, de csakis oly büntettekre nézve, melyek iránt aránylag csekélyebb a perbevontak általános száma; köztudomásos dolog lévén, hogy minél kisebb valamely összeg, annál érzékenyebb annak százalékos számviszonya is, mint ellenben azon büntettekre nézve, melyek miatt tekintélyes számi személyek szokott évenként per alá vonatni, jóformán e tekintetben is egyenlő arányviszonyok észlelhetők a szóban forgó quinquennium egyes éveiben, ami következő, az 1877-iki évre vonatkozó összeállításból derüi ki legvilágosabban; ugyanis 1877-ben:

<i>a büntett neve</i>	perbe volt fogva általában	az év végén perb. fog. maradt általában %	öt évi átlag minimum %	öt évi maximum	öt évi maximum
államkötelék ellen	179	75	42.00	14.00	2.08 és 42.00
közüntézkedések »	8541	1860	21.78	24.73	21.78 » 30.02
vallás és közerköles.	1034	331	32.01	31.60	28.31 » 33.78
emberi élet ellen	2654	530	20.00	23.17	20.00 » 27.46
testi épség »	8197	1913	23.34	25.00	23.34 » 26.71
személyes szabadság	63	12	19.05	28.49	4.55 » 76.19
becsület ellen	279	53	18.98	29.27	18.98 « 38.12
vagyon »	25473	6376	25.00	26.01	24.60 » 32.62
vétség miatt	251	50	20.00	23.52	13.71 » 42.62
összesen	46671	11200	24.00	25.07	

A becsületsértések eseteiben újabban mutatkozó arányjavulás mindenesetre örvendetes jelenségnek veendő, c téren csakis gyors, erélyes eljárás lévén képes némi gátul szolgálni az önelégtétel ellen, mely amúgyis népünk alsóbb rétegeiben különféle erőszakoskodás alakjában; felsőbb rétegeiben pedig

a valóságos társadalmi kórtünetképen jelentkező párbajok alakjában elég szomorúan nyilvánul, ez utóbbi socialis baj nálunk még azon körülményben lelvén tápot, liogy a párviadatok bírói üldözésében különösen enyhe, elnéző eljárás tapasztalható, jóllehet abban is újabban némi javulás mutatkozik, az a miatt perbefogva maradók számai kissebbedésével növekedvén az a miatt elítéltetni szokott személyek száma, így

	perbefogott	az év végén perbefogva maradt	büntetésnek aláítatott	elítéltetett
1873.	5	5	—	—
1874.	17	10	2	5
1875.	11	3	5	3
1876.	15	2	9	4
1877.	11	2	—	9

De még az utolsó években is fölötte magas azoknak számaránya, kik a közerkölcsiség ellen irányzott merénylet miatt perbefogva hagyatnak, az ötévi átlag szerint 31.₀₀, sőt 1877-ben 32.₀₁%, mi annál szomorúbb, minthogy épen a közmorál érdekében e téren legszükségesebb a gyors és erélyes megtorlás, leginkább ebben található a társadalom a kívánt oltalmat az efféle nem nyomor és Ínségből fakadó, s megfertőztető természetüknél fogva könnyen járványos jelleget öltő törvényszegések ellen.

Ha azt kutatjuk, hogy hazánkban hány lakóra esik egy perbefogott, hogy mikép változott a viszony az utóbbi öt évben, és hogy miképen áll e tekintetben Magyarország szemben akár Ausztriával, akár Európa egyéb államaival, megvallom nem csekély nehézségekbe ütközünk. Már magában véve eme saját osztalékunk kiszámítására nézve azon nehézség forog fenn hogy országunk népszáma nincsen úgy megállapítva, hogy a születéseknek a halálozások fölötti többletéből kiszámított, évi uövedék vagy apadáshoz sok szó ne férne, abban a be- és kívándorlásból származó néphullámozás egészen figyelmen kívül hagyatván; de továbbá hibás eljárás, ha a perbefogott személyek száma ugyanazon év végére kiszámított lakószámmal vétetik egybe, arra szükséges lenne ugyanazon évnek népességi átlagát kideríteni és ahhoz mérni a perbevont egyének számát, vagy legalább is a megelőzött év végén talált népszá-

mot kellene mérvül használni, nem pedig úgy mint országos statisztikai hivatalunk, mely ezen viszony kiderítésénél saját-szerű kényelmes modort követ, minden évben ugyanazt a szá-mot vevén fel alapul, így 1874-ben, 1875 és 1876-ban állan-dóan 13,579,129 lakót vesz fel, és kihozza, hogy 1874-ben 268, a reá következő 1875-diki évben 280 és 1876-ban 290 lakóra jött volna egy perbefogott, holott hivatalos évkönyvének ugyanazon évi folyama egyik-másik füzetében Magyarország népességét Fiúmén kívül a népmozgalmi adatok fonalán 1873 végére 13,417,304 lélekkel, 1874 végére 13 418,020, 1875 vé-gére 13,525,459 és 1876 végére 13,670,624 lélekkel mutatja ki. Ép oly kényes ebbeli jutalékunknak akár az osztrák, akár a külföldivel való összehasonlítása, mert a különböző bűnvádi eljárások folytán a számok nem homogen-természetűek és így egybe sem vethetők, és én nagyon elhibázottnak tartom, hogy ama statisztikai kézikönyvben, mely a magyar és az osztrák statisztikai hivatal közreműködése mellett a múlt év másod felében megjelent és jóformán hiteles forrásnak szokott tekin-tetni, jóllehet, zárjel közt legyen érintve, számos oly adatokat tartalmaz, melyek épen nem azonosak ugyanazon a magyar stat. hivatal egyéb közleményeiben foglaltakkal, a magyar-országi vádlottak teljes száma fel van véve, míg Ausztriára nézve az ott a nyomozó és büntérgyalási eljárás közt fenforgó teljes elkülönzésnél fogva csakis azon vádlottak száma van fölvéve, kik az u. n. Erkenntnisverfahren alá vonattak, és így természetes, hogy a büntett vagy vétség miatt perbefogott sze-mélyek száma Magyarországon vagy épen a magyar birodalomban annyival túlhaladja az osztrák államét, hogy például: Ausztriában Magyarországon Magyarbirodalomban

1873- ban 44688 48848 52609

1874- ben 35097 50654 56311

1875- ben 37987 48969 53817

perbefogott van kimutatva. Ha az 1877-ben, mint a rendelke-zésre álló kimutatások utolsó évében büntett vagy vétség miatt Magyarországon perbefogottak számát (t. i. 46671) az 1876. év végére a statisztikai hivatal által kiszámított 13,670,624 főnyi népességünkhöz arányítjuk, minden 292 lakóra egy per-befogott jön; ha pedig csak azoknak számát vesszük tekintetbe,

kik irányában a bűnvádi tárgyalás az év folyamában befejezve lett (35471) akkor 385 lakóra jön egy ily perbevonat személy; mindenesetre az egyik és másik esetben is oly jelentékeny contingens, mely elég szomorú illusztrációja büntetőügyi viszonyainknak, mivel Ausztriában ugyanaz évben csak 536 lakó után számíttatott egy vádlott, pedig ott ez év az utolsó quinquenniumban a legkedvezőtlenebb; 1876-ban 545 lakóra, 1875-ben 562-re, sőt 1874-ben csak 603-ra számíttatván egy büntett vagy vétség miatt vád alá került.

A bűnvádi tárgyalás eredményében kétségkívül visszatükröződik a bíraskodásnak nagyobb-kisebb sikere. A jogérzület megszilárdulásával, a bírósági szervezet meggyökerezésével, az igazságszolgáltatás körül szerzett tapintatosság általános elterjedésével, de kivált az előleges nyomozási eljárásnak javulással és a bizonyítéki elméletnek szerves, egészséges kifejtésével mindinkább ritkulnak a felmentéseknek, jelesen a bizonyítékok elégtelensége miatti fölmentéseknek esetei, ritkulnak az Ítélet előtti elhalálozás, valamint a szökés esetei; ellenben évről-évre emelkedik számaránya azoknak, a kik a perbefogottak közül tényleg elítéltek. Mert a liol a perbefogás körüli komoly, higgadt eljárással párosul szigorú ugyan, de igazságos ténynyomozás és azt époly szigorú, mint a bíraskodás magaslatos feladatától áthatott fenytő tárgyalás követi, ott nem a fölmentésben, hanem a törvényszegés megtorlásában nyilvánul az igazságügyi szervezetnek, a társadalmi igényekhez mért megfelelő volta.

Ha az előttünk fekvő öt évi időköznek kimutatásain végig megyünk, e tekintetben kevés változás mutatkozik; a büntető törvénykezésben semmiféle szerves intézkedés nem nyervén időközben helyet, a csekély javulás, mely az utóbbi években az egyik vagy másik irány felé észlelhető, csakis bíróságaink gyakorlatiak!) eljárási modorának és a közerkölcsiség körüli fogalmakban nálunk is mindinkább meghonosodó tisztultabb nézeteknek némi szüleménye. Különbén mind az öt évben úgy az absolut, mint a viszonylagos számokban oly egyformaság, oly egyenlőség mutatkozik, hogy a szabad cselekvőség e terén másutt is uralkodó szabályosság nálunk is elég sajnos mérvben jut kifejezésre, mely csak akkor más, talán

még szabályosabb, de egyúttal az igazságszolgáltatás feladványaival összhangzóbb képpé fog átalakulni, ba majd az új büntető törvény és a még alkotandó büntető törvénykezés bíróságaink vérevé fog válni.

Ha az 1873—77-ig terjedő időköznek átlagát vesszük és azzal a két utolsó évnek adatait egybevetjük, leginkább szembe tűnik, mily kevés különbséget létezik úgy az abszolút mint a relatív számtételekben, ugyanis:

	1873-77-ki átlag	0/0	1876. 0/0	1877. 0/0
fölmmentett bizonyíték elégtelenségéből	5869	16.00	5696	16.22
büntetlenek találtatott	5415	15.11	4984	14.31
meghalt ítélet előtt	488	1.20	407	1.10
megszökött ítélethez előt	377	1.05	411	1.17
utaltatott más bíróság elő	686	1.91	633	1.80
be lett szüntetve a tárgyalás	223	0.62	363	1.04
elíteltetett	22783	63.57	22592	64.21
Összesen	35841		35086	35471

Számaránya a fölmentéseknek, melyek a bizonyítékok elégtelensége miatt az utolsó öt éven át helyet nyertek, változatlanul valamivel nagyobb 16%-nál, míg azon fölmentéseknek számaránya, melyek teljes büntetlenség folytán foglaltak helyet a két utóbbi évben, egy százalékkal csökkent és egyedül azon egy ténykörményben mutatkozik némi jele büntető tárgyalásaink nagyobbi sikerének; mindamelltt más európai államokhoz mérve még a legutolsó éveknek ebbeli arányviszonya is feltűnő nagy, mert a *mindkét osztálybeli fölmentések együtt véve, még mindig 30.32%-al szerepelnek*, mihez még azon esetek sorolandók, melyekben a tárgyalás egyszerűen beszüntetve lett, a mi nem egyéb, mint a vádlottnak fölmentésítése, ezeknek számbavételével pedig a *fölmmentések épen 31.36 %-al jelentkeznek*, míg ellenben *Ausztriában* azt találjuk, hogy ott e különben is annyival mérsékeltebb arány évről-évre inkább lejjebb száll, így például 1875-ben a fölmentések 19.1%-al, 1876-ban 15., és 1877-ben 14.4%-al jelentkeznek; Poroszországban pedig 11—13%, Franciaországban 19—20, Olaszországban 22—23, Belgiumban 25—26, Nagybritanniában 27—28 és csak Spanyolországban 30—31 % az évi fölmentések számaránya.

Ha a fölmentések számaránya már magában véve nem csekély fontossággal bír, még fontosabb annak megvizsgálása,

milyennek mutatkozik szemben az egyes büntett-nemekkel, mert a felmentések, nyerjenek azok akár a bizonyítékok elégtelensége, akár büntetlenségi ítélet folytán helyet, tekintve a vád alapját képző bűntényt, nem egyforma társadalmi kihatással bírnak, természetesen, hogy mint már fennebb az évenként perbefogva maradni szokott személyek számarányánál említve lett, a kisebb összegeknél mindég feltűnő nagyobb a százalékos viszony, mit nem szabad szem elől téveszteni, különben a felmentéseknél egyenlőbbek az öt évi számarányok, és nem tűntettek fel oly szembetűnő különbségeket, így 1877-ben:

<i>büntett neme:</i>	perbefogott, kik ellen a tárgyalás befejeztett	kik felmentett	%	öt évi átlagban %	öt évi minim. %	öt évi maxim. %
az állankötelék ellen	104	43	41.34	30.20	13.22	46.85
közintézkedések >	6681	2109	31.56	36.66	31.06	42.23
vallás és közérköcsiség el.	703	360	51.06	54.32	51.11	58.23
az emberi élet ellen	2124	615	28.95	28.20	26.01	31.70
a testi épség >	6284	1627	25.89	24.42	23.40	25.89
személyes szabadság ellen	51	38	74.50	59.44	37.20	74.00
a becsület >	226	133	58.85	54.49	45.00	61.64
vagyron >	19097	5795	30.34	31.31	29.42	32.87
vétség miatt	201	31	15.42	17.87	12.00	25.11
összesen	35471	10751				

minél nagyobb tehát a perbefogottak száma, annál kevesebb ingadozás mutatkozik az egyes évek arányviszonya közt, és azért eltekintve azoktól, legkevesebbé sem mondhatjuk, hogy az utolsó évhen vajmi tetemes javulás lenne észlelhető, szemben az öt évi átlaggal; sőt egyik-másik tekintetben a viszony újabban még rosszabbodott, így az emberi élet elleni büntett miatt perben állottakra nézve, kik irányában a fölmentések természetesen legcsekélyebb arányban szerepelnek, az 1877-diki arányosztalék teljesen egyenlő az ötévi átlaggal, de a mi a súlyos testi sértéseknél egy egész százalékkal nagyobb az 1877-ki mint a quinquennalis átlagjuttalék, (t. i. 25,89% szemben 24,46%-al); szintúgy a becsületsértések eseteiben szembetűnően magasabb az 1877-diki mint az átlagos percentuáció (58,85% szemben 54,43%-al, tehát + 4,43%), ami annál sajnosabb, mivel a becsületsértések körüli laza igazságszolgáltatásban akár erőszak, akár párbaj útján magoknak elégtételt szerzők, ebbeli cselekvényőknek ha nem is teljes igazolását, legalább némi mentségét vélik találhatni. A közintézkedések, valamint a va-

gyon ellen intézett büntetteknel némi javulás mutatkozik, az előbbieknél majd 5, az utóbbiaknál közel 1% -kai kisebb a felmentési arány 1877-ben, mint az öt év átlagában; szintúgy a vallás és közerkölcsiség ellen irányzott büntetteknel is közel 3%-nyi javulás észlelhető, jóllehet még az 1877-dik évi arány is jóval magasabb, mint az a közmorál szempontjából kívánatos lenne, ez évben még mindig 51.20⁰%, tehát több mint fele a közerkölcsiség elleni büntett miatt tárgyalás alatt volt személyeknek, hol a bizonyítékok elégtelensége, hol büntetlenségi ítélet folytán kikerülte a törvényszabta megtorlást.

Habár a közintézkedések elleni büntények iránt bíróságaink részéről újabban kevesebb hajlam mutatkozik gyakoriabb fölmentésekre, mindazon által kívánatosnak látszik, hogy még az 1877-iki arány is (t. i. 31.56^oj_o) jelentékenyen alább szálljon, nehogy azon kevés tiszteletérzet, mely a fennálló állami és társadalmi közintézmények iránt népünkben található, még félreértett bírói engedékenység által is némileg megingattassék. Ismételhetem e helyen, mit már négy év előtt megjegyezni alkalmam vala, hogy az igazságszolgáltatásnak mint az államszervezet egyik főtenyezőjének nem az a rendeltetése, hogy a kezébe lerakott fontos állami érdekeket lanyha kezelés által veszélyeztesse, hanem hogy azoknak hű örje gyanánt kellő szigorral járjon el mindazok irányában, kik tulkeleyezkedve a társas öszslét igényelte kötelmeken, bűnös kezekkel ingatják meg az államiét oszlopaít.

Ha csakugyan az igazságszolgáltatásnak úgy, mint az orvostudományak az alkalmazandó gyógyszerköz mérvére nézve tekintettel kell lenni a bajnak forrására, akkor nálunk különösen nem szabad szem elől téveszteni, hogy a büntetesség egyik főforrása nem annyira az Ínség, a nyomor, mint inkább az indulatosság, népünk erőszakoskodásra való nagyobb hajlama, a szenvedélyek féktelensége és dulakodási viszketeg, ezek ellen pedig csakis a büntetőtörvényhozásnak szigora és annak szellemében működő bíróságoknak komoly eljárása szolgálhat némi óvszerül. Mert ha a büntető cselekvényeket három főcsoportra osztjuk, t. i. nyereszkesedési vágyból származó ttakra, ahová tolvajság, rablás, sikkasztás esetei, különféle okmánykamisítások csalások, vétkes bukások, gyújtogatás és zsarolások számítha-

tók; a második csoportba pedig ama bűntényeket soroljuk, melyeknek szenvedélyesség és erőszakoskodás a főrugói, mint a közintézkedések elleni merényletek, gyilkosságok, emberölések, súlyos testi sértések, fajtalansági bűntettek, erőszakos közösülések, házasságtörés, nőrablás és efféle, a közerkölcsök vagy a személyes szabadság ellen intézett merényletek, végre a harmadik csoportban azokat foglaljuk egybe, melyek politikai természetűek, mint a felségsértési, pénzhamisítási, közcsend és rendezavarási, meg izgatási esetek, vagy az illetők hivatalos állásából származnak, mint megvesztegetések, hivatalos hatalommal való visszaélések; vagy egyéb okokból származnak, mint újonczállítás előli szökés, hazardjáték, becsületsértések stb., azt találjuk, hogy nálunk a nyerészkedési vágyból fakadó bűntettek korántsem bírnak oly domináló túlsúlyal a merő szenvedélyességből származók felett, mint akár Ausztriában, akár egyéb európai államban, ugyanis ha az egy évben valóságosan elítélt bűntettesek után csoportosítjuk a nálunk évenként előforduló bűntényeket, akkor a két utolsó évben lett elítélve és pedíg:

	1876.		1877.		Ausztriában	
	%		%		1876.	1877.
nyervágyból indult bűntettek miatt	11759	52.15	12383	53.78	88.3%	71.4%
erőszakoskodásból	>	>	10318	45.67	10195	44.28
politikai és egyéb természetű	>	>	515	2.28	455	1.98
együtt	22592		23033		2.7	2.1

Nálunk tehát a merő szenvedélyből fakadó bűntettek 16, egész 18%-al nagyobb arányban szerepelnek mint a Lajtháu-túl, és azok közt, fájdalom, a súlyos bűntettek, jelesen az emberi élet, testi épség, a személyes szabadság, és a közerkölcsök ellen irányulok kiváló szerepet visznek, mint erre alkalmam leend még utóbb, midőn a bűntettesek személyi viszonyairól szó lesz, reámutatni.

Hogy az elítéltekre kiszabatni szokott büntetések mérvében is bíróságaink részéről enyhébb felfogás észlelhető, azt már az 1873-diki adatok fonalán jelzeni alkalmam volt, és ez észlelet a négy reákövetkező év adataiban csak új megerősítést nyer; a kérdésben levő öt évi időköz e tekintetben oly összevágó egyenlőséget tüntet fel, mintha csak egy kaptafára verettek volna az egyes években kelt büntető ítéletek,

meg az absolut számok is ritka egyöntetúséget mutatnak fel, mi következő összeállításból tűnik ki legvilágosabban; lett elítélve:

	az öt évi átl. szer.		1876.		1877.	
halálra	27 vagyis	0.12 ^o / _o	18 vagyis	0.08 ^o / _o	34 vagyis	0.14 ^o / _o
életfogytigl. börtönre	11	> 0.05	> 9	> 0.04	> 13	> 0.09
10—20 évig tartó	> 129	> 0.50	> 117	> 0.52	> 124	> 0.53
5—10	> 303	> 1.33	> 284	> 1.26	> 272	> 1.18
1—5	> 3618	> 15.83	> 3729	> 16.30	> 3537	> 15.26
egy éven aluli	18695	> 82.00	18435	> 81.00	19053	> 82.72
együtt	22783		22592		23033	

Tehát minden egyes évben több mint négyötöde az elítélteknek egy évnél rövidebb börtönre lett elítélve, igaz, hogy Lajthán túl is újabban ily enyhébb felfogás tért kezd nyerni, mert míg 1871 és 72-ben csak 70%-ka a büntetéseknek egy éven aluli börtönre szólt, az utóbbi években a miénkhez hason arányviszony honosodott meg, így lett elítélve:

	<i>Ausztriában</i>			<i>Magyarországon</i>		
	1875.	1876.	1877.	1875.	1876.	1877.
halálra	0.3 ^o / _o	0.4 ^o / _o	0.4 ^o / _o	0.15 ^o / _o	0.18 ^o / _o	0.15 ^o / _o
5 éven tuli börtönre	2.2	> 2.1	> 2.1	1.20	> 1.82	> 1.77
1 egész 5 évig	14.7	> 14.5	> 13.7	16.26	> 16.50	> 15.96
1 éven alul	82.8	> 83.0	> 83.8	81.09	> 81.60	> 82.72

Hogy a halálbüntetés nálunk ritkábban mondatik ki ítéletileg, mint a Lajtlián-túl, azon a humanitás szempontjából csak örülhetünk, és még örvendetesebb, hogy a halálítéletek mind Lajthán innen, mind túl csak felette ritkán, évenként rendszeren csak egy-két esetben szoktak tényleg végrehajtatni, fejedelmi kegyelem azt rendszeren börtönbüntetésre változtatván át; a párhuzam e tekintetben Magyarország és Ausztria közt a következő:

	<i>Magyarországon</i>		<i>Ausztriában</i>	
	halálra ítéltetett	kivégeztetett	halálra ítéltetett	kivégeztetett
1874.	28	1	87	2
1875.	36	2	92	3
1876.	18	1	122	2
1877.	34	3	114	1

Másrészt azt tapasztaljuk, hogy bírói orgánumaink a súlyosabb büntettek megbírálásában mind nagyobb szigor

kezdenek alkalmazni, legalább a szándékos gyilkosság eseteiben évről-évre aránylag kevesebb ítéltetik el egy éven aluli börtönre, így:

	halálra			1 év. felett 1 év. aluli börtönre		
1873. 253 elit. gyilkos közül	7.5 ⁰ / ₀	59.7 ⁰ / ₀	32.8 ⁰ / ₀	lett elítélve		
1874. 294 » » »	8.9	56.4	34.7	»	«	
1875. 276 » » »	13.1	59.4	27.5	»	«	
1876. 211 » » »	8.6	62.5	28.9	»	«	
1877. 210 » » »	14.7	59.0	26.3	»	«	

Kevesbbé lehet ezt tapasztalni az emberölés, gyermekkitévés, magzatelhajtás vagy gyermekgyilkolás eseteiben, és még kevésbbé a súlyos testi sértések eseteiben, sőt épen e büntények irányában a legújabb időkig oly enyhe bíránk büntető működése, hogy kénytelen vagyok ismételni, mit erre vonatkozólag négy év előtt megjegyeztem, hogy t. i. vagy amaz esetek legtöbbszörében, melyek hivatalos kimutatásainkban mint súlyos testi sértések minősítve jelentkeznek, nem lehetnek igazán súlyos testi bántalmazások, vagy bíróságaink azokkal szemben nem állanak komoly feladatuk magaslatán, mert egy éven aluli börtönbüntetés, ha csakugyan súlyos testi sértés forgott kérdésben, semmikép sincs arányban akár a sértett félre háruló magán megkárosodással, akár az ily büntények tömegességéből a társadalomra támadó veszély nagyságával; pedig ebben legújabban sem tapasztalható legkisebb javulás sem, így az öt évi átlag szerint a büntett miatt elítélt 4521 személy közül 4127 vagyis 91.3% egy éven aluli börtönnel lakolt, sőt 1877-beu ennél még nagyobb percentuatio tapasztalható, ez évben 4434 elítélt közül 4104. tehát 92.5% ily enyhe büntetéssel illetetvén meg, csoda-e ha nálunk a különben is szerfelett nagy száma a merényleteknek nemcsak hogy nem csökken, hanem még egyik-másik évben az átlag fölé emelkedik, vagy legalább is sajnos stabilitást mutat; így el lett ítélt súlyos testi sértés miatt 1873-ban 4604 személy, 1874-ben 4216, 1875-ben 4486, 1876-ban 4869 és 1877-ben 4434; világos jelöl annak, hogy a megtorlásnak eddigi mérve nem bírt kellő lélektani hatályal, nem szolgál elijesztő szerül hason merényletek elkövetésénél. Szintoly enyhe elbánás mutatkozik azok irányában, kik a közhatósági orgánumok tekintélyének aláásására vezető büntet-

tek miatt vád alá szoktak helyezettetni, így az öt évi időközben erőszakos ellenszegülés, zendülés, nyilvános erőszakoskodás, veszélyes fenyegetés és a közhatóságok tekintélyének megsértése miatt átlag évenként elítélt 1576 egyén közül 1486 vagyis 94.2% nem találatott súlyosabban megfenyítendőnek egy éven alúli börtönnél, látszik is annak eredménye ama folytonos számnövekvésben, mely az e merényletek miatt évenként elítéltettni szokott büntettek részéről sajnos mérvben észlelhető, így a fenn elemezett bűnös cselekvények miatt 1873-ban 1534 személy, 1874-ben 1589, 1875-ben 1626, 1876-ban 1486 és 1877-ben 1647 egyén lett elítélve.

Hogy a vagyon ellen intézett vétkes cselekvények megfenyítésében is bírói közegeink részéről kisebb mérvű szigor szokott kifejtetni, talán előbb megbocsátható, sokszor oly bűnesetek vonatván büntető eljárás alá, melyek hol a tárgy csekélységénél, hol a fenforgó enyhítő körülményeknél fogva nem involváltnak oly államveszélyeztető természetet, mint a fennebb említett törvényszegések, jóllehet e téren is a büntetlenségnek inkább mint valódi megtorlásnak természetével bírói túlmérsékelt büntetések a szokásbeli bűn tettesség hajlamát és azzal a törvényszegéseknek társadalom veszélyeztető jellegét inkább fokozzák, mintsem hogy mérsékelnék; erre az öt évi időköz adatai szóló bizonyítékot szolgáltatnak, ugyanis a vagyon ellen intézett büntettek miatt átlagban évenként 12488 elítélt közül 10096 vagyis 80.84% egy évnél rövidebi) tartamú börtönre lett elítélve; ha már most az e kategóriába eső egyes büntető cselekvényeket külön vesszszük tekintetbe, azt találjuk, hogy azok, melyek az átlagnál nagyobb percentuatiót mutatnak, nagyobb gyarapodási hajlamot is tanúsítanak, így a tolvajsággal miatt átlag egy-egy évben elítélt 9583 közül 7795 tolvaj, vagyis 80.30%, ellenben a sikkasztás vagy csalás miatt átlagban elítélt 1978 egyén közül 1706 csaló, vagyis 86.25%, a hamis vagy vétkes bukás miatt elmarasztalt évi 7 5 közül 68, vagyis 90.60% fenytettvén meg egy éven alúli börtönnel, az előbbienek a quinquennium egyes éveiben nem mutatnak folytonos emelkedést, hanem inkább egyenlő hullámzást, de igenis mutatnak és pedig az 1877-diki évet kivéve, határozott és constans növekedést a csalás vagy sikkasztás és hamis bukás miatt

elítéltek. a mi a következő összevetésből félreismeretlenül tűnik ki; elítéltetett:

	tolvajság miatt	esalás vagy sikkasztás miatt	hamis vagy vétkes bukás miatt
1873.	8928	1626	29
1874.	10935	1921	31
1875.	9935	2204	87
1876.	8502	2258	118
1877.	9618	1881	109

Nem világos újjmutatás-e ez, nem biztos mérve-e ez a használt gyógyszerközöknek a többiekhez való pszichológiai kihatásnak megbíráására? Igaz, hogy a vagyonbiztosság, a tulajdon szentsége, az üzleti életben való jólelkűség és így a vagyonbeli jogok tiszteletbentartása biztosabb és gyorsabb direct úton elérhető, részint a közgazdasági viszonyok javultával beálló általános jólét útján, részint helyes nevelés által előteremtendő általános jogérzetlet folytán, de nincs tagadás benne, hogy az előforduló jogsértéseknek komoly, szigorú megtorlása nélkül, valamint a jogérzetlet, ha még oly szilárd, úgy az általános jólét, ha még oly terjedt is, nem képesek a bűnös indulatoknak és jogsértési hajlamúak biztos gátat vetni. A social bajok orvoslásában a jog- és igazságszolgáltatásnak egyenértékű és hasonlatályu feladat jutott ki a törvényhozás és az állam köz-igazgatásával, míg az utóbbi praeventiv és jobbára indirect úton, addig az előbbi repressiv úton van hivatva segíteni a társadalmi viszályokon, kiirtván az organismus megrázkódtatására ható kórananyagot, megszüntetvén a lázas állapotot a forrás eltávolításával, mely azt szüli és folyton neveli.

Ha azt keressük, hogy hány lakóra esik nálunk egy valamely büntett vagy vétség miatt elítélt, ugyanazon nehézség merül fel, melyet már fennebb a perbefogottakra nézve érintettem, hogy t. i. arra az illető évnek népességi átlaga, vagy ennek biztos ki nem puhatolása esetén, legalább a megelőzőtt év végén talált népszám veendő zsinórmértékül; ha az országos stat. hivatal által az 1873 — 77-diki időkor egyes évei végére kiszámított népességet veszszük mérvül, akkor az egész öt évi időszak átlaga gyanánt 13.561,958 főnyi lakosság derül ki, és ugyanazon rjuinquenniumban évenként elítéltek átlaga 22783-at tevén, 595 lakóra jön egy elítélt, és azzal az utolsó két évnek

eredménye is jóformán összevág. 1876-ban 22,592 elítélt az 1875. végén talált 13.525,459 lakóra felosztatván, 598 és 1877-ben 23033 elítélt az 1876. végén talált 13.670,624 főnyi népességre felosztatván, minden 594 lakóra esik egy elítélt, míg Ausztriában 1876-ban 652 és 1877-ben 630 lakóra jött egy elítélt. Más államokkal az összehasonlítás az oknál fogva lehetetlen, mert a különböző törvényhozások nem egyformán minősítvén a büntetés alá eső cselekvényeket, az elítéltek számában nem teljesen homogén elemek szerepelnek, egyre azonban lehetséges az egybevetés, t. i. ama ezégeres büntettek nézve, melyeknek büntényül való minősítése iránt alig forog fenn különbség bármely kulturállamnak büntető törvényhozásában, t. i. a gyilkosság, súlyos testi sértés és emberölés, meg a rablás esetei: már pedig éppen e súlyos törvényszegések miatt évenként elítéltetni szokott egyének számarányára nézve az egyes államok közt fenforgó különbözetek leginkább népük jellemzésére szolgálnak; e tekintetben Magyarország a kulturállamok közt az egy Olasz-királyságot kivéve, a legnagyobb osztalékkal jelentkezik, és hogy mennyire ez kiválóan a népjellem sajátlagos kifolymányának tekinthető, éppen Olaszország mutatja legvilágosabban, ott ötször-hatszor több gyilkolási és rablási eset és háromszor annyi súlyos testi sértés és agyonütési eset fordul elő, mint hazánkban, a mi az olasz nép féktelen szenvedélyességének, boszuállásra és erőszakoskodásra még természetebb véralkatának egyik kétségtelen szüleménye. Így az évi elítélt büntettek szerint nálunk 100000 lakóra jött 1875-ben 2.8. 1876-ban 2.4 és 1877-ben 2.5 gyilkosság: 2.; 1.5 illetőleg 1.6 rablás és 39.3, 44.2 illetőleg 39.6 súlyos testi sértés és emberölés; ha e három utolsó évnök átlagát vesszük és azt máa európai államoknak jobbára az 1875-dik évi adatokon sarkaló viszonyával összehasonlítjuk, azt találjuk, hogy 100000 lakóra jön:

	gyilkosság	rablás esete	súlyos testi sértés és emberölés
Olaszországban	12.9	14.7	117.4
Magyarországban	2.6	1.6	41.2
Nagybritanniában	0.7	2.5	25.5
Ausztriában	1.2	0.7	21.3
Franciaországban	1.4	0.7	20.7

Poroszországban	1.4	1.6	17.8
Belgiumban	1.2	0.7	12.4 stb.

Elteltekintve tehát Olaszországtól, hol még az égalji viszonyok és főleg Szicília culturállapotai némileg magyarázzák az ottani exorbitáns jutalékok, Magyarország majd kétszer annyi a személy ellen irányzott bűn merényletet mutat fel, mint a többi fönnemlített országok, és így nemcsak a vagyonszertosságg, hanem még inkább a személybiztoságg nálunk hangsúlyosan követeli, hogy az igazságszolgáltatás szigorú kezelésével a büntetésnek a súlyos merényletekhez való helyes arányosításával, és a nyers erőszaknak kemény megtorlásával a féktelen indulatok zabolázására leginkább ama népkörökben hassunk, melyekben a szenvedélyek fékét szolgáltató erkölcsi eszközök, mint jelesen alapos nevelés szülte erkölcsnemesbülés és magasabb Műveltségből származó eleven jogérzetlet jobbra hiányzanak, azokat pedig addig, míg a közoktatás és népnevelés ügyének újabb reformjai mélyebb gyökeret verendnek, csakis a büntetéstől való félelem, és a büntető törvénykezés lélektani hatálya pótolhatják helyre.

Legtanulságosabb része a bűnvádi statisztikának az, mely az évenkiut fenyítés alá kerülő büntettek személyes viszonya ívni foglalkozik, ebből bő tapasztalatok menthetők úgy a társadalmi, mint a közerkölcsiségi állapotok megvilágítására. Így jelesen nem csekély fontossággal bír a *nemi Jcülönbség*. A nőnemnek büntettekben való részesülési aránya sok tekintetben tanulságos következtetésekre szolgáltat anyagot, ha a nőnem emeltebb mérvben szerepel a büntettek sorában, főleg ha arányosztalékuk folyton emelkedik; ez mindenetre sajnos társadalmi jelenség, mert szemben a nőnem rendeltetésével, természeti hajlamaival és a családban való állásával, valóságos anomalia, szemben pedig a jövő nemzedék erkölcsös nevelésével, melyre első sorban az anya van hivatva, valóságos társadalmi baj; annál szomorítóbb, hogy nálunk a nőnemnek a büntettek és merényletekben való részesülési aránya bár szemközt akár Ausztriában, akár más európai államokban észlelhető hason aránnyal még mindig kedvezőnek mondható, az utóbbi öt évi időközben évről-évre emelkedett-míg 1873-ban az elítéltek közt a nőnem csak 10.37 %-al szere-

pelt, 1877-ben már 12.37%-al jelentkeznek, tehát éppen harmadfél százaléknyi rosszabbodás, pedig ez nem valami esetleges tünetemény, hanem fokozatos constans emelkedés, így volt az elítéltek közt:

	<i>férfi</i>		<i>nőnemben</i>	
1873.	18800	89.63 ⁰ / ₀	2176	10.37 ⁰ / ₀
1874.	20711	88.22 »	2760	11.78 »
1875.	20911	87.74 »	2931	12.26 »
1876.	19746	87.40 »	2846	12.60 »
1877.	20068	87.13 »	2965	12.87 »
átlag	20047	88.00 »	2736	12.00 »

Különösen leverő, hogy ez aránynövekvés oly bűnös cselek vényeknél mutatkozik legfeltűnőbb mérvben, melyek nem annyira hírvágyban, vagy a teherbejítés elcsüggesztő s bűnreingerlő tényálladékaiban, hanem merő erőszakoskodásban lelik szomorú forrásukat, a mi oly éles ellentétben van a nők természetes szelídségével; így az öt évi átlag szerint valamint az évenként elítélt büntetett nők közül fenytetés alá került:

<i>büntett neve</i>	öt évi átlag	1873.	1874.	1875.	1876.	1877.	1877-ben 1873-hoz képest
a közintézkedések ellen emberi élet	615	362	590	703	704	719	+ 88.0 ⁰ / ₀
»	239	211	242	200	252	283	+ 34.1 »
súlyos testi sértés miatt	184	184	161	192	211	371	- 7.6 »
vagyoni elleni büntetett »	1651	1388	1703	1784	1622	1759	+ 26.9 »
egyéb büntetett v. vétség	47	33	64	52	57	38	--
együtt	2736	2176	2760	2931	2846	2965	+ 36.0 »

Míg tehát a nőnemnek a büntetettek közti képviselése 1877-ben az 1873-diki évhez képest egyáltalán 36.2%-nyi gyarapodást mutat, a közintézkedések elleni büntettekben való részesülési arányuk 98.6%-nyi emelkedést tanúsít, vagyis közel megkettőztetve lett, és pedig legnagyobb emelkedés mutatkozik az erőszakos ellenszegülés, zendülés és nyilvános erőszakoskodás eseteiben, az e miatt, elítélt 8-1 büntetett 1873-ban, emelkedett 142-re 1877-ben; továbbá a bírói zártörések eseteiben, melyek 56-ról 219-re, az egyik-másik évben éppen 233-ra gyarapodtak fel, végre bűnelősegítés miatt 1873-ban 214 nő, a reakövetkező évben már 392 nő ítéltetett el, és azóta e szám mindig a 300-on fölül maradt.

Az emberi élet ellen irányzott merényletek közt az

oroszlánrész természetesen a gyermekgyilkosság, magzatelhajtás és gyermekkitevés büntetteinek jut ki; a szóban levő quinquennium minden egyes éve az átlag körül (165) ingadozik, mely csak 1877-ben lett tetemesen fölülhaladva, ez esztendőben 204: nő e büntény miatt lévén elmarasztalva, de a gyilkosság és emberölés véres mezején is elég szomorú számmal szerepel nőlakosságunk, az öt évi átlag t. i. 71, mind 1874-ben mind 1876. és 1877-ben tetemesen tulszármaltatott; 79, 88 illetőleg 78 elitét büntettesnő lévén ez éveknek sajnos jutalékjuk.

Még sötétebbi színben tűnik fel bűnvádi viszonyainknak e tekintetbeli rosszabbodása, ha a nő és férfi büntetteknek az utolsó 5 évben való számhullámzását egymással szembesítjük és pedig ugyanazon fenn részletezett büntett osztályok szerint sorozva, mert a fibüntettek sem egyáltalán, sem az egyes büntettescsoportok szerint nem mutatnak 1877-ben az 1873-dik évhez mérve oly gyarapodást, mint az elitét büntettesnők, így az átlagban is az évenként elítélt férfi büntettek közül fenytés alá került:

<i>büntett neve</i>	<i>az öt évi átlagban</i>	<i>1873.</i>	<i>1874.</i>	<i>1875.</i>	<i>1876.</i>	<i>1877.</i>	<i>1877-ben 1873-hoz képest</i>
a közintézked. ellen	3220	2675	3025	3642	3221	3537	+ 32.2%
emberi élet	1189	1267	1203	1095	1239	1142	- 10.6 »
súlyos testi sértés miatt	4338	4120	4055	4294	4658	4265	- 3.6 »
vagyon elleni büntett	10830	10007	12020	11417	10119	10316	+ 8.6 »
egyéb büntett v. vétség	464	431	408	463	509	508	+ 17.8 »
	20047	18800	20711	20911	19746	20068	<i>átlg. 6.7 »</i>

Az elítélt férfi büntettek általános létszámában tehát 1877-ben szemben 1873-al csak 6.7%-nyi, vagyis 30%-al csekélyebb növekvés mutatkozik, mint az elítélt büntettesnek részéről, és valamint a közintézkedések, úgy a vagyon ellen irányzott büntetteknel korántsem tapasztalható oly sajnos arányemelkedés a férfi, mint a nőnembeli elítéltek közt, sőt míg az emberi élet elleni büntényeknél amazok közt több mint 10%-nyi apadás észlelhető, a nőnembeli elítéltek közt 34%-nyi gyarapodás mutatkozik, úgy hogy e párhuzam legkevesebbé sem üt ki előnyére a gyöngye nemnek; sőt még tetemesen rosszabbra fordul rájuk nézve a mérleg, ha a két nemnek a feunebbi bün-

tett-katgoriákban való részesülési aránya egymással szembe-
sítetik. az öt évi átlag szerint el lett ítélve egy-egy évben:

	<i>férfi</i> az össz. elítélt főraakl. mérve		<i>nő</i> az össz. elítélt nőkböz mérve	
közintézkedések elleni büntett miatt	3220	16.96%	615	22.45%/o
emberi élet elleni	»	» 1189	» 239	» 8.73 »
súlyos testi sértés	»	» 4358	» 184	» 6.73 »
vagyon elleni	»	» 10836	» 1651	» 60.24 »
egyéb büntett vagy vétség	»	» 464	» 47	» 1.75 »
	átlagban összesen 20047		2736	

Tehát csakis a súlyos testi sértésekre nézve mutatnak a fibüntettesek több mint háromszor akkora arányjutalékot, mint a nők, de a többi büntettnemekre meg az emberi élet és a közintézkedések ellen intézett merő erőszakoskodásból származó büntényekre is jóval nagyobb a nőnembeli arány osztalék, mint a finembeli; elég világos intelem, hogy a nőnevelésre, jelesen a szívképzésre nagyobb gond és figyelem fordítottassék, mert csakis ennek hiányából magyarázhatni e sajnos észleletet, mi még világosabban ama további tapasztalásból tűnik ki, hogy c bűnös merényleteknél még nagyobb a két nem közti aránykülönbség, ha a fiatal korban állókat, vagyis a 20 éven alóli elítélteket nem szerint elkülönítve veszsük vizsgálat alá, és ez vezet a második fontos momentumnak ecsetelésére, t. i. az *életkornak* a büntettség terén való szereplésére.

Különben Magyarország, daczára annak, hogy nőnépeségének a büntettekben való részesülési aránya az utóbbi években rosszabbodott, még mindég kedvezőbb helyzetben van, mint akár Ausztria, akár több európai állam; ugyanis Lajtlián-túl a nőnem átlag 11.7/o-al jelentkezik a büntettesek soraiban, és a viszony ott is évről-évre inkább emelkedő mint apadó félben van, az elítélt büntettesnők úgy általános, mint viszonylagos számuk szerint következő gyarapodást mutatván az utolsó négy évben, elítéltetett büntettes:

	férfi		nő	
1874.	24115	vagyis 85.7%	4040	vagyis 14.3%
1875.	25031	» 85.9 »	4134	» 14.1 »
1876.	26677	» 85.2 »	4602	» 14.8 »
1877.	27913	» 85.3 »	4842	» 14.9 »

Európa egyes államaiban pedig az 1875-dik évi adatok fonalán következő arányviszony mutatkozik, 500 elítélt közt van:

Nagybritanniában	30. ₀	nőnem.	Belgiumban	13. ₀	nőnem.
Poroszbirodalomb.	18. ₀	»	Olaszország.	10. ₀	»
Franciaország.	16. ₀	»	Oroszbirodal.	9. ₁	»

Tehát csak az olasz és oroszországi viszony kedvezőbb, mint a magyarországi és feltűnő kedvezőtlen az Nagybritanniában, hol 18 százalékkal erősebb a nőnemnek e téren való szereplése mint nálunk.

Az *életkort* illetőleg, mire nézve leginkább a zsenge és hajlott korunknak magas arányosztaléka — visszas társadalmi és közerkölcsi állapotokra mutat, nálunk kedvezőbb viszonyok észlelhetők, mint akár a Lajthán-túl, akár számos európai államban. A mérsékelt arány, melylyel a fiatal életkor büntetéseink lajstromán képviselve van, annál örvedetesebb jelenség, minthogy egyrészt e viszony nem ephemer, csak az egyik másik évben mutatkozó, hanem állandó és évről évre egyaránt ismétlődő tünemény, másrészt mivel a fiatal kor a magyarországi népesség közt jóval magasabb számarányban lévén képviselve mint átlag Európában, annak a büntettség terén való szerényebb szerepelése annál kedvezőbb jelenség; és talán egy mozzanatra nézve sem tapasztalunk az elítéltek személyes viszonyai közt a szóban forgó öt évi időkörben, oly összevágó, az átlagtól keveset eltérő számtételeket, mint a 20 éven aluli korban álló elítéltekre nézve. Már nagyobb különbsétek mutatkoznak a 20—40 évesek közt, az életkor teljében leghatályosabb lévén a tetterő, a bűnös cselekvőség is e korosztályoknál legerélyesebben nyilatkozik; de az egyes évek már nagyobb eltéréseket mutatnak, hol in pilis, hol in minus, míg a 40—60 évesek közt újra nagy egyenlőséget és még nagyobbat tüntetnek fel a 60 éven túl levők és habár ezeknek a büntetéseik közti számaránya magában véve elég mérsékelt (2., 8%), tekintve azonban azt, hogy általános népesedési szempontból a hajlott korúak hazánk népe közt egyáltalán csak 5%-al, vagyis közel 3%-al csekélyebb mérvben vannak képviselve, mint Európa átlaga szerint, a hajlott korunknak a büntetéseik soraiban való jelentkezési osztaléka nem épen oly mérsékelt, mint első pillanatban látszanék.

Hogy csakugyan a fiatal kor kedvező arányviszonyt tüntet fel és hogy az egyes éveknek még absolut számaiban is

elég nagy egyenlőség uralkodik, következő összeállításból
 vehető ki; volt az elítéltek közt:

	az öt évi átlagban	%	1873.	1874.	1875.	1876.	1877.
20 éven alul	2373	10.4 ₂	2172	2542	2423	2401	2328
20—40 éves	15786	69.29	14520	16130	16593	15740	15949
40—60 »	4126	18.11	3816	4325	4277	3999	4216
60 éven fölül	498	2.18	468	474	549	452	540
együtt:	22783		20976	23471	23842	22592	23033

Az egyes korosztályok szereplése különben a két nem szerint nem egészen egyenlő, jelesen legnagyobb különbség forog fenn a 20 éven aluliakra nézve, minthogy a nőnem korábbi fejlettségénél fogva a büntettekre való hajlam kifejlődésében is megelőzi a férfinemet, és így a büntettség terén is aránylag korábban vállal activ szerepet, mihez még az is járul hogy a magzatelhajtás, a gyermekkitevés és fájdalom még a gyermekgyilkosság büntényére is rendesen oly korban vetemedik a nő, midőn koránál fogva ellen nem állhatván a csábításnak, gyakran még csel és erőszak vagy legalább könnyelműség folytán oly helyzetbe jut, hogy gondatlanul és álszégyenből büntetthez fordul, sokszor meg tudatlanság vagy épen elnezarodás folytán büntettségé válik; így ha az öt évi átlagban elítélt büntetteseket kor és nem szerint elkülönítve állítjuk egymással szembe, azt találjuk, hogy az elítéltek közt van:

	<i>a fiemből</i>	<i>a nőnemből</i>	nem különbség nélkül
20 éven aluli	1977 9.88 ⁰ / ₀	396 14.43 ⁰ / ₀	2373 10.42 ⁰ / ₀
20—40 éves	14030 70.00 »	1756 64.18 »	15786 69.29 »
40—60 «	3612 18.01 »	514 18.78 »	4126 18.11 »
60 éven fölül	428 2.18 »	70 2.56 »	498 2.18 «
együtt:	20017	2736	22783

Tehát leginkább csak a fiatal korúak arányosztalékára nagy a különbség, a nőnembeli büntettesek közt a 20 éven aluliak majd 5%-al nagyobb mérvben szerepelvén, mint a fibüntettesek közt; és hogy csakugyan a fennebb érintett ok, t. i. a tilos viszonyból származó gyümölcs eltávolítására irányzott merényletek e magasabb arány viszonyoknak főszülője, ama körülményből tűnik ki, hogy épen az emberi élet ellen intézett büntetknél a 20 éven aluli büntettesnök aránytöbblete az ugyan-

ama korú fibüntettek felett egész 12%-ra emelkedik; hogy továbbá a szintén fennebb érintett korábbi fejlettségük is a túlszárnyalásnak egyik oka, onnan kitetszik, hogy a tolvajságnál és egyáltalán a vagyon elleni büntetteknel is hasonlólag a fölülkerekedési arány még jóval nagyobb mint az általános túlsúlyozási arány, így az egyes büntett-kategóriák szerint azt találjuk, hogy a 20 éven aluli fiatal kor képviselve volt az öt év átlaga szerint:

	finemből büntetettek közül	nőneműekből	különbség a nőnemű közül
a közintézked. elleni büntetteknel	4,2 ⁰ / ₁₀ -al	3,5 ⁰ / ₁₀ -al	- 0,7 ⁰ / ₁₀
az emberi élet »	» 9,1 »	» 21,8 »	+ 12,7 »
súlyos testi sértések-főle »	» 10,8 »	» 6,9 »	- 3,4 »
a vagyon elleni »	» 11,5 »	» 18,6 »	+ 7,1 »

Mindenesetre nagy száma a fiatalkorú tolvajnoknak és még inkább nagy száma az életbiztosság ellen vétkező fiatal korú nőknek eléggé motiválja sürgős szükségességét annak, hogy a nőnem nálunk is nemcsak közgazdasági szempontból emancipáltassék társadalmi nagyobb önállóság megadásával, hanem a moralitás szempontjából is, nevelés útján biztosabb alap megadásával.

Különben ugyanazon észlelet az osztrák bűnvádi statisztikából is meríthető. Lajthán-túl, hol a büntettek sorában a fiatalabb kornak egyáltalán magasabb arányrésze van mint nálunk, a fiatal korosztályúak közt a nőnemnek részesülési aránya szintén tetemesen fölül szárnyalja a finemét, és mindkettő jóval magasabb, mint hazánkban, a mi a következő egybevetésből tűnik ki; volt 20 éven aluli az elítéltek közt:

	<i>Ausztriában</i>		<i>Magyarországon</i>	
	finemből	nőneműből	finemből	nőneműből
1874.	16,3 ⁰ / ₁₀ -val	18,8 ⁰ / ₁₀ -val	10,6 ⁰ / ₁₀ -val	16,6 ⁰ / ₁₀ -val
1875.	14,8 »	17,5 »	9,6 »	13,8 »
1876.	15,7 »	18,1 »	10,4 »	12,3 »
1877.	15,2 »	16,9 »	9,4 »	14,2 »

Gyűjtogatás bünténye miatt az öt évi átlag szerint nálunk évenként 24 nő szokott elítéltetni, és azok közül átlag 7, vagyis közel 30% a huszadik éven alul van. Ez észlelet némileg igazolni látszik a lélektani búvárok által a fejlődés korában

levő nőneműeknél sejtetni szokott gyújtogatási hajlam létezését, tekintve azonban azt, hogy kisebb számoknál, mint már másutt említettem, az arányviszony mindig nagyobb mérveket szokott öltetni, tekintve továbbá azt, hogy a fennérintett átlagos arány az egyes években felette nagy hullámzást mutat, úgy hogy 1873-ban 25%, 1874-ben 33, 1875-ben 20, 1876-ban 13, ellenben 1877-ben 45%-al jelentkeznek a fiatal korú gyújtogató nők, eddigi adatainkat nem tartom elégségeseknek arra hogy oly nagy horderejű lélektani hypothesis érvül szolgáljanak, mire minden parányiságuk daczára csak azon esetben teljes érvképen lennének felhasználhatók, ha az előforduló egyes esetekben nem forogna fenn az elkövetett büntettnék más képzelhető indoka, mint csakis az efféle ösztön föltételezéséből kimagyarázható lélektani állapot; ez azonban a közlött adatokból nem vehető ki, miután a cselekvés motívumai sem nálunk, sem másutt nem szoktak a statisztikai kimutatásokhoz fölvetetni, sőt legtöbb esetben ki sem puhatolható k a még oly szorgos és tapintatos bírói nyomozás mellett sem.

Hogy fajtalansági büntetteknel, jelesen erőszakos nemi közösülés, házasságtörés, nőrablás, kettős házasság, vérfertőztetés s más e kategóriába eső bűntényeknél nagyobb a fiatal kornak szereplése, jelesen a finem részéről, ez népünk általán korábbi testfejlődése és sokszor ferde nevelés folytán kevesbbé feltűnő, és hogy e büntettnemben az agg-korúak nálunk igen mérsékelt arányosztaléka mutatkozik, a dolog természetben fekszik ugyan, mindamellett annyiban kedvező momentumnak tekinthető, a mennyiben szomorúan tapasztaltatik, hogy sok helyt a culturhaladással, helyesebben az álműveltség és külső culturmáz terjedésével e viszony nagyobb mérveket szokott öltetni, az öt évi átlag szerint nálunk fajtalansági büntettek miatt 161 személy szokott elítéltetni, kik közt 30, vagyis közel 20% fiatalkorú és alig egy-kettő a 60-dik életkoron túl levő. Egyáltalán, ha az aggkorúak bűnlajstromát közelebb megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy a vagyon elleni büntetteken, különösen a tolvajlásan kívül leginkább az erőszakoskodásból fakadó büntettek, névszerint bírói zártörés, bűnelőségítés és hatósági eljárás elleni erőszak képezik a főosztalékot, mi következő összeállításból tűnik ki, az öt évi átlagban talált 428

fi- és 70 nőnembeli elítélt, kik a 60-dik évet meghaladták, az egyes büntett-kategóriák szerint ekképen sorakoznak:

	finem- ből	az aggkora büntettek	nőnem- ből	az aggkora büntettek
közintézked. ell. büntett miatt	123	28.7 ⁰ / ₀	26	37.1 ⁰ / ₀
az emberi élet ell. » »	14	3.3 »	2	2.9 »
súlyos testi sértés-féle »	50	11.7 »	3	4.3 »
vagyon elleni büntett »	224	52.4 »	36	51.4 »
egyéb büntett v. vétség miatt	17	3.9 »	3	4.3 »
együtt:	428		70	

tehát a vagyon ellen intézett merényletek, különösen a tolvaj-ság ama specificus büntett, mely miatt legtöbb aggkorú, job-bára már szokásbeli büntettes elmarasztal tátik, az átlag sze-rint évenként 134 aggférfi és 24 aggkorú nő tolvajlás miatt érezvén a boszuló Themis karját, de hogy a közintézkedések ellen vétkezők közt évenként 123 ily hajlott korú férfi és 26 nő jelentkezik, mindenesetre csak újolag bünvádi statisztikánk ama már többször említett jellemvonása mellett szól, mely szerint az indulatosság nálunk nagyobb szerepet visz a crimi-nalitás terén, mint másutt, a féktelen szenvedélyek népünknel még a higgasztó magas korban sem csillapodván le végképen.

Tekintve az elítéltek *családi állapotát*, bünvádi statisztikánkból felette sötét színezetű kép, sőt társadalmi és ethikai szempontból tekintve, a lehető legvisszásabb kép tükröződik vissza. Ha a házasság, mint a népszaporodásnak az emberi méltóságához mért forrása csakugyan ama társadalmi intéz-mény, melynek rendeltetése nem egyedül az emberi nem fen-tartása, hanem magasabb emberi célokra való neveltetése is, akkor okvetlenül kell, hogy a házasság erkölcstisztító befolyás-sal bírjon. A házasfelek legbensőbb odaadásából, a legszoro-sabb életközösségből származó kölcsönös engedékenység és ön-megtágadás, a szívszövetségből fakadó kölcsönös áldozatkész-ség és önzéstelenség kell, hogy az érzelmek nemesbítésére has-son. A társadalmi rend fentartása iránti nagyobb érdeklődés, saját tűzhelyéhez ragaszkodás folytán szabályosabb életmód-hoz való szokottság, a szenvedélyek, bűninger és tusakodási hajlammak a családi élet folyamában való megszeliődése biz-tos vészharító a büntettekre különben ingerlő különféle in-

cselkedések ellen, hatalmas erkölcsi védgát büntetésekre vezető féktelen indulatok árjai ellen.

Mindenütt, a hol a házasságnak magasztos társadalmi hivatásáról való helyes fogalom beleélte magát a nép öntudatába, abban leginkább érezni annak ethikai kihatását, hogy a büntettek soraiban rendesen jóval mérsékeltebb arányban szerepelnek a házas életűek, mint általános populationistikai tekintetben az összes népesség sorában. Fájdalom, hogy nálunk, hol pedig a magyar szójárás a nősülést a becsületes emberek sorába való lépésnek mondja, épen az ellenkezőt tapasztaljuk. Nálunk a házas állapotúaknak a büntettek közti képviselése nemcsak hogy nem mérsékeltebb mint a népesség közti általános képviselésök, hanem tetemesen nagyobb, nagyobb mint Oroszországon kívül bármely európai államban. Ez pedig szintén nem valami ephemer tünemény, hanem állandó, fájdalom nagyon is egyenlő számadatokban nyilatkozó észlelet, úgy, hogy az egyes évek adataiban kevés ingadozás mellett csaknem megdöbbentő szabályosság mutatkozik, a mi következő összeállításból vehető ki; volt az elítéltek közt:

	öt évi átlagban 1873. 1874. 1875. 1876. 1877.						
nőtlen (hajadon) állapotban	8765	38.41%	8252	9039	8984	8743	8808
nős (férjes)	12691	55.70	11686	13015	13423	12572	12758
özvegy	1322	5.82	1038	1417	1435	1277	1467
együtt:	22783		20976	23471	23842	22592	23033

Míg tehát az 1870-diki népszámlálás szerint a magyar birodalmi népességnek 41.30%-a házasságot, az elítelt büntettek közt 55.70%-ra vagyis az általános populationistikai aránynál 14.40%-al magasabb percentuációra rúg képviseltetésök; nem szomorú, nem leverő tünemény-e ez? mi baszna van abban Magyarországnak, hogy évi magas esketési arányával meghaladja Európa legtöbb államait, sőt valamennyit fenlevő házasságainak számarányával, ha a házastársak a büntettek lajstromait is úgy népesítik, mint Oroszországon kívül sehol mást; így az 1875-diki adatok fonalán Francia-és Olaszországban 38, Ausztriában 40.7, Poroszországban 41, Belgiumban 42, Nagy britanniában 42.7 és csak Oroszországban 57.8 százalék a házasságú büntettek számaránya; hol mutatkozik akár Oroszországban, akár nálunk a házasságnak erkölcsidomító

befolyása? nem késztet-e e sajnos észlelet ama következtetésre, hogy valamint ott, úgy nálunk is a minden életnyilvántalásokon annyira uralkodó mezőgazdasági érdekek úgy látszik a házasságkötésnél is inkább irányadók, mint az emberi rendeltetés magasabb ethikai érdekei. Csak egy körülmény látszik némi mérsékléssel szolgálni: hogy nálunk az évi esketéseknél a fiatalabb kor jóval magasabb arányban szerepel, mint bárhol másutt, már pedig az élet tanúsága szerint a fiatalabb korban létrejövő egybekelések nem bírnak oly hathatós és oly tartós befolyással a szenvedélyek fékezésére, mint a higgadtabb korban, kellő megfontolással és a házasság élet ethikai momentumától áthatott öntudattal kötött házasságok; már pedig éppen az indulatok féktelenségéből származó erőszakoskodások képezik nálunk valamint egyáltalán, úgy különösen a házasesetűek büntettségének főjellegét.

Csakugyan, ha a már többször felállított kategóriák szerint tekintjük az egyes büntetteket, és a házasesetűeknek azokban való részesülését vesszük tekintetbe, nem a vagyon ellenieknél legnagyobb az arányosztalék, a mi pedig a házfentartási gond és családi nyomor által némileg igazolva lenne, hanem inkább a merő erőszakból támadó büntettek körül, mint a közintézkedések elleni merényletek, a súlyos testi sértések eseteiben legjelentékenyebb a szereplésük; ez legjobban kitűnik, ha az egyes büntettescsoportok szerint az öt évi átlagban elítélteket szembesítjük a házasesetűekkel, másrészt az előbbieknél arányjuttalékát az utóbbiakéval egybevetjük; így:

	öt évi átlagban elítélteket	közöttük házasság életű	az elítéltek rész. egyévalanul házasság életű	aránya %	házasság életű eknél %
a közintézkedések ellen	3835	2681	70.00	16.83	21.13
az emberi élet	1428	685	48.00	6.28	5.40
súlyos testi sértések	4522	2418	53.47	19.84	19.05
a vagyon ellen	12487	6601	52.83	54.81	52.01
egyéb büntett s vétség	511	306	60.00	2.24	2.11

együtt: 22783 12691

Ebből világosan kitűnik, hogy míg az elítéltek közt egyáltalán véve a házasságállapotúak 55.70%-al képviselvek, a közintézkedések elleni büntettek miatt elítéltek közt 70 vagyis

közel 15%-al nagyobb arányban szerepelnek és a súlyos testi sértések miatt elítéltek közt is csak két százalékkal gyöngébb a képviselőjük, mint általában véve, sőt még világosabban szem elé állítja e viszonyt a két utolsó fennebbi rovat, mely szerint a házasság állapotúak az egyes büntettségcsoportok közül a közintézkedések elleni büntettekénél majd 5%-al magasabb arányban vannak részesítve, mint az elítéltek általában véve, holott a többi csoportoknál ugyanazon arány viszonyban, sőt a nagyon elleni büntettek csoportjánál még több mint egy százalékkal mérsékeltebb arányban szerepelnek. Az egyéb büntettség és vétség cím alatti csoportból, a hová az államkötelék ellen, a vallás és közérkölciség elleni büntettek meg becsületsértések és némely vétségek tartoznak, csak a fajtalansági büntettek érdemelnek különös figyelmet, mivel a lehető legnagyobb abnormalitás, ha a házasság élet még a fajtalansági büntettek ellen sem szolgál biztos védő gyanánt. Az öt évi átlag szerint nálunk évenként e miatt elítéltetni szokott 161 személy közt átlagban 57, vagyis 35.4%-al házasságát fordulóval elő, ez arányviszony legkevesebbé sem mondható természetesnek; és sajátlagos, lehet mondani, meglepő észlelet, hogy a szóban levő quinquennium minden egyes évében éppen 23 nős férfi erőszakos nemi közönség büntette miatt lett elítélve, a mi elég szomorú illusztrációja annak, mennyire nem képesek a korai házasságok a nemi ösztönök még ily vad nyilvánulását sem kellőleg megakadályozni.

Nem kevesebbé lehangoló észlelet, hogy a büntetett közt is felette magas arányban fordulnak elő a férjzetek, sőt a mennyiben az özvegyállapotúak szintén olyanoknak tekinthetők, kik a házasság élet etikai befolyása alatt állottak, a nőnem büntettség a családi állapot szempontjából nálunk még jóval sötétebb képen jelentkezik, mint a férfé. Ugyanis a két nem egymás mellé helyezve, következő aránykülönbséget tüntet fel; volt az öt évi átlagban az elítéltek közt:

nőtlen férfi	7866	vagyis	39.84%	hazadon nő	899	vagyis	32.86%
nős	»	11263	»	56.78	»	férjzett	»
özvegy	»	918	»	4.38	»	özvegy	»
együtt: 20047				2736			

Míg tehát a fibüntettek 60.76%-a nős vagy özvegy állapotú,

a büntettesnök 67.14%-ja férjes vagy özvegy állapotú, és különösen feltűnő az özvegyasszonyoknak rendkívüli magas részesülési aránya; míg t. i. hazánk nőlakossága közt az özvegyasszonyok 8.7%-al fordulnak elő, az elítélt büntettesnök közt közel 15%-al szerepelnek, vagyis 6—7%-al nagyobb az osztalékuk a büntettesek, mint a népesség lajstromán; mi arra mutat, hogy a házasságnak erkölcsidomító kihatása nálunk még a nő irányában sem válik érezhetővé, holott a nők irányában különben mindenütt és pedig oly mérvben tapasztalható az hogy még az özvegységre jutott nő is a házasság ethikai befolyása alatt marad, addig nálunk legkevesebbé sem tüntetik fel annak tartós nyomát; a mi még inkább szembe tűnik, ha özvegyeink ebbeli arányosztalékát ama aránykülönbséggel teszszük párhuzamba, mely e tekintetben akár Ausztriában, akár más európai államokban a nőnembeli elítéltek közt észlelhető; ugyanis Ausztriában 8.^c—10.º, Franciaországban 9.^a, Olaszországban 8.º, Nagy britanniában 7.º, Poroszországban 6.º, sőt Belgiumban csak 3.2 százalék az ebbeli arányosztalék, és megint csak az Oroszbirodalom az, mely a mienküél még magasabb arányt tüntet fel, ott az elítélt büntettesnök közt 17.3 százalékkal jelentkezvén az özvegyek.

Ha már maga a házasság nem bír is nálunk oly erkölcs-óvó hatálylyal, mint másutt, legalább várható volna, hogy a gyermekekkel megáldott házasságnak lesz ily kihatása, mert a család becsületének sértetlen fentartása, az ártatlan gyermeknek megkímélése rendszeren visszariasztó hatást gyakorol a bűnpálya felé közeledő, gyakran meg visszarántó hatást a bűnpályán haladó szülőre, de fájdalom, még ez a családra való tekintet sem látszik nálunk activnak lenni, mert az *évenként elítélt büntettes közt több a családos, mint a nem családos ember*. Nem legnagyobb társadalmi visszásság-e ez? Valóban nálunk a közmorál elvei, úgymint az emberiség természetes érzületei mintegy fejökre állitva jelentkeznek, pedig ez is nem valami ephemer tünetény, hanem az öt évi adatok szerint minden egyes esztendőben borzasztó számegeyenlőségben megújuló számtételeken sarkaló nagyon is constans jelenség, és a mi legszomorúbb, a büntettesnök közt is mind általában, mind viszonylag véve több a gyermekkel bíró, mint az a nélküli, sőt arányviszonyuk

még meghaladja a fibüntettesekét. Így az öt év átlaga szerint vau az elítéltek közt.

	<i>elítélt egyáltalán</i>	<i>fibüntettes</i>	<i>büntettesmű</i>
gyermekkel bíró	11847 vagy. 52.00%	10351 v. 51.03%	1496 vagy. 54.08%
gyermek nélküli	10936 > 48.00 >	9696 > 48.07 >	1240 < 45.22 >
együtt:	22783	20047	2736

Szóról-szóra ismételhetem, mit négy év előtt erre vonatkozólag megjegyeztem, midőn pedig még nem látszott e viszony oly sajnós consequentiával bírni, hogy t. i. szomorú jele az annak, hogy a családi érzület kihaltával a gyermekek sorsáról, a család becsületének épentartásáról való gondoskodásnak öntudata nálunk még a nőben is lassankint eltompul; elvesz tehát amaz egyedüli mentő deszka, melynek segélyével a büntettek iszapjában fulladozó is még kimenekülhet és visszaadva a társadalomnak, még hasznos tagjává válhatik családjának, nemzetének.

A büntettek egyes csoportjaiban a gyermekkel bíró elítéltekre nézve csaknem ugyanazon arányviszonyokkal találkozni, melyeket a házasesetűekre nézve fennebb kimutattam, a mi e két viszony közti okilagos összefüggésnek egyik természetes szüleménye. Ugyanis az öt évi átlag szerint volt az elítéltek közt:

	<i>házas állapotú</i>	<i>gyermekkel bíró</i>
a közintézkedések ellen	2381 vagyis 21.13%	2550 vagyis 21.02%
az emberi élet	685 > 5.40 >	647 > 5.46 >
súlyos testi sértés miatt	2418 > 19.05 >	2167 > 18.29 >
a vagyon ellen	6601 > 52.02 >	6218 > 52.49 >
egyébb büntetés a vétség	306 > 2.41 >	265 > 2.24 >
	12691	11847

Ausztriában valamint a házas ügy a családós állapotúakra nézve jóval kedvezőbb az arány viszony, mint nálunk, ami legjobban szembe tűnik, ha az utolsó 187 7-diki év adatait egymás mellé állítjuk; ugyanis volt az elítéltek közt és pedig: *a férfi büntettesek közt a büntettesnek közt*

	<i>a férfi büntettesek közt</i>		<i>a büntettesnek közt</i>	
	<i>házas állapotú</i>	<i>gyermekkel bíró</i>	<i>férjezetl</i>	<i>gyermekkel bíró</i>
Magyarországban	55.3%	52.2%	53.2%	56.2%
Ausztriában	42.1 >	36.4 >	40.8 >	38.9 >
nálunk tehát	+ 13.2 >	+ 15.8 >	+ 12.4 >	+ 17.3 >

Ebből kitetszik, mennyivel kedvezőtlenebb nálunk e viszony, mint a Lajtán-túl; igaz, hogy ott a házas állapotúak egyáltalán

is a népesség közt csekélyebb arányszázalékkal szerepelnek, mint nálunk, ott t. i. az 1870-diki népszámlálás szerint a házas állapotban levők 34.5., nálunk ellenben 41.3 százalékát tevén az összes lakosságnak, de még eme közel hét százalékot tevő többletünk mellett is elég szembetűnő az aránykülönbség; különben Ausztriában is a házas állapotúak képviselése a büntettek közt tetemesen erősebb, mint a népességben egyáltalán, és e számviszony ott is úgy mint nálunk az utolsó években folyton rosszabbodott, mely arányrosszabbodás mind a két államban következő párhuzamból félreismerhetlenül tűnik szembe; így volt:

	<i>Ausztriában</i>				<i>Magyarországban</i>			
	nős férfi	férjzett nő	gyermekkel bíró férfi	gyermekkel bíró nő	nős férfi	férjzett nő	gyermekkel bíró férfi	gyermekkel bíró nő
1874.	38.2 ⁰ / ₀	36.1 ⁰ / ₀	33.0 ⁰ / ₀	33.5 ⁰ / ₀	56.3 ⁰ / ₀	49.1 ⁰ / ₀	51.8 ⁰ / ₀	52.0 ⁰ / ₀
1875.	41.0 »	39.9 »	35.8 »	36.9 »	56.4 »	55.4 »	51.1 »	56.7 »
1876.	42.2 »	40.0 »	36.1 »	38.4 »	56.0 »	53.3 »	50.9 »	55.8 »
1877.	42.1 »	40.8 »	36.4 »	38.0 »	55.8 »	53.2 »	52.2 »	56.2 »

A közgazdasági hanyatlás, mely 1873 óta a Lajtán-innen is, túl is a társadalmi élet összes köreiben egyaránt érezhető, kétségkívül ez arányrosszabbodásra is kihatással bír, csak-hogy e befolyás Ausztriában főleg a vagyon ellen intézett merényleteknél, nálunk inkább az erőszakoskodásból fakadó büntetteknel válik érezhetővé; ez pedig összhangzásban van az osztrák és a magyar bűnvádi állapotok főjellegré nézve feuforgó különbséggel; fejlettebb ipar mellett minden társadalmi megrázkódás nagyobb mérvben növelvén az ínséget s nyomort, mint agronom országban, amott a bir vágyból, emitt az indulatok féktelenségéből származó büntettség nyer különös tápot és gyarapodást; az egyik és másik tünetény mindenesetre súlyos nehéz időknek sajnos signaturája.

Az elítéltek közt fenforgó *kereset és foglalkozás* szerinti különbség kétségkívül érdekes társadalmi mozzanat, abból a különböző keresetnemeknek, ha nem is a büntettségre egyáltalán, de legalább a büntető cselekvények egyes fajaira való befolyása lévén némileg levezethető, mint hogy egyes büntettek kétségkívül az egyik-másik keresetnemben nagyobb-kisebb inger rejlik és az u. n. »penchant au erime« vagyis a büntettség hajlam az egyik-másik irányban több-kevesebb táplálékot

talál. Mennyiben bírnak valóban az egyes keresetnemek e föltételezett bűnfejlesztési hatálylyal, biztosan csak akkor lenne kideríthető, ha az elítéltek közt fenforgó kereseti különbözete-
 tek a szabatosan megállapított általános kereseti aránykülönbséggel egybevetve, azoknak összevágó vagy eltérő voltából következtetések volnának levonhatók; már pedig nemcsak hogy az utolsó népszámlálásnak legkevesebbé sem sikerűit népünk kereseti ábráját liiven feltűntetni, hanem épen e tekintetben 1870 óta oly változások állottak be, hogy ha e mozzanat akkor még oly pontosan puhatoltatott volna is ki, ma már semmiképen nem felelne meg a valóságnak; pedig ez időközben történt változások, az egyik foglalkozástól a másakra helyt foglalt áttérések teljességgel ki nem mutathatók, úgy, hogy ma nem vagyunk képesek csak megközelítőleg is meghatározni, hogy hányán foglalkoznak nálunk mezőgazdasággal, hányán az ipar- és kereskedéssel, Irányán üzük azt önállóan, hányán működnek közre mint segédek, munkások és napszamosok, hány Magyarországon a földbirtokos, hány a tudományos foglalkozású, sőt még azt sem tudjuk biztosan, hogy hány tisztviselő van hazánkban?

Minél szükségesebb egyrészt valamely ország népességében a keresetnemre fenforgó különbségeket és így az összes keresetnemeknek tagosítását pontosan ismerni, számos legislatív és még számosabb administratív feladat csak e tudat mellett lévén si kérésén megoldható; minél nehezebb másrészt a népszámlálási műveletek eddigi mechanizmusa mellett e tudatot sikerbiztosan közvetíteni, annál közelebb fekszik szükségése annak, hogy a legközelebbi 1880 végén valamint egész Európában, úgy kétségkívül nálunk is megejtendő népszámlálásra, a máris égető kérdéssé vált kellő előkészülés jelen stádiumában a módok és eszközük szakavatottan megvitattassanak, melyek segélyével a cél biztosan lenne elérhető. Vagy el kell találni az utat és módot, mely arra biztosan vezet, vagy le kell mondani arról, hogy e népességi mozzanat népszámlálás útján egyáltalában kideríttessék; töredékes, félszeg és valótlan adatokkal nincs segítve a dolgon! És ha csakugyan nem lehetne népszámlálás útján czélt érni, nehogy annak főfeladata, t. i. az általános népszám kitudása valahogyan kockáztassék, akkor

más utakat kell kijelölni, melyeken ez megfelelőbben valósítható és hazai populationistikánk terén e hézag kipótolható lenne.

Nem bírván ennél fogva népünk általános kereseti viszonyairól megbízható adatokkal, az aránykülönbözetet sem vagyok képes kimutatni, mely az egyes foglalkozásoknak egyrészt az általános népesség sorában, másrészt az elítélt büntettek sorában való képviseltetése között nálunk fenforog, és csak annak feltüntetésére szorítkozom, hogy a bűnvádi táblázatokban szereplő rovatok fonalán miféle keresetkülönbözetek mutatkoznak magok az elítéltek közt, mely tekintetben is az ötévi időszak egyes éveiben mind az általános, mind a viszonylagos számokra nézve elég összevágó arányegyenlőség mutatkozik; volt t. i. az elítéltek közt:

	az öt év átlaga szerint	1876.	1877.
határozott foglalkozás nélkül	1674 vagy. 7.22%	1459 6.4%	1735 7.6%
napszámos és cseléd	9326 » 40.83 »	9192 40.7 »	9778 42.5 »
ipar-, ker. segéd s gyármunkás	1540 » 6.76 »	1525 6.8 »	1633 7.1 »
földműves	7026 » 30.84 »	7120 31.4 »	6846 29.8 »
iparos, kereskedő, vagy gyáros	1381 » 6.06 »	1507 6.6 »	1350 5.8 »
tudom. s művész. foglalkozású	153 » 0.67 »	191 0.9 »	130 0.5 »
tisztviselő	360 » 1.58 »	366 1.6 »	367 1.6 »
földbirtokos vagy tőkepénzes	72 » 0.41 »	69 0.3 »	57 0.2 »
az előbbi rov. alá nem eső nők vagy családtagok	1251 » 5.42 »	1163 5.1 »	1137 4.9 »
	22783	22592	23033

Legnagyobb arányosztalék tehát a napszámosok és cseléddek, valamint a földművesek osztályának jut és hihetőleg hazai népességünk lajstromain is azoknak jut, ha nem is egészen ugyanaz, de nem sokban a mögött maradó számarány, mint a büntettek lajstromán; az ipar, kereskedelmi és gyárüzletben elfoglalt segéd munkások egyenlő számarányban jelentkeznek az önálló iparos, kereskedő és gyárosokkal, (együtt több mint 12%-al); holott a népszámlálás szerint a műipar, kereskedés és személyes szolgálat után élők szintén 12—13%-át képeznek a magyarbirodalmi népességnek. Mindenesetre az, hogy a segédek és munkások, kiknek száma kétségkívül jóval jelentékenyebb, mint a vállalkozóké, s hogy ők nem nagyobb mérvarányban vannak képviselve a büntettek közt mint a munkaadók, az utóbbiak büntettség arányát nagyon sötét színben

tünteti fel. Szintoly mostoha színben jelentkezik a tisztviselőké is, mert az elítélt büntetettek közt több mint másfél százalékkal figuráinak, már pedig minden kifejlett bureaucratismusunk mellett lehetetlen, hogy annyi hivatalnokunk legyen, ha mindjárt az állami, megyei, községi és magán szolgálatban levő tisztviselőket együvé vesszük is, hogy a népességnek másfél százalékát tennék, mert akkor tisztviselő-seregünknek legalább is 2058110 főre kellene rúgnia; holott az 1870-diki népszámlálás az egész magyar birodalomban nem derített ki többet, mint 35540 állami, megyei és községi tisztviselőt; bármint legyen, annyi bizonyos, hogy nálunk évről-évre gyarapodik a büntetett tisztviselők száma, míg a többi keresetneműeknél az egész öt éven át jóformán egyenlő, vagy csak egyformán hullámzó számokkal találkozunk. A tisztviselők rovatában folytonosan emelkedő számviszonyra akadni, így 1873-ban 264 tisztviselő büntett vagy vétség miatt el lett ítélve, 1874-ben már 351, 1875-ben épen 454; a reá következő évben 366, végre 1877-ben 367.

Ez annál szomorúbb, mivel az államérdekek megóvására rendelt orgánumoknak tömegesebb vétkezése az állam legfőbb érdeke a jogrend föntartása ellen, a kötelességérzet teljes kihálására, általános erkölcsromlásra mutat; nem lévén egykönnyen valami veszélyesebb, tekintve a közerkölcsiség megmételtyezését, mint ha azok segítik elő a büntetességi ragály elterjedését, kik, mint a társadalmi rend törvényes őrei első vonalon hivatvák annak terjedését lehetőleg meggátolni és csirájában elfojtani.

Az öt évi időköz átlaga szerint az évenként bűnvádi fenytés alá kerülő 360 tisztviselőnek bűnlajstroma a következő: évenként átlag elítéltetett közintézkedések elleni büntett, miatt 114 vagyis 31.%, holott az elítéltek közt egyáltalán e büntettségport csak 16.8%-nyi arányt tüntet fel, jobbára hivatalos hatalommal való visszaélés és megvesztegetés miatt; azonfölül évenként 10—12 tisztviselő még nyilvános erőszakoskodás vagy erőszakos ellenszegülés miatt is kerül fenytés alá; a második büntettségportban t. i. az emberi élet ellen az öt évi átlag 10 elítélt tisztviselőt vagyis 2.8%-ot tüntet fel, többnyire gyilkosság és emberölés eseteit; súlyos testi sértés miatt 21 tisztviselő fenytettetik meg évenként: a vagyon elleni büntettek miatt pedig 205 tisztviselőt, vagyis az összes elítélt tisztviselők

56.9 %-át éri a büntető törvénykezés karja, jobbára sikkasztás, zsarolás, állveélköltés, csalás, sőt nyílt tolvajlás is képezvén e rovat egyes szomorú tételeit; egyéb büntettek és vétségeknél fogva, mint jelesen hamis eskü, fajtalansági és politikai büntettek miatt évenként 10 hivatalnok vonatik bűnvádi fenyítés alá.

A mi a többi keresetneműeknek az egyes büntettcsoportok szerinti részesülését illeti, ha a büntetteket a többször említett főkategóriák szerint soroljuk, az öt évi átlag szerint következő képet nyerünk; elítéltetik évenként:

<i>Büntett neve</i>	foglalkozás nélküli		napszámos és cseléd		ipar, ker. és gyarmunkás		földműves		iparos, keresk. gyáros	
közintézkedések ellen	154	9.2	1173	12.2	247	16.2	1488	21.2	359	26.2
az emberi élet	48	2.2	625	6.7	65	4.2	519	7.2	55	4.2
súlyos testi sértés	169	10.1	1309	19.2	243	15.2	1822	25.2	157	11.2
vagyon ellen	1288	76.2	5592	60.2	944	61.2	3004	42.2	724	52.2
egyéb büntett s vétség	15	0.2	127	1.2	41	2.2	193	2.7	66	6.2
együtt:	1674		9326		1540		7026		1381	

Ebből kitetszik egyrészt a vagyon elleni merényleteknek túlsúlyozása a napszámosok, cselédek, segéd munkások és határozott foglalkozás-nélkülieknél, másrészt a közintézkedések elleni büntettek a földműves osztálynál meg az önálló iparosok és kereskedők körében, végre a súlyos testi sértések és az emberi élet ellen intézett büntettek is leggyakoribbak a földműveseknél, úgy hogy a bárom büntettcsoportban, melynek főrugója a féktelen indulatosság, földműves osztályunknál 54.5%-át teszik összes büntettségöknek, míg az elítélteknél egyáltalán véve 43% esik az említett három csoportra, sőt épen a mezőgazdák szerepelése a büntettek terén az, mely összes bűnvádi ügyünknek megadja ama már többször említett főjellegét, mely szerint az erőszakoskodásból származó törvényszegések nálunk jóval túlnyomóbbak, mint a legtöbb európai államban. Hogy a földbirtokos és tőkepenzesek czíme alatt bűnvádi kimutatásainkban szereplő elítéltek csaknem ugyanazon arányviszonyokat tüntetik fel mint a földművesek, erős percentuatióval a merő erőszakoskodásból fakadó büntettek nézve: nyilván onnan magyarázható, hogy a jobbára mezőgazdasággal foglalkozó kisebb birtokosok képezik e rovatnak főjuralékját. Hogy végre a tudományos vagy művészeti foglalkozásúak bűnlajstromá-

bán a vagyon elleni büntettek 66%-al regisztrálva, nagyobb számaránnyal tehát, mint bármely más határozott keresetneműeknél, ama szomorú észleletnek tulajdonítható, hogy sikasztás, csalás, okmányhamisítás és vétkes bukás eseteihez nem csekély contingens állítatik ki azok részéről, kik tudományos vagy művészeti foglalkozásukat ily ferde irányban vélik értékesíthetni a társadalom és közmorál rovására, és még szomorúid). hogy azoknak nem csekély töredéke egyenesen tolvajság miatt marasztaltatik el, átlag évenként 18; hogy végre ama rovató egyének, kik mint a bizonyos keresetnem alá foglaltakhoz nem tartozó nők és családtagok vannak kimutatva, a büntettség általános jellemzésével összehangzó jelet tüntetnek fel: a dolog természetében fekszik és további magyarázást nem igényel.

A keresetnemnél jóval döntőbb és határozottabb befolyással bír a büntettség a *képzettségi fok*. Azon szerencsétlen polgárok, kik nélkülözve az oktatás és ezzel karöltve járó nevelés malasztját, nélkülözve ama biztos iránytűt, mely az embert átkalauzolja az élet viharain, kellő értelmiség hiányánál fogva megszorítva keresetforrásaiban, kiteve a nyomor Csákjainak, természetesen sűrűbben népesítik a büntettek sorait, mint a helyes nevelés és oktatás útján biztosabb alapra szert tett polgárok; azonfölül hiányzik bennük a szellemi képzettséggel önként ébredő vallásos érzület, s ennél fogva sem a lelkiismereti suggallatokban, sem az eleven hit vigaszában nem lelik a kívánt lelki erőt bátor megküzdésre az élet vizályaival.

Mindenütt, még a legelőhaladottabb országokban is az egészen oktatlanok a bűnvádi lajstromokon magasabb számaránnyal jelentkeznek, mint bármely más társadalmi mozzanathoz; de ez a számarány azon mértékben mérséklődik, a mint a közoktatás ügye valamely országban helyesebb szervezettel nyer, a mint a népoktatás nagyobb tért foglal a népesség összes rétegeiben. Az analphabetáknek az elítéltek közti számaránya tehát némileg mérve a népoktatási állapotoknak, jelesen ezen számaránynak folytonos apadása biztos jelzője a népnevelési ügy fokozatos javulásának, még az elvetemedett pol-

gártársak sorában is a közoktatásnak szélesebb körben való elterjedése mutatkoztán.

E számaránynak javulása azonban nem tarthat lépést az oktatásreformok haladásával, mert bizonyos idő kell arra, hogy a reformnak üdvös haladása a gyakorlati életben egyáltalán, de különösen az elítéltek sorában érezhetővé váljék. A népoktatás körüli legislatív és kormánybeli törekvések ennél fogva ez úton csak oly időszak lefolytával bírálhatók meg helyesen, mely elég arra, hogy a társadalmi élet különböző terein activ szerepet vívők az újabb szervezkedés alatt felnött nemzedékből kikerülteknek tekintethessenek. Nálunk tehát, hol csak az 1868: 38. törvénycikkkel vette kezdetét a népoktatás körüli legislatio és még csak a reá következőt évben a kormánybeli gondoskodás, az 1873—77-ig terjedő bűnvádi kimutatásokból alig lehet még felismerni e gondozásnak üdvös hatását, annál kevesebbé, miután, mint feunebb kimutatva lett, a fiatalabb vagyis a 20 éven aluli kor bűnvádi lajstromainkon mérsékeltebb arányban van képviselve, tehát eddigelé azoknak még csekélyebb száma kerülhetett a büntető bíróság elé, kik már az újabb népoktatási intézkedések uralma alatt nőttek nagyra.

Mindamellett némi fokozatos arányjavulás mégis mutatkozhatnék legalább a legutolsó 1877-dik évben, midőn a törvényhozásnak e tekintetbeli intézkedése óta mégis 8 egész 9 év lepördült; pedig fájdalom, épen ez utolsó évben nemcsak hogy nem mérsékeltebb a teljesen oktatlan elítélteknek számaránya, mint az öt évi átlag szerint, hanem még valamivel nagyobb és mindenesetre szembetűnően magasabb, mint akár Ausztriában, akár Európa legtöbb államaiban; így az elítéltek között:

	<i>az öt évi átlag szerint</i>		<i>1877-ben</i>	
olvasni, írni nem tudott	12980	vagyis 56.96%	13237	vagyis 57.11%
csak olvasni	» 1193	» 5.24 »	1193	» 5.18 »
olvasni és írni	» 8332	» 36.38 »	8314	» 36.09 »
magasabb műveltséggel bírt	» 278	» 1.42 »	289	» 1.34 »
együtt:	22783		23033	

Ebben tehát szintén inkább meglepő, mondhatni aggasztó számegyenlőség, mint jobbra való fordulás mutatkozik. E téren te-

hát még vajmi kevés eredménye látszik, a népoktatás körül nálunk az utóbbi időben kétségkívül mutatkozó általános ügybuzgalomnak, és mennyiben kedvezőbb e viszony most, mint volt a népoktatás körüli reformok kezdeményezése előtt, bajos meghatározni. miután az akkori időből való adatok nagyon töredékesek; ha azoknak hitelt lehet adni, akkor az 1867 — 71 -iki időkör átlagához mérve, midőn 61%-a az elítélteknek nem tudott olvasni, irui, újabban csakugyan 3—4%-al kevesebb analphabeti lenne; mindenesetre azoknak még jelenleg is jelentékeny számaránya hatalmas intés a népoktatás terén való még fokozottabb tevékenység kifejtésére.

Sajátságos jelenség, hogy az egyes büntettségosztókra nézve nálunk nem a teljesen oktatlanok sorában mutatkozik a legkedvezőtlenebb arányviszony, hanem inkább az írás-olvasástudók részéről, sőt még visszasabb modorban a magasabb műveltségük körében, a mi bűnvádi viszonyaink főjellemvonásának, t. i. az indulatossági jellegnek természetes következménye; így elítéltetett az öt év átlaga szerint:

<i>a büntett neve:</i>	általában	analphabeti	csak olv. tudó	írni és olv. tudó	magasabb képzettségű
közintézkedések ellen	16.8 ^o / _o	14.8 ^o / _o	17.2 ^o / _o	20.0 ^o / _o	18.1 ^o / _o
emberi élet »	8.2 »	6.2 »	8.6 »	5.9 »	2.2 »
súlyos testi sértés miatt	19.6 »	19.7 »	22.7 »	20.0 »	5.8 »
vagyon ellen	54.2 »	57.6 »	48.9 »	50.8 »	69.6 »
egyéb büntett v. vétség	2.2 »	1.8 »	2.2 »	3.9 »	4.2 »

Az utolsó rovat csaknem teljesen összevágó arány-egyenlőséget tüntet fel a tudományos vagy művészeti foglalkozásúak másutt érintett számarányával, a mi a dolog természetében fekszik, épen ez osztályúak magasabb műveltséggel, helyesebben sokszor al-műveltséggel bírván.

Más európai államokhoz mérve a mi arányviszonyunk elég kedvezőtlen színben tűnik fel, így az 1875. évi adatok fonálán volt az elítéltek közt egészen oktatlan és pedig Franeziaországban 32.0, Nagybritanniában 33.6, Belgiumban 37.2, Poroszországban 49.6%-al; ellenben Olaszországban 70, sőt az Oroszbirodalomban épen 71.7%-al. — Ausztriában szintén jóval kedvezőbb arányviszonynyal találkozunk ugyan, de Ausztria sem dicsekedhetik folytonos, évről-évre egyaránt mutatkozó arányjavulással, így 1874-ben 45.4%-a az elítélteknek analphabeti

volt, 1875-ben ellenben 51.^s, 1876-ban 49.⁵ és 1877-ben 46.7%, holott ama nyugateurópai államokban, melyekben a népoktatás újabban különös törvényhozási és közigazgatási gondozás kiváló tárgyát képezi, fokozatos javulás állandóan észlelhető, így például Franciaországban az arány 1878-tól kezdve egész 1875-ig 44 százalékról fokozatosan >2 százalékra szállt alá, és hason arányjavulás észlelhető Angliában, hol csakis 1840 óta tartozik a népoktatásügy a legislatio és kormánybéli intézkedések ügyköréhez, de hol ez időtől fogva az ebbeli gondoskodás oly óriási mérvben fejlődött, hogy inig 1842-ben az összes népiskolai állambudget csak 319000 frtot tett, 1877-ben már több mint 21 millió forint szerepel e czímen csupán Angol és bkótország budgetjében, de szaporodtak is a népiskolák, Irhonon kívül 2163-ról 1850-ben, 17787-re 1876-ban!

Hozzájárul, hogy Ausztria kedvezőbb arányviszonyát csakis a német örökös tartományoknak, meg Cseb-Morva-Sziléziáuk köszönheti, míg Karantánban 61, Isztriában 66—70, Krainában 73, Galicziában 87—88, Bukovinában 96—97, sőt Dalmáciában 97—98^u/₀-a az elítélt büntetteknek egészen oktatlauokból áll.

Sajnos, hogy hivatalos kimutatásainkban az értelmiség rovatai nincsenek a két nem szerint felosztva, mert igen érdekes lenne megtudni, mily aránykülönbség létezik e tekintetben nálunk a nőnem javára vagy rovására; hihetőleg magasabb lesz a büntettes nők közt a teljesen oktatlanok száma, mint a tibiintettesek közt, legalább másutt, jelesen Ausztriában a nőnemnél ez arány valamivel kedvezőbb, mint a finemnél, amazok közt 51°₀-al szerepelvén az olvasás és Íráshoz nem értők; és tekintve az összes népességet, nálunk is az 1870-diki népszámlálás eredménye szerint több a női lakosság közt ki nem tud olvasni-irui, mint a filakók közt; amazoknál a magyar szent korona területén 62.⁵, emezeknél 53.6%-al jeleukezvéen az inalphabetik számviszouya.

Az elítéltek közti *valláskülönbség* korántsem bír oly jelentőséggel, mint az értelmiség fokán fenforgó különbözet, mivel magának a confessionalis momentumnak nincs közvetlen befolyása a büntetességre általán véve, a mi nemcsak a dolog természetében fekszik, hanem bűnvádi statisztikánkban nyer

kétségtelen kifejezést, az egyes hitfelekezeti büntetéseknél az összes elítéltek sorában kijutó arányosztaléka csaknem teljes összhangzásban lévén a confessionalis térképünkön reájok eső arányviszonnyal; mindamellett e mozzanat is bir némi fontossággal, egyrészt mivel népességünk vallásfelekezeti különbsége ama kevés társadalmi mozzanatoknak egyike, a melynek létszámát a legutóbbi évekig biztosan tudjuk meghatározni, anyakönyveink az egyes hitközségek által vezetettvén, az évi születéseknek szemben a halálesetekkel évenként mutatózó többletéből vagy hiánylatából a hitsorsosok szám-növekvése vagy apadása pontosabban megállapítható, mint bármely más népességi viszony: másrészt a nemzetiségek nálunk jobbra bizonyos hitvalláshoz szítván, ez úton az egyes nemzetiségeknek a büntettségben való részesülése legalább megközelítőleg deríthető ki, erre különben minden egyéb támpont hiányozván. Hozzájárul, hogy ha mindjárt a valláskülönbség nem hat is ki akár növesztőleg, akár apasztólag magára a büntetőségre, mégis tekintve az egyes büntettségportokat, a különböző hitfelekezetiük közt kétségtelenül mutatkozik és pedig állandó, a szóban levő quinquennium minden egyes évben'elég egyformán nyilvánuló különbség; a mi azonban szintén nem vallásbeli, hanem nemzetiségi momentumnak tekintendő, az egyes uépfajokbau rejlő és legkevesebbé sem egyenlő irányú büntetőségi hajlam magyarázván a különböző hitfelekezeteknek az egyes büntettkategóriák szerint váltakozó arányszázalékát.

Hogy az öt évi időkör átlaga és az egyes évek számviszonyai közt kevés eltérés létezik, következő összeállításból tűnik ki; volt az elítéltek közt:

	<i>az öt évi átlagban</i>	<i>1877-ben</i>
római katolikus	9788 42.36%	10244 vagyis 44.47%
görög »	2697 11.84 »	2708 » 11.75 »
görög keleti	3381 14.54 »	3402 » 14.77 »
ágostai hitvallású	1506 6.41 »	1540 » 6.48 »
helvét »	4072 17.59 »	3791 » 16.48 »
unitarius »	97 0.41 »	84 » 0.37 »
izraelita »	1228 5.37 »	1261 » 5.45 »
egyéb vallású	14 0.06 »	3 » 0.01 »
együtt: 22783		23033

Mennyiben vágunk össze e büntetességi confessionális arányok a magyarországi lakosság általános confessionális irányzatával, mennyiben térnek el egymástól, legvilágosabban akkor ismerhető fel, ha az utolsó 1877-diki év adatait a magyarországi népességnek az 1876. végére kipuhított hitfelekezeti viszonylagos számaival vetjük egybe; számított pedig

	Magyarországban 1876. végén illetőleg 1877. elején	Elítéltetett 1877. folyamában
római katolikus	6,374737 vagyis 46.62%	10244 vagyis 44.47%
görög »	1,543206 » 11.29 »	2708 » 11.76 »
görög-keleti	1,981714 » 14.20 »	3402 » 14.77 »
ágostai hitvallású	1,110425 » 8.32 »	1540 » 6.68 »
helvét »	2,000091 » 14.62 »	3791 » 16.46 »
unitárius »	55293 » 0.48 »	84 » 0.37 »
mózes vallású	602207 » 4.41 »	1261 » 5.45 »
egyéb »	2951 » 0.02 »	3 » 0.01 »
összesen :	13.670624	23033

A görög katolika és görög keleti egyház hívei tehát, valamint az unitáriusok teljesen egyenlő arányban, a római katolikusok és ágostaiak majd két százalékkal mérsékeltebb, a helvét és mózes vallásunk végre valamivel magasabb (egy egész két százalékkal nagyobb) arányban szerepelnek a büntettek közt, mint hazánk népe közt egyáltalán véve.

Csakugyan, ha az 1877-ben elítélt büntetteseket confessionális szempontból viszonyítjuk hasonvallású népességünk ugyanazon év elején talált létszámához, az unitáriusok és egyéb vallásúaktól eltekintve, melyek kisebb számuknál fogva nem lehetnek mérvadók, aránylag legkevesebb büntettes fordul elő az ágostai hitvallásúak és a római katolikusok közt, legtöbb ellenben a helvét hitvallásúak és az izraeliták közt; pedig az utóbbiaknál előbb kedvezőbb viszony látszott fenforogni, nyilván mert nem álltak rendelkezésre az utóbbi időkre és egész Magyarországra (a belevont határőrvidékkel együtt) vonatkozó népszámi adatok, most pedig azoknak birtokában vagyunk már pedig ha az 1877-dik év elején mutatkozó létszámot vesszük alapú, és ahhoz mérjük amaz év folyamában elítélteket, lehető biztos eredményre jutunk, ez úton pedig csakugyan amaz eredményre jutunk, hogy valamennyi vallásfelekezetiek közt viszonylag legtöbb büntettes kerül ki a mőzeshitűek sorából; így esik 1877-ben:

gostai hitvallásúak közt 721 lélekre egy hasonvallású elítélt

római katolikusok	»	622	»	»	»	»
görög	»	570	»	»	»	»
görög keletiek	»	564	»	»	»	»
helvét hitvallásúak	»	527	»	»	»	»
mózes vallásúak	»	478	»	»	»	»
valláskülönbség nélkül		594	»	általán egy elítélt.		

Szemben az általános arányosztalékkal, a közintézkedések elleni büntettek csoportjánál csak a két görög egyház híveinél találkozunk az átlagnál mérsékeltebb, a többieknél emeltebb arányviszonnyal, legnagyobb az az ágostaiaknál és a zsidóknál, különösen bírói zártörés és bünelősegítés esetében, mindkét nemű büntett egyáltalán nálunk felette szapora, olyannyira, hogy például 1876-ban 995, sőt 1877-ben 1227 személy bírói zártörés és 1081, illetőleg 1107 személy bünelősegítés miatt vonatott bűnvádi fenytés alá. Az emberi élet ellen irányzott merényletek, valamint súlyos testi sértések rovatában az általános vagy valláskülönbség nélküli arányosztalék 26.3%, ehhez hasonló arány van a róm. katolikusok és ágostaiak bünelajstromában, míg az a két görögegyház híveiben 27.6, a reformátusokéban pedig éppen 30.8%-ra emel-

kedik; már pedig a reformált egyház, ha nem kizárólag, de túlnyomólag a magyar ajkúakból szedi jutalékát és igya közéletben ama tapasztalás, hogy a magyar nemzetiségben a hevesebb vér szülte indulatosság és erőszakoskodásra kész hajlam nagyobb mérvben van meg, mint a társnemzetek bármelyikében bűnvádi adatainkban leli szomorú igazolását, minek még szölvőbb bizonyítéka az, hogy az unitáriusok, kik kizárólag magyarok, illetőleg székelyek, aránylag még nagyobb percentuatiót mutatnak, az öt évi átlag szerint évenként elítéltetni szokott 97 unitárius közül 36 az emberi élet vagy testi épség ellen irányuló merénylet miatt kerülvén büntető ítélet alá, a mi több mint 37%; ellenben a zsidó büntettek közt a súlyos bűmerényletek szerény arányviszonnyal jelentkeznek (7.4%), holott megfordítva a vagyon elleni büntettek rovatában nekik jut ki az oroszlánrész, míg e büntettségcsoportra általán, t. i. a valláskülönbségre való tekintet nélkül 54.8% esik, a hébervallású büntettekénél ezen arány viszony 65.4%-ra emelkedik, tolvajlásán kívül különösen csalás, váltó- és egyéb okmánykamisítás, meg hamis és vétkes bukás esetei képezvén bűnlajstromaik főrovatát, úgy hogy ez utóbb nevezett büntett miatt 1876-ban elítélt 1664 büntettes közt 395 és az 1877-ben e miatt elítélt 1473 közt 345, tehát csaknem egynegyed része Mózes vallást követő volt. Az átlagnál nagyobb a percentuatio még a két görög egyház hívei sorából kikerülő büntettek közt (58%), míg a róm. katolikus hitű büntettek ebbeli arányviszonya valamivel mérsékeltebb, és még mérsékeltebb a két evangélikus hitű büntettek közt, mi teljes összhangzásban áll amaz észlelettel, hogy hazánk bűnvádi statisztikájában, miut már másutt említve lett, a vagyon elleni büntettek nem visznek oly túlnyomó szerepet, mint másutt, és a mi másrészt megfejthetővé teszi, hogy miért jelenkeznek a büntettek közt nálunk az egészen vagyontalanok jóval szerényebb arányban, mint másutt, a mi a vagyoni állapotnak a büntettségre való befolyásának tárgyalására vezet.

A *vagyoni állapotot* illetőleg, mely valamint leggyakrabban egyik főforrása a bűnös cselekvényeknek, úgy másrészt némiképp tükre a közvagyonosodási állapotoknak, Magyarországon bűnvádi statisztikájából ama sajátlagos tünemény áll

elő, hogy a vagyonosabb néposztály az elítélt büntettek közt jóval magasabb arányban van képviselve, mint akár Ausztriában, akár más államokban. Midőn úton-útfélen azt hangoztatják, hogy Magyarország népe szegény, különösen szemben a társállam lakosságával, midőn nemcsak hírlapjaink és a közvélemény, de még a köztapasztalás is az általános elszegényedést találják népünk összes rétegeiben, akkor elítélt büntetteink egy jó harmada nem a szegénysorsúak közül, sőt 7 százalékban egyenesen a vagyonos osztályból kerül ki.

Azt kellene gyanítanunk, hogy a mi bíróságaink más fogalmat kötnek össze a különben is nagyon relatív értelmű vagyonossággal, de akkor alig volna képzelhető oly meglehetősen egyformaság az egyes évek adataiban, a minő a szóban levő öt évi időközben csakugyan mutatkozik. E sajtószertű jelenségnek nyitját két körülményben találjuk, egyrészt a közvagyon nálunk agronom létünknel fogva egyáltalán jobban el van oszolva, mint fejlettebb közgazdasági fokra emelkedett államokban, nem is mutatkoznak a túl felhalmozott gazdagság és teljes nyomor közt másutt tapasztalható végletek, azonfőül szerényebb életigények a vagyonosság fogalmát is szerényebb keretbe foglalják; másrészt büntetőügyi viszonyaink általános jellemzése e tekintetben is megadja a magyarázást, nálunk, mint már ismételve megjegyezve lett, a merő indultosságból származó és így a vagyoni állapottal semmi összefüggésben nem levő bűnös cselekvények nagyobb mérvben fordulván elő, mint másutt, nem annyira a nyomor, az Ínség, mint inkább népünk véralkotásában rejlő okok jelentkeznek, mint az elkövetett büntettek főrugói.

Volt az elítéltek közt:

Volt az elítéltek közt:

	<i>öt év átlaga szerint</i>		<i>1876.</i>	<i>1877.</i>		
vagyontalan	15135	vagyis 66.45 ^o / ₁₀₀	15144	67.33 ^o / ₁₀₀	15576	67.60 ^o / ₁₀₀
némi vagyonnal	6035	> 26.49 >	6051	27.22 >	5932	25.78 >
vagyonos	1613	> 7.05 >	1397	5.74 >	1525	6.28 >
együtt:	22783		22592		23033	

Hogy pedig a nem minden vagyon nélküli és a vagyonos nép osztályainak büntetése csakugyan az önkénykedés és nyers erőszakoskodási hajlamban leli főforrását, következő összeállítástól világlik ki; az öt évi átlagban elítéltetett nálunk:

	vagyontalan	némi vagyon- nal bíró	vagyonos	vagyona való tek. nélk. általában
közintézked. ill. büntett miatt	1873 13,7%	1415 23,8%	447 27,7%	16,2
az emberi élet ellen	948 6,2	379 6,3	101 6,3	6,3
súlyos testi sértés-féle	2816 18,6	1347 22,4	359 22,3	19,6
vagyon elleni büntett	9120 60,3	2721 44,9	646 40,0	54,6
egyéb büntett vagy vétség	278 1,8	173 2,9	60 3,7	2,2
együtt:	15135	6035	1613	

Míg tehát nálunk ez átlag szerint a büntettek egyáltalán 54,8%-ban a vagyon ellen intézett és 45,2%-al egyéb büntett miatt ítéltetnek el. a szegény sorsúak közt az előbbieket 60,3%-kal, az utóbbiakat 39,7%-al, a némi vagyonnal ellátott büntettek közt 44,9, illetőleg 55,1%-al, a vagyonosak közt végre a vagyon elleni büntettek 40 és a többiek 60%-al szerepelnek; de ez arány még elég szomorú, mert valóban megdöbbentő észlelet, hogy nálunk évenként 646 oly személy vonatik fenyítő Ítélet alá és pedig birvágyból származó és másnak vagyona ellen intézett merénylet miatt, ki nemcsak hogy nyomor és Ínség által nem lehetett ösztönözve efféle bűnös cselekvényre, hanem inkább vagyoni állásában találhatott volna hatályos erkölcsi védelmet akármi nemű és című, de kivált a vagyobiztosság ellen irányzó büntettek ellen; és szintoly szomorú, hogy a többi 967 vagyonos, ki az évi átlag szerint az elítéltek közt szerepel, hol a közintézkedések ellen tör, melyekben pedig leginkább saját vagyonának oltalmára czélzó intézményt kellene tisztelnie, hol az emberi élet ellen tör, közülök évenként nem kevesebb mint 460 érezvén a Nemesis karját gyilkosság, emberölés, súlyos testi sértések és effélék miatt, sőt ha a némi vagyonnal bírót a vagyonosokkal egy rovat alá vonjuk és szembesítjük az egészen vagyontalanokkal, akkor az emberi élet és a testi épség ellen elkövetett büntettek miatt évi átlagban elítéltetni szokott 5950 személy közül 2186 (vagyis közel 37%) nem minden vagyon nélküli, a közintézkedések elleni büntettek miatt átlagban elítéltetni szokott 3835 személy közül 1862 (vagyis 48,3%) tartozik ama néposztályhoz, mely nem egészen ügyefogyott, sőt még a vagyon elleni merényletek miatt évenként fenyítés alá kerülő 12487 büntettes közt 3367 (vagyis 27%) oly egyén számítatik, kik hol mint vagyonosok, hol legalább mint olyanok szerepelnek bűnvádi hivata-

los kimutatásainkban, kik kevés vagyonnal bírnak, vájjon ez utóbbiak másutt nem szereplnének-e az egész vagyontalanok sorában, nehéz meghatározni, hiányozván minden tájékozási támpont a mérv iránt, melyet bíróságaink e tekintetben használnak; de feltéve is, hogy azok külföldön nagyobb részben valóságos szegényeknek tekintetnének, bíróságainknak a vagyosság körüli felfogása aligha fog tetemesen eltérni a nálunk e tekintetben uralkodó általános nézetektől és a kít eljáró bíróink nem tartanak egészen vagyontalannak, az a közönséges életben sem fog nálunk a szó szoros értelmében szegénynek tekintetni, és így legalább hazánk közgazdasági viszonyai közt nem fog olyannak vétethetni, kinél merőben szegénységében kellene keresnünk büntettségének, ha nem is egyedüli, de legalább főforrását. Ily föltételezés mellett pedig kétségkívül figyelemre méltó jelenség, hogy nálunk csak kétharmada az elítélteknek vagyontalan, egyharmada ellenben hol kevés vagyonnal bíró, hol kisebb-nagyobb gazdagságra szert tett egyén, míg Ausztriában 1874 és 1875-ben csak 12,3%-al, 1876-ban 11,9 és 1877-ben 11,2%-al jelentkeznek a némi vagyonnal bíró és vagyonos elítélt büntettesek.

Igazságügyi kimutatásainkban az elítélt büntettesek *illetősége* is feltüntetve találatik, de minthogy ahhoz különös társadalmi vagy tudományos érdek nem fűződik, e mozzanat legfeljebb csak administratív és nemzetközjogi szempontból bírván némi jelentőséggel, minthogy továbbá az elítéltek legnagyobb része a magyar államterület polgárai és csak mérsekelt arányban akár az osztrák örökös tartományokból, akár külföldről valók, elég itt e viszonyt egyszerűen amaz eredmény szerint bemutatni, mely a szóban levő öt évi időköz átlagában mutatkozik, annál is inkább, mivel e viszonyra nézve is az egyes években felette csekély eltérések észlelhetők, mind-egyikben az átlagos arány jutván határozott kifejezésre; volt pedig az öt évi átlag szerint az elítéltek közt:

belföldi	22497 vagyis 98,74%
osztrák tartományokból	231 » 1.01 »
külföldi	55 » 0.25 »
együtt: 22783	

Az elítélt büntettesek *előélete* nagy jelentőségű momen-

tum, nevezetesen a büntettisméltések vagyis a *visszaesések* statisztikája felette tanulságos anyagot szolgáltat, nemcsak a közérkölcsiség, hanem különösen a társadalmi érdekek és az igazságügyi szervezet szempontjából. A visszaesések számarányában egyfelől a büntetességre való általános hajlam, az elítélteknek megrögzöttsége, és így a gonosz merényletek végrehajtásában szerzett különös gyakorlottságuk azzal pedig nagyobb társadalmi veszélyességük, másfelől az alkalmazott büntetéseknek gyógyhatálya, sőt az egész bünfenyítő eljárásnak a büntettek javítására való kihatása többet-kevesebbet tükröződik vissza.

Ezt közelebb megvizsgálni nálunk annál szükségesebb, mert mint másutt megmutatva lett, bíróságaink a büntettek megítélésében nem mindig alkalmazzák a szigor ama mérvét, mely a fenyítés alá vont törvényszegés súlyos volta szerint igazoltnak látszhatnék; vájjon pedig ez enyhébb bírói eljárás csakugyan ingerül szolgál-e ugyanama vagy egyéb büntettek elkövetésére: leginkább a visszaesések növekedő számviszonyából deríthető ki.

E tekintetben az öt évi időköz egyes éveiben szintén elég constans arányviszony mutatkozik ugyan, mindamelltt épen azoknak száma mutat különös uövekvési hajlamot, kik hasonnemű büntett miatt már előbb bñnhödtek, jóllehet e körülmény inkább a szóban levő quinquenniumot megelőző időszakban helyet foglalt büntető törvénykezés eredményeid jelenkezvén, nem szolgálhat támpontul mostani bírósági eljárásunk megítélésére, mely csakis egy későbbi időszak adataiban fog kifejezésre jutni. Így az elítéltek közt

az öt évi átlagban 1877-ben

büntetve soha sem volt	16558	72.69%	16565	71.94%
kihágás miatt büntetve volt	2196	9.64 %	2415	10.40 %
hasonnemű büntett miatt »	2725	11.96 %	2837	12.31 %
másnemű » »	1304	5.72 %	1216	5.27 %
együtt :	22783		23033	

A büntettisméltések tehát az öt évi átlag szerint 17.68 %-al jelentkeznek, mely arány az 1877-diki év adataiban is egyformán jut kifejezésre, ez évben is az elítéltek közt 17.58%-al találkozáván, kik kason vagy másnemű büntett miatt már egy-

szer megfenyítve voltak; a hogy pedig éppen azoknak száma növekedő arányt mutat, kik hason büntett miatt már egyszer vagy ismételve lakoltak, következő összeállításból tűnik ki; hasonnemű büntett miatt már egyszer vagy ismételve bűnhődött, az egyes években elítéltek közt volt, és pedig

	az elítéltek általános száma	közülük ugyanazon büntett miatt már bűnhődött	arányviszony
1873.	20076	2362	11.26 ^o / _o
1874.	23471	2930	12.52 »
1875.	23842	2871	12.04 »
1876.	22592	2616	11.59 »
1877.	23033	2837	12.31 »
átlagban	22783	átlagban 2725	átlag 11.98 »

Késékvivüli tékát, hogy ugyanegy büntett elkövetésénél mutatkozik az ismétléseknek határozott irányú gyarapodása, már pedig éppen e körülményben nyilatkozik leginkább a korábbi büntetésnek, mint gyógyszerköznek hatálytalansága.— Különbem nem szabad szem elöl téveszteni, hogy legnagyobb része a visszaesőknek a vagyon ellen intézett büntettek miatt elítéltek sorában található, a hírvágyból származó bűnös cselekvények, mint jelesen lopás, csalás, okmányhamisítás és egyéb e kathegoriába eső bűnmerényletek köztapasztalás szerint leg hamarább az illetőknek másod természetévé válván, úgy, hogy a szokásos tolvajok, rablók, okmányhamisítók stb. mindenütt jelentékeny számarányban szerepelnek az elítéltek lajstromán. De ha e körülmény tekintetbe is veendő és elismerendő, hogy azoknak nagyobb számából legkevesebbé sem lehet bíróságaink enyhébb eljárásának növesztő befolyására következtetni, másrészt ama körülmény, hogy a közütiütkezések ellen irányzott merényletek, de kivált a súlyos testi sértések csoportjában az ismétlések nálunk jelentékeny nagy számmal előfordulnak, méltán arra enged következtetni, hogy bíróságaink ez irányban való enyhébb felfogása mégis csak van némi vonatkozással ez észleletre; így a büntettkathegoriák szerint az öt

évi átlagban:		ugyanazon büntett miatt már bűnhődött	
a közütiütkez. ell. büntett miatt elítélt	3835	közt volt	183 vagy. 4.7 ^o / _o -al
az emberi élet » » » »	1428	» » » »	29 » 2.0 »
súlyos testi sértés-féle » » » »	4522	» » » »	318 » 7.0 »
vagyon elleni » » » »	12487	» » » »	2184 » 17.5 »
egyéb büntett vagy vétség » » » »	511	» » » »	11 » 2.1 »
együtt:	22783		2725 11.98 ^o / _o

Nemi különbségre nézve nálunk a visszaesések statisztikája nem igazolja *Oettingen* ama megjegyzését, hogy a bűnpályára lépő nőnél a büntettség hamarabb válik szokássá, és hogy a nőnemnél e tekintetben nagyobb tenuitás mutatkozik, mint a fibüntetteseknél; nálunk leginkább csak az ugyaeegy büntett miatt elítéltek közt a nőnem közel ugyanaz arányban szerepel mint a férfinem, nyilván mert a tolvaj nők csakugyan hason vagy nem sokkal csekélyebb fogékonyságot tanúsítanak visszaesésre, mint a finembeli tolvajok, de minden más tekintetben kedvezőbb aványviszonyban vannak; így az öt évi átlag szerint az elítéltek közt

	<i>a finemből</i>		<i>a nőnemből</i>	
soha büntetve nem volt	14436	vagyis 72.01%	2122	vagyis 77.06%
kihágás miatt büntetve volt	1985	> 9.00 >	211	> 7.71 >
hasonnemű büntett miatt	2409	> 12.02 >	316	> 11.56 >
másnemű	1217	> 6.07 >	87	> 3.18 >
együtt:	20047		2736	

Tehát hatodfél százalékkal kevesebb oly nő, mint férfi szerepel bűnvádi lajstromainkon, kik akár kihágás, akár ugyaneegy vagy másnemű büntett miatt már érezték a Nemesis karját, a nélkül, hogy a kiállott büntetés reájok nézve visszariasztó hatással lett volna. A vagyon ellen intézett merényletek miatt az öt évi átlagban elítéltek közt a nőnem épen egy százalékkal csekélyebb visszaesési arányt tanúsít, mint a férfinem, így az átlagban elítélt 10836 fibüntettes közt volt 1911 vagyis 17.6 %-al, ki már hason büntett miatt büntetés alá lett vonva, inig az elítélt 1651 nő közt 273 vagyis 16.5%-al fordult elő oly büntettesnő, ki ugyanily büntett miatt előbb már egyszer vagy többször került fenyítés alá. A hírvágyból származó büntetteknel ennélfogva a visszaesések számaránya csak egy százalékkal kedvezőbb a nőnemnél, mint a finemé. Lajthán-túl kedvezőbb e viszony mint nálunk; így az utolsó évi adatok szerint és pedig 1877-ben

	<i>Ausztriában</i>		<i>Magyarországhun</i>	
soha nem volt büntetve	51.3%	fi és 63.7% nő	72. % fi és 77.6% nő	
vétség vagy kihágás miatt	23.0 >	> > 17.0 >	9.10 >	> > 7.07 >
büntett miatt büntetve	25.2 >	> > 19.3 >	18.1 >	> > 14.1 >

A *kihágások* bűnvádi statisztikáinknak egyik tömör tartalmú lapját képezik és ha mindjárt e czim alatt előforduló cselekvények nem tekintve a gonosz szándékot, mely a kihágások többjét jelzi, nem tekintve az elkövetés módját és eredményét, nem öltenek is oly veszélyeztető jelleget, mint a büntettek és vétségek, mindamellett a kihágások miatt évenként előforduló följelentéseknek, valamint a vád alá kerülő személyeknek roppant száma, de kivált az évenként e miatt elítéltetni szokott egyéneknek jelentékeny létszáma, tehát a megfenyítendőknek talált törvényszegéseknek sokasága, elég szomorú képet tár elénk, annál szomorúbbat, minthogy egyfelől nem csekély részben oly természetűek, hogy általok igen fontos állami és társadalmi érdekek veszélyeztetetteknek látszanak, — másfelől azokon is ama főjelleget észlelhetők, mely összes büntettségünk statisztikáján át vezérfonalként szövődik, t. i. az erőszakoskodás és féktelen indulatosság jellege, több mint harmad része a megfenyített kihágásoknak az emberi élet és testi biztonság ellen lévén irányozva.

A följelentések száma az egyes években szintén elég nagy egyenlőséget tüntet fel. Az öt évi átlag szerint évenként 118685 új följelentés fordul elő és a bíróságok működését egy egy évben igénybe vevő följelentések összege csak annyiban szenved némi változást, a mennyiben az előbbi évről elintézetlenül visszamaradó följelentések száma évről-évre öröndetes mérvben csökken, a mi kedves tanúsága annak, hogy járásbíróságaink is mind fokozottabb tevékenységet fejtenek ki; mennyire szálltak alá a szóban levő quinquenniumban az elintézetlenül maradt följelentések általános és viszonylagos számerőben, következő összeállításból tűnik ki; kihágások miatt volt:

összes följelentés					
1873.	165204,	elből az év végén elintézetlenül maradt	43201	vagy.	26.1% ₀
1874.	152757,	»	»	»	38751 » 22.7 »
1875.	148028,	»	»	»	31897 » 21.5 »
1876.	145794,	»	»	»	30911 » 21.2 »
1877.	155167,	»	»	»	27978 » 18.0 »
átlag: 153390,		átlagban:		33540	21.8 »

Bármennyire öröndetes járásbíróságainknak a felmerülő panaszok és följelentések elintézésére irányzott törekvése, mégis az évenként hátralékban maradó átlag 33540 eset kívá-

natossá teszi, hogy jóakaratok a bírói organumok szaporításában is lelje a kiegészítő istápot, ennek szüksége még szembe-tűnőbbé válik, ha ama személyek nagy számát veszszük tekintetbe, kik ellen az indított tárgyalás ugyanaz év folyamában nem lett befejezve, mert jóllehet, ez irányban is kétségtelen a javulás, évről-évre kevesbedvén azoknak ügy absolut, mint jelesen viszonylagos számuk, mégis felette sajnós, hogy átlag 40453 vádlott irányában az év végével függőben maradt az ellenük folyó bűnvádi tárgyalás. Mennyiben változott e viszony évről-évre, mennyiben szállt különösen alá a függőben maradt tárgyalások számaránya, következő összeállításból tűnik ki:

vádlottak száma	bűny vádlottira nézve	o/o
1873. 176346, ezek közül a tárgyalás függőb. maradt	43965 vagy.	24.93
1874. 197784, » » » »	44896 »	22.70
1875. 195941, » » » »	41293 »	21.07
1876. 190944, » » » »	37889 »	19.84
1877. 203209, » » » »	34224 »	16.86
átlagban 194045,	átlagban 40453	20.33

A kihágások körüli tárgyalásoknak e javulása azonban sokat vesz jelentőségéből, ha tovább kutatjuk, hogy az év lefolyta alatt véglegesen befejezett tárgyalások miképen értek véget, mert ama tárgyalások nagy száma, mely csak az által jut befejezésre, mert a tárgyalás egyszerűen beszüntetve, vagy a vádlott más bírósághoz utasítva lett, legkevesbbé sem mutat javulást, sőt a legutolsó két évben még rosszabbodott, arányviszonyuk még az átlag fölé emelkedvén; nem kevesbedett továbbá ama vádlottak száma sem, kik büntetlenek nyilatkozottak, vagy bizonyítékok elégtelensége miatt felmentő határozat alapján szabadon bocsáttattak, e tekintetben is a két utolsó év az átlagnál kedvezőtlenebb eredményt tanúsítván, így

az öt évi átlagban 1876. 1877.

	vádlottira nézve	o/o	vádlottira nézve	o/o	vádlottira nézve	o/o
be lett szüntetve a tárgyalás	42374 vagyis	21.94	47025	23.49	46677	23.00
büntetlenek találtatott	15037 »	7.73	16434	8.33	17102	8.41
bizony. elégtelenség. felment.	16397 »	8.44	16830	8.55	17515	8.61
a tárgyalás alatt meghalt	808 »	0.32	676	0.34	718	0.35
» » megszökött	412 »	0.21	442	0.22	473	0.23
	74828	38.00	76416	41.34	82485	40.86

elítéltetett	78764	40. ⁰⁰	77639	39. ⁴²	86500	42. ⁰⁰
a tárgyalás függőben maradt	40453	20. ⁸⁵	37889	19. ⁸⁴	34224	16. ⁸⁴
együtt: 194045		100. ⁰⁰	191944	100. ⁰⁰	203209	100. ⁰⁰

A fölmentések számaránya a kihágásoknál első pillanatra tetemesen csekélyebbnek látszik, mint a milyen a bűntettek s vétségeknél fennebb ki lett mutatva, de ha azokhoz mind-ama nagy számú eseteket soroljuk, melyekben a vádlott merőben a tárgyalás beszüntetése folytán kiszabadult vagy más bírósághoz utasítva lőn, akkor a fölmentések több mint 38%-ot tesznek; és itt úgy, mint a bűntetteknel, azt találjuk, hogy a kihágások egyes főcsoportjainál különbözőleg nyilatkozik a felszabadulások számaránya, leggyakrabban és legnagyobb mérvben a becsületbiztosság ellen irányzott kihágásoknál, az öt évi átlag szerint 63.5., %-ka a vádlottaknak, hol a tárgyalás beszüntetése, hol a büntelenséget vagy a bizonyítékok elégtelenségét kimondó határozat alapján, újra világos tanúsága annak, hogy vagy legtöbb esetben fenn sem forgott komoly becsületsértési eset, és ez megbocsáthatlan hiábavaló zaklatása a bírói orgánumoknak, — vagy bíróságaink túl enyhén járnak el a valóságos becsületsértések megtorlásában s így öntudatlanul növelik az önelégtételre, jelesen az értelmesebb körökben amúgy is elterjedt párbaj vívásra, az alsóbb néprétegekben a verekedésekre való hajlamot.

Ellenkezőleg a jövedékrövidítésre czélzó kihágások megítélésénél eljáró bíróságaink részéről oly szigor fejtetik ki, hogy a 16163 vádlott közül, kik ellen az öt évi átlag szerint a tárgyalás évenként véghez vitetik, nem több mint 1300 személy vagyis csak 8.04%, hol a tárgyalás beszüntetése, hol felmentő határozat fonalán marad büntetlenül; vájjon gyakorol-e erre befolyást a pénzügyi orgánumok, szigorú ellenőrzése, vagy a bizonyítéki eljárásnak helyesebb volta, vagy végre ama körülmény, hogy e kihágásokra rendszeren csak pénzbírságok szoktak szabotai, bajos lenne meghatározni. Mindenesetre sajátszerű, hogy ezeknek ellenében az emberi élet és testi épség ellen irányzott kihágásoknál a fölmentési arány még az átlagos aránynál is nagyobb; így az öt évi átlag szerint:

<i>a kihágás neve:</i>	a vádlottak száma	felmentve lett	o/o	eltélve o/o lett
az élet és testi biztosság ellen	75204	29796	vagyis 39,65	28092 37,05
a vagyombiztosság »	48113	17741	» 36,87	19588 40,72
a mezei rendőrség »	21306	7508	» 35,09	9756 45,82
a becsületbiztosság »	20659	13200	» 63,90	4462 21,60
jövedékesonkítási kihágások ell.	16163	1300	» 8,04	11070 68,44
a közérkölciség ellen	2931	1165	» 39,74	1207 41,20
egyéb kihágások »	9579	3098	» 32,34	4589 47,90
együtt:	94045	73808	38,92	78764 40,59

A mi az elítéltekre kiszabott büntetéseket illeti, járásbíróságaink részéről is szintoly enyhe és mérsékletes felfogás mutatkozik, mint szemben a büntettekkel kir. törvényszékeink részéről, jóval több, mint egyharmada az elítéltetteknek legfeljebb egy heti fogságra, egynegyed része egy héten túli, de egy hónapnál rövidebb fogságra, több mint egyharmadrész pénzbírsággal vagy csak megdorgáló ítélettel fenyítetik és alig több mint 5% egy hónál tovább tartó fogsággal illetetik; így öt évi átlagban el lett ítélve:

3 hónál tovább terjedő fogságra	372	vagyis	0,40%
1 » » » »	3180	»	0,04 »
1 hétnél » » » »	20080	»	25,40 »
1 heti v. annál rövidebb »	27561	»	35,00 »
pénzbírságra »	23048	»	29,26 »
ítéletileg megdorgáltatott	4203	»	5,24 »
házi fenyítésre átutaltatott	320	»	0,29 »
együtt:	78764		

Bíróságaink ez atyáskodó szelleme, tekintve a kihágások kevésbé veszélyeztető voltát, talán nem bír oly nyomaték-
kal, mint a büntettek megtorlásánál mutatkozó bírói lágyság, minthogy azok rendszeren nem annyira gonosz szándéknak, mint vigyázatlanság, könnyelműség, meggondolatlanságnak vagy pillanatnyi felindulásnak szüleményei, mindamellett előfordulnak a kihágások sorában oly súlyos esetek is, mint jelesen az élet és testi biztosság ellen irányuló és büntettségünk egyik főforrásából, a nép erőszakos hajlamaiból induló kihágások, melyekre nézve az egy heti vagy azon aluli fogság komolyan nem nevezhető büntetésnek; sőt még sajátlagosabb felfogásra mutat, hogy ezen vagy a közérkölciség ellen elkövetett kihágások megtorlására még pénzbeli büntetések is elégségeseknek találtak; így az öt évi átlag szerint az élet

és testi biztosság ellen intézett kihágás miatt évenként elítélt 28093 személy közül 4248 egy heti vagy azon aluli fogsággal lett megbüntetve, sőt 2281 csak bíróilag megdorgálva, vagyis több mint 23%-a ily gyöngéd módon lett megfenyítve; nem csoda tehát, ha az e miatt évenként vád alá kerülők száma folytonos növekvést mutat, így az élet és testi biztosság ellen elkövetett kihágás miatt lett bevádolva 1873-ban 69488, 1874-ben 75755, 1875-ben 77320, 1876-ban 78754 és 1877-ben 74702 vagyis az öt évi átlagban 75204 személy.

Hogy pedig nálunk a kihágások jelentékeny része oly sértéseket tartalmaz, melyek inkább az indulatosságban, mint a bíróságban lelik forrásukat és azért oly megtorlást igényelnének, mely képes lenne azt, ha nem végképen megszüntetni, legalább tetemesen megkorlátozni, már amaz arányviszonyból tűnik ki, mely a valóságosan elítéltek közt az egyes kihágási csoportokra nézve fenforog; az elítéltek közt t. i. az öt évi átlag szerint képviselve vannak:

az élet és testi biztosság elleni kihágás-esetek		35.07 ⁰ / ₁₀
a vagyonbiztosság	»	24.86 »
a jövedékrövidítésre irányzott	»	14.05 »
mezei rendőrség elleni	»	12.38 »
becsületbiztosság	»	5.66 »
közérkölciség	»	1.53 »
állami és egyéb érdekek elleni	»	5.84 »

Nagyon kívánatos lenne, hogy akár az igazságügyi, akár a pénz- vagy belügyi minisztérium részéről hivatalosan ki volna mutatva, mennyi az, mi a bíróilag kiszabott pénzbírságok alapján évenként befoly, mindenesetre az összeg jelentékeny lehet, miután évről-évre átlag 23048 személy ez úton megbírságotlatik, ha csak a pénzbeli büntetés mérvében is nem mutatkozik bíróságaink különös enyhésege, és épen e körülmény-nél fogva az igazságügyi kimutatásokban annak is hely volna adandó; mert ha még súlyosabb törvényszegésekre is merőben pénzbüntetés és hozzá még homoeopathicus dózisban alkalmaztatik, ez épen egyenes ellentétben van az igazságszolgáltatás komoly feladatával.

A kihágások nem bírván oly fontossággal szemben a fenforgó állami, társadalmi és közérkölciség érdekeivel, mint

a büntettek vagy vétségek, az elítéltek személyes viszonyai sem igényelhetnek oly tüzetes figyelembe vételt, mint az elítélt büntettesekéi; mindamellett sajnós, hogy a hivatalos összeállításokban az egy nemi különbségen kívül semmiféle egyéb mozzanat nincsen feltüntetve; tekintve pedig az elítéltek sexualis különbözetét, a nőnem köztők 5%-al nagyobb arányban van képviselve, mint a büntett vagy vétség miatt elítéltek közt. Az öt évi átlag szerint a kihágások miatt egy-egy évben elítélt 7876-4 személy közül 13491 a nőnemből lévén vagyis 17.12%, míg a fiuem (t. i. 65273) 82.88%-al van képviselve.

Tekintve az áthágások főcsoportjait, azt találjuk, hogy a becsületsértések és jövedékcsönkítések miatt elítéltek közt legnagyobb a nőnem részesülési aránya, a mi némileg a nőnem természetéből kimagyarázható, szintoly természetesnek található, hogy a vagyonzbiztosság elleni kihágásoknál is az átlagnál magasabb arányban szerepel, de legkevcsbbé sem magyarázható ki a női természetből, legalább nem kellnék, hogy abból kimagyarázható legyen, hogy a közérkölsiség ellen intézett kihágásoknál is a nőnem átlagos arányviszonyánál magasabb mérvben szerepel; így az öt évi átlag szerint volt az elítéltek közt:

	az elítéltek általános száma	köztük nőnembeli
az élet és testi biztosság ellen	28092	3463 vagyis 12.32 ^o / _o
a vagyonzbiztosság »	19588	3734 » 19.06 »
a mezei rendőrség »	9756	1518 » 15.06 »
a becsületbiztosság »	4462	1413 » 31.07 »
jövedékcsönkítási kihágások	11070	2674 » 24.16 »
a közérkölsiség ellen	1207	261 » 21.63 »
egyéb kihágások	4589	428 » 9.32 »
együtt:	78764	13491 átlag 17.12 »

A *sajtvétségek* statisztikája az egész öt éven át jóformán ugyanegy mederben mozog. A végtárgyalásoknak csekély száma, főleg szemben az évenként előforduló följelentéseknek elég jelentékeny létszámával, továbbá a vizsgálatoknak lassú folyama, valamint a sajtóvétségek miatt évenként elítéltetni szokott személyeknek parányi száma, kivált mérve a vád alá kerülők számához, állandó egyik ismérve az öt évi időkörnek és semmiféle irányban sem mutatkozik örvendetes átala-

kulás, legfeljebb az elítéltek és fölmentettek közti arányviszony mutat némi javulásra.

Ugyanis az évenként átlagban előforduló 66 följelentésből, melyek közül 9 a közvádoló panasz alapján, 57 pedig magánpanasz alapján nyer helyet, 7 az 1848: 18. törvénycikk 24. §-a értelmében egyszerűen félre tétetik, 51 a vizsgálat megindításával intéztetik el, 8 pedig elintézetlenül marad; — daczára annak az évi följelentések hullámszásában nemcsak hogy apadás nem mutatkozik, hanem inkább folytonos emelkedés észlelhető, főleg a magán panasz útján helyet nyerő följelentésekre nézve; így volt:

	közvádoló pa- nasa folytan	magán panasz folytan	együtt	
1873.	7	44	51	följelentés
1874.	9	46	55	»
1875.	8	70	78	»
1876.	7	58	65	»
1877.	13	66	79	»

Az átlagos 51 följelentési esetből, mely vizsgálat megindításával talál elintéztet, 16 vagyis 31.37%, hol a panasznak visszavonása, hol a kereshetőség leszállítása által, 21 pedig vagyis 41.18% a végtárgyalás eszközlésével jut befejezésre; ellenben 14 vagyis 27.45% hátralékban marad; tehát alig több mint kétötöde a vizsgálatoknak eredményez végtárgyalást és e tekintetben korántsem tapasztalható, hogy a legutóbbi években helyesebb arány mutatkoznék, sőt úgy a hátralékoknak, mint a kereshetőségi leszállításoknak számviszonya inkább tetemes rosszabbodást tüntet fel.

Egyedül ama számviszony, mely az elítélt és a nem vétkeseknek talált vádlottak közt fenforog, évről-évre helyesebb arányba látszik helyezkedni; így az öt évi átlagban évenként előforduló 21 végtárgyalásnál 7 vádlott ítéltetett el, ellenben 14 mint nem vétkes a vád alól felszabadult, az arány tehát az öt évi átlagban úgy áll mint 1: 2-höz, mi még mindig feltűnő aránytalanság, az összes vádlottaknak csak egyharmada találatván vétkesnek, ellenben kétharmada mint nem vétkes felszabadul, mindamelltt ez arálynak fokozatos javulása következő összeállításból tűnik ki:

	vétkezők kijelentetett	nem vétkezők találhatott	=	arány- viszony
1873.	4	12	=	1 : 3-hoz
1874.	5	12	=	1 : 2,4-hez
1875.	10	20	=	1 : 2-hez
1876.	9	17	=	1 : 1,8-hoz
1877.	9	9	=	1 : 1,1-hez

Minél higgadtabb leend a sajtót kezelők hangulata, minél tapintatosabb leend journalistikánk vezetése, minél inkább áthatva leendnek feladatuk magasztos és felelőségük súlyos voltától, a közvélemény regulátorakép jelentkező napi sajtót mozgató és elintéző tényezők, — végre minél inkább hozzá fog szokni a nagy közönség a szabad sajtó szabad fuvalmához, annál nagyobb mérvben fog e már most is folyton javuló arány viszony tovább javulni; mert csakis a valóságos becsületsértések, vagyis qualificált sajtóvétségek miatt fog panasz emeltetni és az ily vétségek megítélésénél esküdteink nem fognak annyira a féltett sajtószabadságnak, mint a veszélyeztetett köz- és magánbiztosság védelmére törekedni, és így nem annyira amannak megóvására indokolatlan fölmentésekbe, mint az utóbbinak erélyes oltalmazásába a bebizonyított sajtókihágásnak igazságos megtorlásába helyezni társadalmi hivatásukat. Igaz, hogy az efféle magasabb felfogás még nem igen látszott behatolni sem a sajtót kezelők, sem esküdteink körébe, legalább a sajtóvétség miatti panaszok folytonos emelkedéséből legkevesebbé sem lehet következtetni hogy józanabb gondolkozás gyökerezett volna meg akár az előbbiek, akár az utóbbiak elméjében, de már ama körülmény, hogy az ítélet, illetőleg a végtárgyalás ellen beadatni szokott semmisítési panaszoknak évről-évre aránylag kevesebb esetben szokott hely adatni, úgy az átlagos 10 semmiségi panasz közül átlag csak 2 esetben adatik annak hely, ellenben 8 esetben az visszautasított, — csakugyan arra enged következtetni, hogy esküdtszékeink mind helyesebben járnak el tisztí hivatásukban.

MAGYAR HÖLGYEK

LEVELEIRŐL.

ÍRTA

DEÁK FARKAS

LEV. TAG.

(Olvastatott a II. osztály 1879. november 10-én tartott ülésén.)

BUDAPEST, 1879.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Budapest, 1879. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

Magyar hölgyek leveleiről.

Hogy a nő mily fontos szerepet játszik társadalmi életünkben, nem szükséges bizonyítanom; hogy társadalmunk alapjának, a családi életnek a nő a fentartó szelleme, mindenki előtt nyilvánvaló, s bizonynyal természetesnek fogja találni akárki, hogy a XVI. és XVII. századi események tanulmányozásával foglalkozván, a nők akkori életmódja megismerésére is kiváló gondot fordítottam s örömmel ragadtam meg az alkalmat, hogy e régi időkből a nők működésének egy érdekes részét, t. i. a nőknek feltalálható leveleit *össze gyűjtsem*, s mintegy tükrét állítsam elő oly viszonyoknak és eseményeknek, melyeket a régibb időkben sem a történészek sem a krónikások legkisebb figyelemre sem méltattak, s melyeket magokon e leveleken kívül semmi nemű más forrásból meg nem tanulhatunk.¹⁾

Napjainkban, midőn egy felől nem csak a nők nevelése, alkalmazhatósága, állítólagos felszabadítása, egyenjogúsítása s más efféle kérdések vita tárgyává tétettek, de más felől maga a családélet szükségessége is sokak által kétségbe hozott; a nélkül, hogy e kérdések megfejtésébe bocsátkoznánk, vájjon nem fölötte érdekes-e tudnunk, hogy ősanyáink mint viselték magokat *szülőik, házastársaik és gyermekeik irányában*; minő fokán állottak a *míveltségnek és vallásosságna*k, mily részt vettek férjeik igyekezetében, törekvéseiben, milyen volt működési körük, elfoglaltatásuk, kötelességérzetök a család, a társadalom iránt, s mikép gyakorolták honleányi érzelmeiket?

¹⁾ A M. Tud. Akad. történelmi bizottsága gyűjteményemet kiadta ily cím alatt: »Magyar hölgyek levelei« 1515—1711-ig, közli D. F. Budapest, 1879.

És ha mindeme kérdésekre dicsérő igennel tudnánk is válaszolni, vájjon nem volt-e közöttük is némelyikben a takarékoság helyett fényűzés, s a hű szerelem helyett oly vad szenvedélyesség, mely, semmi korlátot nem ismerve, csak a sértett hiúság boszúvágyának kielégítését, vagy a szerelem büns mámorát tartotta egyedül idvezítőnek.

A leveleknek magokban véve is sok szép tulajdonságai vannak, társaséleti, családfejlési, sőt műveltség és köztörténeti számos kis adatot hoznak napfényre s egyszersmind nyelvészeti tekintetben is a nyelvnek sajátságos oldalait tüntetik elő. Azt mondja egyik európai jeles történettudosunk, hogy a nyugot-európai nemzetek nyelvének kifejlődését nagyban akadályozta a latin nyelv,¹⁾ s ha bizonyos korszakok nyelvét tisztán akarjuk hallani, forduljunk az aszszonyokhoz, kiknek nyelvét a latin nem volt képes annyira megvesztegetni, mint a férfiakét. Lehet, hogy e nézet nálunk nem állja ki a szigorú bírálatot, mert hisz a nők tanítói s a vagyonosabbak írnokai, kik a tollba mondott dolognak formát adtak, latin műveltségű férfiak voltak, s a kik önmagok írtak is, latinul tudó férjeiket, rokonaikat utánozták, de tagadhatatlan, hogy a nők leveleiben sokszor oly sajátságos kifejezéseket, a nyelv kezelésének oly sajátságos modorát, a stílusban oly közvetlenséget s oly eredetiséget veszünk észre, milyeneket férfiak írásaiban sehol sem találunk. Azonban ne folytassuk ez elvont észrevételeket, hanem a mennyire lehetséges, lépünk néhány Írónőnek közvetlen ismeretségébe.

Paksy Anna, Paksy János Tolnavármegye főispánjának leánya, Révay Ferencz nádori helytartó második felesége²⁾ egyike volt kora legműveltebb hölgyeinek. Tizenkét levele van közölve és tizenegy olyan, melyek hozzá voltak intézve. Férjének Révay Ferencznek, ki I. Ferdinándnak állandó és hatalmas támogatója s kedvenc tanácsosa volt, minden magán dolgaiban hű társyanánt sáfárcodott, s míg a férj életének nagy-

¹⁾ Buckle. Lipcsei kiadás III. kötet, 188. lap.

²⁾ Paksy Anna először Pestyeni Gergelyné volt s annak a halála után ment Révayhoz; Révaynak is volt megelőzőleg felesége Gyulai Borijára, Gyulay Andrásnak és Gyulay Katának testvére. Lásd 5. sz. lev. Révay család irataiból.

részét Pozsonyban és az udvar körül töltötte, a feleség okosan, eszélyesen, jógazda módjára kezelte az ujjon nyert nagy birtokokat, legtöbnyire a szép Szklabinya várában tartózkodván. A jó Révay pár — mint e levelekből látjuk — nem csak a fejedelmi kegyadományok által igyekezett szaporítani vagyonát, hanem jukval, borral és szalonnával nagyobb jelentőségű kereskedést is folytatott. A szalonnát otthon beszerezvén, leküldték Pozsonyba és környékére, a bort pedig elvitték Krakkóba s Lengyelország más vidékeire. Számos gyermekük lévén, neveltetésükre kitűnő gondot fordítottak. Eleinte hazai intézetekben, Körmöczbányán (10. sz. levél) és Eperjesen (14. sz. levél) taníttatták őket, s később, midőn a fiuk nagyobbak lettek, Olaszországba, a páduai egyetemre küldötték.¹⁾ Míg a gyermekek itthon tanultak, az édesanya vezeti a felügyeletet s a távollevő apát a gyermekek állapotáról szorgalmasan tudósítja. Megírja, hogy Eperjesen baj van a házigazdával, de hogy Bányán békével vannak s immár ugyan jól tudnak németül. Hogy aztán a fiúk egyetemekre utaztak, úgy látszik a levelezést inkább csak atyjokkal folytatták.

De Paksy Anna neve, mint jótékony nőé, itt is előfordu mert Práter Jósa, domokosrendű szerzetes, egyik cselédjének gyermeke, ki Páduában a Révay fiúkkal egy időben tanult, hozzá folyamodik segítségért, mint kegyesség és irgalmasság hírében álló aszszonyhoz.²⁾

Levelezésben állott Martinuzzi Györggyel is, kinek egy itten közlött magyar leveléből úgy látszik, hogy Paksy Annának Erdélyben, vagy legalább az erdélyi fejedelem hatósága alatt álló részekben is volt birtoka.

De nem csak az anyagi ügyekkel foglalkozott, hanem a lelkiekkel is és úgy látszik, hogy protestánsná lett, vagy legalább hajlandóságot mutatott azzá lenni; Szentgothárdi Gáspár, a szántói keresztyének lelki pásztora ugyan is — szintén jegyzésképen közlött levélkéjében így ír hozzá: »Hálát adok az felséges Istennek az mint Zsigmond mestertől (a Révay fiúk nevelője)

¹⁾ Lásd Fraknói Vilmos ily című értekezését: Révay Ferencz fiainak iskoláztatása. 1873.

²⁾ A Fráter Jósa bizodalmas sőt naiv hangulatú levelét, mely Páduában 1551-ben kelt, jegyzésgyanánt közlöm a 15. sz. levél után.

hallottam azonképen Ngd. leveléből értöm Ngdnak öregbülését és használatát a Krisztus evangéliumában.« És ígéri, hogy majd személyesen megy hozzá, s »ha Isten szerint lehet, örömet kívánok az evangélium hirdetésében szolgálnom.«

Paksy Anna leveleiben, az utána következőkkel összehasonlítva, a szokásos s néhol 5—6 sorra terjedő megkezdő és bevezető formások minél rövidebbek, stílusa egyszerű, világos, rövid, nem sok szót szaporít, de nincs is benne valami emelkedettség; csak pár helyen van némi hajlama az érzékenységre, például a hol mindig távol élő férjének szemére veti: »Kd. már inkább szereti a pozsonyi mint a turóczi lakást;« vagy más helyt: »Kd. betegségét én igen szívem szerint bánom, főképen, hogy ilyen messze vagyok Kdtől, hogy Kd. betegségét ingyen sem láthatom.« Írogat férjének, jó emberei, rokonai dolgában, sőt szegény jobbágyrendű emberek ügyében is. Fiának Mihálynak is a kiskalvi jobbágyok érdekében, kiket az udvari tiszték veréssel fenyegettek, írja: »nem kell szegényeket verni, a nélkül is meglehet élni velek.« (1559-ben.)

Hogy 1553. körül özvegyen maradt, Blatnicza várába vonult, mely úgy látszik a Révayak özvegyeinek volt rendes lakása s ott jó családbeli leányokat tartván maga körül,¹⁾ a mint az akkori időben általában szokásban volt, jó rendet tartott (18. sz. levél), példányképe volt az új nemzedéknek s tanács- és segélyadója rokonainak, nagyszámú gyermekeinek, mígnem munkás életét 1565—70. között bevégezve, a turóczi-szentmártoni egyházban férje mellé temettetett, hol hamvaikat most is díszes emléké őrzi.

Révay Zsófia., Révay Ferencznek első nejétől született leánya, ghimesi Forgács Lászlóné négy leveléből, melyek elég csinosan vannak írva, úgy látszik, hogy ha szinte nem is volt boldogtalan, életét sok mindenféle bajoskodások közt folytatta. Férje vádoltatott, hogy János királylyal tart, kinek koronáztatásánál is jelen volt, s midőn János király halála után, egy alkalommal a német katonák, jószágain garázdálkodtak, közéjük csapott, szétverte s Koppány György nevű hadnagyukat meg is ölte. Ekkor aztán a bányavárosok főkapitánya Puckaim, ki Koppány hadnagyot különösen kedvelte, újból kemény vá-

¹⁾ Lásd a 65. sz. levelet.

dakat emelt ellene I. Ferdinánd előtt. 1547-ben országgyűlés elé idéztetett, hol még is jelent, de azért jószágait lefoglalták s birtokából 500 jobbágyot szétadományoztak, s a többek közt 100 jobbágyot Révay Ferencznek, épen Forgách apósának adott I. Ferdinánd. Mocsári, Nógrádmegye leírásában említi, hogy később ez elkobzott jószágok nagy részét vissza kapták s valószínű, hogy Révay Ferencz is a nyert száz jobbágyot unokáinak visszaadta; de nem áll az, hogy Zsófia házassága lett volna e kiegyenlítés ára, mert a mint az 5. sz. levélből látszik, Zsófia 1548-ban, az elkobzás évében már gyermekes anya volt s meg is idéztetett jogos igényei bizonyítására. Valamint az sem állhat, mit egyik jeles történészünk ír, hogy t. i. e Forgách László 1560-ban Ferdinánd pártjára állott, s nem csak jószágait nyerte vissza, sőt Liber bárói rangot is nyert, merte Forgách Lászlónak neje a 8. sz. levél tanúsága szerint már 1553-ban (sőt a 6. sz. levél tartalma szerint 1551-ben) néhai Forgách László hátrahagyott özvegye volt. Leveleiből sok gyöngédség sugárzik s testvéri szeretet, midőn atyjának írja: »ha az öcséim megjöttek Olaszországból, kérem Kdét, hogy te Kd. bocsássa hozzám mind Mihály urammal egyetemben, megszolgálom mind örökké Kdnek.«

Bakics Anna, a Bosnyákországból csak imént beszámolt Bakics Péter leánya, Révay Mihály felesége, jó magyarságával lep meg s egyszersmind biznyságul szolgál, hogy a XVI. században a főnemesség körében a csak néhány év előtt Magyarországra költözött Bakics család mily gyorsan elmagyarosodott, mert az ép oly kedélyes, mint okos Bakics Anna, valamint anyósa Paksy Anna is — leveleit egy vagy kettő kivételével mind maga sajátkezűleg írta.¹⁾ Stílusa oly szabatos, oly sajátosságosán szép, hogy olvassa meg bárki 27.; 35., 37., 44., 50. sz. leveleit s meg fog győződni, hogy a XVI. század közepén egyetlen magyar író sem irt tisztább és kelle-

¹⁾ Sokan kételkedtek, hogy a nők leveleiket saját magok írták legyen; de a ki nem hisz a helyesírási, kaligrafiai és fogalmazási sajátosságokban, melyek szakértő előtt erős bizonyítékok, lássa a 26. sz. levél utó-iratát: »Ha vétkes (Írásom), Kd. megbocsássa mert este nagy sietve írtam,« 46. sz. levél: »Szemem igen fájt, most is alig írom ezt a levelet.« 85. sz. levél: »akarlak intennem és kérnem ezen kezem írásával,« stb.

mesebb prózával mint e nő. Midőn férje reményteljes állapotról tudakozódik, így felel: »bizony még egyéb jó hirt nem irhatok, még igen nehéz vagyok, de én édes uram megadja az Isten, hogy Kdnek jó hírt írok vagy izenek; egy vitézzel meg szállajtom az Kd. házát hamar való nap, ha Isten ő szentsége akarja.« A mily érdekes és szépen írja le Zsófia nevű leányának Fánchy Györggyel való eljegyzését, becsületére válnék egy mai Irónak is; valamint egyes észrevételei, megjegyzései minden sorban az eszes, gondolkodó főről tesznek bizonytságot. »Jó Mátyás uram — írja ügyvédjének — az kinek gyermekei vannak, ha vagyon is öröme, de bizony száz annyi a keserősége.« Jól értett a jogi viszonyokhoz, a perek folytatásához, maga elkészítette a folyamodványt vagy perbeszédet s elküldte Mátyás diákhhoz, hogy olvassa meg s a mit szükséges fordítson latinra »de úgy, a hogy én megírtam« mondja levelében; más-kor kikéri véleményét és nézetét egy vagy más jogesetre nézve, majd ő aztán megírja, a mi kell stb. Minden levelének meg van kellő hangulata; különös gyöngédséggel ír anyósának Paksy Annának s a legrokonszenvesebb modorban házi ügyvédjüknek és jószágfelügyelőjöknek tót-prónai Mátyásnak. E Mátyás diák (Matliias Literatus de Tot-Próna) a mostan oly díszesen virágzó Prónay családnak ős atyja volt, ki I. Ferdinándtól 1563-ban Insbruckban kelt armalis által nyert nemességet s 1574. ki is hirdetteté Turóczmegyében. Mondják, hogy ez csak a régi nemesség felújítása volt. Nagy Iván közli a kihirdetési okirat szövegét, de abban korábbi nemességről nincs szó. Mikép köti össze magát a Prónay család az Arpádkori Seferil családdal, annak megvitatása nem ide tartozik. Annyi bizonyos, hogy Totprónay Mátyás a XVI. században kitűnő jogász és ügyvéd volt, közszeretetlenben és becsülésben állott s nevével az ország nyugati részén majd minden nevezetesebb levéltárban találkozunk és mindig mindenki jó emlékezettel szól róla. Valószínű, hogy Révay Mihály és neje Bakics Anna Blatniczán néhány jobbágyot adományoztak neki s innen utódai a blatniczai előnevet is használni kezdték, de magát a várat soha sem bírták. Bakics Anna későbbi leveleinek címén oda írja: »A vitézlő Totprónay Mátyás uramnak Blatniczán lakozónak adassák ez levelem.« Mindenesetre

becsületére válik, hogy végül a legnagyobb s legőszintébb barátsággal ír hozzá öreg principalisnéja. Ha nem csalódom, e Totprónáy Mátyás 1588-ban már kir. táblabíró volt. De térjünk vissza Bakics Annához, kinek férje Révay Mihály, szelíd természetű, kényelemszerető, nyugalomkedvelő, kevés beszédű, engedékeny természetű főúr volt s igen sok időt töltött az udvarnál; az összes gazdaságot, a nagy kiterjedésű perlekedést az életrevaló okos asszony vezette, de azért leg-hívebb odaadással szerette és tisztelte férjét s tudósítja minden kis eseményről: »János uram és Ferencz uram (férjének öccsei) itt volt, és az mit Isten adott, jó kedvvel és szeretettel láttam és tartottam őket.« Máskor így ír férjének: »Mi is Isten akaratjából jó egészségbe vagyunk, im ma jövénk haza; Nyári Péternél voltunk az körösztlőn, mert soha nem vonhattam meg magamat; önnön maga jött volt hozzánk ide egy héttel előbb s úgy kért. Váltig mondtam, hogy Kd honn nincs, ő azt mondá, hogy János uram és öreg asszonyom (férjének öccse és anyja Paksy Anna) is ott leszen s én is ő velek ott lehetek. Gondolám hogy atyafi s Kd sem szegné kedvét s asszonyom (az említett anyós) adott hat lovat és együtt mentünk s együtt jöttünk el is.« Melyik asszony tudna ma is finomabbul mentegetőzni, s melyik is mentegetőznék az illem ellen elkövetett ily kis hibáért, hogy férje nélkül társaságba ment.

Jól ismeri'vén férje engedékenységet, leveleiben kéri és tanácsolja, hogy a gazdaságban ezt vagy azt így és úgy tegye. Most bort kell venni, a búzát nem kell eladni, szénáról kell gondoskodni. A rokonokkal való perekben itt engedni kell, amott magát erősen tartani s több effélét. Maga Bakics Anna írja Totprónáy Mátyásnak, hogy egyik peres ügyben szilárd magatartásra biztatta férjét, »meg is haragvék ő keme s mondá: ne tanítsam!« De midőn bizonyos jószág elfoglalásáról volt szó, mely cseté-patéval s némi veszélylyel is járhatott, felkiált: »csak ne kellene rettegmem, mert nékem mindennél drágább kincsem az én uram!«

Tizennégy gyermeke volt, sőt még gyámleánya is Bakith Mihálynak és Tersaczky Frangepán Klárának leánya Margit, Fiai közt volt a II. Révay Ferencz, Révay Péter a korona-őr,

E. András hadnagy Komárom várában, s mindenikről, valamint leányairól is mindig a legnagyobb gyöngédséggel emlékezik. Férje 1587-ben elhalálozván Holicban, más esztendőben Turóczvármegye valamelyik egyházában, talán Szent-Mártonban temettette el. Özvegységében is szem előtt tartotta, mit egykor bugának Bakics Margitnak mondott: »nem magamért periek, elélnék én e jószág nélkül is, de a mit vesződöm azért mívelem, hogy az én édes gyermekeim is benne nyugodhassanak.« Tudjuk, hogy mint özvegy, a maga és vérrokonai a Bakicsok nevére írj adományt szerzett a holicsi s hozzátartozó birtokokra.¹⁾

Életkorát pontosan nem határozhatom meg, annyi bizonyos, hogy sógorasszonya Bánffy Kata, 1588-ban hozzá intézett levelében így ír: »Te Kd öreg ember közöttünk és én ezféle dolgokban (lakodalmi előkészületek) nem igen forgottam, Kd tanétson és oktasson az maradéknak.« (89. sz. levél) Kern sokkal ezután, úgymint a következő 1589-ik évben, munkás életét bevégezte.

Míg Paksy Anna és Bakics Anna, minden világi dolgaiknak túról-hegyre utána járnak, s műveiknek sikerét gondos felügyelettől, jó gazdatisztektől, pereik megnyerését jó prókátoroktól, jó bíraktól, alapos okiratoktól, utánjárásától, gyermekeik nevelését jó tanítóktól, jó egyetemektől, leányaik férjhez menetelét, fiaik házasságát jóbarátok közbenjárásától várják s az úr Istentől úgy szólva csak a legfelsőbb helyben hagyást és áldást kérik és remélik, addig Sigér Anna Máriássy Pálné, az Istennek közvetlen közelében folytatván mély meggyőződésű vallásos életét, a hitvallók és átszellemült protestáns hölgyek kenetes nyelvén szólva, az élet minden körülményeiben az isteni gondviselés hatalmára és befolyására

¹⁾ Holicsvárát és Sassint Révay Ferencz 1540-ben királyi beleegyezés mellett veszi meg özvegy Várkonyi Amadé Jánosné, szül. Czobor Annától, Czobor Imre leányától, a nyitrai káptalan előtt; ugyanazon évben Butyka Péterné, előbb Czobor Imre özvegye Helena asszony, a leleszi káptalan előtt lemond minden jogáról Holicshoz, Révay Ferencz részére. A vételár 40,000 ft volt. A Czoborok aztán örökké perelték e jószágot a Révayaktól, de azért a Révayak ténylegesen bírták 170 évig; az utolsó Rákóczi-fordalom alatt a per a Révayak veszteségével ért véget.

s az ebben való csálhatatlan bizalomra inti gyermekeit. Ő egészen más természetű nő, mint az előbbie; ha azok a női és anyai gyöngédséggel fáradhatlan munkásságot, férfias erélyt, önállóságot és kitartást egyesítettek, Sigér Anna maga az alázatosság, a keresztyéni önmegadás, a kegyesség és vallásosság, a bit és megnyugvás tiszta példánya. Feumaradt hat levelének stílusa nem oly egyszerű s nem is oly szabatos és világos, mint a Révay Ferencznéjé vagy Bakics Annáé, mondatai nem oly rövidke, hanem ömledező, áradzó mondatai hosszan folyók, mint valami predikációé, de oly szelid bensőség, oly igaz meggyőződés hangja szól belőlök, hogy önkénytelenül magokkal ragadják az olvasót; s mintegy igazat adunk, midőn tanulni vágyó fiát anyai remegéssel kéri, hogy ne menjen külföldre: »mert énnekem most is úgy tetszik, hogy az te idegen országba való igyekezeted csak az te ifjú eszedből vagy, azért az én akaratom, hogy te az pataki iskolában tanulj, nem gonosz volna, mert ez világnak árnyék voltát jóllátom; az idegenségben és meszszeségben (külföldön) kedig mi legyen megnyomorodni avagy ez világból kimúlni, azt te meg sem tudod gondolni, de az én megkeseredett anyai szívem igen érzi.«¹⁾ »írj — ez ügyben — választ atyádnak, de ne hirtelen, hanem csendességgel és alázatossággal írd neki, időközben kérjed az úr Istennek jobb tanácsát és türelemmel várjad reád való gondviselését, bizony el nem hagy, csak hívd segítségül és ne törődjél hitetlenül, hanem bízd ő szent felségére magadat.«

Mind ezeket s több ilyeket olvasva, természetesnek találjuk, hogy Máriássy Zsigmond külföldi egyetemekre tervezett útját csak édes anyja halála után tette meg.

Másik fiának Andrásnak, ki úglátszik mégis csak kedvence volt, s ki akkor Erdélyben nagybátyjánál, a kiskorú Báthori Zsigmond idejében kormányzó kincstárnoka Sigér Jánosnál tartózkodott, gyönyörű intő leveleket írt. »Kérlek az Istenért, hogy az szerelmes egyetlen egyemet, bátyám uramat ne csak meghallgassad és szolgáljad mint bátyádat, hanem az édes atyádnál is inkább. Magadat meg ne jegyez-

¹⁾ Egy másik nő, Révay Judit is tiltja fiának a külföldre menetel (lásd a 282. sz. levelet), de egészen más szempontokból.

tesd ű kémével sem egyebekkel felettébb való részegességed miatt, kiből minden gonoszság leszen, kiért az űr Isten is megbűntet, egészségédet is elveszted. Hogyha kedig az űr Isten valami szerencsét mutatna az én szerelmes bátyám uram és aszszonyom nénéd gondviseléséből és tanácsokból, hiszem hogy ő keméknék oly igaz atyafi gondja leszen reája, hogy gonoszodra ne legyen, de "mindazonáltal te magad is megemlékezzél, hogy minden jónak adása az irgalmas űr Istentől vagyon, ő szent-felségének igen könyörögj jóra vezérlésért mert hallottad, hogy nincsen az űr Istennek nagyobb ostora, mint az kit gonosz társsal ver meg életébe. Az kegyelmes űr Isten az ő szentfiának nevéért legyen jó tanácsadód minden dolgaiddba, kinek irgalmas gondviselésébe ajánlottalak.« Két év múlva pedig ugyanezen fiának így hagyakozik: »Én az te anyád, ki igazán mondhatom hogy hív és édes anyai szívvel voltam ti hozzátok mind lelki s mind testi dolgokban, mert soha sem éltemet sem egészségemet sem fáradságomat nem becsültem fel jobb a ti jótoknál; nagy igaz szívvel fáradtam feltartástokba és jóra való tanétástokba. Azután kedig, hogy az űr Isten felnevelt minden gondviseléstekre, hasznokra igyekeztem az mire én elég voltam, míg az én kegyelmes uramnak Istenemnek az volt jó akaratja, hogy egészségemben megtartson. De immár látom kegyelmes akaratját, hogy gyakorta küldi követjét értem és hozzá hivat gyakorta való betegségek által, kinek tudom hogy jómra való vége ez leszen, hogy az Krisztus érdeméért megnyugszom az örök életben.« Itt aztán kéri fiait, hogy egymást szeressék, osztozásukban legyenek elnézők, egymásra csekélységért meg ne haragudjanak, ha azt akarják, hogy ő csendesen nyugodjék sírjában; ha más öszsze akarná is vesztetni, arra ne hajtsanak, gondoljanak édes anyjok szavaira s kérjék az Isten segítségét; gyakorolják a vallást meggyőződésből, mert ez az igazság, éljenek az űrvacsorával, tiszteljék az egyházi rendet stb., utóbb így folytatja: »az űr Isten azért ígér hoszszú életetés jónak megadását, ha atyádat, anyádat tiszteled, kiről édes fiam én nem panaszkodhatom reád az én uram Istenem előtt eddig, hiszem, hogy ő szentfelsége ez után is, míg köztetek tart, megoltalmaz; kiért igaz ígéletit megteljesíti rajtad, hogy ha az én kimúlásom

után is engemet azzal tisztelsz, hogy az én keserű szívemnek-való kéréséről el nem feledkezel.« Átolvasva Sigér Anna hat levelét, képe, mint valami legendának égheszálló alakja, kitörölhetlenül emlékezetünkben marad.

Érdekes egyéniség Zrínyi Kata is (1565—85-ből), Gimesi Forgách Imrének első (vagy tán második) felesége[^] ki sajátkezű leveleiben férjének így ír: »Kegyelmednek mint szerelmes szívem édes lelkem uramnak, holtig való szolgálatomat és az én;Kdhez való, tiszta szívből való szerelmemet ajánlom.« Máshelyt meg így ír: »Ha Kd engem szeret, siesen haza, én holnap várom Kdét, ha Kd nem jön holnap, bizony elég nagy bánatban leszek. írja meg Kd mikor indul, hogy és mely utón jó stb.« De szerelmes szívéen kívül jó gazdaszony is volt, mint leveleiből látszik. Huszonkét évi házasság után elhalt s férje újból nősült, egy német herczegasszonyt vevén feleségül.

Lindvai Bánffy Istvánná szül. Guthi-Ország Magdolna is szintén sajátkezűleg írt három levelében érdekes míveltség-történeti adatokat hagyott ránk a varrásmintákról, a női öltözetekről, valamint egy példányszerű levelet, hogy az okos anyós mikép írjon neheztelő vejének.

Fel kellene még említenem Révay Jánosné, Lindvai Bánffy Anna, özv. Mágocsi Ferenczné Dersffy Orsolya, Révay Kata, Borbára s még több hölgy érdekes leveleit, de hát akkor a könyv olvasói számára semmi újság sem maradna, s így a XVI. századi levelekről ezúttal többé nem szólva, át-terek a XVII. századiakra s ezek közt is csak néhányról tesztek részletes említést.

Gyűjteményemben a XVII. századi levelezést egy család-csoportozat nyitja meg, úgymint özvegy Zay Péterné született Póltári Soós Klára (ki előbb Gimesi Forgách Imréné volt) az anya s ennek első férjétől való leányai: Osztrosith Andrásné sz. Forgách Ilona, Révay Péterné Forgách Mária s idősb Révay Ferenczné Forgách Zsuzsánna ¹⁾.

Póltári Sods Kalára istenfélő vallásos nőnek, szerető

¹⁾ Negyedik leány is volt, Szentmiklósi és Óvári Pongrácz Jeremiásné sz. Forgách Judit, de ettől csak később találtam egy nyílt levelet a gácsi várkastélyban.

gondos anyának mutatkozik úgy saját- mint a hozzá intézett levelekben. Állandó lakása Zay-Ugrórczon volt Trencsénvármegyében s bírt más helyeken is Szucsányban, Nassiczkon; s különösen a dísz- és gyümölcskertészet buzgó pártolása által tűnik ki s kertjeinek dísznövényei és válogatott gyümölcsfái jó hírben állottak országszerte. A mi a XVI. század végén nálunk Magyarországon csak kivételesen fordulván elő, bizonyára előhaladott műveltségre és jóízlésre mutat. Kertjeiben dúsan virított a rózsa, a puszpánka, a rozmarin és a lilium, veteményese kitűnő volt s gyümölcsfái közül nagyféle birsalma, duránczai barack, veres mogyoró és cseresznye csemetéket küldöz szét a nyitrai püspöknek, Osztroitbéknak Illavára, Kéway Ferencnek turóczvármegyei birtokaira. Levelei közt legszebb, melyben írja, hogy elkészült a halálra, életünk Isten kezében van; úgy látszik 1609-ben elhalálozott.

Leányai közül különösen Forgách Máriáról, Révay Péternek a nagyhírű korona-örök nejéről kell megemlékeznünk, kinek 44 levele maradt a mi időnkre. A bú nő, a gyöngéden szerető édes anya egyszersmind az önérzetes büszkeség s a törhetlen puritanismus mintaképe. Levelei lelki állapotának mindannyiszor hű tükröi, s midőn mint ifjú asszony (1598-ban) öcscsének¹⁾ Forgách Zsuzsánnának írja: »Istennek bála mind az én szerelmes urammal ő kémével és kis gyermekeimmal most egészségben vagyok, mely jó egészséget Istentől Reteknek is tiszta szívből kívánom megadatni,« ép oly igaz és őszinte, mint midőn évek mulya ép ezen Zsuzsánnára vonatkozva s nem nézve a szegény asszonynak sem szenvedéseit, sem nagy szerelmét, átkokat szór s Isten büntetését kéri a gonosztévőre.

Midőn férje háborúba készül, kéri, hogy vigye el magával, ő egy darab vászon alatt is megfér, s hogy férje ostrom alatt volt Pozsonyban, oda is követni akarja »hisz jut nekem is egy darab kenyér, csakhogy a Kd oldala mellett lehessen!« Mily gonddal volt férjére, számos gyermekei²⁾ nevelésére, jószágai gondozására, leveleinek minden sora bizonyítja. Gyermekei

¹⁾ Meg kell jegyeznem, hogy a magyar nő kisebb leány testvérét mindig így szólítja: öcsém! öcsémasszony!

²⁾ A családfán 13 gyermeke van feljegyezve.

társaságában gyakran elment a stubnyai kévvízre, mikor dolgai engedték, de az oknélkül való vendégeskedést, tivornyázást nem kedvelte. Leányukat Juditot Nádasdy Pálhoz adták férjhez s midőn ezeknek 1621-ben első gyermekük születendő volt, a nagyanya egyenes irányban Dunán túlra utazott Kapuvárába; természetesen törökbírta-területen is kelle átmennie, s bár »ő felségétől Bethlen Gábortól is volt menedék levele« a mint írja, mégis némi elfogultság vett erőt rajta, midőn a törökök közé érkezett, annyival inkább, hogy mikor elindult is, jámbor szolgálai elég félelemben voltak. Ez útjáról Ivánka Mátyás szklabinyai várnagyhoz intézett levele igen érdekes s egyebek közt így ír: »Noha elég rettegéssel bocsáta el Ketek engemet Turóczból, de az jó úr Isten mind másképp fordította, hogy nem mint ott mondták nekem az emberek, mert ő szent felsége annyira meglágyította az török pogánynak a szívet, nem hogy engemet megbántott volna, sőt inkább szolgálni igyekezett és nagy segítséggel volt Esztergámnál az kompon által való költözésben, ugyannyira, hogy ők magok az főtörökök, patyolatosok emelték szekeremet az kompra és áltakköltözvéu a Dunán, ott azon kértek, hogy bemenvén az városba hozzájok, fölöstökömözsem nállok, én megmentém magamat hogy sietnem kell leányomhoz, azután által menvén a városon kísérot adtanak, egy faluban szállottam. Onnan másnap tovább igyekeztvén ők magok megmondták az törökök, mely helyeken pestisben halnak köztök és azon kérték az uraimat, hogy arra ne vigyenek engemet. Ebből Kd meggondolhatja az úr Istennek én hozzám való nagy irgalmasságát és kegyelmét, hogy természet szerint való pogánynak és ellenségnek az szívet arra hajtotta, hogy énnékem nem árthatott sőt énnékem szolgálni igyekezett.«

Mikor aztán Kapuvárából visszatért, férjét tudósítja: »Az mi kicsiny unokánk Nádasdy György jó vállas, vastag legény, jó egészségben s jó gondviselés alatt hagytuk Kapuvárában.

Férje 1622-ben halt meg, mikor is szép, vigasztaló leveleket kapott Czobor Erzsébettől, Thurzó Borbárától, Nyári II. Krisztinától (mindhárom közölve van), s ez idő után érdekes fiához Pálhoz, ki ekkor még tanuló volt, intézett két levele.

Fiát a levél címén egyetlennek mondja, miből következik, hogy előbbi fiú gyermekei: Imre, András, Zsigmond ez ideig elhaltak volt. Férjét kevés idővel élte túl, mert 1624. tavaszán (febr. 15. és ápril 4-ike közt) Blatniczán ő is elhalálozott, ha bár az 50 évet aligha valamivel meghaladta. Általában azt lehet mondani, hogy ámbár néhány gyermeke elhalt s öcsce Forgách Zsuzsanna ugye sokat keserítgette s férjének politikai pályája sem volt ment a tövisektől, melyeknek szúrásait a gyöngéd és hű feleség érzékenységgel szenvedte, mind a mellett szép és boldog életet élt s egyike történetünk legkiválóbb alakjainak. Arczképét még eddig nem láttam, ha csak a szklabinyai vár még épen álló újabb termeiben ott nem lappang valahol.

Míg Forgách Máriára sőt Ilonára is némi elégtelenséggel, hogy ne mondjam gyönyörűséggel tekinthetünk, mert a bölcs mindig gyönyörködik a mások boldogságán; addig Forgách Zsuzsanna teljes rokonszenvünket kéri, sőt szánalmunkat vonja magára, habár élete egyike a legregényesebbeknek; 1580. körül születetett s gimesi Forgách Imréné¹⁾ és Poltári Soós Kalárának volt leánya; ²⁾ 1598. ápril 21-én férjhez ment idősb Itévy Ferenczhez³⁾ s vele élt 1606. őszéig, tehát csaknem 9 éven át. Ez időből 12 levele maradt reánk, melyek közül egy férjéhez, a többi édes anyjához van intézve. A mint e leveleket elolvassuk, első pillantásra úgy tetszik, boldog asszony sorai, de ha mélyebb vizsgálat alá vesszük, meg kell győződnünk, hogy némely kifejezéseinek más értelme is van. Mikor édes anyja rózsabokrokat küld, hamar elülteti, hogy el ne hervadjanak, s írja édes anyjának, hogy majd ha virágznak, az én szerelmes uram kalapjára tűzi, s így majd minden levelében emlegeti szerelmes urát. De aztán más helyt írja, hogy: az Isten oly ostort bocsáta rá, hogy nem mehet Mosócra; az is feltűnő, hogy mikor édes anyjához menéséről vagy édes anyjának hozzájok jöveteléről van szó, mindig oly lázas izgatottsággal ír, melyet sehogy sem tudunk természe-

¹⁾ Lásd Forgách Zsuzsanna végrendeletét »Magyar családéletn, irta Radvánszky Béla, 1879. III. kötet 260. lap.

²⁾ Lásd leveleit gyűjteményemben.

³⁾ N. R. A. fasc. 1615. nro 8.

tesnek találni, s nem is volt természetes, mert a házasság nem volt boldog, gyermekük sem volt, de sőt szerencsétlennek is mondhatjuk, mire a férjnek korlátozhatlan féltékenysége és féktelen barbarismusa szolgált első indokul. 1605-ben április 27-én nagy özszeütközés volt a házaspárok között, mely egy harmadik közbejöttével újból kibékülésen végződött, mikor is a férj erősen kötelező levelet állított ki magáról, hogy ezután megfékezi szenvedélyét s magát megjobbítja, s e nyílt levelében szörnyű vallomásokkal írta le a lefolyt hét esztendőről: »Egybekelésünk után két héttel megvertem, ösztetiportam, s ezt gyakran tettem; oly csekélységekért, melyek szót sem érdemeltek volna, arczul ütöttem, megkorbácsoltam, s most is ha nem érkezik vala Bakits Péter uram, talán megöltem volna, de többé nem teszem, megfékezem magamat, esküszöm a szentháromságra, az örök élő Istenre« stb. stb. De történt, hogy egy évvel később Forgách Zsuzsánna ugyan e Bakics Péterrel Holics várából éjnek idején megszökött, egy hintóba ült vele s Detrekő váráig, Bakics hatalmas fészkeig meg sem állottak! Ez esemény következtében volt az, hogy Zsuzsánát mindenki elhagyta, testvérnénjei, még édes anyja is mind a férj mellé állottak, csak is rokona Bakics Péter maradt bű lovagja mind halálig s Tburzó György a nádor és Révay Péter a koronaőr volt némiképen védelmezője.

Be is perelték őket mint házasságtörőket és Bakicsot mint uórablót. 1607-ben királyi parancs kel, mely meghagyja a nyitrai szentszéknek, hogy Forgách Zsuzsánna ügyével hagyjon fel, mert ez ügy mint raptus polgári törvény útján eldöntendő. Ugyancsak 1607-ben Mátyás főberczeg parancsot ad ki, hogy Forgách Zsuzsánna, mint a ki Holicsból férjétől hűtlenül eltávozott, a hol találtatik, megfogassék s férjéhez vissza vitessék.

Es ugyan ez évben kelt az esztergami szentszék és a pozsonyi káptalan felirata is ő felségéhez, hogy Forgách Zsuzsánna férje kegyetlensége miatt való pert kezdvén, az ügy a szentszék elé tartozik stb. A hivatalos iratokban csak úgy hemzseg az »in hoc regno inauditus raptus« a »l i b i d i n o s a e t i n c o e s t u o s a c o h a b i t a t i o , a b o r r e n d u m e t d e t e s t a b i l e c o m m e r c i u m , a d i v i n i s e t h u m a n i s l e g i -

bus contemptus s az emberek- és Isten félelmének vakmerő módon való tagadása; de a főurak nagyobbára mind rokonok: az esztergomi érsek, a nádor, az országbíró, a koronaőr magán leveleikben nem voltak ily túlzók s mindent elkövettek a békéltetésre vagy arra, hogy a felek nyugodjanak be végzetükbe, de ha ez nem történt is, a pernek se lett soha vége. Ez ügy részleteinek elbeszélése és kitisztázása azonban ez úttal nem czélom, mert e könyvben csak Forgáck Mária leveleiből czikáznak felénk a haragos nyilatkozatok, melyeknek teljes megfejtését más alkalomra halasztóm. Elég legyen csak annyit megemlítenem, hogy Forgách Zsuzsánna élete, ha volt is boldog némi részben egy ideig, szerencsés bizony soha sem volt s ártatlan levélkéi nem adják hű képét zajos életének.

A XVII. századi Írónók közt legközelebb feltűnik Pálffy I. Katalin, Illésházi Istvánné. Első levele ama korból való, midőn ura az üldözés elől Lengyelországba menekül s ő maga is ide-oda rejtegeti vagyonát. Nagyobb érdeket keltenek azonban politikai levelei, melyekben Thurzó Györgyöt a királypártiak egyik fő emberét a kassai alkudozásokról értesíti,¹⁾ s melyekben saját érzései és felfogása szerint adja elő a történeteket s a vádakát, a mikkel az ellenzék férjét szentől-szembe vádolta. Trencsénben 1606. ápril 16-án kelt levelében egyebek közt írja: »Azt is beszélik, hogy uramra is neheztelnek, hogy nem kellett volna a hit dolgát olyan könnyen végezni, osztán hogy nem kellett volna a pozsonyi gyűlésre semmit halasztani, hanem ugyan most Bécsbe el kellett volna végezni, mert tudják ők, hogy sokszor végeztek Pozsonyban és osztán Prágában meg nem állották. Lelkes László azt hirdette ott Kassán, hogy uramnak kétszáz ezer forintot az Herczeg adott volna ajándékon és hogy az németekkel tartja inkább az dolgot, hogy nem mint az magyarokkal. De elég választja lött; megéri vele, mert ugyan az fejedelem előtt és az több urak és nemesek előtt, megmondotta uram szemébe nékie, hogy: ha igazat mondott volna, uram igen akarta volna és örömet el is vette volna, mert ő tőle sokkal többet vöttek el kétszáz ezer

¹⁾ Midőn a Bocskay-féle bécsi békekötés készült, melynek történetét közelebről Szilágyi Sándor oly szépen kidolgozta.

forintnál. És nagyon bánom, hogy igazat nem mondott Lelkes uram« stb. Három évvel később Révay Pétert megható sorokban értesíti nagynevű férje haláláról.

Ha bár mások is szoltak róla, de én sem mellőzhetem Czobor Erzsébetet, kinek férjével folytatott levelezését az árvavári levéltárból pár év előtt Kubinyi Miklós t. barátom adta ki. Ott megismertük mint szerető, bú nőt, itt a matróna áll előttünk s egyszersmind különös példánya a magyar özvegyeknek, a mennyiben férje halála után, mint Árva vármegye főispánja jelentkezik. E levelekben ugyanis kétszer írja alá magát mint főispán, először a 229. sz. levélben így: »az néhai tks. és ngs. Thurzó György uramnak, Magyarország nádor ispánjának meghagyott özvegye, Árvaváranak és azon Árva vármegyének örökös grófja s örökös főispánja.« Máskor pedig latinul így: »quondam comitis domini Georgii Thurzó alias Regni Hungariae palatini relicta vidua nec non de Árva eiusdemque comitatus perpetua ac suprema comitissa.«

Feltűnően szép Forgách Máriához intézett (221. sz. levél) ama levele, melyben a férje Révay Péter halálán bánkódó özvegyet vigasztalja.

Szintén ilyen érdekes, melyet egy fiatal leányhoz, ép a n. Révay Péter és Forgách Mária elmaradott árvája Révay Zsófiához ir, melyben tanácsot ad, hogy mint viselje magát. Az özvegy édes anyja is elhalván, a nagyobbik leány testvér Révay Judit Náfiásdy Pálné hívta magához a hajadon leány öcscsét; de Zsófiának nem volt kedve Kapuvárra vagy Csejteré menni, inkább fiútestvérénél Révay Pálnál maradt. Ekkor irt hozzá Czobor Erzsébet, melyben ez eljárást nem helyeselte: »0 kémének sógoromnak Nádasdy Pál uramnak Kdtől visszamenő jámbor fő szolgálai hozzám is betérvén, jelenték, hogy feljöveteleknek egyik oka az is volt, hogy Kdét öcsém-aszszonylioz az Kd szerelmes néjéhez alávitték volna, de Kd velők el nem akart menni, mely Kd abbeli akaratját bizony szerelmes öcsém aszszony, én nem javulhatom, holott gyöngében és szent életben viseli is az leányzó magát; de az embereknek szóllásoktól szabados nem lehet a mint példánk is vannak, hogy afféle leányzók, kik csak magán laktak az embe-

reknek méltatlanul is rágalmaszástól meg nem menekedhetnek. Boldog ember pedig az olyan, a ki az embereknek nyelvektől a mennyire lehet magát megoltalmazhatja. Kdnek becsületes főurnái lévén nénje, a kivel Kd egy, ha egyébből nem is, de csak abból is ok adatnék az embereknek szollására, hogy Kd ott nálla nem lakik, annál inkább, hogy öcsém uram is, az kmed öcsce is még ifjú legény s magának is oktatás kívántatik.«

Mellőzve itt Homonnay Frusina, Andrászi Péterné, Becz Zsófia, Vesselényi Anna, Turzó Borbára és tíz fejedelem aszszony¹⁾ leveleit, csak Révay Juditnak megható bensőséggel s igaz közvetlenséggel irt soraira hivatkozom, melyeket öcscséhez, édes anyjához és nagybátyjához Bévay Ferenczhez intézett s aztán áttérek Szécliy Anna Mariára, ki a XYII. századi magyar hölgyek egyik legkiválóbb alakja, ki már közel volt 40-ik évéhez, midőn a »Murányi Venus« nevet nyerte. Erélyes, férfias természetű nő volt s édes anyja már leány korában sem igen bírt vele. Szerelemben, kalandokban gyönyörködő s szerfelett nagyravágyó volt. Először 1627-ben ment férjhez Iktári Bethlen Istvánhoz, az erdélyi fejedelem kis öcscséhez, ennek halála után Bozsályi Kuun Istvánhoz, s ettől elválván, végre 1616-ban Wesselényi Ferenczhez, ki épen e nősülése alkalmával nyerte egyszersmind Murány várát és a grófi méltóságot. A krónikák s régi levelekből azt lehet kiolvasni, hogy e nő fölött csak két férfi tudott némi hatalmat gyakorolni, egyik udvarlója a híres Zólyomi Dávid, kit I. Bákóczi György elfogatott s életfogytig fogva tartott — és utolsó férje Wesselényi, de csak házasságuk első felében valami 10—12 évig. Tudjuk, hogy az oly szomorú véget ért Wesselényi-féle öszszeesküvésnek eleintén Szécliy Anna Mária volt egyik éltető szelleme s végül ő volt a leggyengébb a hatalommal szemben; pedig voltak idők, mikor nagyravágyó lelke előtt a dicsőséges magyar királynéság csalogató fénye is megcsillámlott. A mi-

¹⁾ Maria Kristierna Báthori Zsigmondné, Thelegdi Borbára Rákóczi Zsigmondné, Palocsay Anna Báthori Gáborné, Károlyi Zsuzsanna és Brandenburgi Katalin, mindkettő Bethlen Gáborné, Lorántffy Zsuzsanna I. Rákóczi Györgyné, Báthori Zsófia II. Rákóczi Györgyné, Lónyai Anna Kemény Jánosné, Bornemisza Anna Apafii Mihályné, II. Zrinyi Ilona először I. Rákóczy Ferenczné és később Thököli Imréné.

veit közönség már számtalan levelét ismeri Széchy Anna Máriának, melyekben stílje, férfias erőteljessége, határozottsága által tűnik ki; az itt közlött kevés számú levele közt kettő érdemel különös figyelmet. Egyik, a mely Besztercebányáú 1661. február 18-án kelt s Nádasdi Ferenczhez van intézve, s melyben az özszeesküvésre vonatkozva e szavakat írja: »Minden elkezdett dolgaink — az mint más helyekről is írják — Istennek hála jó folyásban vannak, csak serénykedjünk, megsegít Isten bennünket.« A másik levél irodalomtörténeti fontossággal bír. Ez ugyanis Széchy Anna Mária uyilt levele, melyben Babaluszka falut 100 tallérban Gyöngyössi Istvánnak inscribálja. Néhai Toldy Ferencznek forró vágya volt, hogy valaha ez okiratot megtalálhassa, mert hitte, hogy Gyöngyössi e falut irodalmi érdemeiért kapta Széchy Máriától; ámbár mások állították, hogy valami sikeres lengyelországi követségért. Az itt 301. sz. alatt közlött levél szerint Gyöngyössi e falut a költői tehetség, vagy a diplomatai ügyességnél nem értéktelenebb tulajdonságáért, ragaszkodó hűségéért kapta, hogy gróf Wesselényi Ferencz nádort élte utolsó s épen beteges éveiben híven szolgálta, s midőn ura meghalt bár sok felé hívogatták, az özvegyet sem hagyta el, épen legterhebb viszonyai közt.

Még csak egy íróról szólok tüzetesebben, s ez Csáky Anna Francziska a pozsonyi Klarissa rendű szerzetesnők főnöke, kinek itt 13 levelét közlöm. Született 1601-ben s késő vénségében 1690-ben halt meg. Atyja volt Csáky István Bocskai kortársa, s édes anyja Wesselényi Anna. Fialat korában két jegyese volt, egyik lengyel, a másik magyar, a lengyel visszálépett, mert a nyereendő vagyont kevésnek találta; a magyar, hogy miért lépett vissza, nem tudjuk, valamint a két gavallér nevét sem említik a hátramaradt adatok. Azt látjuk, hogy 21 éves korában édes anyja anyai szíve keserűségével a pozsonyi zárdába helyezi 1625-ben.¹⁾ Ifjú leánykori viszonyaira csak egy levél vonatkozik, a 317. sz. s ez is csak annyit mutat, hogy a körülbelül vele egykorú s valószínűleg gyermek korától kezdve a Csáky családnál nevelkedett s 1638-ban Szepesvár

¹⁾ Lásd: »Wesselényi Anna életrajza és levelezése« című munka (Budapest, 1875. Franklin társulat) 82. lapján.

kapitányává kinevezett Vadas Gábor iránt egész életén át gyöngéd barátsággal viseltetett. Testvér öcscsei voltak a Bethlen Gábor és a két Rákóczy György idejében szereplő Csáky István tárnokmester és Csáky László országbíró s ezekkel és édesanyjával folytatott s részben itt közlött levelei mutatják, hogy korának egyik legmíveltebb hölgye volt. Rokonainak, mint tudjuk, sokféle ügye volt az udvarnál és sok mindenféle öszszeköttetése volt az ország első hivatalnokaival, a nádorokkal, kancellárokkal, érsekekkel, püspökökkel, s minthogy Pozsony akkor az ország fővárosa volt, ezek az urak mind megfordultak Pozsonyban s csaknem mindannyiszor meglátogatták a szeretetreméltó mívelt apácát, természetes, hogy meglátogatták ama hatalmas családok női tagjai is és Csáky Anna részben mintegy központja volt a pozsonyi társas életnek. Ismerte a politikai helyzetet, befolyást gyakorolt sok eseményre, donatiókra, kinevezésekre, választásokra, házasságokra stb.

Levelei tanulságosak, szellemesek sőt humorosak, midőn öcscse István 1638-ban megnyerte a szepesvári donatiót, s némely ígért ajándékait késlekedett megküldeni a pozsonyi apácának, Anna testvér így ír hozzá: »Az vásznakat meghozták, Isten ezer annyival fizesse meg Kdnek, az miből lehet ne hagyja immár Ketek szegény vén nénjét. Az vasfazékokat most csak látatlanban köszönöm Kdnek, mert még Szombatban vannak, elhigyje Kd, hogy ígérte minden bizonnal, ilyen okból; az szegény Thurzó Mihály (az utolsó Thurzó és Csáky előtt, Szepesvár utolsó birtokosa) ígét volt nekünk egy mázsát. Az gyűléskor Kd nekünk azt mondotta, imádkozzunk Kdért, hogy Isten adja kezéhez Szepest, nem egy, hanem 2 mázsát ad Kd, óh én édes öcsém annyi volt akkor az Kdigéreti, megsem tudnám immár mondani.«

Meglátszik e levelekből a Klarisszák belső élete, hogy mily rendes, munkáséletet folytattak, hogy olykor mulattak is, hogy mily szorgalmasok voltak s meg az, hogy bizony sokszor a legtekintélyesebb családok is oda felejtették egyszer behelyezett leányaikat, kiknek gyakorta még a legszükségesebb tárgyakat is nélkülözniük kellett.

Az öcscséhez írt 323. számú s következő levelei legtanulságosabbak talán az egész gyűjteményben s az akkori eladó

leányokra, özvegyekre és akkori vezérférfiak magánéletére számtalan jellemző és felvilágosító adatot tartalmaznak. A stíl mindenütt eredeti, sajátos és mondhatni, valóban gyönyörködhetünk ama kor szép prózáján, mely a század vége felé ellapul, elvizenyősödik és satnyulásnak indul.

Csáky Anna Francziska vallásossága, hite mély, igaz; erős meggyőződéssel bír a jövő élet felől, a halálra mindig készen áll s várja is, mert kivált ifjú korában sokszor betegeskedik; de nem túlzó, mert egyik rokonának túlzásait, ki ott volt közöttük s a megszabott böjtöléseknél még többet akar böjtölni, nem helyesli. A legbensőbb őszinteséggel szereti hivatását, de azért a világiakról sem feledkezik el. Szabadalmat kér s nyer is, hogy látogatóival akadály nélkül társaloghasson, hogy böjtnapokon ehessék húslevest. Gyakran szarvasgombát s más csemegéket is kér rokonaitól, barátaitól s szívesen fogad el ajándékokat, szóval leveleinek olvasása derült elméjű, nyugodt kedélyű, mívelt lelkű, érdekes, okos nővel ismertetnek meg, kinek társasága a jelenkori olvasóra is vigasztaló s megnyugtató kellemes hatást gyakorol.

Még sok írónőről s többet is felhozhatnék e mű magyarázatára, ott van Kapi Máriának, egy másik klarisszának Báthori Erzsébethez intézett levele, melyben Nagy-Szombat városának 1666-ban tűz által történt elpusztulását s zárdátnak épen maradását pár sorban oly naiv felfogással, de oly megkapólag rajzolja, mint valami gyakorlott író; ott vannak II. Révay Erzsébet levelei, melyekben a megbántott női büszkeség haragos kifejezéseire találunk; ott Bossányi Judit még szenvedélyesebb gyűlölettel, ki mindent elkövetni látszik, hogy férjét a vérpadra vigye; ott a szegényebb sorsú Turdics Mária, ki meg férje mellett könyörög; ott Barkóczi Krisztina, az aggódó és szerető szívű feleség, a mívelt eszes nő, a gondos házi asszony, mintha csak Bakics Anna tért volna vissza százados álmaiból; ott a megszorodott szívű Teleki Anna és Vay Anna és még annyian, mindenik más-más oldalról mutatva be egyéniségét s a többször érintett két század hölgyeit. De, mint fennebb is mondtam, mindent nem írhatok ide, hadd keressenek s találjanak olvasóim is újabb meg újabb mozzanatokot ez érdekes hölgyek társaságában.

Ha általában az őszes levelekre egy futó pillantást vetünk, azonnal feltűnik, hogy a XVI. században hölgyeink a politikával minél kevesebbet foglalkoznak, megelégszenek a házi vagy legfeljebb a családi kör teendőivel, jó feleségek, jó anyák, jó gazdasszonyok, buzgó családtagok, s mint ilyenek, foglalkoznak a perekkel is, mint a melyek a család érdekei körüli forognak. A haza, a nemzet s az ország sorsát nem emlegetik, szóval úgynevezett hazafi-frázis a XVI. századi nők leveleiben nem fordul elő.

Míg a következő században már kezdjük észrevenni a politikai kíváncsiság hajlamait, aszszonyaink mind nagyobb számmal s mind mélyebben kezdenek a politikai kérdésekkel foglalkozni. Már Forgách Mária kezdi kérni a férjét, hogy írjon valami jó hírt, s emlegeti, hogy bizon Szklabinán nem igen hall semmit; I. Pálffy Katalin már mint politikai egyéniség áll előttünk, ki férjének, a közvetítőnek (Rudolf király és Bocskay közt) leveleit és kassai dolgait — férjének Illés-házinak beleegyezésével-e vagy nem, elhatározni nem tudjuk — folytonosan közli a királypárti Thurzó Gryörgygyel; Czobor Erzsébet pedig épen főispáni méltóság viselésével lép élőkbe, egész politikai páthosszal írja leveleit. Mind gyakrabban találkozunk a honleányi érzések, a politikai jelszók emlegetésével s az azokra való hivatkozással.

Még a szelíd természetű Révay Judit és Esterházy Magdolna is kezdi emlegetni, nemzetünk, országunk, hazánk magyar hazánk! Széchy Anna Maria pedig épen özszeesküvés elén áll s Zrínyi Ilona végre felfegyverzett s vitézül ellentálló várórság felett vezérekedik.

Másik, mit általában fel kell jegyeznem levelező hölgyeimről, hogy igen sok esetben írnak bűnös és nembűnös szegény jobbágyok mellett, a bűnösöknek kegyelmet s a nem bűnösöknek védelmet, igazságot kérven férjeiktől, rokonaiktól jóembereiktől. Számtalanszor fordul elő e szólásforma: »ne büntesse Kd, bocsásson meg neki Kd, járjon dolgába, juttassa igazságához, szóljon érte, törekedjék mellette Kegyelmetek stb. stb. E körülmények előtűntetése hölgyeim egyik legbecesebb tulajdona s midőn ezután történetünkben a jobbágyok nehéz sorsáról olvasunk, hogy a földes urak, a vármegyék,

a várak urai s a hadjáratok főnökei és az ország terhei minden oldalról nyomorgatták: jusson eszünkbe egyszersmind, hogy e nehéz sors könnyítését legalább az egyes esetekben, legszebb kötelességüknek tartották századokon át a magyar nemes hölgyek.

Ezek szerint midőn feltárták előttem két s bárom századdal ezelőtt dobogó szívök érzelmeit, régi szokásaikat, ésjárásukat, míveltségöket és világnézetüket; midőn velök utazhattam az ország egyik részétől a másikig, midőn velök lehettem a hefleini, pöstyéni, stubnyai hévizeken; midőn bevezettek a gácsvári, trencsényi, tavarnoki, ugróczy, radványi, vécsi, kapuvári ősi termekbe; midőn újra felépítök a szklabinyai, badadi, létavai, adorjáni, blatniczai, detrekői, nagyalmási, boldogkői, krasznaborkai romokban heverő hajdan fényes várakat; s midőn százados sírjaikból felkeltve magam körül láttam a leghíresebb érsekeket, püspököket, Illésházy, Tburzó, Pálffy, Forgách, Wesselényi nádorokat, annyi nemes magyar hölgyet az élet minden korszakában, — a bú lovagokat, a békés szerzetes nőket elzárt szobáikban, a daliás Csákyakat, az ép oly barczias mint tanulni szerető Révayakat, Máriássyakat; s midőn ott lehettem Csáky István bíres tavarnoki, és Fáucsy György holiczi jegyváltásán; midőn Czobor Erzsébettel, Tburzó Borbálával. Nyári Krisztinával együtt siratbatám a jeles Révay Péter halálát; midőn Forgách Máriával, Paksy Annával, Barkóczy Krisztinával együtt járkálhaték a gondozott mezei gazdaságokban s gyönyörködhettem Poltári Soós Kalára olasz stílú pompás kertjeiben, — s midőn mindez nem regényes képekben, hanem a lüktető élet közvetlen melegségével, az ország legmíveltebb hölgyei által leírva előttem állott: vájjon utszélen bagyhattam-e a régi idők ez eleven emlékeit, vájjon lehettem-e közönyös a fontos történeti papírok ez értékes szelvényei iránt, vagy helyesen tettem-e, midőn összeszedtem s a nagy közönség kezei közzé juttattam? E kérdésre bizalommal kérem s nyugodtan várom a feleletet.